Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitised at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text.
This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

GÖTEBORGS UNIVERSITET

GÖTEBORGS·UNIVERSITETS·BIBLIOTEK

Allmänna Sektionen

Hist.
Sv.
II

Hist.
So.
II

KARL XII:S LEVNAD

[2.] FRÅN ALTRANSTÄDT TILL FREDRIKSHALL

AV FRANS G. BENGTSSON

NORSTEDTS

GÖTEBORGS STADSBIBLIOTEK

fv. 36/1547

Frans G. Bengtsson

KARL XII:S LEVNAD

FRÅN ALTRANSTÄDT TILL FREDRIKSHALL

KARL XII:S LEVNAD

[2]

från Altranstädt till Fredrikshall

av

FRANS G. BENGTSSON

P. A. Norstedt & Söners

Förlag / Stockholm

GÖTEBORGS STADSBIBLIOTEK

Copyright by
Frans G. Bengtsson
1936

STOCKHOLM 1936
Kungl. Boktryckeriet. P. A. Norstedt & Söner
362369

GENERALSTABENS LITOGR. ANSTALT. STHLM

Från Altranstädt till Fredrikshall.

Tredje boken

FORTUNA GÅR ÖVER

Första kapitlet.

TILL STORA MOSKVAVÄGEN.

. . . as were the eternal years
their date of war, and their champ clos the spheres.
Byron.

Från Altranstädt, där han under elva månader haft sin vistelse, red Karl XII den 22 augusti 1707, klockan fyra på morgonen, åstad österut samman med sin uppbrytande armé, och gav därmed för en oroligt aktgivande värld tillkänna att verkligt allvar mot zar Peter nu till sist skulle taga sin början. Sådan han nu, på höjden av sin glans och lycka, red bort genom Sachsen, för att ägna sig åt denna återstående tredje part av den koalition som sju år tidigare anfallit honom, var han tjugofem år och två månader gammal: i åtskilliga avseenden en av de mest försigkomna tjugofemåringar som hävderna ha att omtala. Med sju års förda kampanjer bakom sig var han vid denna ålder en veteran bland fältherrar, i besittning av en militär erfarenhet i stort och smått som var grundligare än de flestas. Med stora segrar såsom resultat av alla utkämpade strider var han en kapacitet som i egen person och med sitt blotta rykte, för sina egna som för fienden, uppvägde ett oberäkneligt antal bataljoner. Och med allt hittills böjt för hans vilja, med framgång i alla egenhändiga företag samt, ej minst,

med en förundransvärd ödesgunst för egen del att stadigvarande färdas fram genom vapenskiften och dagliga äventyrligheter helt och hållet oskadd, liksom klädd i magisk oberörbarhet mot allt ont, måste han dessutom te sig som en lyckans utvalde gunstling i allt; eller, med tidens språk, såsom den där stod under himmelskt beskärm i så sällsynt hög grad att han alltsom oftast i ej ringa mån kunde (enligt den teologiska terminologien) fresta Gud förmedelst övermodig lek med farligheter, utan att därför minsta ändring lät sig förmärkas i en osviklig gudomlig välvilja.

Förvisso en stor och fruktansvärd hjälte som nu gick att göra upp med Peter; och ryktet att han satt sig i rörelse från Altranstädt for i förväg över schlesiska gränsen, nådde Mensjikovs kommandon på polska sidan som en susning av ängslan och var snabbt framme i Warschau, där Peter för ögonblicket höll till, glättigt upptagen av dryckeslag och polsk politik, och där denne vid budet hastigt kände sig tvingad av ospecificerade brådskande göromål att förfoga sig ett tryggt antal dagsresor österut.

Sitt personliga avsked från August av Sachsen gestaltade Karl XII på ett sätt »som gav tillfälle till hundrade raisonnements, och eftervärlden lärer aldrig läsa det utan största förundran». Dresden, där August fanns, låg ett gott stycke på sidan om marschvägen; men på eftermiddagen den 27, när svenska högkvarteret var i Oberau, tätt vid Meissen, red Karl ut på promenadritt, med ett följe bestående av drabantlöjtnanten Karl Gustaf Hård, administratorn av Holstein-Gottorp (hertig Kristian), generalmajor Creutz, generaladjutanten Gustaf Linroth, vicekorpralen vid Drabanterna Olof Boman, kaptenen vid Gardet Axel Hammarhielm och livknekten Måns Lang, samt tog vägen söderut längs Elbe »såsom i tankarna», tills slutligen Dresden kom i sikte. »Efter Wi äro så nära», sade kungen, »vilja Wi rida fram.» Hejdade av vakten vid stadsporten, meddelade Hård och Boman där

sina namn och ställningar, under det sällskapet i övrigt, kungen inbegripen, sade sig vara drabanter (kungen med sitt namn Karl, upplyser Nordberg noggrant); de släpptes därpå alla in och fördes till högvakten i Neustadt för nödiga formaliteter. Kungen »höll sig mellan Creutz och Hård, på det han ej måtte så lätt igenkännas»; men vid det torg där högvakten var bodde fältmarskalken Flemming (tidigare skymtad vid Kliszow), som från sitt fönster kände igen drabantlöjtnanten och skyndade ner för att höra vad sådant besök kunde gälla. »När han blev kungen varse, blev han helt bestört, fick Hans Majestät om stöveln och gjorde sin djupa reverence» samt kom därpå fortast möjligt till häst och eskorterade den höge gästen fram till slottstrappan, — ytterst hövisk men samtidigt utan tvivel åtskilligt perplex, ty ett flertal politiska och militära tankegångar rörande situationen och dess möjligheter kunna förmodas ha trängts i hans huvud. Kungen, Flemming och ett par av följet gingo uppför slottstrappan och bankade på Augusts privata kammardörr, som efter en stund öppnades av August i nattrock; han var för tillfället en smula opasslig — nu berövad det härdande fältlivet i Polen — och hade just som bäst varit i färd med att medicinera. De båda kungarna omfamnade varandra, på övligt kungligt sätt, och hade en stunds enskilt samtal, varpå visit gjordes i änkekurfurstinnans våning, där Karl med mycken höviskhet kysste sin höga Fru Mosters hand. Trots opasslighet steg August därpå, med nattrocken utbytt, som artig värd till häst och förde sällskapet på en promenad kring staden, under förevisande av sevärdheter, samt lät giva stor salut vid vallarna vid avskedstagandet. En proponerad kontravisit nästa dag avböjdes av Karl, emedan han »tänkte vara tidigt ute och skaffa regementena i marsch»; därpå red han med sitt följe tillbaka samma väg han kommit. Dagen därpå höll August extra konselj i Dresden, — »för att överväga», ansåg en och annan på svenska sidan, »vad han kunnat taga sig för dagen innan». Men när

kungen av Piper och generalerna förebråddes för den onödiga fara han utsatt sig för med denna visit, smålog han och nöjde sig med att mumla: »Någon fara fanns inte, armén var ju i marsch».

Detta var sista gången de båda märkliga kusinerna sågo varandra. Från bådas sida hade endast vänskap och trevnad förmärkts under samtliga personliga möten; men för Augusts del var den fryntliga minen en smula ansträngd, framlockad av en sluten horisont av bataljoner, och skulle inte räcka längre än nöden krävde. Någon annan ståndsbroder än August (ståndsbroder alldenstund han i freden i Altranstädt, trots polska kronans förlust, fått behålla rätten att kalla sig konung) kom Karl XII aldrig att sammanträffa med.

Under marschen genom Schlesien, dit bud nyss anlänt om de många protestantiska kyrkornas återgång till rätta ägare på grund av den svenska kungens stora enträgenhet i ärendet, möttes han överallt av de tacksamma trosförvanternas jubel och välsignelser. Vid de dagliga fältandakterna under bar himmel samlades ständigt mängder av from befolkning kring deltagande trupper och kung; han befallde då sina pastorsämbeten att endast sådana psalmer skulle sjungas som med oförändrad melodi voro översatta från tyskan, på det att folket lättare måtte kunna deltaga. Åsynen av denne förundransvärde hjälte knäböjande bland sina soldater gjorde ett särskilt starkt intryck på det yngsta släktet i Schlesien, som fann exemplet efterföljansvärt: i hans spår utbröt en sorts religiös epidemi, varvid stora flockar barn ständigt kommo samman på fälten där kungen kamperat, och efter förmåga sökte göra efter den ceremoni de bevittnat, under stort tillopp av åskådare, — tills slutligen landsdelens myndigheter, ängsliga inför sådan begynnande folkrörelse, inskredo med strängt förbud.

Den 7 september passerades Oder vid Steinau, på samma ställe där inmarschen skett, och i sex parallella kolonner gick därefter den samlade marschen vidare

till polskt område, som kungen den 11 beträdde vid Ravicz, sitt gamla polska kvarter. Mindre sällskap kosacker och kalmucker började redan vid själva gränsen expedieras av förtrupperna, till tecken att krig nu åter skulle taga vid; och åtskilliga märkbara förändringar i Ravicz med omnejd, sedan svenskarna senast sett trakten, gåvo samma vittnesbörd. Mensjikovs följen hade här på senare tiden huserat på fri hand; Ravicz och allt annat åtkomligt var skövlat och bränt; kadaver flöto i alla brunnar och vattendrag och gjorde dricksvattensfrågan högst besvärlig; och det svenska kavalleriet kände inför traktens allmänna utseende livlig förvåning vid att dock kunna komma över nödiga förråd av hö och säd i en och annan avkrok som ryssarna inte hunnit med. Förefallande skärmytslingar förblevo tillsvidare obetydliga; Mensjikov hade vid ryktet om svenskarnas annalkande i god tid dragit sina huvudstyrkor tillbaka och syntes nu vilja arrangera sig bakom Weichsel; och kungen visade ingen önskan att frontalt gå mot hans flodlinje, utan böjde av norrut vid Krotoczyn, halvvägs mellan Ravicz och Kalisz, passerade floden Warthe vid Pyzdry samt tog den 19 september sitt högkvarter i den lilla staden Slupce, några mil sydöst om Posen, för att därstädes invänta de försenade rekryterna från hemlandet som han hoppats redan vara till hands.

Invid Pyzdry, vid övergången över Warthe, råkade kungen åter ut för en av de livsfarliga händelser som han aldrig bemödade sig om att undvika och som denna gång var helt självförvållad. Han red fram på en stig längs floden med denna omedelbart på ena sidan och en tvärbrant grusås på den andra. Plötsligt föll det honom in att se efter, huruvida han kunde rida rätt uppför branten; till en början syntes detta gå för sig, men snart stegrade sig hästen, gick över och kastade kungen baklänges i den djupa och strida floden. Han var, som tidigare nämnts, inte simkunnig och kunde lätt blivit i floden, om inte en kvicktänkt man funnits

bland hans personliga vakt, vilken kom på stigen ett stycke bakom honom: Olof Boman vid Drabanterna, samme man som också hört till den personliga vakten den dag kungen red till Dresden. Denne kom snabbt ur sadeln och ned till vattnet, lagom för att få fatt i ett rockskört när kungen kom flytande förbi med strömmen. Detta var det ena av de två tillfällen då Olof Boman frälste kungen ur livsfara; vilket det andra kan ha varit, synes inte finnas nämnt, — ett ej alltför märkligt förhållande med hänsyn till antalet livsfarliga situationer i Karl XII:s liv.

I dessa trakter, öster om Posen, blev nu armén stående till slutet av oktober, då äntligen alla rekryter anlänt; med detta tillskott nådde den sin kompletta numerär, 43,000 man. Två regementen infanteri (ett pommerskt samt Ekeblads garnisonsregemente i Elbing) och fyra regementen dragoner (Krassows bremiska, Marskalks verdiska och Müller von den Lühnens pommerska samt det franska som bestod av fångar från Fraustadt) avdelades nu från armén, för att som en särskild kår, under befäl av generalmajor Krassow, stanna kvar hos Stanislaus i Polen när resten gick mot Ryssland; sammanlagt belöpte sig denna Krassowska kår till ungefär 8,000 man. Långt ifrån att — som Karls ursprungliga dröm varit — det långa trasslet med Stanislaus' upphöjelse och alliansen med Polen skulle komma att betyda ett krafttillskott från polsk sida, kom det alltså i själva verket att betyda en försvagning av armén när avgörandet mot Ryssland förestod: Stanislaus förblev en hjälp som själv ständigt måste hjälpas, och de polska affärernas karaktär av fiasko — ur strängt praktisk synpunkt — var därmed tämligen fastslagen. Men kungen, som tänkte ordna för sig med avsevärda krafttillskott till sin armé från annat håll, fann sig utan tvivel kunna kosta på sig denna detachering (delvis av sekunda trupper) utan större bekymmer.

Vid denna tid var äntligen stunden inne för en ej

oviktig person att göra sin blodiga sorti från allt det stora virrvarr som han med sina sangviniska fantasier flitigt hjälpt till att framtrolla: Johan Reinhold Patkuls exekution ägde rum den 30 september i den lilla staden Kasimierz, ett stycke öster om Slupce. Han hade till sist, efter många om och men, utlämnats av August (som därmed tvangs att allvarligt kompromettera sig gentemot zaren, i vars tjänst Patkul var anställd) och hade därpå under säker dragoneskort förts med armén — enär det skulle tett sig onödigt hårt gentemot August att föranstalta denna celebra avrättning på sachsiskt område —, tills nu tillfälle blev till alla Patkulska drömmars dystra konklusion. Tidsspillan med rannsakning och dom erfordrades inte, ty han var redan för längesedan av Karl XI:s domstol dömd från livet; och försök till spetsfundigheter rörande senare anställning i rysk statstjänst, med därur härledd diplomatisk okränkbarhet, kunde inte tillmätas någon som helst betydelse. Från Karl XII:s synpunkt — och mot den torde ingenting kunna invändas — var Patkul ett okomplicerat juridiskt fall, en förlupen dömd landsförrädare med vilken på övligt sätt borde förfaras. Efter försök att mottaga andlig tröst av en tillkallad prästman — sedan han till sist, sangviniker i det längsta, förstått att allt hopp var ute — bråkades han på hjul av en framletad polsk bödel, innanför ett uppställt exekutionskommando av Hielms dragoner; varvid bödeln visade sig nervös och inkompetent, med dåligt hjul, »och immerfort kallade honom Nådige Herre, samt fumlade obeskedligt länge, innan kroppen blev omvänd och huvudet avslaget». Kroppen fyrdelades och sattes upp på stegel vid närmsta landsväg, med huvudet på en påle: — allt normal dåtida justice för landsförrädare, även vid åtskilligt mindre elakartade fall än Patkuls.

Såsom dekoration vid en landsväg stämde detta slutliga förfogande med Patkul väl överens med den allmänna polska atmosfären vid denna tidpunkt; ty »detta

Härliga Polen var nu i sanning högsta medömkan värt, såsom det där syntes vara övergivet till ett allmänt rov och byte». Allt som tidigare ägt rum i detta land under det pågående kriget var ett intet mot tillståndet nu, sedan ryssarna på allvar börjat sätta sin prägel på land och krigföring; och fortfarande surrade olika polska partigängare hit och dit mellan svenskar och ryssar och lågo i luven på varandra i invecklade kombinationer, till den allmänna ödeläggelsens ytterligare fullkomning. Röken av skövling och brand drev nu över landet i helt andra och väldigare moln än förr, från alla kanter där det för ryssarna gällde att vederbörligen manifestera sig själva eller att göra svensk framkomst omöjlig; och även mycket härdade polska hjärtan kunde stundom påverkas av det som nu under Peters och Mensjikovs egid övergick landet. Sålunda infann sig vid denna tid såsom vänligt sinnad gäst i Karls kvarter ingen mindre än själve furst Wisniowiecki, Oginskis forna kollega i Lithauen och svenskarnas arge vederdeloman alltsedan inmarschen 1702. Efter det han på sista tiden på allvar fått se ryssarna på nära håll i sina landsändar, hade han förklarat sig för Stanislaus och var nu fylld av samma nit mot ryssarna som tidigare mot svenskarna samt hade redan hunnit glänsa i åtskilliga företag mot kosacker och annat. Strax efter ankomsten till svenska högkvarteret, där Karl tog vänligt emot honom, kom han emellertid i bråk med en landsman därstädes, en viss Lubomirski (någon av den framlidne berömde kronfältherrens släktingar) och »rätt som de litet växlat ord, fingo de sablarna ut, varvid Wisniowiecki gav den andre ett snitt över högra armen, så att han fällde sabeln med ett bedrövligt skrän». Eftersom detta uppträde ägt rum strax invid kungens kvarter, »vilket räknades såsom inom Kongl. Borg», sattes båda de förnäma bråkmakarna i arrest, ty i fråga om dueller var Karl aldrig fallen för eftergivenhet; men Wisniowiecki ingav en skrivelse med anhållan om för-

låtelse, Stanislaus inskred för honom, och saken befanns kunna ordnas. Framdeles förblev denne driftige partigängare på svenska sidan och åstadkom med sina lithauer många bedrifter i det ständigt blomstrande guerillakriget.

Ambassadörer från mer eller mindre sällsamma avkrokar i öster och väster letade sig vid denna tid fram till kungens kvarter och funno vänligt bemötande. Bland andra infann sig en österländsk herre i turban och långt skägg, vid namn Mehemet Aga, medförande brev från en turkisk general vid namn Jussuf Pascha, vari Höga Portens vänliga känslor gentemot såväl Karl som Stanislaus framfördes i ståtlig orientalisk blomsterstil. Vid de audienser agan slutligen erhöll (efter det kungen till en början varit tveksam huruvida audiens kunde beviljas åt en som inte direkt utsänts av sultanen) återkom denne till sultanens stora kärlek och beundran för kungen av Sverige: bland annat hade sultanen, rörd över att kungen vid Lembergs stormning låtit försätta där anträffade fångna turkar i frihet, tagit sig an ett antal svenska krigsfångar — bortsläpat folk från Östersjöprovinserna, som av ryssarna sålts som slavar till turkarna — och låtit friköpa dem för att vid tillfälle sända dem hem. När agan efter en tids vistelse i svenska högkvarteret hade avskedsföreträde hos kungen, varvid han begåvades med en stor näve dukater, beklagade han sig över att han nu under flera veckor vistats mitt i den berömda svenska armén utan att ha fått se ett enda av dess regementen, något som han gärna skulle velat för att kunna berätta därom vid sin hemkomst. Men kungen, vars vänliga tal och manér livligt slog an på turken, svarade skämtsamt, att om agan under sin vistelse vid armén fått se ett och annat regemente, så hade det inte varit något märkligt; nu däremot hade han vistats mitt ibland dem alla och inte sett ett enda, och det kunde hellre vara något att omtala.

Den skrivelse agan haft med sig från Jussuf Pascha var dagtecknad från en ort som tillsvidare tedde sig skäligen okänd, men som såväl kungen som samtiden i övrigt småningom skulle bli mera bekanta med: en liten stad vid namn Bender.

När det led utåt senhösten utan att kungen rörde sig ur sina kvarter, började ryssarna i sina ställningar på andra sidan Weichsel lugna sig med tanken att han med säkerhet skulle bli liggande kvar väster om floden över vintern; men sedan allt med rekryter och ammunitionstransporter från Pommern äntligen blivit färdigt och inträdd frost gjort väglaget bättre, hade kungen börjat röra sig från Slupce fram mot Wloclavek vid Weichsel, ett stycke söder om Thorn, där han försökte med broslagning men hindrades av isgång. I väntan på hållbar vinter kvarlåg han nu en månads tid vid floden och gick därefter, på årets båda sista dagar, över densamma med hela armén på ny och bräcklig is, utan att därvid, enligt vad han själv påpekade, råka ut för annan malör än att fyra av hans generalmajorer, nämligen Lagercrona, Roos, Creutz och Meijerfeldt, i olika sammanhang personligen råkade ut för alltför tunn is (måhända, såsom stadiga generalmajorer, män med mer än genomsnittlig vikt) och erhöllo var sin lilla doppning. Härmed var Weichsellinjen smärtfritt kringgången och för ryssarna ohållbar, och Mensjikov hade inför den hotande manövern i god tid gått tillbaka till nya positioner längre österut, bak floden Narew och dess kärr. Även i fortsättningen visade kungen under denna sin sista marsch genom Polen alls ingen lust att frontalt gå mot ryssarnas olika försvarsavsnitt för att fortast möjligt komma till aktion; en drabbning fortast möjligt under vilka omständigheter som helst var tydligen enligt hans åsikt alls ingenting att eftersträva, och hans strategi, med sina återkommande kringgångsmanövrer, ter sig fullständigt fri från legendernas sorglösa slagskämpeanda. Bättre än att rusa rakt på ryssarna under förhållanden

som svårligen kunde leda till något verkligt avgörande, men som med säkerhet skulle kosta åtskilligt folk, var det tydligen att tillsvidare manövrera dem undan från avsnitt efter avsnitt, så långt detta utan annan stor olägenhet lät sig göra, för att först på allvar gripa sig an med dem när man lyckats få dem tillgängliga i lämpligt komprimerad form.

Även inför Narew, med dess kärr och ryska försvarsanstalter, vek kungen sålunda nu av åt norr och fördjupade sig i tre kolonner i ett stort och oländigt skogsområde mellan floden och den preussiska gränsen — den masuriska urskogen, tämligen kärrbemängd även den —, där den besvärliga framkomligheten ytterligare försvårades av en stridbar och mangrant gevärsförsedd befolkning, som längs den svåraste sträckan, från Prasnysz till Kolno, nitiskt agerade snapphanar mot de framträngande svenskarna. Sedan kungen till en början sökt stämma denna befolkning vänligt men funnit sådant fåfängt, tillgrep han stränga medel och lät sina valacker och andra förtrupper efter förmåga göra rent hus där dessa band förnummos. Artilleriet och trängen sleto under denna urskogsmarsch särskilt ont, och vid de tyska dragonregementena förmärktes en hel del rymningar så länge marschen gick längs gränsen till Preussen, där några av dessa regementens manskap till stor del hade sin hemvist. Lüth på Buchwalds dragoner — ett regemente som marscherade längs själva gränsen och bitvis inne på kungligt preussiskt område — omnämner åtskillig medverkan vid utrotandet av snapphaneband, men eljest ingenting om urskogsvistelsens strapatser. Minst lika ogynnsamt intryck som av Masuriens stridslystna befolkning synes han fått av lithauerna, vilkas land han för sin del såg för första gången, sedan man gått över Bobr: »Den 27 januari kommo vi in i Lithauen, och var här att anträffa ett mycket elakt och svinaktigt folk, med arga trollpackor, och som uppfödde ormar inne uti deras liderliga kyffen; de voro

vederstyggliga att anse för deras osnygghets skull, men landet i sig själv var ostraffligt.»

Vägen in åt Lithauen hade ryssarna på intet sätt lyckats spärra, på grund av deras länge bibehållna okunnighet om kungens egentliga marschriktning samt emedan han alltför snabbt kom fram ur skogsområdet för att Mensjikov skulle kunnat hinna effektivt parera. Den 22 januari dök Karl med arméns spetsar oförmodat fram vid Goniadz vid Bobr, tog sig på en förefintlig skröplig kavelbro fram över flod och träsk samt presenterade sig på flodens sydsida i sådan styrka att ankommande ryskt kavalleri fann ett snabbt försvinnande från nejden vara allt som kunde göras. Men Mensjikov fick vid denna tid hjälp i sina besvärliga defensivföretag av ingen mindre än zaren i egen hög person, som från Moskva anlänt till Grodno lagom för att söka se till att en fjärde viktig försvarslinje — längs Njemen — inte bleve forcerad lika lättvindigt som de föregående. Njemen var ett hinder som på grund av vägförhållanden och annat näppeligen kunde kringgås — så mycket mindre som kungen önskade snarast möjligt få öppna förbindelser åt Kurland och Lewenhaupt till — och som hölls av stora ryska styrkor, — 40,000 man infanteri enligt vad man fått höra på svenska sidan. Överraskning och snabbhet fingo därför anlitas för ett djärvt försök rakt fram mot knutpunkten Grodno.

Detta lyckades: med ett snabbt hugg löste kungen problemet om Njemenlinjen och avslutade därmed en strävsam månads verk, som börjat med Weichselövergången. Hunnen till några mils avstånd från Grodno, tog han på morgonen den 28, under det armén fick följa i vanlig marsch, 600 ryttare av Livregementet med sig, jämte prins Max, Rehnsköld och Creutz, lät ett på vägen mött detachement av Hielms dragoner, 50 man starkt, följa med, anlände på kvällen fram till staden och red omedelbart till anfall mot det ryska kavalleri som täckte bron över Njemen. Fienden sprängdes ge-

nast; flyende och förföljare trängdes huller om buller på bron, som ryssarna endast obetydligt hunno demolera; och kungen själv nedlade i handgemänget två ryska officerare, en med ett pistolskott den andre med värjan. Men vinterdagen var redan slut och tjockt nattmörker inne, och över natten kamperade kungen vid den erövrade bron, varpå han i gryningen nästa dag besatte själva staden. Denna hade under natten utrymts av ryssarna, vilka togo för givet att de hade hela svenska armén över sig. Zaren själv, som oförmodat fann sig närmare kungen av Sverige än vad fallet hittills någonsin varit och som för säkerhet skull, under sin vistelse i Grodno, hela tiden haft sin kaross stående förspänd vid östra utfarten, försvann åt nämnda håll ungefär samtidigt med att Karl red in från väster. Det förefaller inte mycket sannolikt att Karl på förhand varit underrättad om zarens befintlighet på platsen, ty i så fall hade förmodligen något beslutsamt försök gjorts att upphinna det värdefulla åkdonet.

Däremot erhöll Peter, efter det han hunnit få betryggande antal trupper mellan sig och svenskarna, snabbt rapporter som förmälde att kungens styrka i Grodno endast var en fåtalig flock, med massan av svenska armén ännu på avstånd. Han beslöt då att revanschera sig för vederfaren snöplighet genom att den instundande natten låta företaga en kontraöverrumpling av staden, varvid måhända kungen av Sverige själv skulle kunna bli fångad. Brigadgeneralen Mühlenfels, en av de många tyska militärerna i rysk tjänst, skulle i det tätaste nattmörkret utföra detta med 3,000 ryttare.

Kungen, fri från all nervositet som alltid, hur utsatt än hans position kunde vara, gav på aftonen (säger dåvarande kornetten vid Hielms dragoner Karl von Roland, som var med här och som på gamla dagar författade ett brev till Högwyrdige Herr Doctor Jöran Nordberg för att rätta en och annan uppgift i dennes historia) »order vid parolens utgivande att alla ryttare

skulle kläda av sig samt sela av hästarna och lägga sig i ro»; endast de 50 Hielmska dragonerna — förda av kaptenen Adalbert de Saxe, en italienare som under uppehållet i Sachsen gått i svensk tjänst — skulle kvarteras »alerte med påselade hästar i husen nära slagbommen där ryssarna voro utgångne», med 15 man som piket framme vid själva bommen. Någon stadsport synes alltså inte ha funnits, men trots detta brydde sig kungen inte om att förmedelst vidlyftiga posteringar minska förtjänt nattro för folk och hästar. Piketen vid slagbommen fördes av en löjtnant Spalding, med kornetten Roland som närmaste man; med sin piket togo dessa plats kring en uppgjord eld — tjänligt sällskap under den långa januarinatten —, medan två dragoner till häst höllo vakt framme vid slagbommen. Och därmed var allting lugnt och tyst i Grodno, sänkt i sömn och svept i tjockt mörker — kung, generaler, ryttare och allt —, utom för piketen kring vaktelden och de två dragonerna vid slagbommen: ett enkelt och tilltalande karolinskt nattstycke, av en tillfällighet förevigat emedan en av männen kring elden vid läsningen av Nordbergs skildring, trettiotre år senare, inte fann densamma fullt korrekt.

En stund efter midnatt anlände Mühlenfels med sitt överrumplingskommando och tog sig försiktigt fram mot den sovande staden; »men som åkern utanför staden var av tövädret tämmeligen uppblåtnad, så kunde vår post vid slagbommen höra något förut deras marsch, och gav så tillkänna vid elden, där vi andra sutto». Spalding och hans piket kommo genast till häst och mötte fienden vid själva bommen, och strax efteråt kom kapten Saxe med resten av dragonerna. »Nu var det så kolande mörkt, att ingen kunde se handen för ögonen»; man slogs i blindo på båda sidor; och fienden, som inte visste vad den hade emot sig, kom snart i förvirring. Efter en kort stund var kungen, jämte Rehnsköld, på platsen (kungen uppstigen i sådan hast att han uppen-

barade sig till häst i strumplästen, tills någon kom efter honom med hans stövlar), ivrig att gripa in, men utan att i mörkret kunna urskilja något. Men Rehnsköld »hörde Spaldings röst, som han igenkände därutav att han hade mycket gällt ljud», och kom så med kungen till dragonerna. Creutz med sitt folk infann sig nu också, somliga barbacka och i bristfällig kostym; och utan att ha lagt i dagen någon större furia i sitt anlopp försvunno snart Mühlenfels och hans svärm samma väg de kommit. Efter någon timma var allt åter lugnt, med de svenska förlusterna inskränkande sig till några få man. Den stackars Mühlenfels dök någon tid senare åter upp hos svenskarna, denna gång dock ensam och som flykting. Han hade satts i arrest för sitt misslyckade överfalls skull och fruktade att zarens vrede skulle kosta honom livet; efter att ha lyckats rymma ur fängelset, infann han sig i högkvarteret i Smorgon och bad om anställning vid svenska armén men erhöll ingen sådan. I förhoppning att dock förr eller senare komma till användning medföljde han därefter armén som volontär, tills han i slaget vid Poltava sårad föll i ryssarnas hand och såsom återbekommen överlöpare genast blev fusiljerad.

Dragonlöjtnanten Spalding med den starka kommandorösten, som med sina 15 man så oförskräckt ridit rakt på de ankommande ryssarna och fått dem hejdade vid slagbommen, ansågs av kungen ha skött sig tillräckligt bra för att vara värd en kaptensutnämning, trots säregna komplikationer i hans fall, härrörande från arméns förra vistelse vid Grodno (när Ogilvie hölls instängd där), för vilka hans kornett i detta sammanhang redogör i sitt nämnda brev till Nordberg:

Efter denna lyckliga förrättningen blev löjtnant Spalding äntligen, på general Rehnskölds enständiga anhållan hos Hans Maj:t, kapten, som annars inte så lätt skett; alldenstund bemälde Spalding tidigare erhållit, såsom en stor nåd av Hans Maj:t, sin löjtnantsbeställning igen med det villkor,

att han aldrig skulle vidare avancera; och hänger denna sak således samman. General Arvid Horn hade hos Hans Maj:t rekommenderat till kapten en vid namn Berg, som berättades ha varit länge bemälde generals stallmästare och blev således anno 1706, om jag minns rätt, kapten vid general Stenbocks [lika med Hielms] dragoner. Det förtröt de bägge brödren Spaldingar, i synnerhet den äldre, som var äldste löjtnanten vid vårt regemente, att en främmande skulle prejudicera honom. Så hände sig att några forvagnar med vin kommo från Königsberg, av vilka en stannade vid vårt regemente, varest officerarna till en del kommo tillsamman och voro begärlige på det, helst en lång tid intet mycket till bästa vankat. Händer så, att sedan några ord fallit dem emellan, gå de bägge ut, och sticker så kapten Berg den äldste löjtnanten Spalding, att han på stället blev död. Den andre brodern, som var inne, fick det strax veta, går så ut att revangera det; och under deras parerande får kapten Berg åtskilliga blessyrer, innan de andra officerarna kunde komma emellan. Och som Spalding nogsamt märkte att Berg var illa stucken, retirerade han sig om natten till fienden i Grodno. Men som kapten Berg blev vid liv och fullkomligen restituerad till hälsan, sökte löjtnant Spalding salvum conductum, som skedde genom general Rehnsköld, och kom så till Hans Maj:t i Altranstädt och blev benådad, på det sätt som ovan förmält är.

Så fruktad var alltså kungens stränghet i fråga om dueller, att en duglig ung officer instinktivt föredrog, framför kungens dom i ärendet, att fly över till ryssarna, även när hans förseelse endast bestod i att han anfallit en man som just stuckit ned hans broder; men kungen var alltså också, trots den skräck han i sådana sammanhang spred, i stånd till benådning inför speciella omständigheter, inte blott vid duellförselse utan även vid därav föranledd desertering. Dunkelt förblir i denna anekdot endast, att den nämnde kaptenen Berg efter tillfrisknandet utan vidare, och till synes helt ostraffad, fick förbli i sin tjänst, — något som också framgår av andra notiser. Han arresterades strax efter dråpet; och man får förmoda att krigsrätten därefter funnit att han blivit mycket svårt provocerad.

Något vidare ryskt försök mot Grodno avhördes inte; den 31 januari ryckte Posse med Gardet in; generalkvartermästaren Gyllenkrook (arméns store expert på kartor och vägar: »Gyllenkrook kan vägarna», som kungen en gång sade) hade genast efter stadens tagande fått »uppsätta marschen för armén till staden Minsk, vilket blev så inrättat, att armén marscherade i fyra kolonner efter fienden, som med största precipitation retirerade utur alla sina vinterkvarter över Berezinaströmmen»; och kungen själv lämnade redan den 30 Grodno med Livregementet och Hielms dragoner och gick österut mot nämnda marschmål. Zaren hade brådstörtat begivit sig till Wilna och därstädes förordnat om förstörandet av alla magasin och privata förråd i staden, något som dock i den stora allmänna brådskan inte medhanns på denna ort. Men i Lithauen i övrigt medhanns åtskilligt i den vägen av de retirerande, som förmedelst systematiskt påtändande av allt åtkomligt sökte skapa en trygg ödemark mellan sig själva och svenskarna, varvid de dock ej sällan funno sig störda av de mycket livaktiga irreguliära svenska förtrupperna, valacker och Wisniowieckis lithauiska skaror, vilka med mycken framgång huserade bland kosacker och kalmucker och efter bästa förmåga inringade, höggo ned eller stekte dem. Särskilt utmärkte sig starosten Crispin, en av Wisniowieckis underbefälhavare, i en mängd företag av sådan art och vann kungens stora bevågenhet. Trots alla sådana försök att rädda något ätbart åt folk och hästar förblev dock proviantering sproblemet ganska bekymmersamt; så mycket mera som lithauerna själva, i de fall då de lyckats undandölja sina förråd för ryssarna, naturligt nog alls inte voro inställda på att dessa förråd därefter skulle komma svenskarna tillgodo, utan fortfarande gjorde sitt yttersta för att hålla dem dolda. Men svenskarna, som under sin vistelse vid Grodno två år tidigare blivit förtrogna med det lithauiska systemet att gömma föda

i övertäckta gropar ute i skog och mark, visade sig nu besitta en god förmåga att spåra upp dylika förvaringsrum. Dessutom konstaterade man i det för sin rikedom på vilda bin ryktbara landet en god tillgång på honung (ett näringsämne som utan tvivel nu var tillåtet att förtära i armén till skillnad från vad fallet tidigare varit), medan däremot den stora knappheten på öl var en sak som kändes särskilt smärtsam. Men värst ställde det sig med fouraget, vars dagliga hopsamlande under marsch denna årstid i ett förbränt och glest befolkat land blev allt svårare; det visade sig snart att ett fortsatt framträngande i raskt tempo inte var att tänka på förrän våren kommit med gräs. Armén fick därför intaga strödda kvarter tvärs över Lithauen, alltifrån Grodno till Wilna och Minsk; och kungen själv, alltjämt med Livregementet och Hielms dragoner, böjde av från vägen till sistnämnda stad och gick åt nordväst, till staden Smorgon, invid floden Wilija, där han tog sitt kvarter den 8 februari och blev stående fem veckor. Därefter flyttade han sitt kvarter till byn Radoschkovitje, ett stycke nordväst om Minsk, och blev stående där från 17 mars till 6 juni.

Den lilla staden Smorgon, belägen vid stora vägen mellan Wilna och Minsk, »är bekant därutav, att alla björndansare, som stryka omkring i världen, hava där sin högskola och egentliga hemvist». Men för tillfället, trots att staden undgått att brännas och gjorde ett för lithauiska förhållanden propert intryck, låg verksamheten tämligen nere, och endast få professorer i björndans voro att se. Traktens rikedom på björnar synes inte ha eggat kungen att återuppliva de vinterlekar som han en gång med en sådan lidelse bedrivit vid Kungsör: den sortens förströelse hade han hunnit helt växa ifrån. I stället passade han under denna vila i Smorgon på att för sina infanteriöverstar presentera sig såsom författare, förmedelst en liten bok (handskriftligt mångfaldigad i lämpligt antal exemplar för de invigda) med

den blygsamma titeln: *Några få Commando Ord till Späckningar, Fyrkanters Formerande, Leders Ombrytningar, så ock Flyglars Förändringar.* Det var kungens nu färdiga, egenhändigt uttänkta nya infanteriexercisreglemente, som trots sin blida titel synes ha vållat officerare och manskap åtskillig möda innan det tillfullo blev inlärt. Gardesöversten Posse, som blev den förste att praktiskt taga del av nyheterna, rapporterar hem till sin broder från Smorgon den 15 mars:

H. K. M:t har själv uppsatt en stor hoper med exercitier, och när du lärer få se dem, lärer du först se vad för ett slugt huvud det är. Det angår chargeringar, evolutioner, kvadrater, späckningar på femtio maner. Det är väl på 40 ark skrevne. Ja, Gud bevare den Herren, det är en kaxe för alla kungar.

I samme gardesöverstes strängt officiellt hållna regementsjournal förnimmes under den närmaste tiden åtskilligt om denna sak:

25 april kom Hans Maj:t bittida till mig om morgon och gav mig order, att han ville exercera efter middagen, då jag lät komma samman 488 man, och var Hans Maj:t precis kl. 2 hos oss där och begynte strax att exercera de nya exercitier, som Hans Maj:t själv allernådigast har inventerat för infanteriet, och begynte med späckningarna och kontinuerades med exercerandet allt immerfort till kl. 10 om aftonen.

27 april lät Hans Maj:t utdraga 864 man och begynte att exercera kl. 6 om morgonen och gav sig knappt tid att äta något, och vidare kontinuerade att exercera till kl. 9 om aftonen, då Hans Maj:t reste bort.

28 april kom åter 864 man tillsammans kl. 4 efter middagen och exercerade träffningarna och något av späckningarna allt intill aftonen kl. 7, då Hans Maj:t hade genomgått alla exercitierna.

Varpå överste Posse på egen hand drillade vidare och för varje dag i fortsättningen, alltintill pingstaftonen den 23 maj, har såsom stående notis i sin journal: »Passerade intet, utan kontinuerades med de nya exercitierna».

Den driftige gardesöversten är i sin journal strängt lakonisk rörande allt och slösar intet bläck på oväsentligheter. Något så när tillräckligt att stoppa i grytan åt sina hårt exercerade gardister tycks han ha lyckats skrapa samman; endast vid ett par tillfällen nämner han att det hade sig mycket svårt med den saken och att rotandet efter lithauiska matgropar var tröttsamt och föga givande. På annat håll finns omnämnt att handelsmän från det fjärran Königsberg, vilka vintern 1706 skänkte armén hugnad under blockeringen av Grodno, även nu, trots än större avstånd och risker, infunno sig med välkomna viktualier och specerier, för vilka de erhöllo god betalning; men om sådana oväsentligheter — kanske föga betydande i det hela — nämner Posse ingenting. Däremot har på ett ställe en liten halvt personlig notis av annan art råkat komma med, ej utan sitt intresse för den sentida läsaren, under datum den 24 februari: »Passerade intet, utan krigsråd Holmström blev död om natten klockan 11.» Det är den glade skalden Israel Holmström, högkvarterets muntrationsråd, författaren till epigrammet om Pompe, som här i stillheten i Smorgon nått till sina visors och kampanjers slut: endast ett krigsråd och en rimmare, men dock en tillräckligt uppskattad person för att överste Posse i sin ordkarga officiella skepnad skall bestå honom en rad och notera klockslaget för hans hädanfärd.

I Minsk, ett gott stycke söderut, satt samtidigt överstelöjtnanten Jon Stålhammar med sin koleriske tyske överste och sina Smålandsryttare, inbegripen i brevskrivning till gemålen hemma på Salshult. Man skulle på förhand kunna gissa att den gamle veteranens humör, sällan bland de glättigare, skulle vara skäligen dystert under detta karga vinterfälttåg i Lithauen, med ovissa perspektiv in mot Rysslands innandömen. Men så är alls inte fallet; tvärtom är han ovanligt frejdig till sinnes. Han har plötsligt fått utsikt till befordran, och

en befordran som skall låta honom säga farväl till det långa krigssläpet och återvända till släkt och hemland: »Överheten har låtit sig märka att vilja göra mig till överste och tör hända intet längre överstelöjtnant: så är mig erbjudet att få det regemente som Lars Hierta hade därhemma.» Detta är ju mycket uppmuntrande, helst som dessutom kungen på sista tiden flera gånger tittat till honom och visat sig nådig och språksam. Men poängen i denne veterans psykologi är, att när nu sådan ärorik hemkomst, förenad med avancemang, erbjudes honom, så är han alls inte entusiastisk för förslaget som sådant, bortsett från den heder det innebär, utan trivs plötsligt bäst där han är. Tidigare, under vistelsen i Sachsen, hade han hört sig för rörande en och annan möjlighet till god reträttplats i Sverige, spekulerat på posten som kommendant i Kalmar samt »talt med greve Piper och försäkrat honom om en diskretion på 500 dukater om han ville hjälpa mig», samtidigt med att han gripits av fasa när fru Stålhammar i ett brev yrat om tänkbarheten av en landshövdingspost: »Tag mindre till för Guds skull, och låt dig nöja med det Gud har gjort med dig.» Men vad kungen då slutligen erbjudit honom belöpte sig endast till överstes karaktär och överstelöjtnants pension, och dylikt roade honom inte: då var det bättre att hänga med fortfarande, särskilt sedan nu till sist äldste sonen, Johan Adolf, kommit ut och blivit volontär vid Gardet. Inför det förestående uppbrottet österut hade han därefter svårmodigt mediterat rörande ålder och krämpor: »Nu, Gud vet, det bliver intet länge jag orkar drasla med. Det är nu ingen ryttare kvar vid regementet, mindre någon officer, som är så gammal eller var vid regementet när jag kom till» — han hade 15-årig börjat som menig ryttare år 1674 — »utan äro döda eller ha fått avsked; det bör bli mig nu härnäst. Dock strävar jag så länge jag någonsin kan, att jag kan hjälpa Johan Adolf något på fötterna innan jag bjuder fara väl.» Men nu

alltså, när äntligen det fullgoda återvändandet till hemlandet erbjudes — överstebeställningen för Upplands femmänningskavalleri — och när Johan Adolf redan är fullgott placerad vid Gardet under svågerns, gardeskaptenen Gustaf Drakes, faderliga tillsyn på närmaste håll, vill han till sist ändå inte lämna fältarmén och sitt gamla regemente; detta så mycket mindre som den nye översten, Valentin von Daldorff, vilken kungen prackat på ett skeptiskt regemente till Stålhammars egen smärtsamt förnumna praejudice och vilken till en början tett sig såsom »värre än Printzsköld» (en besvärlig chef som Smålands kavalleri haft att dragas med en kort tid i krigets början), vid närmare bekantskap visat sig vara en bra och rejäl överste trots ett något ryckigt och labilt humör, förorsakat av det gamla skottet genom huvudet från bron vid Praga. Därför finner Stålhammar nu i Minsk, att om den erbjudna överstebeställningen hemma inte vid närmare efterhörande verkligen visar sig vara »av värde, tycker jag att jag må bliva här, kanske så länge tills Gud tar mig till sig. Ty det bästa är redan avslitet, och kanske resten följer ... Femtio år äro där, och mycket ont utsått, såsom hela världen kan vittna. Dock gör jag det längsta jag hinner, både för nyttan och äran.»

Under tiden satt i högkvarteret den arbetsamme generalkvartermästaren Axel Gyllenkrook böjd över sina vägkartor och kände åtskillig oro i sin själ, särskilt efter ett längre samtal med kungen, där de första replikerna äro i den stora stilen:

> Medan H. M. stod här stilla, höll jag på att arbeta på en karta över det Wittenska och Plotska distriktet. Under detta arbete kom H. M. till mig och besåg mitt arbete. Bland andra discourser sade H. M.: »Nu äro vi på stora vägen till Moskva.» Jag svarade, att »dit är än långt». H. M. svarade, att »när vi begynna igen marschera, så komma vi väl dit.»

»Stora vägen till Moskva» var den som från Königsberg, Kowno och Wilna över Smorgon löpte till Minsk

och Smolensk och vidare österut; och i och med att den nu nåtts, »begyntes ett allmänt tal här, så ock hos H. M., om marsch till Moskva». Bland andra enligt Gyllenkrook olämpliga utlåtelser »talte generalmajor Lagercrona skamlöst om fiendens reträtt, hos H. M. och annorstädes, och att fienden ej måtte drista sig att stå emot H. M:s marsch till Moskva»; och »generalmajor Axel Sparre sade till H. M., att det var en gammal spådom, det en Sparre skulle bliva guvernör i Moskva, varöver H. M. mycket log». Hos Sparre kunde sådant tal vara ett utslag av allmänt lättsinne; hos Lagercrona berodde det däremot tydligen, enligt Gyllenkrooks uppfattning, på värre karaktärslyten än så. Gyllenkrook å sin sida (betydelsefull bland annat såsom författare till den så gott som enda från kungens närmare omgivning härrörande relationen om ryska fälttåget) var en stor hedersman, nitisk och skötsam, mycket duglig inom sitt speciella område, men avgjort inte att räkna bland ljusen i fråga om allmän begåvning. Kungen tyckte om att prata med honom om ett och annat rörande marschvägar och därmed sammanhängande ting och skattade honom på detta område högt, men övergick gärna till godmodigt skämt när Gyllenkrook ansåg sig böra komma med råd rörande krigföringen i stort. I sin relation, författad under fångenskap i Ryssland, återger Gyllenkrook flera sådana samtal med kungen; och därvid äger det högst kuriösa förhållandet rum, att läsaren, tack vare Gyllenkrooks ytterst samvetsgranna återgivande, flerstädes klart förnimmer denna kungens vänligt ironiska ton gentemot Gyllenkrook, samtidigt med att det lika klart framgår att Gyllenkrook själv alls ingenting märkt därav, vare sig vid själva samtalet eller vid det senare nedskrivandet av referatet; — en förening av mycket gott minne och stor trubbighet i uppfattningsförmågan som ter sig både sällsam och patetisk.

När man nu i högkvarteret började tala om en marsch mot Moskva, var detta ett sorgligt symptom för general-

kvartermästaren; ty denne hade strategiska tankegångar av annan art, som han försökt intressera kungen för: ett stort anlagt — och i detaljerna ganska invecklat tänkt — svep åt nordväst, som skulle utmynna i tagandet av fästningen Pskov och fiendens fördrivande från svenskt område, varvid allt detta dock borde sättas i verket först efter det man åt Moskvahållet framträngt ett gott stycke förbi Smolensk. Gyllenkrook skrev sin relation efter det den stora katastrofen inträffat; det är därför naturligt att hans skrift i stor utsträckning fått karaktären av en försvarsskrift, och att han är angelägen att framvisa sig själv såsom den som gjort sitt bästa och efter förmåga försökt framföra råd, vilkas efterföljd mänskligt att döma skulle medfört bättre resultat. Nu är det förvisso en gammal och beståndande sanning att apologiförfattare äro tvivelaktiga vittnen, att ingenting är lättare än att vara vis efteråt, och att den av sådana skribenter ständigt eftersträvade position av ökad egen betydelse, som kan ernås genom betonandet av att man i tid profeterat om olycka och förordat kloka alternativ, gemenligen måste bli av skäligen billig art, a priori starkt misstänkt till sin sanningshalt när inga andra bevis för det berömvärda förutseendet finnas än en efter olyckan nedskriven egen framställning. Men Gyllenkrook synes på det hela taget höra till en god och sällsynt art av apologiförfattare. Själva grundtonen hos honom är inte markerat egenrättfärdig, inte bittert kverulerande eller överlägset kritisk: hans ledande idé är inte först och främst att upphöja sig själv på andras bekostnad, utan snarare endast att för sin läsare (kanske främst för sig själv) göra klart att åtminstone han själv, för sin del och på sin post, gjort allt som kunde göras, så gott hans förmåga tillät, och att därför hans samvete kan vara lugnt inför vad som slutligen inträffat. Han är som begåvning alls inte imponerande; han blir, av egen högst ofrivillig förvållan, komisk genom sin ytterliga menlöshet inför kungens små raljerier; men han

ger det starka intrycket att han talar sanning, all självförsvarande inställning till trots, hjälpt ej endast av en allmän hederlighet och ett gott minne utan också av den fullständiga saknaden av någon som helst märkbar tillstymmelse till fantasi. När han därför i sin relation uppträder som en varnande röst i Smorgon, kan man med tämligen stort lugn utgå ifrån att så verkligen varit fallet och att de samtal han återger med Rehnsköld och kungen till sitt sakinnehåll — och i stor utsträckning också i replikernas formulering — äro fullt trovärdiga uppteckningar. Det är gott att man på den punkten kan känna sig trygg; ty ur både psykologiska och andra synpunkter äro dessa samtal högst intressanta.

Sedan Gyllenkrook, uppskrämd av det nämnda talet om en marsch till Moskva, till en början gått till kanslirådet Hermelin och sökt göra propaganda för sin egen manöver mot Pskow (även kallat Pleskow), blev han av denne hänvisad till fältmarskalken, som vid ett tidigare samtal med Hermelin endast låtit förstå att »H. M. längesedan formerat sin dessein, som ingen får veta, den han ock lär glorieust utföra». Vid första lägliga tillfälle gick därefter Gyllenkrook till Rehnsköld, en förmiddag när denne var ensam, och ett samtal utspann sig med den ej alltför meddelsamme fältmarskalken:

Ibland andra discourser frågade Hans Excellence mig, om H. M. själv ordinerat Hielms regemente att gå främst före högkvarteret. Jag svarade, att H. M. själv ordinerat alla regementers ordning i marschen. H. E. sade: »Nog har han kunnat få en bättre överste att gå främst än Hielm är.» Frågade mig sedan, vem som vore den siste i marschen. Jag svarade att det var överste Taube. H. E. frågade mig om han var långt tillbaka. Jag svarade, att han ej lärer vara långt från Grodno. H. E.: »Det är tämmelig långt borta.» Ja: »Om fienden skulle arretera sig i sin retirade och vilja våga någon aktion, så kan hela armén knappt på 14 dagars tid vara tillsamman.» H. E.: »De lära det ej våga, utan de skynda till sin gräns.» Jag: »De göra som klokt folk, att de

söka ha ryggen säker och kommunikation med sitt land. Jag tycker också oförgripeligen, att det skulle vara oss nyttigare, om H. M. ville observera detsamma och ginge den vägen åt Pleskow att fördriva fienden ur sitt land, än att våga sig till Moskow, därom nu alla här tala.» H. E.: »Jag försäkrar, att varken jag, I eller någon annan kan utgrunda Konungens dessein; ty när vi ligga i ro och sova, arbetar han i sina tankar mer än någon kan tro.» Jag: »Vår Herre vare med honom! Men en olycklig dessein och aktion kan ha en elak suite.» H. E.: »Konungen lärer väl akta sig; och tro säkert, att Gud är särdeles med honom, och han lär glorieusare föra ut sin dessein än någon kan tro.» ... Som jag märkte, att han ej vidare ville inlåta sig i discours med mig, alltså svarade jag därpå vidare intet.

Rehnsköld, som själv ingalunda hörde till sjusovarna i fält, var tydligen helt på det klara med att han i kungen funnit sin överman i fråga om utnyttjandet av dygnets timmar; och hans ord om den ensamma nattliga fältherremödan är ett vackert och ytterst auktoritativt vittnesbörd. Men öppna sitt hjärta angående kungens planer ville han alltså inte, ej ens för en så betrodd man som Gyllenkrook, utan hellre ge sig sken av att alls ingenting känna till i den saken, något som måhända också var fullkomligt sant. En absolut bergfast förvissning hos fältmarskalken, att kungen själv skulle ordna allt till det bästa, torde Gyllenkrook emellertid utan svårighet ha fått ut ur detta samtal; men oron gnagde honom dock fortfarande, och en tid efteråt, sedan högkvarteret flyttats till Radoschkovitje, kom det samtal med kungen till stånd — med utgångspunkt från kartan och »stora vägen till Moskva» —, vars första satser redan anförts. »När vi begynna igen marschera, så komma vi väl dit», förmälde alltså kungen med lugn olympisk självklarhet; och därefter fortsätter Gyllenkrooks referat:

Jag svarade, att fienden lär väl bjuda till att disputera oss ditmarschen. H. M.: De kunna ej hindra oss; säg I mig eder mening, hur I menar det skall kunna ske. Jag: »Att fienden vågar någon batalj med E. M., det tror jag ej; men de lära retranchera sig vid alla svåra passager för att försvara dem

det bäst de kunna.» H. M.: »Alla deras retranchementer äro av intet värde och skall ej kunna hindra vår marsch.» Jag: »Om fienden ser att den ej kan hindra arméns marsch, så lära de ofelbart begynna bränna upp sitt eget land.» H. M.: »Om de ej bränna sitt eget land, så skall jag göra det.» Jag: »E. M. lär själv med tiden erfara, om det ej är farligt att våga sig så långt in i fiendens land ifrån E. M:s eget land och kommunikation.» H. M.: »Vi måste våga, så länge vi äro i lyckan.» Jag: »Lyckan är ibland bedräglig att våga på, ty E. M. har ett klart exempel av kungen i Frankrike, som varit den lyckligaste herre i allt sitt företagande, men den fauten gjort, att dess armé gått för långt ifrån sitt land upp till Höchstedt vid Donau, där dess armé blev nästan totaliter tagen. E. M. ser att han än intet kan repa sig, fast han nästan vart år låter våga batalj, utan alltid förlorar.» H. M. (leende): »Stackars Fransman är olycklig, han kommer aldrig mer upp.» Jag: »Det är ett mäktigt rike och stort folk; om de en gång ha lycklig aktion, så redressera de säkert allt.» H. M.: »Det sker ej, Fransman är i olyckan.» Jag: »Det står i Guds våld. Vår Herre bevare E. M:ts armé från sådan olycka; jag fruktar att det hade en farlig suite med sig.» H. M.: »Det skall ingen nöd ha, gör er ingen sorg därom.» Jag bad H. M. icke onådigt upptaga, vad jag av redligt sinne uti denna discours efter mitt ringa förstånd mig explicerat. H. M. av sin vanliga nåd svarade straxt: »Nej, nej, Vi taga det ej illa upp, ty det är allenast en discours vi haft om fransmannen.»

Åtskilligt kan här te sig såsom av Gyllenkrook efter Poltava tillverkad profetia, och det är klart att tonen och urvalet av repliker starkt påverkats av den slutliga utgången; men å andra sidan får man betänka att liknande samtal med kungen hållits av förståndiga rådgivare både före Narvakampanjen och före Kliszow och eljest, såsom av ett och annat allmänt omnämnande framgår: de ha bara inte blivit upptecknade, emedan utgången inte blev sådan den skisserats av olycksprofeterna vid dessa tillfällen.

Vi måste våga medan vi äro i lyckan: det är en anmärkningsvärd replik av kungen; i högre stil hette det hos Rehnsköld att »Gud är särdeles med honom». Det är samma sak uttryckt på två olika sätt; och kungen för

sin del slösade inte med religiösa talesätt i onödan, emedan de för honom voro så mycket mera än blotta talesätt. Lyckan, turen: det är ett ganska sällsamt begrepp, och olika kategorier av mänskligheten ha helt olika inställning till densamma. Ingen lyckans — det vill säga den goda turens — filosofi har någonsin skrivits; ty i den mån vi äro filosofer och tänka abstrakt och teoretiskt, existerar begreppet endast som övertro hos de naiva men inte som objektivt faktum. Pansrade med kausalitetsinsikt, sannolikhetskalkyl och annat, veta vi vid våra skrivbord att ingen tur finns, och ingen otur, utan endast rationellt fattbara orsakssammanhang, alltid tenderande åt ett medelvärde i utslaget. Men så snart vi lämna den teoretiska filosofin och hänge oss åt praktiska ting, eller taga del av erfarenheten hos olika slags praktiskt agerande människor — krigare, sjömän, jägare, fiskare, Don Juaner, finansmän, svindlare och politiker, alla som i sin gärning ha att räkna med ett ofrånkomligt element av hasard — blir förhållandet helt annorlunda, och lyckan, den envisa goda turen, blir inte ett pseudobegrepp utan något högst handgripligt och reellt, till sin förekomst och sin utslagsgivande betydelse ständigt betonad i även de största praktiska intelligensers meditationer över sin bana. Man måste ha skicklighet, man måste ha förutseende, man måste ha erfarenhet, man måste ha medel; men allt detta hjälper inte länge, om man inte dessutom har det nödvändigaste av allt, nämligen god — eller åtminstone dräglig — tur: därom äro alla de stora praktiska talangerna överens, från Caesar och Napoleon till Casanova. Karl XII hade tydligen för sin del funnit något liknande; hans tur hade hittills — trots vissa upprepade tråkigheter med brustna broar och dåligt väglag i löftesrika situationer — på det hela taget varit sällsynt god; och därför gällde det att alltfort »våga medan vi äro i lyckan». »Med Guds hjälp!» lydde det stående karolinska fältropet; översatt till mera neutralt språk betyder det ungefär

detsamma som att »lyckan står den djärve bi»; men det är onekligen intressant att redan vid denna tidpunkt finna kungen själv göra en sådan översättning och såväl för egen del som rörande de olyckliga fransmännen tendera (naturligtvis inte mera än just tendera) åt tanken på en opersonlig Fortuna såsom framgångs och misslyckandes utskifterska. Längre fram, efter katastrofen, skulle ett annat sådant begrepp, mörkare i färgen, tillkomma i hans ordförråd, nämligen »ödet»; men dit var det ännu ett gott stycke väg och åtskilliga erfarenheter om lyckan — eller dess motsats — skulle hopa sig innan dess.

Man kan i detta samtal vidare lägga märke till att en av generalkvartermästarens invändningar mot marschen mot Moskva förblev obesvarad. Ryssarna skulle utan tvivel bränna i sitt land efter allra bästa förmåga, för att ställa en på alla näringsmöjligheter tömd ödemark såsom hinder för svenskarnas framkomst: en förutsägelse som inte var svår att göra sedan man sett dem i verksamhet i Polen och Lithauen. Detta var den ömma punkten, där kungen endast kunde svara vid sidan av ämnet och där man främst finge förlita sig på lyckan, kanske också på allmän rysk fallenhet för slarv. Men någon anledning för kungen att redan nu taxera denna ryska form av försvar så högt, att han inför densamma skulle behöva på förhand uppge sin strävan åt Moskva, kunde naturligtvis inte föreligga: man finge efter möjlighet pröva på först, och se att få alla krafter samlade till försöket.

Till den ändan infann sig i slutet av mars, på kallelse av kungen, greve Lewenhaupt, överbefälhavaren i Östersjöprovinserna, i högkvarteret i Radoschkovitje, och erhöll instruktioner för samlandet och utrustandet av sin armé i trakten av Riga, för att vara färdig till uppbrott vid den tid då avrunna vårflöden och uppspirat gräsbete skulle göra det möjligt för kungen att åter upptaga operationerna.

Andra kapitlet.

RYSSLAND OCH DESS HERRE.

> Sålunda uppfostrades den store Gargantua; och för honom var allt detta endast såsom en konungs tidsfördriv.
>
> *Rabelais.*

Ryssland fick en gång sitt namn efter »ruserna», män som kommo på skepp »från andra sidan det varjagiska havet» och gåvo namn åt en namnlöshet och begynnande politisk form åt ett urtidsprotoplasma. Sannolikt, förmoda de lärda under handskandet med en stor härva etymologiska ömtåligheter, betyda dessa »ruser» ursprungligen ungefär Rodsbyggare, det är Rospiggar. Folkstammarna som bebodde detta »rusernas» vunna land hette med ett gemensamt namn slaver och hade först blivit märkbara i större omgivningar såsom handelsvara bland sina grannfolk; överallt i söder och väster blev detta namn tidigt ett appellativ — sclavus, esclave, esclavo, slave, Sklave, slav och mera — med betydelsen träl. Folket en handelsvara, landet en namnlöshet uppkallad efter erövrare: Ryssland och dess folk göra inte sitt inträde i världshistorien godvilligt och med egna knuffar framåt, utan släpas fastmera i högst passiv skepnad in vid håret, framrotade ur kärr och skogar av allsköns grannar med vaket kynne och hård hand. Ryssland är inte något som spirat av sig själv, ingen

organism med primär växtkraft, utan ett ting som alstrats i andra hand och som ett bifenomen: en formlös jäsande massa i världshistoriens landsvägsdike, vid sidan av herrefolkens stråk.

Troligen hade en gång långt tillbaka i tiden det stora urindoeuropeiska folkägget, ruvat av namnlösa sekler, brustit ungefär i de trakter där slaverna först befinnas hålla till. Det framkläckta innehållet, förvånansvärt till sin riklighet och rörlighet, hade strövat åstad åt olika väderstreck, till Indien och Irland och Peloponnesus, fyllt av verksamhetslust och med åtskilligt inom sig; men en bottensats — mjukare, dåsigare, mindre vital — hade endast orkat kravla sig in bland närmaste skogar och kärr och framdeles stannat där, sysselsatt med att leta svamp och fånga fisk och hålla sig undan från farliga bröder. Födda till skräck och elände från början, fingo dessa slaver koncentrera sig på en sak, nämligen att hålla sig vid liv, utestängda från allt och jagade av alla. Och i sin vrå höllo de sig mycket riktigt vid liv — i längden bättre än de stolta vandrare som hemsökte dem —, förökades och bredde vid tillfälle ut sig en smula här och var; alltid redo, om undflykt var omöjlig, att utan onödig motsträvighet underkasta sig och ge sådan tribut som kunde presteras — pälsverk, vax och unga kvinnor — till de stora viddernas imperiösa vandringsfolk. Sådana passerade under tidernas lopp i mängd, på väg till sin glans och sin undergång; och de stackars slaverna, trampade och skamfilade från alla håll, levde ständigt beträngt och i vånda. Skyterna i söder i äldsta tider, när först något historiskt kan skönjas där, voro ett folk med storstilade vanor och med god användning för infångad slavisk personal, såväl till dagligt bruk som när hundratals dräpta slavar skulle läggas som uppvaktning i hövdingars gravhögar på steppen. Efter dem kommo sarmater och alaner, som voro av likartad läggning. Därpå drogo goterna jämte en del stamfränder söderut genom slavernas trakter, grundade

sitt stora första välde, från Östersjön till Svarta Havet, och togo skatt vitt och brett, förvisso utan att från slavisk synpunkt sprida någon trevnad omkring sig. Hunnerna kommo sedan, och i deras spår en lång rad ryttarfolk från öster, vilkas procession fyller steppen under århundraden: avarer, khazarer, »svarta» och »vita» bulgarer, »svarta» och »vita» magyarer, oguzer, patzinaker, kumaner: kortlivade de flesta, men förfärliga alla, utrotande varandra efter förmåga men samfällt nitiska i att på lediga stunder jaga skogslandets och flodsträndernas infödingar och transportera brukbar fångst till byzantinska eller arabiska slavmarknader. De slaver som förblevo kvar i sina gömslen förökade sig flitigt, den enda positiva begåvning som ännu kunde göra sig gällande hos dem, och höllo stammen vid liv; men alltjämt uppfostrade sålunda historien dessa historielösa varelser mycket strängt, i stor betryckthet och skräck, och hade ständigt ting i beredskap för dem av större fasa än hittills.

Under tiden började dessa nämnda »ruser», eller presumerade rospiggar av romantisk art, att på sina skepp finna väg allt längre söderut på floderna, framför allt på Dnjepr, och grundade småningom herradömen längs sin väg. De voro fåtaliga men respektingivande, för föga bortskämda undersåtar jämförelsevis resonliga som herrar; och sedan Rurik och hans ättlingar, med tillkommande hjälpare från hemlandet, fått en viss ordning i ett växande och snart enat rike, visade det sig hastigt att ordentligt motstånd kunde göras mot steppens patzinaker och att det till och med gick för sig att under de svenska främlingarnas ledning företaga ganska vackra plundringståg ända ned till själva Byzantium: en ytterst sällsam erfarenhet för dessa i tillblivelse stadda ryssar. De fingo nu äntligen en sorts hjältetid, visserligen lånad, varjagisk, men dock bättre än ingenting. För första gången voro de handlande i stället för misshandlade och kunde börja hysa en smula självkänsla: de klädde upp

sig i pansarskjortor och annan modern krigisk stål efter främlingarnas mönster, lade sig till med dessa märkliga »rusers» lyckosamma namn och gjorde sånger om *Igors Härfärd* och annat sådant. En vacker dag blevo de på furstlig befallning kristna; och sedan den nya lärans förbryllande påbud om fastor, engifte och dylikt visat sig vara inte alltför farligt menade i praktiken, funno de sig tillrätta med denna nyhet och hämtade ökad styrka ur den, särskilt sedan de byzantinska lärofäderna börjat med allt större eftertryck inskärpa att denna speciella lära var den enda riktiga, under det att en annan, kallad romersk-katolsk, var falsk och endast i bruk bland sämre folk. Man var sålunda nu onekligen någonting av en viss rang och betydelse; och till och med nyanlända varjagiska resenärer »från andra sidan havet» kunde man snart inte längre umgås med jämbördigt och i vänskap, alldenstund dessa i sitt hemland råkat bli omvända till den falska läran. Men av detta kom i längden märkbara nackdelar; ty sedan svenskar och ryssar börjat betrakta varandra som kättare, och de förras förbindelser med Rysslands innandömen därmed upphört, gick den varjagiska stärkelsen snart ur de åt sig själva lämnade ryssarna och deras förryskade herrar, vilka föllo sönder i ett virrvarr av småfurstar; och med tatarernas ankomst tog den gamla naturliga slavtillvaron åter vid.

Tatarerna voro enkla men på sitt sätt tänkande människor, vilka bedrevo sin världserövring i enlighet med en klar filosofi, uttänkt i ett nomadtält bortåt Manchuriet till av en viss Temudjin (ett namn som säges betyda »fint stål»), sedermera känd såsom Djingis Khan, det är Mänsklighetens Herre. De voro nomader och levde av sina hjordar; världen var dem nyttig i den mån den dugde till betesmark; och till sådan beslöto de att i görlig mån förvandla den. I äldre tid hade det gått ett talesätt om Attila, att där hans häst trampat växte intet gräs. Motsatsen var sann om tatarerna: där deras hästar trampat växte gräs men intet annat, framför allt

inte människor som förmedelst hinderligt bråte i form av städer och byar gjorde intrång på gott betesland: hopgyttrade förvända varelser som för tatarerna, stora ödemarkers enkla söner, torde ha tett sig ungefär som ett vämjeligt myller av gråsuggor och tusenfotingar. På sin ritt genom Asien utplånade de hela folk och lade allt för fäfot; nådda till Ryssland rensade de upp på samma sätt, så långt betingelserna för deras hjordar syntes dem goda; och där Kiew, landets huvudstad, stått (glänsande med många kupoler såsom stor religiös metropol: de Gyllene Huvudenas Inhägnad benämndes den av tatarerna före stormningen), gick Dnjepr stockad av människokroppar, varpå allt blev gräs och tystnad.

Norrut bland skogarna och kärren, där nomadkulturen inte kunde trivas, fingo ryssarna under bekymmersamma former leva kvar såsom tatarernas slavar. Framdeles under århundraden hade de att giva lydnad och skatt, först till världsväldets överherrar borta i fjärran Karakorum vid Kinas gräns, därpå till den Gyllene Hordens khaner i Sarai vid Volga, — allt som oftast, vid minsta ohörsamhet, tillrättavisade av dessa med eld och svärd. Ett litet furstendöme vid namn Moskva började uppkomma i efterhand befolkade utmarker, och nådde en ställning genom att en klok furste därstädes lyckades få indrivandet av tatarskatten bland grannfurstar på entreprenad av sina herrar. Av denne finanskommissarie kunde därpå grannfurstarna under hand tryggt sugas tomma, med tatarernas lugna välsignelse och såsom bevis på ivrig lojalitet gentemot dem; och småningom blev Moskva stort och starkt, under det fibern hos de dästa khanerna i Sarai började mjukna. Missnöjda med tendenser till egenvilja hos sina moskovitiska indrivare, togo de visserligen någon gång hårt i och brände upp staden Moskva till respektens vidmakthållande; men slutligen kom söndring bland dem själva, jämte mattsamt besök av Timur den lame; och efter två och ett halvt århundrades tatarvälde blev Moskva fritt

och kunde nu på egen hand börja gå i sina forna herrars politiska spår.

Lett i brokig växling av strävsamma män och orientaliska kuriositeter, haremsinnevånare, teologer och kriminaldårar, gick Moskva ut på ändlös erövring, absorberande furstendömen och sönderfallna khanat åt alla håll; och liksom för att klart ådagalägga den tatariska efterföljden även i fråga om omätliga vidders snabba vinst, redo snart kosacker tvärs igenom hela norra Asiens ödeland och togo detta i besittning för Moskva. I sammanhang härmed kom det märkvärdiga gamla ordet »rus» eller »ryss» att undergå ytterligare en betydelseförskjutning efter alla sina föregående. Efter att först ha betecknat någon sorts dimmiga rospiggar i Sverige, därpå svenska äventyrare längs ryska floder, därpå en härskarklass av svensk härstamning, därpå infödda slaver under dennas välde, slutligen moskoviter och deras grannar i största allmänhet, blev ordet vid Sibiriens erövring hastigt ett lånord bland de inhemska stammarna där, ostjaker och tunguser och andra, med betydelsen djävul, — enkelt illustrerande det nyblivna moskovitiska herrefolkets naturliga uppträdande i sin nya roll efter sin förtid av så gott som oavbruten passivitet, misshandel och skräck. Ty skräck och grymhet äro utan tvivel komplementära element i individens psykologi och förmodligen också i folkens.

Under 15- och 1600-talen växte sålunda detta moskovitiska välde åt alla håll, grimaserande i mer än tatarisk ohygglighet under en företagsam galning som Ivan den Förskräcklige, den förste krönte zaren, och endast tillfälligt hämmat av ett vid den gamla dynastiens utgång inträffande mellanspel av allmän och fullständig anarki. Detta sistnämnda var ett litet ytterst brokigt tidevarv som fick namnet »den Stora Oredan», till skillnad från sådan ej obetydlig oreda som normalt frodades i riket. Därunder nådde såväl svenskar som polacker fram till Moskva och höllo under längre tid staden besatt, under

försök att uppsätta sina olika tronkandidater; men en inhemsk ätt vid namn Romanov tog slutligen hem spelet, varpå Oredan, med sina falska Dimitrier och annat, småningom avvecklades. Ett element som Moskva under dessa århundraden aldrig förmådde bemästra var det tatariska längst i söder: khanatet Krim höll sig som en aktningsvärd kvarleva från Djingis Khans och Batus tider, uppbar länge årlig tribut och såg sig ännu så sent som på 1570-talet i stånd att skövla staden Moskva. Däremot vanns under 1600-talets senare del avgjord överhand gentemot det sönderrucklade Polen, varvid Ukraina och annat blev ryskt. I rikets sydliga delar, Ukraina och österut längs tatarsteppen, höllo kosackerna till: lösa blandade element, äventyrare och förrymda förbrytare, som halvt övergått till tatarlivet och allt efter lägenhet visade sig såsom nyttiga krigiska undersåtar eller ursinniga rebeller, otvunget vinglande mellan Polen, Ryssland och khanen av Krim (samt dennes ryggstöd, sultanen av Turkiet) och stundom — såsom under ledning av den polske adelsmannen Bogdan Chmielnicki på 1650-talet — i stånd att åstadkomma uppror som skakade stora delar av sydöstra Europa.

Bland världsriken var 1600-talets Ryssland en säregenhet, ensamt i sin negativa art. Den utvidgning det medhunnit under de två århundradena från tatarväldets upphörande till Peter kunde förvisso te sig sagolik och borde enligt alla historiska analogier vittnat om någon högst förstklassig egenskap, militär eller annan, hos denna stat och dess ledare: ett blygsamt furstendöme i trakterna kring Moskva hade vuxit till ett välde som sträckte sig från Archangelsk till norra Kaukasus, från Ladoga till Ochotska sjön. Men i själva verket lät sig något nämnvärt av verklig kvalitet svårligen uppletas hos dessa framgångsrika moskoviter, och deras prestige bland folken stod, för att gälla stora erövrare, sällsamt lågt. Assyrien, Persien, Makedonien, Rom, Omars araber, Djingis Khans tatarer och de osmanska turkarna: alla dessa skapare

av jämförligt vidsträckta imperier hade varit kvalitetsfolk med framstående militär organisation, ledda av imponerande personligheter, och deras prestige hade varit enorm; Ryssland däremot, med alla sina vinningar, vältrade sig fram utan organisation, utan duglig armé, utan ledare av större mått, och förblev politiskt och moraliskt ett tredjerangsfenomen, groteskt, patraskdoftande och föraktat. Det tedde sig alls inte som ett högdjur i staternas djungel, en tiger eller åtminstone buffeltjur bland respektfullt småsällskap, utan alltjämt endast som ett kräldjur: en jätteödla med volym och tyngd av fantastiska mått och ytterst karg utrustning därutöver. Den fullständiga bristen på harmoni mellan kvantitet och kvalitet i detta ryska imperium — det skenbara miraklet att ett sådant gigantiskt välde kunnat åstadkommas med så ytterst små förutsättningar — sammanhängde naturligtvis med att Ryssland vuxit upp på världshistoriens skuggsida och att vad det tillägnat sig varit så gott som herrelöst land. Bortsett från Sibirien, där detta gällde helt och hållet, voro även de europeiska erövringarna sådana som kunnat ske från redan självdöda riken, från tatariska sönderfallsprodukter och från Polen, under det försök åt sådana håll där levande stater funnos och verkligt motstånd kunde bjudas — såsom i fråga om Sverige och Turkiet — hittills alls inte medfört resultat. Jämfört med alla andra imperier som historien har att uppvisa, hade Ryssland fått sitt enorma maktområde praktiskt taget till skänks, utan märkbart uppbåd av duglighet, styrka eller heroism; därför också utan att i världens ögon nå någon sådan position att det ens av närmaste grannar ansågs behöva betraktas med särskilt stort allvar. Fruktansvärt tedde det sig egentligen endast genom sin virtuosa förfarenhet i gränsskövlingar; varvid dess härsmakt, medveten om bristfällig självkänsla gentemot väpnat motstånd, ständigt visade sig besjälad av stor iver att förmedelst blint mördande av försvarslösa få sådan överlägsenhet ådagalagd som verk-

ligen kunde presteras. Dylik moskovitisk krigföring, som såsom moraliskt fenomen stod på ett avgjort lägre plan än de tidigare tatarernas rationellt begrundade utrotande av allt, var förklarlig nog: det gamla slavfolkets själsliga struktur fanns oförändrad kvar bak det nytimrade imperiets fasader.

Emellertid hade nu med zar Peter det ryska folkets närmaste approximation till en hjälte äntligen framträtt: en personlighet som visserligen i många avseenden endast var en kopia av sitt ofullgångna folk, men som med tiden visade sig vara åtskilligt annat dessutom. Med en barndom som utmärktes av långt driven vanvård och med en boklig uppfostran av ytterligt bristfällig art, hade denne senfödde son av en skröplig och snart bortgången fader erhållit en föga löftesrik start i livet; och hans ännu under ynglingaåren påfallande långsamma andliga utveckling, parad med en djupt rotad motvilja mot varje ordnad sysselsättning, varslade minst av allt om någon kommande härskarstorhet. Vägen till denna sin storhet kom han att tillryggalägga driven av yttre omständigheters makt och närmast mot sin vilja.

I de biologiska vetenskaperna möter man stundom någonting som kallas den bio-genetiska grundlagen, en sats som vill fastslå att individens utveckling utgör en rekapitulation av släktets: under olika stadier av vår embryonala existens påminna vi om amöbor, grodyngel, fiskar och annat, emedan (enligt somliga lärdas åsikt) våra urfäder under olika skeden varit någonting i stil med dylika organismer. Inom vissa psykologiskt betonade områden spinner man ibland vidare på denna tråd och påpekar att vi efter vår födelse genomlöpa själsliga stadier som fyrfotadjur, urtidsvildar, skalpjägare, romantiskt drömmande medeltidsmänniskor och kanske ytterligare ett och annat, — ända fram till en slutlig sober fulländning såsom ansvarskännande statsmedborgare och radiolyssnare, där då de båda serierna, släktets och individens, äntligen kulminera och bli till ett.

Man skulle kunna i viss mån tillämpa denna tankegångs sistnämnda variant på Peter och framställa hans personliga utveckling såsom en sammanfattande upprepning av ryssarnas hela historia. Han var, från sitt fäderne, ärftligt belastad, visserligen tidigt stor och stark men med högst opålitliga nerver och med tendenser åt epilepsi. Under barnaår och tidig ungdom dominerades hans medvetande av ohyggligheter och av en ständig — stundom berättigad, ofta inbillad och halvt vansinnig — rädsla att bli fängslad och avlivad, i en miljö av allsköns blodsprutande skräckscener under systern Sofias och hennes gunstlingars regemente. En markerad fysisk feghet, med sitt komplement av ofta förekommande utbrott av obehärskad våldsamhet i riskfria situationer, satt kvar hos honom som märke allt framgent; och ljudet av en mot golvet krossad tallrik bakom hans stol kunde även sedan han blivit myndig självhärskare, och i fullständigt trygg omgivning (såsom vid en officiell preussisk middag under hans första utlandsresa), vara nog för att få honom att skrikande i hysterisk skräck rusa upp från sin plats och blint börja slå omkring sig med sin sabel.

Sina första element av dressyr och civilisation fick han som yngling av några i Moskva befintliga utlänningar — hans historias varjager — och började därmed ivrigt anamma sådana västerländska ting som skänkte ökad manhaftighet eller tedde sig roande: piprökning, raketer, tandutdragningsinstrument och annat mera. Detta tidiga intresse för västerländska finesser kom sig naturligtvis alls inte av någon tendens hos honom att bli ryska folkets uppfostrare, utan av enkel och rättfram drift: piprökning och raketer rörde endast hans eget nöje, och tanken på folkhälsans förbättring förmedelst flitiga tandutdragningar var säkerligen mindre utpräglad hos honom än hans förtjusning över operationens relativa lätthet (från den agerandes synpunkt) med ett nytt och händigt instrument. Längre fram bar

han alltid på sig en tandnyckel, med ständigt vaken blick för varje möjlighet att använda den på sin omgivning: det överrumplade offret fick på fläcken spärra upp sitt gap, varpå en eller annan lämpligt placerad tand raskt skruvades ut av Peters starka hand, under sådan bibehållen god min som en tränad ämbetsmanna- eller generalsfysionomi i en dylik situation eventuellt förmådde prestera.

I byn Preobrazjenskoje, ett stycke utanför Moskva, där han i ett slags halv förvisning tillbragte sina uppväxtår tills en revolt mot systern kallade honom till makten, sysslade han även med en smula allvarligare ting, som med tiden skulle komma att te sig betydelsefulla. Han manövrerade med sina berömda leksaksregementen och stormade leksaksfästningar med dem: regementen som en gång skulle bli fullt affärsmässiga sådana, kärnan i hans med tiden nyskapade armé, och varav det äldsta kom att få namn efter byn och bli nummer ett i hans garde. Men märkligare, och kanske också betydelsefullare, var att han samtidigt råkade bli intresserad av segling. Detta är utan tvivel den mest kuriösa och mest osannolika tillfälligheten i hans på sådana ting ganska rika levnad. En moskovit var överhuvud ingenting som gärna lät sig tänkas i sammanhang med segel och skepp; flodpråmar var den högsta möjligheten i den vägen; någon trakt mera fjärran från varje tanke på segelsport än Moskva, och mindre sannolik att fostra entusiasm för sådan, skulle endast kunnat uppletas i Tibet eller Sahara. Men Peter råkade en vacker dag i sextonårsåldern, under rotande i ett uthus fyllt av en mängd gammalt skräp som tillhört en framliden medlem av zarfamiljen, hitta en segelbåt, »en halvrutten engelsk slup», en utomordentligt sällsam tingest vars förekomst på detta ställe ingen människa kunde förklara. Detta var i hans ögon ett lysande fynd; så mycket mera som hans holländske matematiklärare — misströstande om att intressera sin lärjunge

för multiplikation och division, färdigheter i vilka läraren själv inte var mycket hemma — berättat vissa ting för honom rörande den sällsamma konsten att segla med skepp på haven. Den funna båten måste nu fortast möjligt prövas i tillgängligt vatten, »den tolv mil avlägsna Plesjtjejevo-sjön», sedan man först med stort besvär lyckats leta upp en annan holländare som förstod att manövrera den, — ty så långt som till det praktiska sträckte sig inte matematikerns insikter i ämnet. Därmed hade Peter fått tag på något som visserligen till en början uteslutande tedde sig som en leksak men som dock till sin verkan var något långt mera: en sysselsättning som från början fick karaktären av en lidelse och besatthet och som kom att räcka hans liv ut och bli av oberäknelig betydelse för honom själv och för Ryssland. Han seglade i sin underbara båt med sin kunnige holländare, lärde sig manövrera med den, handskades med segel och linor och tjärpyts och kände sig snart som god sjöbjörn; snickeri, som han redan tidigare lekt med en smula, fick nu plötsligt vikt och innebörd, ty han ville bygga båtar själv, helst större; och holländare, människor som förstodo sig på allt sådant och i vilkas land det fanns ofantliga skepp, tedde sig plötsligt som en sorts halvgudar vilka han efter förmåga ville efterlikna, till en början genom att åtminstone röka knaster som de (eljest förbjudet i Ryssland), småningom i mån av möjlighet även på andra sätt.

Det ligger en idyllisk charm över den vildvuxne unge Peters lidelsefulla skeppartillvaro med sin båt och sin holländare, en tillvaro i på allt sätt bättre luft än bland hans normala omgivning av »stalldrängar, dvärgar och papegojor». Den fantastiskt Moskvafrämmande dröm om hav och krigsskepp, som härmed kommit in i hans liv, skulle han till sist göra till verklighet; men för åtskillig tid framåt förblev alltsamman endast en barnslig fantasi. Föga avbruten av bullersamma politiska ting i huvudstaden — vilka alls inte intresserade honom

på detta stadium och vilka efter systerns störtande tillsvidare fingo skötas av kuppens organisatörer — inrättade han ett skeppsvarv vid sin sjö och lät där bygga ett antal miniatyrkrigsskepp, från vilka man kunde avfyra kanoner och sända upp vackra fyrverkerier; större uppgifter än så kunde inte gärna finnas för en eskader i Moskvatrakten, och tendenser utöver den rena leken märktes inte hos honom. Ett starkt inslag av lek vidlådde också länge hans ganska flitiga sysslande med sina efterhand fullt utvuxna leksaksregementen och de krigsspel han därvid anställde; såsom när han på hösten 1694 — han var då 22 år gammal och sedan 5 år regerande zar — i magnifikt skämtlynne lät »en av idel kyrkosångare formerad och av hovnarren Jakov Turgenjev anförd trupp» slåss mot ett kompani skrivare i arméförvaltningen. Han var vid dessa krigslekar, där det med kanoner och raketer ofta gick allvarligt till och stundom ett flertal liv spilldes, själv mycket aktiv och inte rädd för risker bland vårdslöst kringslängda övningsbomber: när handling och omedelbart intresse tog honom i anspråk, kunde tydligen hans oregerliga fantasi lämna honom i fred, och rädslan uteblev då; samma oräddhet märktes när han var till sjöss. Men i situationer där fantasi och nerver fått överhanden var han hjälplös, och det av Napoleon prisade »modet klockan två på morgonen» var honom helt främmande. När han sjuttonårig en natt, mitt bland sitt trogna anhang i Preobrazjenskoje med förskansningar och regementen, väcktes av bud från Moskva att systern höll på med att arrangera ett överfall mot honom (detta var omedelbart innan hon störtades), kastade han sig ögonblickligen, glömsk av läger och regementen, i blotta skjortan upp på en osadlad häst och försvann ut i natten, allt fastare förvissad för varje ögonblick, på grund av skrik från tjänstepersonal som försökte rida fatt honom med hans kläder, att han hade en flock mördare efter sig; och först fram på morgonen, sedan han utmattad och

Peter den store.

Kopparstick av P. Soubeyran efter teckning av Caravac.

halvt förryckt nått betryggande gömsle i ett kloster, lyckades man småningom åter få honom lugn.

Denna personlighet, som både kan kallas mycket enkel och åtskilligt sammansatt och där de mest framträdande dragen voro dåliga nerver, långsam förståndsutveckling, livlig fantasi och måttlösa vitala resurser, fann sig i det längsta tillräckligt upptagen av sina nervimpulser och växlande infall, och efter regeringstillträdet (1689, sedan systern skaffats undan) fingo sju år förgå innan han verkligen började syssla med att regera. Hans första positiva kontakter med verkligheten hade alltjämt åtskilligt av dröm och lek: en resa till Archangelsk 1693, för att äntligen få se havet, med dess stora skepp och underbara holländare (varvid han anlade holländsk sjömanskostym och rullande gång samt kallade sig »skeppar Peter»); samt strax därefter ett krig med Turkiet, mera hans politikers än hans eget, där han såväl fick tillfälle till skeppsbygge i Don som till egenhändigt avfyrande av kanoner mot fästningen Azov vid Azovska Sjön. Något särskilt imponerande allvar att nå stora resultat med detta krig lade han inte i dagen; men visserligen översvallande jubel efter det äntliga betvingandet av den turkiska fästningen, sedan denna vid en första misslyckad belägring kostat honom största delen av en vacker armé. I den snart ingångna freden med sultanen fick han behålla fästningen och fick rätt att ha skepp på Azovska Sjön, medan däremot allt tillträde till Svarta Havet förblev spärrat för honom; dessutom erhöll han definitiv befrielse från den ännu formellt förefintliga skyldigheten att erlägga årstribut till khanen av Krim. Med sådant gav han sig tillfreds; och av egen spontan drift syntes han alltjämt inte sinnad att göra särskilt stort väsen av sig i allvarliga sammanhang. Liksom fallet varit med hans folk, visade han ingen brådska att aktivt inträda i historien.

Det behövdes ett stort yttre tvång för att få honom

att realisera sina möjligheter; och liksom en gång tatarerna kommit till ryssarna och tvungit dem att bli en stat, kom från och med Narva skräcken för Karl XII till Peter och tvang honom att bli den Store. »Nödvändigheten förjagade lättjan», antecknade han själv en gång på äldre dagar, med klar blick för sammanhanget, »och tvang Oss till arbete och eftertanke dag och natt.»

Hans ryktbara utrikesresa 1697—98 var utan tvivel en storslagen spontan idé och ett vackert vittnesbörd om allvarlig strävan att lära något av Västerlandet. »Jag är en skolgosse och behöver läras», lät han gravera i sitt sigill före avfärden. Han var vid denna tidpunkt 25 år gammal och hade nått full andlig vakenhet, ådagalagd i ett nymornat — ofta naturligtvis yrvaket och förvirrat — intresse för alla de förvånansvärda ting som mötte hans blick under den innehållsrika färden, från Rigas befästningsverk till holländska skeppsvarv, engelska parlamentssammanträden, maskeradbaler i Wien och galerflottor i Venedig. Förmodligen var det hans avsikt att vid hemkomsten från en så givande bildningsresa slå sitt folk med häpnad såsom fullfjädrad västerländsk halvgud, som nu till och med kunde tala holländska; och en kalenderreform och ett strängt påbud mot de långa skäggen (alla ryssars stolthet dittills) vittnade också omedelbart för beklämda moskoviter att Lillefar dvalts i sällsamma länder där mycken gudlöshet frodades. Men profeten Jeremia hade en gång påpekat att parden icke kan förändra sina fläckar, ej heller etiopiern sin hud; och Peters ävenledes genast vid hemkomsten företagna fruktansvärda reformering av sina streltser (den gamla arméns gardesregementen i huvudstaden, vilka rebellerat under hans frånvaro och till vilka han sedan barndomen hyste ett onekligen mycket välgrundat hat), med gigantiska masshalshuggningar på stora torget i Moskva och »fjorton tortyrkamrar» i flitig aktivitet i Preobrazjenskoje i bästa gammalmoskovitiska stil, skvallrade oför-

tydbart om att han allt fortfarande var en väl bibehållen son av sitt land. Ivan den Förskräckliges skepnad skulle inför sådana ting kunnat belåtet skrocka i något gammalt zariskt gengångargalleri i Kreml.

Men sirenerna hade sjungit en gång för skeppar Peter under hans resa; och de smältande politiska locktonerna, framgnolade av den nyfunne hjärtevännen August av Sachsen och dennes förtrogna i ett uppmärksamt spetsat zariskt öra i Rawa, skulle småningom visa sig vara av större betydelse för Peter och hans vidare bana än någon annan upplevelse under hela resan. Överfallet på Sverige skulle gå i riktning åt ett hav; och så snart det gällde ett hav, var Peters fantasi inte sen att väckas av även den minsta lockelse. Vita Havet vid Archangelsk var inte mycket nöje med, såsom han själv kunnat konstatera, emedan det mycket riktigt var vitt största delen av året; Svarta Havet var fortfarande stängt för honom förmedelst den turkiska freden, och den långa marschen dit över den öde tatarsteppen var, såsom han haft tillfälle att erfara, allt utom angenäm; här däremot hade man nu Östersjön, jämte inbjudan att i betryggande sällskap tränga fram det lilla stycket väg dit. Detta var oemotståndligt: här kunde nu äntligen bli tillfälle till någonting bättre än leksaksflottan på Plesjtjejevo-sjön, — till ett stort amiralskepp som skulle heta *Elefanten* (det hade han sedan länge klart för sig) och annat sådant; och när stunden kom, rusade han därför genast ivrigt och tanklöst iväg och fann sig plötsligt, med ytterlig häpnad och skräck, invecklad i någonting helt annat än han tänkt sig. När han i jämrande panik flydde från Narva — på samma sätt som han en gång i nattskjorta försvunnit från sitt läger i Preobrazjenskoje — och när han efteråt i Novgorod erhöll underrättelse om katastrofen och rullade sig i paroxysmer av gråt och rädsla, skulle han velat ge mycket för att aldrig ha blandat sig i sådan misslyckad lek; och ur misslyckandets storhet och rädslans över-

mått framkom därpå, när han fann sig mot förmodan ha fått en tids andrum, den förvandlade Peter ur vilken lättjan för alltid var förjagad.

Han blev nu en flitig man: han blev ytterst arbetsam: han blev, efterhand som vana och teknik växte, en nästan övermänsklig bjässe i att sätta fart på allt och få ut det mesta möjliga ur sitt tröga ryska material. Hans flit var den febrila fliten hos en människa som är halvt desperat och lever i ständig katastrofstämning; som för att avvärja det värsta måste göra sitt allra yttersta och dock aldrig kan känna sig ha gjort nog. Han hade inte längre någon tilltro till sin egen eller sina generalers militära kapacitet, jämfört med fiendens; normala säkerhetskalkyler voro spindelväv för honom, flerfaldig övermakt alls ingenting att lita till: han visste inte längre vad lugn och förtröstan var. Bak de mäktigaste uppbåd, bak de gedignaste arrangemanger av bataljoner och skvadroner, bak införskrivna stadiga tyska generaler och kanoner gjutna av kyrkklockor, bak allt vad hans flit och omtanke förmådde åstadkomma, var det hans naturliga drift att vanka rolös och försöka tänka ut någonting mera betryggande, i ödslig förvissning att Karl av Sverige vilket ögonblick som helst kunde komma klivande in genom spillrorna av alltsamman och börja famla efter honom i vrårna med en fruktansvärd hand. Förmodligen har inte ofta en hysteriskt färgad självbevarelsedrift varit en mäktigare energikälla än i Peters fall under skedet mellan Narva och Poltava.

Hans styrka växte under de år av respit som unnades honom; efter förmåga höll han den jagade August vid liv förmedelst pengar, hjälptrupper och hela arméer, för att i det längsta uppskjuta hemsökelsens dag; och på detta sätt stod han till slut som en värdig motståndare mot Karl. Under tiden hade han lyckats tränga fram till en flik av sitt åtrådda havsvatten och i största hast satt ut ett antal båtar; och förvisso kändes

detta för honom som en stor lycka, — ungefär som för en poet som äntligen fått ett par goda strofer färdiga av ett länge drömt och älskat men i utförandet mycket motspänstigt poem. Men samtidigt innebar detta ett ytterligare moment av ängslan och elände för honom, en frivillig blotta som han på grund av sin lyriska lidelse för skepp inte kunnat låta bli att ge sig: flotta, blockhus, havsvik och allt var en ytterst prekär besittning, och förlusten av detta skulle för honom vara värre än någon annan förlust utom krona och personlig frihet, emedan dessa sjömansting på ett alldeles särskilt sätt voro hans egna och hans hjärtas.

Sådana de nu till slut stodo mot varandra, skeppar Peter och hans vederdeloman, vid början av det fälttåg som måste leda till ett avgörande dem emellan, voro de ett par storslagna antagonister, så olika varandra som möjligt i allt utom styrka och uthållighet: en olympier och en titan. Från en speciell synpunkt var det som om de genom någon sällsam ödets nyck själsligt bytt plats med varandra; ty den ene, herre över ett havsspolat rike, såg med likgiltig blick på hav och flottor, efter en upplevd stor besvikelse med sådana opålitliga ting, och hade vuxit samman med sina regementen och kände sig oemotståndlig med dem; under det den andre, uppvuxen innerst i en strandlös landmassa, betraktade sina landstridskrafter utan andlig samhörighet och sin förmåga att leda dem såsom någonting ganska tvivelaktigt, men kände sig brinnande i anden för hav och skepp. I sin inställning till vad som nu förestod voro de också helt varandras motsatser: den ene främmande för all ängslan, med fullkomlig förtröstan till sin förmåga och en god sak; den andre fylld av fruktan och med fantasin bräddfull av allsköns kalamiteter, men besluten att med starka muskler spjärna emot i det längsta och att, såsom titan på defensiven, vältra Pelion på Ossa på varje väg där inkräktaren ville fram.

Tredje kapitlet.

HOLOVZIN.

> I krig är ingenting omöjligt, när man förstår att envisas mot hindren, hängiva sig åt djärvheten, satsa på lyckträffen och tvinga själva lyckan.
>
> *Döbeln.*

Sådana de svenska och ryska huvudhärarna på vårsidan detta år 1708 lågo gentemot varandra i sina vidsträckta kantonneringar — svenskarna utbredda från Grodno till Wilna och Minsk, ryssarna i ett brett bälte längs övre Düna och bakom Berezina, från Polotsk och Witebsk ned till Mohilev och än längre söderut —, bestod den ryska armén av 61 bataljoner infanteri och 22 dragonregementen, sammanlagt ungefär 50,000 man, den svenska av 12 regementen (26 bataljoner) infanteri och 16 regementen kavalleri och dragoner, jämte Drabanterna och Valackregementet, sammanlagt ungefär 35,000 man. På båda sidor funnos dessutom ett antal sekundära arméer och häravdelningar. Ryssarna hade i Ingermanland 24,000 man under Apraxin, i östra Livland 16,000 man under Bauer; på svensk sida funnos mot dessa på karelska näset 14,000 man under generalmajor Lybecker och i Kurland 11,000 man under Lewenhaupt, förutom garnisonstrupper i de baltiska fästningarna. Slutligen stod i Polen den svenska häravdelningen Krassow, på ungefär 8,000 man. Sammanlagt dispone-

rade sålunda kungen på hela sin front ungefär 70,000 man fälttrupper mot en motstående rysk totalstyrka på 90,000 (som med småkommandon och irreguljära styrkor måhända steg till 100,000 i allt); den numeriska övermakt han hade emot sig var sålunda inte mycket stor och för honom med säkerhet långt ifrån respektingivande. Det enda som från statistisk synpunkt skulle kunna vålla bekymmer var att ryssarna i fortsättningen, efterhand som svenskarna fördjupade sig i sin offensiv, skulle få ojämförligt mycket lättare än dessa att ersätta sina manskapsförluster; något som kunde bli av betydelse därest fälttåget droge ut på längden. Men tillsvidare var en sådan eventualitet knappt aktuell.

Under det Karl med huvudarmén manövrerade mot Peter, med Moskva som det mål som förr eller senare skulle tvinga denne till huvudbatalj, skulle övriga svenska avdelningar efter förmåga aktivt bidraga, var på sitt håll. Lybecker, som efterhand kunde räkna med avsevärt lättat tryck från motståndarens sida, skulle falla in i Ingermanland; Lewenhaupt skulle, så snart fälttåget började, bryta upp ur sina kvarter och draga söderut till förening med huvudarmén; och Krassow skulle, sedan vissa oroligheter i Polen hunnit lugnas, samman med Stanislaus — och sådan armé denne kunde ställa i fält — göra sig beredd att genom södra Polen gå in i Ukraina, där en upprorsrörelse mot ryssarna syntes på väg att bli till allvar. Vidare hade Piper redan vid denna tid hos tatarkhanen på Krim ett politiskt ombud, som därifrån rapporterade åtskillig misstämning mot ryssarna och en sannolik benägenhet att vid lämpligt tillfälle gripa in. Ginge alla dessa ting något så när i lås, skulle Peter i sanning få tillräckligt att syssla med; men den ojämförliga huvuduppgiften föll naturligtvis på kungens armé, och även på egen hand syntes denna i stånd att uträtta åtskilligt.

Den 6 juni, sedan gräsbetet äntligen tätnat och de sällsynta, usla och mycket vårblöta vägarna i någon

ringa mån hunnit torka upp, till långa trängkolonners möjliga fortkomst, bröt kungen upp från Radoschkovitji och drog österut mot Berezina och dess vidsträckta öde urskogstrakter, bak vilka ryssarna voro att finna; och alla de polska och lithauiska nejder han nu vände ryggen — och där han sedan så lång tid tillbaka marscherat, kamperat och slagits — skulle nu aldrig återse honom. Från polsk och lithausk synpunkt fanns knappt någon större anledning att sörja hans bortfärd, ty hans vistelse i landet hade från början till slut betytt krig och nöd och mycken hård framfart; likväl blev han i dessa nejder stundom ihågkommen såsom någonting annat än en inkräktare och med helt andra känslor än bitterhet. Ett bevarat fall av personlig hågkomst av Karl XII i Lithauen kom att sträcka sig över den längsta tiderymd som gärna kan förekomma i ett människoliv, nämligen ett helt århundrade, — en tiderymd efter vars förlopp inte mycket av minne brukar finnas kvar i en åldrig och nött hjärna. I ett parallellt fall i annat sammanhang fanns ingenting kvar att berätta: det meddelades 1912 från Ryssland, när man därstädes firade hundraårsminnet av slaget vid Borodino, att man i en by i trakten av Kaluga hittat en 129-årig veteran, som såsom grenadjär i Bagrations kår varit med i slaget; men detta sista levande vittne kom ingenting ihåg, varken om slaget eller Bagration eller Kutusov eller någonting, utan var endast en sällsam relik att för ett ögonblick plocka fram i festglansen och med lämplig filosofi betrakta. Den lithauiska adelsdam, pani Onjuchowska, som efter lika lång tiderymd kunde meddela personliga intryck av Karl XII, var visserligen avsevärt yngre än Bagrations grenadjär, endast 110 år, och detta kan ha bidragit till skillnaden i minnesgodhet; i varje fall hade hon åtskilligt att berätta i ämnet, till och med av ganska detaljerad art, för sin litteraturbetonade unge anförvant Thaddeusz Bulgarin (i vars memoarer det hela förevigats), när denne år 1807 besökte henne på hennes änke-

säte Rusinowitschi. Nittionio år tidigare, någon gång i mars 1708, var hon en elvaårig flicka på sin faders gård (som av Quennerstedt, med stöd av en uppgift i Robert Petres dagbok, identifierats med ett herresäte Korolny vid floden Wilija, strax söder om den lilla staden Dolginov), när hennes fader, en förnäm herre, titulärstarost av Smolensk, en vacker dag erhöll oförmodad upplysning att kungen av Sverige nästa dag tänkte taga sitt kvarter hos honom. Sedan först »24 drabanter» anlänt med kungsflaggan och slagit sig ned över natten kring en stockeld ute på gården, kommo nästa morgon två officerare och frågade på tyska efter de rum som skulle finnas för kungen; starosten tog dem för adjutanter, men efter en stund visade sig den yngre av dem vara kungen själv, och berätterskan kunde därefter under ett par dagar »av hjärtans lust» beskåda honom:

Han var from som ett lamm och blyg som en nunna. Han såg helt ungdomlig ut; dragen voro inte just sköna, men de mörkblåa ögonen strålade som briljanter. Ansiktet såg litet ut i förhållande till den tämligen långa, smärta figuren. Hans värja, hans handskar som räckte till armbågen, hans stora stövlar och väldiga sporrar stodo i sådant missförhållande till den smärta figuren att vi flickor gjorde oss lustiga däröver ... Föräldrarna inskärpte hos oss att noga betrakta honom, ty han var en stor man, som Jan Sobieski eller Stefan Batory.

Den gamla damen kom också ihåg att hennes ängsliga fru moder hört sig för hos kungens kammartjänare (Hultman eller kanske pagen Klingenstierna) angående vad mat den höge gästen tyckte mest om, och att svaret varit »vilt eller fläsk, spenat, persilja, vinruta och frukt, såsom citroner eller ännu hellre äpplen»; och särskilt ifråga om denna sista läckerhet hade värdinnan varit så väl rustad att kungen vid middagsbordet, där han eljest inte sade ett ord åt fruntimren och föga åt någon annan — under det han med särskilt god aptit åt »vildsvinshuvud i gelé, helst av det feta, därtill mycket bröd» —, slutligen vände sig till henne med en komplimang för

hennes utmärkta äpplen. »Tre svenska generaler hade också kommit till middagen; de prisade vinerna, pratade och generade sig inte det minsta för kungen; han åter drack endast vatten, tuggade bröd och teg.» Till kvällsmål förtärde han »ett glas mjölk med litet bröd och salt till»; och på förfrågan upplyste kammartjänaren värdinnan, att middagen varit mycket i Hans Majestäts smak, men att han önskade att den nästa dag inte skulle bli på mera än fyra rätter, för att inte behöva bli så lång.

Till starosten yttrade han »att nu skulle kriget snart vara slut, och han skulle nog finna medel att ersätta Polen för vad det fått lida under de gångna åren», och red bort efter att ha skänkt honom en dosa med sitt namnchiffer och »låtit betala allt som lämnats åt folk och hästar». »Då vi hörde om hans olycka vid Poltava, beklagade vi honom av allt hjärta, men hoppades alltjämt att han skulle resa sig igen. Men då vi till sist fingo höra om hans död, brusto vi alla i tårar.»

Den gamla damen synes ha bevarat denna sin barndoms märkliga upplevelse med förvånansvärd trohet; ej minst göra detaljerna om kungens spisning ett högst förtroendeingivande intryck och stämma bra med vad man vet från andra håll. Piper med sin kaross och sitt kansli skulle också ha anlänt i kungens följe; och om så verkligen varit fallet (och förutsatt att den nämnda identifikationen av berätterskans fädernegård är riktig), kan besöket endast ha ägt rum under högkvarterets förflyttning från Smorgon till Radoschkovitji, ehuru visserligen i så fall Adlerfelts dateringar därvidlag inte vilja stämma. Men att Piper med kaross och allt skulle ha följt med kungen på en sådan krök norrut från stora vägen, förefaller inte mycket sannolikt; den gamla damen kan möjligen ha i minnet blandat honom med Lewenhaupt, som några månader senare hade sitt kvarter på Korolny, med gott om vagnar i sitt följe: hundra år böra kunna komma ting att en smula förskjutas även i det bästa minne. Bortser man från uppgiften om Piper,

kan detta besök på Karolny även ha ägt rum under någon av kungens ofta förekommande inspektioner av sina regementen. Om pani Onjuchowska, som vid Bulgarins besök hos henne 1807 tycks ha varit utomordentligt kry för sin ålder, lyckades leva endast ett fåtal år till, finns det en möjlighet att hon fått se någon skymt av Napoleons tåg i föregångarens spår; och som det är, synes hon — så vitt man känner — ha varit den sista i livet av människor som sett Karl XII.

När nu armén den första veckan i juni bröt upp ur sina kvarter, kunde en ej oviktig medlem av kungens generalitet inte längre lystra till uppbrottsorder: till Södermanlands regementes giktbrutne gamle chef, generalen av infanteriet friherre Arvid Axel Mardefelt, få vi här som hastigast säga farväl. Redan i sin rapport till kungen rörande slaget vid Kalisz hade han kort omnämnt — helt parentetiskt och utan varje skymt av personligt patos — att han vore »gammal och sjuklig och snart torde krepera». Nedstämdheten över nämnda olyckliga slag kan måhända ytterligare ha knäckt honom, enär det finns nämnt att »denna händelse grämde honom så djupt att han ville skjuta sig». Nu, när våren kommit, togo i varje fall de gamla krämporna överhand, och den 18 maj »blev han död på hovet Ziönlofkoff i Lithauen» och begrovs i en reformert kyrka i Wilna.[1] Med honom gick en gammal krigare bort som synes ha levat för sin tjänst utan att göra större väsen av sig i andra sammanhang; en mycket säker man vid Posen och Fraustadt och flerstädes, och på vars namn olyckan vid Kalisz alls inte sätter något märke; den ende som Karl XII någonsin befordrat direkt från generalmajor till general. I två bevarade aktstycken av hans hand, en journal från Posens belägring 1704 samt den officiella rappor-

[1] Den avvikande uppgiften hos Nordberg, som går igen i alla uppslagsböcker (utom generalstabsverkets personregister), att Mardefelt skulle ha dött (vid samma tidpunkt) »i sitt kvarter vid Jakin i Hög-Polen» — orten obekant —, kan inte gärna tillerkännas företräde framför den mycket mera precist formulerade notisen i Kaggs dagbok.

ten om slaget vid Kalisz, gör han ett starkt intryck av enkel karaktärsstorhet. Han var, heter det i en anteckning, »liten, blond, med ljusblå ögon, allvarsam, torr, hade stort ekipage och egen stallmästare. Kunde för sjuklighet endast rida en klippare, och det fot för fot.» Nu hade han tjänat ut; och med tjänstgörande generaler av infanteriet var det därmed klent bevänt. Otto Wellingk hade gått hem från armén (kanske utan att därigenom vålla densamma någon större förlust) och dog i dagarna i Stockholm; Maidel i Finland hade tagit avsked; Stenbock var guvernör i Skåne. Kungliga armén var efter Mardefelts död helt utan officer av denna grad tills Lewenhaupt kom. Det hade förmodligen varit en ej obetydlig lycka om Mardefelt, även med all kroppslig skröplighet, hade kunnat vara med ytterligare något år: vissa ting vid Poltava och efteråt skulle med säkerhet kommit att gestalta sig åtskilligt annorlunda under hans kommando, även om han varit halvdöd av gikt.

Regementena drogo från sina olika förläggningar ned mot Minsk, en knutpunkt på den stora huvudvägen; men på detta ställe lämnades stora vägen, vilken från Minsk gick till Borisov vid Berezina, en ort som av ryssarna starkt besatts och sorgfälligt iordninggjorts till svenskarnas mottagande; och med hela armén i en enda ofantlig marschkolonn, indelad i sex grupper med lämpliga mellanrum, fördjupade sig kungen längs en sydligare och mindre väg i det stora sumpiga vitryska urskogsområdet, för att om möjligt komma runt ryssarnas södra flank. Samtidigt med att arméns spetsar började närma sig Berezina, gick generalmajor Axel Sparre med en mindre avdelning längs stora vägen mot Borisov, för att i det längsta låta ryssarna tro att svenskarna tänkte forcera floden vid denna punkt. Härens marsch genom urskogen var allt utom lätt; väderleken höll sig regnig, och vägen var usel och snart uppkörd och bottenlös. En ofantlig och tungt lastad tross följde armén och skulle fram längs denna enda väg; ty varje rege-

mente hade i god tid i kvarteren erhållit order att förse sig med stora förråd — »för tre månader framåt av allt som var nödvändigt», säger Adlerfelt — med hänsyn till de öde och spolierade nejder som under den förestående kampanjen voro att vänta, »och våra kommissarier hade gjort färder till Grodno, Samogitien och Podlachien för att hopsamla från alla håll». Folk och fordon arbetade sig dock oförtrutet framåt, även om dagsmarscherna inte blevo så snabba som kungen kunde ha önskat; och den 15 juni kom han själv fram till Berezina, dit avantgarden redan anlänt, vid staden Berezina-Saphiehska, belägen ett 60-tal kilometer söder om den plats där en gång Napoleons skräckomvärvda flodövergång i motsatt riktning skulle komma att äga rum.

Förefintliga ryska avdelningar, kosacker och dragoner, kördes snabbt över floden men höllo skottväxling i gång från andra stranden; och när kungen red fram till floden och höll stilla där för att få en överblick över terrängen, pepo kulorna närgånget omkring honom. Därvid förekom ett olyckstillbud som upptecknats på flera håll och som till och med kom den lärde fortifikationsmajoren Wisocki-Hochmuth (stundom citerad under kungens tidigare kampanjer) att här för en enstaka gångs skull införa en längre notis i sin dagboks senare hälft, vilken eljest sedan länge krympt samman till att endast bestå av en lista på lägerplatser och tillryggalagda mil. Prins Max, som samman med generaladjutanten Thure Hård av Segerstad och polske översten Urbanowicz befann sig i kungens sällskap, kände sig oroad av hans utsatta position, och eftersom han av lång erfarenhet visste att det i sådana ting var lönlöst att göra någon framställning till kungen själv, vände han sig till de båda andra: »Låt oss ställa oss framför kungen, eftersom han är så utsatt; de hundarna där på andra sidan må hellre skjuta en av oss än honom.» Hård och Urbanowicz funno förslaget gott, och efter en

stund blev prinsen »ur en buske skjuten genom vänstra sidan, tvärs igenom». Han höll sig kvar till häst och låtsade om intet, endast mumlade till Hård att han fått sitt, och följde därpå långsamt efter kungen, som blev ytterst orolig när han kom underfund med vad som hänt. Prinsen bars in i ett litet »grekiskt kapell» i närheten, och man fick bråtт att leta upp en fältskär; och, skriver Cederhielm i brev nästa dag, »som han intet haft uppkastning, eller någon annan liknelse ut ur såret kommit, varur kan dömas att inälvorna vore läderade, så hoppas jag såret ej vara dödligt». Prinsen tillfrisknade förvånande fort efter så allvarlig blessyr; en tid framåt fick han bäras på bår av 24 gardister, som av kungen erhöllo en riksdaler extra per man och dag, enligt prejudikat från Krakow hösten 1702. Han var utan tvekan en prins av rätta sorten, den nu nittonårige würtembergaren, och väl värd sådan kunglig transport. Knappa tre veckor senare, i slaget vid Holovzin, satt han åter till häst, kapabel att slåss på värja med en rysk officer och sträcka denne till marken.

Sedan broar slagits över floden, gick marschen vidare österut mot floden Drut, nu i ännu långt mera fruktansvärd terräng än tidigare. Kungen hoppades kunna kringgå ryssarnas södra flygel under fältmarskalklöjtnanten Goltz, som han närmast hade emot sig; men regnet var nu dagligt och marken en lös älta, och själve gardesöversten Posse klagade i brev över slitet under denna marsch. Till och med kungen själv fäste sig vid väglag och regn såsom något osedvanligt i sin art och bevärdigade fenomenet med en rad i ett brev till yngre systern något senare: »Marschen har hela denna sommar varit tämligen besvärlig, både utav väderlek och elaka vägar» — ord som från hans mun inte vilja säga så litet. Sedan han funnit Goltz redan i position vid Bielinitji vid Drut, lockade han med demonstrationer denne att tillsvidare bli stående kvar där, vek själv med avantgardet av norrut och nådde den 26 juni Drut vid Aleschkovitji, där han

utan att stöta på motstånd gick över. Goltz var nu kringgången norrifrån och i en prekär situation, men lyckades i tid komma undan bakåt, sedan ofrånkomliga vägsvårigheter fördröjt kungens marsch.

Den 30 juni nådde kungen med valacker och ett par kompanier av Gardet fram till byn Holovzin, belägen framför den sumpiga och nu av regnen svällda ån Vabitj, och drev undan fientliga dragoner, vilka med sådan hast drogo sig tillbaka att de lämnade två av trenne bakom varandra befintliga broar över den här tregrenade ån orörda efter sig. Större glädje av sådan present hade man dock inte, ty på andra sidan ån syntes trupper och fältverk av ögonskenlig styrka, och kungen hade intet annat att göra än vänta där han var tills tillräckligt många av hans regementen nått fram. Senare samma dag anlände Gardet, Drabanterna, Livregementet till häst, Livdragonerna, Dalregementet och artilleriet; nästa dag Östgöta infanteri och Östgöta och Smålands kavalleri; och den 3 juli Västmanlands och Upplands infanteri och Nylands kavalleri, varjämte åtskilliga av återstoden endast hade ett kort stycke väg kvar och alltså i mån av behov kunde inom kort påräknas. Därmed var tiden inne att göra något åt denna Vabitjlinje, som inte kunde kringgås utan på ett eller annat sätt måste forceras.

Under dessa väntans dagar gjorde kungen vad han kunde för att hindra fienden att alltför mycket draga sig samman till denna punkt. Starka avdelningar kavalleri skickades norrut för demonstrationer, och rykten sattes i omlopp — och nådde via valackiska överlöpare fienden — att kungen tänkte sig övergången ett gott stycke åt detta håll. I den ryska armén, där Scheremetjev och Mensjikov i zarens frånvaro gemensamt förde högsta befälet och efter tidens sed styrkte sig förmedelst flitigt hållande av krigsråd samman med sitt till största delen av tyskar bestående generalitet, saknades all tillstymmelse till aktivt uppträdande: man inskränkte

sig till att försöka komma underfund med svenskarnas avsikter och utfinna lämpliga avvärjande parader mot dessa. På grund av den fortvarande ovissheten om vad som nu verkligen kunde vara att vänta, vågade därför de ryska härförarna, trots de dagar de fingo på sig under kungens tvungna uppskov, inte företaga någon fullständig koncentration till Holovzin: en infanteridivision under Hallart (samme förståndige Hallart som vid Narva tagits till fånga av dåvarande registratorn Cederhielm och som senare utväxlats mot Arvid Horn) och en kavalleribrigad, under en annan tysk förmåga vid namn Pflug, fingo stanna ett gott stycke norrut, skilda av ett vidsträckt kärr från all förbindelse med styrkorna vid Holovzin. Till denna sistnämnda punkt samlades emellertid det övriga av ryska armén: två infanteridivisioner under Scheremetjev och Repnin samt ett starkt kavalleri under Goltz.

Kungen rekognoscerade under tiden längs ån, norr och söder om Holovzin, samman med generalkvartermästaren Gyllenkrook, överste Siegroth och artilleribefälhavaren överste Bünow (en gammal nitisk pomrare, som kungen någon gång i gott humör kallade »Grossvater»), till utfinnande av lämpligaste punkt att gripa sakerna an. Norr om byn fanns ingenting att göra: kärret mellan Hallart och Scheremetjev var alltför elakartat, och det fick räcka med demonstrationer av valackerna där, för att hålla Hallart kvar på sin plats. Mitt emot byn, där vägen gick över på de nämnda tre föga spolierade broarna, stod divisionen Scheremetjev i mycket solid uppställning bak en flitigt förstärkt linje av vallar och spanska ryttare: sammanlagt 18 bataljoner jämte en stark dragonbrigad och artilleri, i allt ungefär 14,000 man. Söder om Scheremetjevs skansar vidtog åter ett kärr, tämligen vidsträckt både på bredden och djupet, och söder om detta stod divisionen Repnin — under samme fromme furst Anikita Ivanovitj Repnin som en gång varit med vid Düna och föga utmärkt sig där, förmod-

ligen i någon mån styrkt och härdad sedan dess —, denna division likaledes bak mer eller mindre färdiga skansar. Den av kärret bildade luckan mellan Scheremetjev och Repnin var närmre två kilometer bred och ansågs uppenbarligen av ryssarna helt oframkomlig för trupper. Söder om Repnin stod massan av kavalleriet, under Goltz: tre dragonbrigader under Ifland, Heinske och prins Fredrik av Hessen-Darmstadt. Repnins styrka var ungefär 7,500 man, med tio kanoner, och Goltz' dragoner ungefär 10,000 man, jämte en del kosacker och kalmucker. I sin helhet — medräknat ett mindre kommando norr om Scheremetjev, men bortsett från Hallart och Pflug, som stodo för långt norrut för att komma i betraktande — belöpte sig de ryska styrkorna vid Holovzin till ungefär 38,000 man.

Det hela kunde synas ungefär som topografien från Narva, Düna och Kliszow i kombinerad gestalt, med skansverk, flodlinje och moras såsom samverkande element till motståndarens fromma; men ljuspunkter voro att det täckande vattendraget här på sina ställen var vadbart, visserligen i sitt nuvarande svällda tillstånd endast nätt och jämnt, samt att de ryska skanslinjerna på grund av det skiljande kärret voro i två sektioner. En tråkighet varåt intet kunde göras var att slagfältet bakåt saknade annat avgränsande naturhinder än gles skogsmark. Om så inte varit fallet, skulle visserligen ryssarna knappt ansett denna plats god nog för ett försök till allvarligt motstånd, enär risken utan facila reträttmöjligheter skulle tett sig alltför stor; men som det var, kunde för den anfallande parten något resultat av verkligt avgörande art inte gärna påräknas, alldenstund anfallet måste ske frontalt och ån och kärret voro högst rörelsehämmande preliminärer att övervinna för att överhuvud komma till strid.

Kungen beslöt att försöka överraskande komma över Vabitj mitt för det stora kärret mellan Scheremetjev och Repnin, praktisera sig fram genom detta till fast

mark därbakom och därpå efter lägenhet söka komma i ryggen på endera av dem, eller helst båda. Infanteri finge därvid naturligt nog — samman med artillerield tvärs över floden — göra undan det första arbetet; den hastighet som kunde presteras under övergången och det därpå ofrånkomliga svåra pulsandet genom kärret komme att bli av stor betydelse; och det stora riskmomentet skulle bli Goltz kavallerimassor söderifrån, under den tid då ännu föga eget kavalleri hunnit över. På förhand kunde man utgå ifrån att det skulle komma att krävas avsevärda kvalitetsprestationer av de trupper som sattes främst i kolonnen, framför allt av det med nödvändighet högst underlägsna kavalleri som till en början kunde komma att få sysselsätta Goltz.

Gyllenkrook utvalde med omsorg det lämpligaste övergångsstället, och Bünow utsåg plats för ett stort batteri strax söder om detta, för att vid lämplig tidpunkt genast kunna taga nordligaste delen av Repnins skansar under eld. De på förhand varnade trupperna gingo på kvällen den tredje till kort sömn i sina kvarter bakom byn Holovzin; klockan tolv på natten gick »tyst larm» i lägret; och i mörker och »stort regnväder» satte sig infanteriet i rörelse mot övergångsstället. Gardets grenadjärbataljon hade täten; därpå följde de tre övriga gardesbataljonerna, därpå den ena av Dalregementet; dessa fem bildade en första avdelning av kolonnen och fördes av kungen själv. Dalregementets andra bataljon samt Västmanlands, Upplands och Östgöta regementen bildade en andra avdelning under Axel Sparre. Sist, under Rehnsköld, kom kavalleriet, som hade att bryta upp först ett par timmar senare, för att inte i onödan trängas med infanteriet vid den besvärliga övergången. »På platsen utanför campementet», berättar en kavallerist vid namn Norsberg, »hölls korum helt sakta, och sjöngs efteråt den vers: I Herranom står vår hjälp och tröst». Detta tysta korum i ösregn och mörker en stund efter midnatt, med en andäktigt — men mycket

försiktigt — frammumlad psalmvers som avslutning, är en anslående detalj och var utan tvivel en ceremoni som från gemene mans synpunkt kunde vara väl av nöden; ty sammanlagt hade kungen att tillgå ungefär 12,000 man för hela affären: ingen alltför rikligt tilltagen styrka för ett anfall på det trefaldiga antalet ryssar, vilka nu — efter långa års förtrogenhet med krig och utländska exercismästare och Peters bästa dressyr i allt — inte längre kunde räknas som sådan enkel »canaille» som en gång delogerats vid Narva.

Vägen från lägret till övergångsstället var ungefär fyra kilometer lång och mycket dålig; Bünows kanoner rullades dit samman med det främsta infanteriet och lyckades komma fram utan äventyr; men ett antal läderpontoner, som Gardet skulle ha med sig — vardera buren av 32 man — för att hastigt få en bro färdig, visade sig besvärligare. Posse och kungen funno snart att dessa tingestar i sådant regn och väglag voro alltför tunga, »så att bussarna med stor svårighet kunde allenast bära dem 20 steg, förrän de måste nedsätta dem»; kungen befallde då att pontonerna skulle kvarlämnas för att senare forslas fram av artilleriets vagnar. »Rätt i gryningen» var man framme vid det utsedda stället, där den lösa strandbrädden fick stärkas med faskiner; och innan något ytterligare medhunnits, var sikten redan tillräckligt god för att ryska poster på andra sidan ån skulle bli varse att något var på färde. Larmskott i Repnins skansar störde genast nattens tystnad, varpå det »uti hela deras läger blev ett fasligt utrop, så att det hördes en långan väg därifrån», och hoppet om en fullständig överraskning var därmed sin kos. Under det Bünow oförtövat brakade löst med alla sina kanoner mot den åtkomliga nordligaste delen av Repnins ställning och samtidigt arbetet sattes i gång på två broar, »lät Hans Majestät strax befalla att grenadjärbataljonen skulle marschera genom vattnet och lägga deras bantler på axlarna», med övriga bataljoner av första avdelnin-

gen att fortast följa, varpå han efter sin vana själv satte sig i spetsen för alltsamman. »Ty han» — såsom hans stilistiskt ofta mycket lycklige historiograf Nordberg en gång sammanfattande formulerade det — »sade icke till sina officerare och soldater: 'Gån åstad och slåss!' utan han sade: 'Kom!' och gick så själv bland de främsta.» Överstelöjtnanten vid Valackerna, generaladjutanten Gabriel Otto von Kanefehr (en av arméns många framstående lifländska kavalleriofficerare) red främst genom ån; därpå kom kungen, till fots, med på sin ena sida gardeskaptenen Per Adlerfelt (broder till författaren av *Histoire Militaire*) och på sin andra Dalregementets överste, Gustaf Henrik von Siegroth, som vid detta tillfälle, såsom vid flera, närmast fungerade som en sorts stabschef. Adlerfelt synes ha varit liten till växten, för att vara gardeskapten; ty när de nådde till djupaste stället, gick vattnet honom upp mot munnen, och kungen fick taga honom under armen och hålla honom uppe tills han åter nådde botten.

Inne i Repnins skansar, vilkas norra ända man vid landstigningen hade ett stycke på höger hand, rådde nu — liksom i Repnins egen själ — en utomordentligt livaktig villervalla, flitigt stimulerad av Bünows granater från andra stranden, vilka slogo ned litet varstans bland Repnins regementen och bland annat tog huvudet av en av dennes brigadgeneraler med det en smula malplacerade namnet von Schweden. Men med Repnin och hans skansar fick tillsvidare Bünow syssla på egen hand; viktigare för kungen var att snabbt komma fram genom det framför honom utbredda moraset, där nu snart de första bataljonerna, efterhand som de hunnit något så när formeras i denna svåra terräng, mödosamt började arbeta sig framåt. Efter en stund fingo de artillerield på sig från höger, sedan Repnin lyckats få några kanoner i position på sin norra flank, och Gardets båda främsta bataljoner fingo stillastående uthärda därmed tills de närmast efterföljande kommit upp; därpå gick

det i samlad avdelning framåt, dock endast långsamt, ty kärret var sådant att på sina ställen både folk och hästar blevo hjälplöst sittande; och efterhand som allting ältades upp, förbättrades ingalunda framkomligheten för de efterföljande. Det var av vikt att skynda efter förmåga; ty när man nått ett stycke framåt och därunder dagern i någon blygsam mån hunnit ljusna — dock alltjämt mycket våt och dimmig —, blev man varse långa kolonner ryskt infanteri, som energiskt emanerade ur baksidan av Repnins skansverk och synbarligen endast eftersträvade att snarast möjligt komma undan, hjälpta av att de rörde sig på fastare mark och på kavelbroar som på förhand utlagts på sanka ställen bak fältverken. Kungens önskan blev starkare än någonsin att fortast möjligt nå den fasta marken i bakgrunden, för att om möjligt få detta brådskande sällskap genskjutet.

Den stackars olycksalige furst Repnin hade varit febrilt verksam alltsedan larmskotten väckt honom. Han hade, såsom han efteråt framhöll för den zariska krigsrätt han fick svara inför, gjort allt vad som stod i hans makt, vilket sammanlagt, såsom han ävenledes sorgmodigt påpekade, belöpte sig till ungefär ingenting alls. Han skickade ofördröjligen, så snart han fick klart för sig vad som stod på, adjutanter norrut till Scheremetjev och söderut till Goltz, i rikligt antal åt båda hållen, med anhållan om hjälp; men till Goltz och Scheremetjev var ett stycke väg, och allting tedde sig ytterst brådskande. Regementen måste raskt förflyttas till ställningens norra flank för att bilda hake mot svenskarna; Bünows granater oroade mycket denna manöver och slogo ständigt ned i alltsamman; oordning förekom vart Repnin vände sig, mera markerad för varje ögonblick, och fortfarande syntes varken Scheremetjev eller Goltz, ehuru nya ilbud alltjämt avgingo till dem. »Vad skall jag göra», ropade den stackars fursten i from förtvivlan till sin omgivning, »då min makt ej förslår och de ej vilja lyssna till min bön om hjälp och Guds vrede är över

oss?» Regementena i skansverkets södra del höllo sig lugna tillsvidare, och dem gav han order att bemanna bröstvärnet mot ån och skjuta, vilket de också gjorde; men därmed var ingen egentlig tröst vunnen, alldenstund inga svenskar förekommo i trakten av dem och deras salvor. I övrigt tedde sig allting för Repnin som en hopplös röra, och han måste på egen hand fatta ett eller annat beslut, utan tillgång till krigsråd eller hjälpande direktiv. Intet anfall mot honom hade ännu ägt rum; han hade 7,500 man infanteri under sig, medan däremot svenskarna ännu endast fått över ett fåtal bataljoner, som tillsvidare syntes ha full sysselsättning med kärret; och hjälp — i varje fall från Goltz — måste med visshet vara att påräkna inom kort. Men det helas otrygghet hade redan, enligt Repnins fasta förmenande, hunnit bli ett gott stycke mer än tillräcklig; och han var — såsom han redan en gång fått tillfälle att visa vid Düna — alls ingen senfärdig man sedan en sådan övertygelse fått insteg hos honom. Han beslöt att samman med sin kår oförtövat avlägsna sig från allt detta; och hans regementen — somliga i oreda, andra ännu gott ordnade — kommo fortast möjligt ut på tillgängliga vägar och kavelbroar bakåt, för att bakom kärret leta sig väg till Scheremetjev eller rädda sig inåt skogen i bakgrunden. Men trots allt tog det sin tid att med begränsade vägmöjligheter få hela kåren i gång bakåt ur det långa skansverket, och de sista regementena funnos alltjämt kvar i eller vid detsamma, när slutligen svenskt infanteri kom till dem.

Kungen och Gardet fingo i sitt kärr eld på sig från de bataljoner som strävade åt Scheremetjevs håll och kunde till en början göra föga åt dem; men sedan äntligen fastare mark nåtts gick det något bättre. Kungen besteg en häst som man lyckats transportera efter honom; men när han efter en kort stund såg gardeskaptenen Erik Gyllenstierna ligga »skjuten tvärs igenom», lämnade han hästen åt denne och fortsatte att leda stri-

den till fots. Han förbjöd sitt folk allt skjutande, emedan sådant spillde dyrbar tid, och manade dem att gå på med värja och bajonett; men överste Posse klagar i sin journal att det var ogörligt att ordentligt efterkomma detta önskemål, emedan ryssarna ständigt under salvor gingo tillbaka inåt skogen: »Vi måste då ock äntligen skjuta på dem, och var oss omöjligt att bringa dem till stånd att man kunde rätt chargera uppå dem, och föll mycket folk såväl av våra som av fiendens.» Efter en stunds sådan strid allt längre in bland oländig skogsmark, lät kungen sitt folk göra halt, emedan ingenting fast fanns att angripa; de ryska förbanden voro helt upplösta, och det förspridda manskapet letade sig samman med sin chef på Guds försyn väg bort genom skogen, för att småningom komma tillrätta i olika hörn bortåt Dnjepr, eller dessförinnan råka ut för förföljande valacker.

Allt detta hade tagit åtskillig tid; och samtidigt hade efterföljande svenska bataljoner svängt in mot Repnins nu mer eller mindre övergivna skansar samt därstädes stött samman med de sista av dennes regementen. Dessa sprängdes fullständigt, och spillrorna försvunno åt skogen österut på liknande sätt som de som mött kungen. Men vid denna samma tidpunkt hade nu äntligen, i sina ostörda nejder längst söderut, fältmarskalklöjtnanten Goltz — efter mycket lyssnande till andfådda ilbud från Repnin, metodiskt militärvetenskapligt grubbel i anledning därav samt avhållandet av ett raskt improviserat litet krigsråd med närmast till hands varande experter (ett av de troligen ganska få krigsråd som sammanträtt under pågående drabbning) — delibererat sig fram till slutlig klarhet angående lämpligheten av att försöka göra någonting till Repnins hjälp. Hans trenne manstarka dragonbrigader under Ifland, Heinske och prinsen av Hessen-Darmstadt — 10,000 sysslolösa och nu mycket klarvakna ryttare sammanlagt — förekommo i nu nämnd ordning från norr till söder, Ifland en-

dast ett kort stycke väg nedanför sydändan av Repnins skansar; och till en början skickades nu ett par av denne sistnämndes regementen fram till stridsplatsen. De kommo just lagom för att hjälpa Repnins artilleribefälhavare att få undan sina kanoner söderut, varpå de rustade sig att falla i flanken på det svenska infanteri — Dalregementet och Västmanlands — som nu bakom skansarna som bäst gjorde av med Repnins sista bataljoner. Men innan Iflands dragoner hunnit längre än till inledningen, kom med stor hast Rehnsköld norrifrån och föll över dem med allt han hade med sig, sammanlagt två skvadroner.

För kavalleriet hade övergången gestaltat sig ännu långt besvärligare än för infanteriet. Visserligen voro nu tvenne broar färdiga över själva ån; men i början därbakom gick det långsamt till, och häst för häst fick man arbeta upp på det torra. Främst i kolonnen voro två skvadroner av Livdragonerna (fältmarskalkens eget regemente, med överste Hugo Johan Hamilton som sekundchef alltsedan krigets början); och när väl dessa båda voro färdiga, tog Rehnsköld dem utan vidare dröjsmål med sig in bak Repnins skansar, där han nu uppenbarade sig vid mycket lämplig tidpunkt. Stor flock mot de motstående två ryska dragonregementena var det visserligen inte; men beslutsamhet fick ersätta bristande antal, och när det efter en stund dock började arta sig betänkligt för de båda bland fienderna fördjupade skvadronerna, kommo Drabanterna, som följt närmast vid övergången, dem till högst märkbar hjälp. Det hade nu gått ganska lång tid sedan Drabanterna uppträtt på ett slagfält: inte sedan Kliszow hade de visat sig i den stora stilen, ty alla större kavalleristrider därefter — Pultusk, Punitz, Warschau och Lakowitz — hade kommit att äga rum utan deras medverkan. De fingo nu rikligt tillfälle att taga skadan igen, och Holovzin blev deras största dag. »I synnerhet», skrev Cederhielm hem ett par dagar efter slaget, »måste man berömma och förundra sig över

Drabanternas tapperhet och välförhållande: vad de angrepo blev omkullkastat, och vem de sågo sätta sig, den gingo de strax spårenstreks på huden: svängandes sig omkring, som ett nystan, på alla sidor omringade, liksom om fienden hade med dem lekt att här är kommet ett underligt djur och intet vill jag hava honom». Även den klassiske Hermelin visade sig i ett brev dagen efter slaget sällsynt entusiastisk för dessa sagolika Drabanter: »De kunna ock nästan sägas ha gjort vidunder: och skulle en Florus ej giva dem mindre beröm än Horatius Cocles fordom fått». Tyvärr har sedan dess aldrig ens någon Florus — det minsta de kunnat vara värda — på allvar försökt föreviga dem och deras bedrifter.

Sålunda slogos alltså nu dessa tre ensamma skvadroner under episka former, långt åstad på eget håll nedåt sydliga utkanter; efterhand mot hela Iflands brigad, som bestod av tre starka regementen; inte utan svåra förluster för egen del bland sådan ofantlig övermakt; — »och kommo omsider så djupt in bland fienden, att de hade lidit nöd om de inte fått undsättning». Men i rätta stunden anlände förstärkningar: ytterligare två skvadroner Livdragoner samt sedan successivt hela Livregementet och en del av Smålänningarna; och inför sådant brusto Iflands regementen hastigt sönder och försvunno, livligt eftersatta, åt öster och söder. Heinskes brigad hade nu hunnit bli färdig att rycka fram, men fick först över sig ett moln av flyende och därpå omedelbart hela Rehnsköld segerrika hop samt blev i en handvändning övermannad och sprängd och sopades under svår manspillan bort från fältet. Nu återstod endast prinsen av Hessen-Darmstadt, och med honom gjordes processen lika kort, när Rehnsköld hittade honom under anmarsch ett stycke söderut. Prinsen, som ännu trodde sig långt från slagfältets farligheter, framryckte sorglöst i vanlig marschkolonn, när han oförmodat vid en vägkrök fick Rehnsköld omkring sig från tre håll, varvid hans brigad, fyra regementen stark, icke

slapp lindrigare undan än de båda andra. Därmed var, på förföljelsen när, denna stora kavalleristrid slut; förmodligen den yppersta som någonsin presterats av svenskt kavalleri, i varje fall efter Wittstock. En styrka, som i början belöpte sig till kanske 400 man och som på slutet kan ha stigit till 2,500, hade drivit Goltz' hela kavalleri, 10,000 man starkt, i upplösning från slagfältet; och ryska överlöpare visste efteråt meddela att Goltz' förlust i döda och saknade belöpte sig till omkring 2,500 och att stor bedrövelse rådde hos honom och hans manskap över deras snöpliga medfart. Men i rapporter och relationer sökte man efter förmåga trösta sig förmedelst utmålande av väldiga svenska ryttarmassor, inför vilka man slutligen tvingats att ge tappt.

En ej oviktig man fanns under allt detta kvar att tänka på, nämligen Scheremetjev norr om det stora kärret, där han för vän som fiende föreföll dväljas i någon sorts olympisk oberördhet av vad larm och oro som kunde tränga till honom från Repnin och andra. Han skickade visserligen i slagets början sin dragonbrigad söderut till kärret, men denna återvände efter att ha betraktat ett par svenska bataljoner; och därefter inskränkte sig Scheremetjev en god stund till en inre kamp med sig själv angående vad som kunde vara lämpligt att göra, utan att låta sig störas av Repnins tröttsamma skrik på hjälp. Slutligen kom han på en enkel och god idé: han beslöt att göra en stöt rakt fram mot Holovzin på andra sidan ån, över de föga skadade broar som på detta ställe funnos kvar och vid vilka svenskarna endast lämnat kvar en avdelning av Livdragonerna som vakt. Vid Holovzin fanns hela svenska trängen, och detta kunde alltså bli ett lätt och mycket lönande kap. Hans infanteri började till den ändan tränga på mot dragonerna; men i samma ögonblick uppenbarade sig bakom byn, till den fåtaliga brovaktens ej ringa lättnat, en infanterikolonn, som befanns vara överstelöjtnant Gideon Fock med Västerbottens regemente, just anländande efter att

enligt kunglig order ha »marscherat vad marscheras kunde» för att i tid nå fram till slagfältet. Överstelöjtnanten hade som sitt mål övergångsstället ett stycke söderut, för att följa allt föregående infanteri; men på dragonbefälhavarens hemställan gjorde han en sväng fram mot den hotade bron, och detta var tillräckligt för att få Scheremetjev att inställa all aktivitet åt detta håll.

Om alltså Scheremetjev ådagalade en mycket måttlig lust att leta upp svenskarna, hyste däremot kungen en så mycket större åstundan att komma till tals med honom i hans skansar, så snart de omedelbart överhängande tingen hunnit ordnas. Efter det han fått slut på sin egen strid med Repnins retirerande folk, började han därför draga samman sina bataljoner åt kärrets norra sida, dit också de senast överkomna regementena samlades; och ett anfall skulle tydligen snart igångsatts, när kungen blev avbruten av falskt alarm rörande Rehnskölds kavalleri söderut. Den mycket välunderrättade och intelligente Cederhielm berättar härom i sin innehållsrika relation i ett brev till brodern:

> När leken upphörde med infanteriet, begav sig konungen till rytteriet, och hade med det sist överkomna friska infanteriet samt Nylands och Östgöta kavalleriregementen ärnat begiva sig åt fiendens högra flygel, om man inte först hade bragt de ogrundade tidningarna att våra främsta kavalleriregementen ledo nöd, så att Hans Majestät därför med bemälde Nylänningar och Östgötar sig dit begiva månde; och därtill var vid återkomsten för sent att gå till den andra sidan, varifrån man dessutom förnam att fienden sig redan hade avdragit.

Utan tvivel var det en avsevärd skada att sådana missvisande bud just då skulle ingå; ty under det uppehåll som åstadkoms genom denna kungens exkurs till slagfältets avlägsna sydliga delar, hann Scheremetjev mycket riktigt draga bort med hela sin kår, längs vägar som gjorde omedelbar förföljelse utsiktslös. Måhända kan man härtill foga ytterligare en reflexion: kungen tog vis-

serligen med sig de båda nämnda kavalleriregementena, men allt infanteri stannade kvar; och det tycks för Cederhielm — och förmodligen för alla andra också — ha tett sig självklart att detta utomordentliga infanteri inte kunde inlåta sig på något offensivt försök så länge kungen var borta, trots nådd gynnsam uppställning i förhållande till Scheremetjevs skansar. Kungen var i slaget sin egen infanterigeneral, och uppenbarligen fanns ingen som ansågs i stånd att ens för en stund träda i hans ställe vid en stor manöver. Axel Sparre, andra infanteriavdelningens anförare, var utan tvivel en i sina stycken förfaren och förtjänstfull man; dessutom alltid, rent personligen, högt i kunglig gunst; men med sina 56 år var han trots detta alltjämt endast generalmajor, och kungen tycks sålunda inte ha hyst någon egentlig iver att befordra honom till högre poster. I varje fall har denne muntre krigare tydligen inte ansetts böra släppas på egen hand mot Scheremetjev i ett företag som måhända kunde gestalta sig vidlyftigt nog, och saknaden av män av Stenbocks eller Mardefelts position och kapacitet har måhända därför redan i detta fall gjort sig förnimbar.

Ett stycke fram på eftermiddagen befanns sålunda oförmodat, i och med konstaterandet av Scheremetjevs avtåg, denna batalj vid Holovzin vara ändad: en under mycket svåra förhållanden lyckligt genomförd, kombinationsrik och mångledad strid, som Karl XII själv, enligt vad han en gång under senare år lät förstå, var böjd att sätta högst bland sina segrar. På den ryska sidan, efterhand som man därstädes lyckades åter komma samman och få en överblick över vad som hänt, funno Repnin, Goltz och Scheremetjev rikligt tillfälle till förebråelser mot varandra och till sinnrika utläggningar rörande egna åtgärders oklanderlighet; och trots oförtövad produktion av suveränt hopljugna skildringar av slaget till blidkande av zaren — och senare i av denne översatt fullt utarbetat skick till utdelning bland främmande diplomater och andra — lät sig en stark känsla av snöp-

lighet och allsidigt fiasko inte förjagas. Peter själv, som ett par dagar efter slaget anlände till sin oordnat retirerande och delvis ännu i upplösning befintliga armé, tog mycket illa vid sig av vad han såg och bemödade sig på intet sätt att dölja sitt missnöje över vad som förekommit. Bland de sårade från slaget, berättar Adlerfelt, lät han utplocka alla dem vilkas blessyrer funnos på ryggsidan, satte samman dem sex och sex till lottdragning och lät skjuta dem som dragit svart. Repnin kom inför krigsrätt, där han fick många närgångna frågor att besvara; och för Goltz synes alla zariska komplimanger ha uteblivit på ett sätt som vållade denne enligt egen uppfattning ojämförligt förståndige generalfältmarskalklöjtnant mycket allvarliga bekymmer och gjorde honom trött på rysk tjänst. Scheremetjev kunde försvara sig med att han hela tiden hållit bullret hos Repnin för att vara endast ett ytligt skämt, iscensatt av svenskarna för att lura honom, Scheremetjev, varpå deras verkliga stora anfall skulle komma mot hans front; men rörande Goltz' senfärdighet kunde knappt ett liknande resonemang anses giltigt, och man kan tveka huruvida han eller Repnin kommit ur affären med mest skamfilad reputation. Den stackars sorgmodige furst Repnin, som förvisso inte besatt någon förmåga att glänsa i drabbningar, kunde för övrigt ha anledning att tillskriva sig en god andel i att det hela inte avlupit långt värre än vad fallet var: om han inte så blixtsnabbt förstått att Guds vrede var över honom och på fläcken fattat sitt stora beslut att försvinna från alltsamman, skulle säkerligen hela hans kår blivit i grund förstörd. Krigsrätten synes ha haft en smula svårt att göra denna synpunkt helt till sin, ty enligt etiketten borde han ha väntat tills någonting börjat hända, men Repnins öde gestaltade sig dock slutligen inte så dystert som man kunnat tro: han slapp ur klämman, förblev i tjänst, där han måhända i vardagslag var en dugande man, och blev på gamla dagar krigskollegiepresident och generalfältmarskalk.

I sina officiella relationer erkände ryssarna en förlust av 977 döda och saknade och 675 sårade, samt dessutom — på det att intet tvivel hos läsaren måtte uppkomma rörande uppgifternas utomordentligt pedantiskt noggranna medräknande av allt — »701 döda och sårade hästar». Förutsatt att dessa siffror äga samma halt av sanning som allt annat i de ryska relationerna, kunna förlusterna ha varit ungefär vilka som helst utom de verkligen angivna. Över 5,000 döda och svårt sårade sammanlagt, ansåg överste Posse med stöd av överlöpares meddelanden; men överlöpare äro kanske inte mycket att bygga på som sanningsvittnen, och uppskattningar av motståndares förluster tilltagas gärna rundhänt; intet annat kan därför sägas än att de varit mycket större än Peter velat erkänna. Svenskarna togo ett antal kanoner och andra troféer samt en mängd tross; däremot nämnes ingenting om fångar, en belamring som man sannolikt inte var mycket inställd på att insamla, alldenstund ingenstans fanns att hysa dem.

De svenska förlusterna belöpte sig, enligt bästa detaljsammanställning, till 267 döda och något mer än 1,000 sårade; Adlerfelts siffror äro ungefär desamma. Fyra elitregementen — Gardet, Dalregementet, Livregementet och Livdragonerna — hade samman med Drabanterna så gott som ensamma utkämpat hela striden, och nästan hela förlusten föll på dem. Gardet hade 78 döda och över 500 sårade, av vilka sistnämnda, enligt överste Posses brev till sin broder, »många äro döde av sina svåra blessyrer», under det andra hade »svåra kontusioner, som fältskärn betygar att, om inte Guds beskydd varit och att kläderna voro våta, hade alla dessa varit om livet».

Men mest, i förhållande till sitt antal, hade Drabanterna fått sätta till: på en total styrka som vid denna tid understeg 150 man hade de 42 döda och sårade. Bland de sistnämnda funnos svårt tilltygade män, som inte givit tappt för första hugget; som till exempel Johan Henrik von Öller, som hade femton blessyrer: han kom sig, med

sådan vård ett ryskt fälttåg kunde skänka, och hade ännu trettio år kvar att leva. De fallna voro tretton till antalet. Kaptenlöjtnanten, friherre Otto Wrangel, låg stupad, den siste av den ursprungliga uppsättningen högre drabantbefäl; och med honom två korpraler, nämligen kårens kvartermästare Hans Wattrang (en av de gamla: han hade tjänat som drabant sedan 1675) och dess adjutant Klaes Hjerta (som även var generaladjutant; av annan släkt än de ävenledes vid Drabanterna befintliga tre ryktbara bröderna Gjertta); vicekorpralerna friherrar Henrik Horn och Paul Gustaf Palbitsky; samt meniga drabanterna Johan Barckman, Paul von Dam, Karl Mörling, Otto Henrik von Palmenbach, Johan Ramsay, Henrik Ridderborg, Johan Gustaf Stormcrantz och Henrik zur Mühlen. Deras namn meddela ingen historisk eller annan kunskap, men kunna dock stå här.

Där de fallit ärades de såsom sig borde, med en ceremoniell utmärkelse och ett yttrande av kungen. Dagen efter slaget begrovos alla egna stupade under mycket högtidliga former i en gemensam stor grav, varvid »drabanterna gåvos högra flygeln». Och när efter slaget kungen och Rehnsköld talades vid (berättar den gamle drabanten Axel Patrik Thomson i sin tjänsteförteckning från äldre dagar), tyckte Rehnsköld att Drabanterna visserligen kostade kungen vackra slantar, men att de ändå knappt fingo vad de voro värda, emedan denna seger till stor del vunnits av dem. Varpå kungen svarade: »Ja: Wåra drabanter göra alltid väl: Wi skola komma ihåg dem.»

Bland de övriga stupade märktes en annan generaladjutant, nämligen den unge högvuxne greve Hans Wachtmeister med det vackra håret, — han som på vårsidan 1706 jämte prins Max dragit upp kungen ur en vak utanför Grodno; samt tvenne bröder Anckarhjelm, kaptener vid Gardet båda, om vilka Thure Bielke (ingen mystiker i övrigt) berättar en psykisk anekdot:

Vid denna tid började också en herr Anckarhjelm, kapten vid Gardet, och en fänrik vid namn Nordenhjelm syssla med förutsägelser, och av denna anledning kallade man dem alltid Profeterna. De talade på samma sätt [som en strax förut av Bielke omnämnd arkivarie vid namn Corylander, som kommit resande från Sverige till armén för att varna kungen för en förestående stor olycka, rörande vilken han särskilt visste en sådan detalj som att kungen med ringa följe skulle komma att hamna i Turkiet; varvid dock denne av sitt budskap mycket upptände stackars Corylander trots ihärdiga försök inte lyckades få företräde hos kungen själv, som sannolikt, stödd på sitt konsistoriums sakkunskap, misstrodde sådan okyrklig inspiration] om en olycka som hotade kungen och hans armé, i det de påstodo sig ha funnit detta i Uppenbarelseboken, som de med stort nit studerade. Kvällen före slaget vid Holovzin visade Anckarhjelm ett prov på sin förmåga; ty när han påträffade sin broder, ävenledes gardeskapten, skämtande samman med några kamrater, vände han sig till denne med stort allvar och uppmanade honom att ordna sina angelägenheter, emedan det nästa dag skulle bli drabbning och han däri skulle stupa. Brodern brydde sig inte stort om detta, ej heller hans kamrater, som på skämt frågade profeten vilken deras lott skulle bli i slaget. Han sade det för var och en av dem och tillade, på deras fråga, att han själv skulle bli sårad och dö kort efteråt. Denna förutsägelse uppfylldes till alla delar.

Detta är naturligtvis en anekdot av det slag som vi lärda nutidsmänniskor helst taga del av med en min av blid ömkan; varigenom vi dels manifestera vår förnuftigare övertygelse rörande sådana ting, dels rädda oss från risken att blamera oss med löjlig godtrogenhet; och Bielke själv, stadgad representant för en särdeles nykter upplysningstid när han skrev, tycks också i någon mån böjd för att servera det hela med den korrekta nypan salt genom att blanda in Uppenbarelseboken, allt prognostiserande religionscharlataneris outtömliga källa. Likväl behöver det inte ha varit något fel med vare sig kapten Anckarhjelms eller arkivarien Corylanders profetiska förmåga, ehuru den sortens fenomen alltjämt (åtminstone i mera trohjärtat materialistiska kretsar)

inte anses vara tillräckligt »vetenskapligt konstaterade» och förmodligen äro sällsyntare än någonsin i våra efterhand alltmera effektivt steriliserade konfektionsmentaliteter. Speciellt fenomenet med en plötslig, oförklarlig, absolut fast och lugn visshet rörande egen förestående död synes icke vara alltför ovanligt, såsom man bland annat kan se här och var i militära memoarer från många olika håll, med fall upptecknade av vittnen som varken voro dummare eller lögnaktigare än vi andra. Alternativt kan man emellertid också, inför denne profeterande gardeskapten, inskränka sig till den mindre besvärliga reflexionen att vi här ha ett måhända första tecken på den aktiva lekmannareligiositet inom armén, som efter olyckan skulle skjuta fart och sedan mycket blomstra under åren i Sibirien.

I denna seger vid Holovzin, som förvisso är värd att kallas lysande, hade kungen planlagt den svåra anfallsmanövern med stor fintlighet och omsorg samt därefter lett sin del av utförandet med vanlig överlägsen säkerhet. Bortsett från detta, hade hans vanliga lycka också varit med honom; till och med i alldeles osedvanlig grad, skulle man vid första ögonkastet kunna tycka. Åtskilliga kritiska situationer hade uppkommit, där hjälpen infunnit sig i rätta ögonblicket: när Rehnsköld kom till infanteriets hjälp bak skansarna, just ögonblicket innan Ifland tänkte hugga in; när sedan Rehnsköld med sina första skvadroner höll på att övermannas och Livregementet kom i rättan tid; samt när Scheremetjev gick fram mot bron vid Holovzin, och Fock med sitt regemente dök upp som beställd. Men dessa fall representera ingen blott och bar tur och lycka: såsom det allmänna läget var och sådan övergången av ån måst ordnas, föll det av sig själv att trupper efterhand skulle komma över och rycka in som förstärkning på sina respektive håll, liksom också (i fråga om Focks ankomst) att ett antal av de eftervarande regementena under förmiddagens lopp successivt skulle anlända. Ett större element av verklig

tur låg däremot i Scheremetjevs och Goltz' samfällda senfärdighet: om särskilt Goltz varit raskare i vändningarna, hade utan tvivel åtskilligt kommit att gestalta sig annorlunda; men mot detta kan ställas två betydelsefulla fall där turen var emot svenskarna. Det var stor otur, och en sak som låg utanför all beräkning, att Repnin skulle börja springa så brådstörtat, endast för ett antal kanonskott samt åsynen av ett par i kärret halvt fastsittande svenska bataljoner. Om det minsta element av krigisk stolthet funnits hos honom, skulle han lugnat sig en stund och då blivit värre åtgången. Och det var likaledes stor otur att kungen skulle kallas bort från förberedelserna till anfallet norrut mot Scheremetjev av oriktiga meddelanden rörande Rehnsköld: meddelanden som i själva verket måste ha varit av högst allvarlig art — sannolikt från det ögonblick då Rehnskölds första skvadroner jämte Drabanterna höllo på att duka under —, ty vid ett liknande ganska allvarligt, och den gången riktigare budskap vid Kliszow hade kungen stannat där han var, visserligen då inför ett överhängande kavallerianfall mot hans egen flygel. Kanske kan man därför säga att vid Holovzin tur och otur vägt i det närmaste jämnt, med något utslag till svenskarnas favör.

Såsom på förhand kunnat väntas hade med denna seger intet krossande av fienden ägt rum, därtill hade terrängen varit alltför hindersam; men åtminstone låg nu vägen öppen fram till nästa stora avsnitt, floden Dnjepr; och den 9 juli ryckte kungen in i staden Mohilev, en ansenlig ort som av de retirerande ryssarna lämnats något så när oskadd, sedan de plundrat vad i hastigheten medhunnits, och där utsikten över »den namnkunniga strömmen Borysthenes» mycket tjusade kanslisekreteraren Cederhielm. Här blev nu kungen stående några veckor, sedan traktens proviantmöjligheter visat sig drägliga, för att ge sina av de fruktansvärda marscherna genom Berezinaområdet mycket medtagna trup-

per en välbehövlig vila samt de många sårade tid att komma sig; allt under det zaren å sin sida redan var flitigt i färd med att ödelägga allt landet bortåt Smolensk till, sedan det nu föreföll säkert att kungen av Sverige ämnade rycka fram den vägen.

Fjärde kapitlet.

BRÖDET, VÄDRET OCH LEWENHAUPT; OCH HÖGER OM VID TATARSK.

> Allt annat kunde han lättare fördraga än sådant uppskov: för hans ögon svävade väntade vapenskiften, och segern skulle komma när han åter kunde rycka fram.
>
> *Quintus Curtius.*

Den karolinske soldatens dagliga matranson — fastslagen i åtskilliga reglementen för kommissariatet, underhållsstater för armén och resolutioner angående spisordningen — bestod, omräknad i nutida mål och vikt, av 850 gram kött, 850 gram bröd, 2 1/2 liter dricka, 200 gram smör eller fläsk, 1/2 liter ärter eller gryn, samt salt och 2 vitten till brännvin och tobak. Till jämförelse bjuder »nu gällande svensk fältportionsstat» på 500 gram hårt bröd, 50 gram risgryn, 300 gram färskt nötkött, 150 gram saltat fläsk, 100 gram sötmjölksost, 1 liter potatis, 15 gram kaffe, 40 gram socker och 20 gram salt. I intetdera fallet råder någon kvantitativ knapphet; men tydligen ansågs den karolinske krigaren konstituerad att trivas med ännu stadigare skrovmål, visserligen också att därvid hålla till godo med större enformighet, än hans nutida efterföljare. »Där något fanns, där sörjde kungen för oss», vittnar en karolin; och påståendet motsäges inte av Hans Majestäts spisordning för sin armé. Resultatet av sådan gott tilltagen förplägnad (jämte omsorgs-

full eftersyn i övrigt) var att den menige soldaten, under ett oavbrutet fältlivs alla vådor och vedermödor, i genomsnitt förblev frisk, motståndskraftig och förvånansvärt seglivad. I den tidigare en gång nämnde korpralen Erik Larsson Smepust-Dahlgrens dagbok finnes bevarat ett av de få numera förefintliga aktstyckena rörande exakta manskapsstyrkor från ryska fälttågets senare del, nämligen en rulla över grenadjärmajorens kompani av Gardet från 1 juni 1709, alltså strax före Poltava. En krigshistoriker har funnit, vid jämförelse med en generalmönsterrulla från Gardet av mars 1704, »det högst anmärkningsvärda förhållandet, att av den 1 juni 1709 närvarande 91 man inte mindre än 61 man, eller 66 %, återfinnas bland manskapet vid samma kompani 1704», samt dessutom 3 som sedan dess befordrats till underbefäl. Detta kompani »hade dock under denna tid varit med om fälttågen i Polen och Lithauen 1704 och 1706 samt tåget mot Ryssland 1707—1709; och Livgardets grenadjärbataljon, till vilken kompaniet hörde, var icke något sparat förband». Detta är ett gott exempel på vad bland annat kungens ständiga omsorg om manskapets förplägnad (vartill kom ej endast hans genomförda undvikande av hopträngda kvarteringar utan också en väl organiserad sjukvård) medförde av sparad avgång på folk. I detta avseende var han minst av allt någon folkförödare, utan bland dåtida praktik i hög grad motsatsen: alltid med all möda ospard till soldatens fromma.

Den reglementariskt fastställda dagsransonen kunde emellertid vara hur riklig som helst, kungens och kommissariatets ansträngningar till dess fyllande än så stora: då och då hände det naturligsvis trots allt att avsevärda modifikationer nedåt fingo vidtagas, emedan det nödiga inte stod att uppdriva. Dylikt behöver inte ha ägt rum så särdeles ofta, ehuru vi ej sällan få se det nämnt i deltagares anteckningar. Föda är ett viktigt ting, men dagböcker och journaler handla om den saken endast då tillgången är knapp: var plåga har sitt skri för sig,

men mätt man tiger still: vi få därför endast de krisartade tillfällena till livs och kunna därav smått förledas att uppfatta bristfälligt underhåll såsom karolinskt vardagsbruk, ehuru så långt ifrån varit fallet.

Men, å andra sidan: föda är det mest oblidkeligt nödvändiga av allt, näst luft och vatten; och hur relativt sällsynta kriserna än kunde vara, kunde även en enda sådan, om den inte snabbt avvärjdes, bli nog för att ruinera allt. En fältherre, som mot ett par militära motgångar kan sätta ett halvt dussin vunna segrar, kan vara belåten och anse sig ha fungerat tillfredsställande. Men en fältherre som har att försörja sin armé kan inte trösta sig med att hans anskaffning av föda under ett helt år varit oklanderlig, ifall den sedan under en enda vecka varit ingen alls; ty ett års välföddhet går snart över, men en veckas svält för en armé går alls inte över: armén har därunder hunnit hopplöst förvissna, avdunsta och till stor del dö bort, och en sådan kris får därför aldrig förekomma, vad som än måste vidtagas till dess förebyggande.

Kungen hade nu i Mohilevområdet att försörja dels sin armé med dess hästar, dels allt som förekom vid trossen. Detta sista var inga småsaker. Vid varje infanteriregemente funnos, enligt Generalstaben, »vid trängen 50 icke stridande av personalen på stat samt omkring 365 trosskuskar och 100 officersdrängar; hästarnas antal var 437, varav 409 trossklippare och 28 handhästar. Motsvarande siffror vid ett kavalleriregemente om åtta kompanier voro 30 icke stridande, 380 trosskuskar och 120 officersdrängar, samt 435 trossklippare och 65 handhästar. Dragonregementenas träng skulle i styrka motsvara kavalleriets, varför man torde kunna antaga att därstädes funnits en personal av omkring 650 man jämte 625 hästar» — dragonregementena voro nämligen på tio kompanier. Denna stora tross, inom vilken kungen visserligen aldrig tillät någonting utöver det föreskrivna men som dock var tillräckligt tyngande, var nödvändig

vid krigföring i ofta ödemarksartade landsändar, fjärran från baser och utan magasin; och med en stridande styrka av vid denna tid ungefär 30,000 man, eller något mera, steg därför arméns totala antal munnar att mätta till omkring 45,000, jämte uppemot 35,000 hästar sammanlagt.

Vid uppbrottet ur de lithauiska vinterkvarteren skulle, enligt Adlerfelt, tre månaders förråd medföras av trossen; två månaders, enligt Hermelins rimligare uppgift. Det fick sannolikt i praktiken bli vad det kunde bli, ty de lithauiska möjligheterna voro begränsade; och man kan taga för givet att ömtåligare sorters proviant, mjöl och liknande, inte farit alltför väl vid de svåra marscherna i ständigt regn genom Berezinaområdet, med återkommande av- och pålastningar vid fastkörning i bottenlöst väglag och annat sådant. I varje fall synas dessa förråd vid framkomsten till Mohilevtrakten ha varit tämligen slut; och av denna trakts möjligheter skulle man nu dels leva dag för dag tills framryckningen återupptogs, dels söka samla förråd för sex veckor i reserv, nödvändiga för den kommande marschen genom av ryssarna helt ödelagt land på andra sidan Dnjepr. Mohilevtrakten var visserligen på förhand ganska medtagen av ryssarnas vistelse där; men helt hade de inte hunnit att under sin brådskande reträtt genomföra sitt system att förstöra all proviant i nejder där svenskarna skulle fram. Växande grön säd, våt av fortsatt ständigt regn, var inte lätt att i en handvändning få eld på, och hos bönderna funnos också kvar en del förråd, undangömda i gropar på samma sätt som i Lithauen. Men den växande säden, den förnämsta tillgången, var som nämnt ännu endast grön; och större tendenser att någonsin vilja gulna visade den inte under denna sommar, då det »aldrig blev någon sommar» utan höll sig kallt som om hösten, med ständigt, outtröttligt, tröstlöst skvalande regn; ett regn som naturligtvis — bortsett från vållad försenad mognad — i dessa primitivt jordbrukande trak-

ter, ofta sidlänta och med dräneringar av säkerligen allra enklaste slag, betydde mer eller mindre fullständig missväxt. Något Gosen var sålunda detta Mohilevdistrikt under förevarande förhållanden alls inte, endast nätt och jämnt drägligt, ehuru visserligen det bästa som stod att vinna för en tids halt; och det var att hoppas att den tid inte måtte bli alltför lång som man här hade att tillbringa under fyrfaldig väntan: väntan på att de sårade från Holovzin, som ännu inte kunde marschera med armén och inte kunde lämnas vind för våg åt kosacker och kalmucker, skulle bli återställda; väntan på att brödsäden, sådan den kunde bli, skulle mogna; väntan på att det onaturliga regnandet, som ej endast förstörde skörd utan även vägar, någon gång skulle upphöra; samt slutligen väntan, ej minst viktig och avgörande, på Lewenhaupt.

Upp över horisonten i nordväst börjar vid denna tidpunkt generalen av infanteriet greve Adam Ludvig Lewenhaupt långsamt, mycket långsamt, lyfta sin mellankoliska och ödesomvärvda skepnad, framkallad ur sin kurländska vrå för att ge en slutlig tryggande touche åt det stora företaget.

Han hade, som förut nämnts, i mars detta år kallats till högkvarteret i Radoschkovitji för att där personligen redogöra för ställningen vid den kurländska armén samt få nödiga underrättelser om den roll som tillämnades honom. Detta var första gången efter krigets början som dessa båda, kungen och Lewenhaupt, sågo varandra; måhända hade de överhuvud aldrig tidigare råkats närmre, ty Lewenhaupt berättar att vid han ankomst till högkvarteret, när han efter pågående söndagspredikans slut framträdde med lämplig hälsningsharang, »kände Hans Majestät mig i förstone intet, men av mitt tal kunde Hans Majestät snart nog tänka vem jag var». Förbryllande nog för Lewenhaupt föll kungen honom inte om halsen och utgöt sig inte ens i komplimanger inför den ärorike segraren vid Saladen, Jakobstadt och

Gemäuerthof, något som han alltså nu för första gången hade muntligt tillfälle till, utan tog hans ankomst mycket lugnt och inskränkte sig till sakliga resonemanger och order; varvid Lewenhaupt blev i tillfälle att konstatera ett annat högeligen oroande symptom, nämligen att kungen ofta inte brydde sig särdeles mycket om hans föreläsningar och medbragta memorial rörande det ena eller andra som borde företagas, utan vidblev att vilja ha det på sitt eget sätt. Dylikt väckte hastigt en känsla av förtätad ohygglighet i Lewenhaupts hypokondriska själ: kungen var honom tydligen gramse: skvaller och förtal måste ha trängt till Hans Majestäts öron: från Frölich i Riga, eller från Sapieha i Lithauen, eller från generalmajor Stackelberg eller överste Knorring eller någon annan av de många lömska officerarna vid hans egen armé: åter alltså ett verk av den fruktansvärda och obegränsat manstarka liga av »hemliga ovänner och avundsmän» som han ständigt ansåg sig omgiven av och som synes ha utgjort ett högst centralt element i hans medvetande. Denna kungens bristande hjärtlighet (en egenskap som överhuvud inte låg mycket för kungen och som måhända skulle förvånat Lewenhaupt mindre om han känt honom bättre), parad med den sällsamma kungliga ovilligheten att rätta sig efter Lewenhaupts goda råd, grep den olycklige generalen så djupt, och väckte hos honom så »underliga tankar», att han efter en kort tids vistelse i Radoschkovitji kände sin enda räddning undan hotande förskräckliga kalamiteter ligga i att begära sitt avsked ur tjänsten, åtminstone till dess »sanningen kommit i dagsljuset». Innan han skred till en sådan ytterlighet ansåg han sig dock böra inhämta Pipers råd i ämnet; och Piper, proppfull av en egenskap som den stackars Lewenhaupt totalt saknade, nämligen sunt förnuft, avrådde honom allvarligt från allt sådant samt gav honom, enligt Lewenhaupt själv, detta goda råd: »Kunnen I icke, som de andra, efter möjligheten efterkomma Konungens vilja, och låta gå som det

kan, ty så göra de alla.» Förvisso ett sällsynt gott råd av Piper, som tydligen fort begripit att Lewenhaupt inte var som de andra; men att ordna sin tillvaro så enkelt var tyvärr fullständigt omöjligt för en man av Lewenhaupts själsliga läggning: en läggning där hysterien sällan synes ha varit långt borta och som tydligen ibland, i hans mera akuta tillstånd, kom honom att halvt om halvt anse hela kriget som ett enda jättelikt förstulet djävulskap, med honom som oskuldsfullt centrum och med främsta syfte att bringa honom på fall.

Det är svårt att tänka sig någon mera beklagansvärd lott än att vara så inrättad som Lewenhaupt. Intet oförmodat ord kunde yttras i hans närvaro, intet förmodat yttrande utebli, intet fynd av någon underordnad skvallertaska bringas till hans öra, intet litet skämt angående det tillgängliga antalet trosshästar i Kurland fällas inför kungen av en av hans medföljande överstar, utan att sådant strax i hans fantasi blev till glimtar av slug underfundighet, lömska manövrer, invecklat sataniskt hokuspokus i det fördolda: — allt, i sin egenskap av ting av den mest utomordentliga betydelse för karriär och ära, i minsta detalj ingrävt i hans medvetande en gång för alla, för att vara till hands, med riposten klar, när det stora anti-lewenhauptska intrigspelet någon vacker dag skulle på allvar braka löst, och för att till sist med religiöst allvar bli serverat i hans skrift. Det hela är en halvt förryckt, abnormt egocentrisk och oändligt smärtefylld inställning gentemot tillvaron; omöjlig att förklara med hypotesen att dessa egenheter, till hela eller större delen, skulle vara fenomen som först utvecklats hos honom efter den slutliga olyckan, under bittert tillbakaskådande i fångenskapen; ty i så fall skulle han omöjligen på det sätt som sker kunnat i minnet bevara allsköns trivialt nonsens, från hela sin tjänstetid, ur sin vardags allmänmänskliga krönika av sladder och dispyter.

För en sådan själslig läggning som denna, en sådan

skrämmande upptagenhet av personliga petitesser, en sådan ytterlig överkänslighet för varje verkligt och inbillat nålstick, måste den reala yttervärlden, med dess uppgifter och problem, ej sällan komma att te sig såsom någonting skäligen avlägset, dimmigt och sekundärt. Inbegripen i en själslig brottning på liv och död med sist förnumna småskvaller, har man naturligtvis en i proportion minskad uppmärksamhet till övers för prosaiska ting i periferin. Hos Lewenhaupt synes detta ha yttrat sig i en blandning av pedanteri och förströddhet, någonting i traditionell professorsstil, som tidigt jämte hans ej obetydliga lärdom förlänade honom namnet »den latinske översten». Han besatt pedantens hela oförmåga att skilja på stort och smått: en fallenhet för att lidelsefullt ägna sig åt vissa rutinmässiga eller ceremoniella obetydligheter, under glömska av det stora allmänna målet; en allmän brist på sinne för perspektiv och proportion. Dit höra hans långt drivna griller som aktiv fältherre, hans enorma upptagenhet av rättningen, hans vana att bli stående i givakt på slagfältet över natten. Ett hos den sanne pedanten sällan eller aldrig saknat drag återfanns också hos honom: oförmågan att sätta sig i verklig respekt hos sina underordnade. Säkerligen var han ofta en mycket tålamodsprövande förman, med sitt ständiga vädrande av intriger och sina besynnerligheter i övrigt; en vid tillfällen markerad högvälboren högdragenhet, en ytterst suverän tanke om sina egna militära gåvor — som tidigt kom honom att klart fatta att han var av det virke varav stora generaler tillyxas — samt en stor advokatorisk noggrannhet, sammanhängande med intrigkomplexet, att vältra allt ansvar undan från sig själv, antingen på sina över- eller underordnade, försvårade ytterligare varje möjlighet att i längden komma överens med honom. Någon verklig vän och förtrogen synes han inte ha haft. Han var utan tvivel en patetiskt isolerad natur, alltför upptagen av fenomenet Lewenhaupt och dess banas komplikationer för att kun-

na sentera medmänniskor annat än som nyttiga eller skadliga bifenomen längs vägen.

Med allt detta hade han sina betydande förtjänster. Han var mån om sitt folk och omtyckt i leden, besvärlig endast för sina närmaste officerare som alltid kunde tänkas vara dolda rivaler. Han ägde obegränsat fysiskt mod: med en handfull väl rättat infanteri bakom sig, samt en tryggt formulerad instruktion i fickan, avancerade han med fullkomligt lugn mot ungefär vad som helst; det var endast det moraliska modet som så mycket fullständigare saknades hos honom. Under vissa psykologiskt gynnsamma omständigheter kunde han vara mycket framstående. När han, såsom fallet varit under Stuarts tid i Kurland, ägde en överordnad som var villig att själv klart påtaga sig ansvaret för anbefallda ting och som samtidigt i görlig mån lämnade detaljutförandet åt Lewenhaupts eget goda förstånd, kunde han känna sig fri från ängslan och uträtta vackra ting. Likaså när han därefter agerade på egen hand, med stöd av kungliga instruktioner som i otvetydig skrift antingen befallde vissa ting eller förordnade att han skulle göra som han fann bäst: åter var då det förfärliga sista ansvaret avlyftat från honom, och det hela kunde förlöpa tillfredsställande. I situationer däremot, där han utan all juridisk täckning hade att själv fatta ett eller annat avgörande beslut, skulle han visa sig hjälplös, hemfallen åt sin ängslan och osäkerhet, liksom om någon obegripligt lömsk manipulation plötsligt försatt honom i så ogarderad ställning.

Det är inte sannolikt att kungen och Lewenhaupt, vid detta sitt första personliga sammanträffande i Radoschkovitji, lyckats begripa varandra så särdeles mycket. Lewenhaupt erhöll inom kort sina order, vilka enligt kungens vana inskränkte sig till det strikt nödvändiga och voro så föga avslöjande som möjligt: den kurländska armén skulle göra sig i ordning att vid sommarfälttågets början bryta upp från Kurland, medförande tre måna-

ders proviant för egen del samt vissa förråd åt huvudarmén. Vidare om vart marschen skulle ställas skulle följa när tid blev. Dessa order expedierades genast från högkvarteret till regementena i Kurland, där lämpliga förberedelser genast kommo i gång; men Lewenhaupt själv fick en längre tid stanna kvar i högkvarteret, utan att själv veta varför. Möjligen skulle man kunna våga en förmodan därvidlag, visserligen endast en helt lös sådan. Lewenhaupt hade, som nämnt, känt sig helt perplex inför kungens sakliga och ordknappa manér, som så märkligt avveko från vad han hittills varit van vid i kungliga kansliskrivelsers höviskt blomstrande frasering; och det vore tänkbart att kungen å sin sida, som hittills endast känt Lewenhaupt brevledes och via ett antal vackra segrar, i grunden blivit lika allvarligt häpen inför denna generals hela personliga uppenbarelse, inför hans nervositet, hans patetiska utgjutelser om sitt goda samvete och hans ständiga bekymmersamma upptagenhet av skvaller och småstrunt. Rehnsköld, den ende vars omdöme kunde betyda något för kungen i sådana fall, synes från början ha fått ett avgjort ogynnsamt intryck av Lewenhaupt, vilken förmodligen här i högkvarteret, bland idel högst betydelsefulla personligheter och deras förutsatta avgrundsdjup av hemligt spel, mer än någonsin kunde komma att visa sig från sin mest säregna sida, självsäker, inställsam och lättstött i hastigt hullerombuller. Det ligger därför nära att antaga att kungen inför hela typen blivit allvarligt betänksam och velat en tid behålla honom i sin närhet för att söka komma underfund med hur pass besynnerlig han i själva verket kunde vara, och hur pass lämplig för den allt utom oviktiga roll som snart skulle anförtros honom. När allt kom omkring var emellertid det blivande lewenhauptska tåget till huvudarmén visserligen en högst viktig sak, men inte någon svår sådan: han skulle längs förordnad marschväg, med sin armé och en större träng, tåga genom fredliga lithauiska nejder och komma fram

i rimlig tid, det var allt. Efter vad han tidigare gått i land med borde han vara fullt kapabel till detta, trots alla oroande kuriositeter som den personliga samvaron blottat; så mycket mera som han var bäst inne i de kurländska sakerna och någon annan knappt fanns att sätta i hans ställe. I varje fall erhöll Lewenhaupt till sist vederbörligt slutbesked i högkvarteret och återvände i början av maj till Riga, för att nu själv övervaka de pågående förberedelsernas fullbordan. Där erhöll han den 3 juni en kunglig skrivelse med befallning att bryta upp med sin armé och marschera in i Lithauen, i riktning åt staden Berezina-Pazowska vid Berezinafloden. Längre än dit kunde vid denna tidpunkt, då kungen ännu stod kvar i Radoschkovitji, intet fixerat marschmål anges, men vidare skulle komma när tid blev.

Lewenhaupt var emellertid ännu inte färdig till uppbrott, en sak som inte var förvånansvärd med hänsyn till förberedelsernas nödvändiga vidlyftighet; han meddelade därför i sin svarsskrivelse att han inte kunde marschera förrän senare i juni. Från kungens synpunkt vållade detta uppskov föga eller ingen olägenhet, alldenstund huvudarméns eget uppbrott ur vinterkvarteren kom att ske senare än ämnat, på grund av ett av detta klimatiskt abnorma års många opåräknade fenomen, nämligen ett stort snöfall i slutet av maj. Sedan Lewenhaupt därpå den 17 juni utfärdat marschrouter för sina olika regementen, hopade sig i sista stund en mängd olikartat trassel som vållade ytterligare uppskov; och först de sista dagarna i juni satte sig äntligen hans armé i rörelse, med en styrka av ungefär 7,500 man infanteri och 5,000 man kavalleri och dragoner. För sin personliga del kvarblev han ännu en hel månad i Riga och slöt sig först den 29 juli till armén, som under denna sin ensamma tid förmedelst utomordentligt blygsam marschhastighet hunnit till trakterna norr om Wilna.

Man spårar inte hos Lewenhaupt någon iver att fortast möjligt komma åstad, och detta är förklarligt nog.

I Östersjöprovinserna hade han varit högsta myndighet, i stor utsträckning sin egen herre; nu skulle han gå till huvudarmén för att därstädes varken bli nummer ett eller två; och hellre — därom skulle Lewenhaupt och Caesar varit fullt överens — den förste i Riga än den på sin höjd fjärde i högkvarteret. Liksom von Fieandt hade han länge fått ensam vandra och hade därav inte fått någon smak för att inträda i sådant striktare subordinationsförhållande som en vistelse vid kungliga armén nödvändigtvis skulle komma att bjuda honom. Därför var hans håg och hjärta föga med i företaget; vartill kom att hela denna manöver med bortdragande av fälttrupperna från Rigatrakten enligt hans förmenande var farligt och regelvidrigt. Hans kvarstannande en hel månad i Riga efter arméns uppbrott berodde enligt hans egen uppgift dels på att han ville invänta munderingspersedlar till armén från Sverige — persedlar vilkas ankomst inte gärna kunde påverkas av att Lewenhaupt personligen satt i Riga och väntade på dem —, dels på att han ville invänta ett försenat dragonregemente norrifrån, vilket bort vara kapabelt att utan hans hjälp taga sig fram till armén. Bättre hade varit att han från början varit hos sina trupper och behörigen sökt driva på dess ordnade fortkomst; ty sällan torde en fältvan armé ha kravlat sig fram mera oordnat och med större långsamhet än Lewenhaupts under denna tid. Sammanlagt tillryggalade den, efter bästa kalkyler, 230 kilometer på en månad: en hastighet som skulle tillåtit en orientalisk karavan att beskriva öglor kring den i rörelse stadda hären. Det är sant att det under denna juli månad regnade lika oförtrutet på Lewenhaupts håll som på kungens och att vägarna härav blevo eländiga och många fordon sönderkörda; men den kungliga armén hade — helt bortsett från dess normala prestationer — under liknande regn, och med fienden framför sig, under sin marsch i juni med stor tross längs en enda usel väg genom det ojämförligt snärjiga Berezinaområdet kommit fram med åt-

skilligt bättre hastighet. Det borde, tycker man, från början ha varit tydligt för en med alla sina egenheter så intellektuellt väl utrustad man som Lewenhaupt att han omöjligt kunde ha obegränsad tid till sitt förfogande, att kungens kombinationer förutsatte en framkomst inom rimlig tid och att överhuvud, så länge inte föreningen med kungen ägt rum, det olämpliga förhållandet nödvändigtvis förefanns att kungen högst väsentligt var bunden i sina rörelser av hänsyn till honom, ett förhållande som det därför måste vara av självklar vikt att göra så kort som möjligt.

Men andra saker tillkommo, utom detta Lewenhaupts eget långa kvardröjande i Riga. Kungens brev, anfört av Lewenhaupt själv i hans skrift, nämner utan all tvetydighet Berezina-Pazowska (vid övre Berezina) såsom första marschmål. Emellertid visar det sig (såsom visserligen inte Lewenhaupt själv nämner om, men såsom professor Hallendorff, i sin bok om Lewenhaupts marsch, funnit vid granskning av hans utfärdade marschrouter för de olika regementena), att Lewenhaupt alls inte siktat på detta Berezina-Pazowska, utan på ett annat Berezina kallat Berezina-Sapiehska, längre nedåt floden (samma ställe där kungen gått över när Prins Max blev sårad), och till den ändan i sina marschrouter koncentrerat sina regementen åt Minsk. Ett framhärdande i detta skulle ha medfört att Lewenhaupts trupper från Minsk till Mohilevområdet fått gå samma väg som huvudhären redan gått, genom en nu fullständigt sönderältad och barskrapad ödemark, och därvid förmodligen till stor del förstörts, alldenstund redan marsch genom vanliga lithauiska nejder visade sig tillräckligt påfrestande för denna armé. Det var en olycklig tillfällighet att två plausibla platser skulle heta Berezina, och dåliga kartor kunna måhända ha bidragit till förväxlingen; men det är också mycket möjligt (särskilt med hänsyn till Lewenhaupts egen tystnad rörande denna sak, under det han ingalunda spar på orden rörande allsköns futili-

teter) att han själv i något anfall av förströddhet eller »underliga tankar» gjort sig skyldig till misstaget, nöjd med det första Berezina han i hastigheten funnit rätt på. Alltför hårt behöver han dock inte bedömas för detta; en tid efter hans ankomst till armén blev misstaget på något sätt upptäckt, och marschvägen lades om; en del krokväg och försening vållades visserligen, men obetydligt bland allt det andra.

Värre var att det under hela denna marsch, enligt vad han själv måste erkänna, knappt fanns någon tillstymmelse till marschdisciplin hos de olika regementena såsom helheter, så att han finner sig »kunna säga att désordren uti vår marsch intet mindre, utan mera, än de onda vägarna uppehöll oss». Detta erkännande är baserat på den självklara förutsättningen att han själv var helt utan skuld och ansvar. Orsaken till all sådan bedrövlig och tidsödande oreda, som på ett ställe kommer honom att förlikna sin armé vid »zigenare, som här och var genomstryka landet», berodde enligt honom på två ting: dels på kungens befallning att marschen, i överensstämmelse med kungens eget vanliga bruk, skulle ske under fortgående proviantering för dagsbehovet vid de orter man genomtågade, under det de medförda förråden för tre månader skulle medbringas orörda; dels på den stora förvildning som vid dylikt provianterande och kontributionsindrivande grep de flesta av hans överstar, vilka snart, praktiskt taget efter eget gottfinnande, flackade omkring med sina regementen kors och tvärs för att lägga beslag på det mesta möjliga, i bästa fall åt folket, i sämsta åt sig själva. Angående dessa ting författade Lewenhaupt vältaliga order och föreställningar, som han kringsände till de felande, efter vad det vill synas med mycket måttlig effekt. En position som tillät honom att enkelt befalla med rimliga anspråk på att utan vidare bli åtlydd hade han — dels på grund av sin karaktär i allmänhet, dels speciellt på grund av sin ständigt genomförda strävan att fördela det egna ansvaret

förmedelst krigskonseljer och annat — inte vetat förskaffa sig gentemot dessa sina maroderande överstar, vilka nu släppte sig lösa efter att i tidigare kampanjer ha varit tämligen avstängda från sådana privatekonomiska möjligheter som denna marsch innebar. Karakteristiskt för Lewenhaupts psykologiska typ är hans kompletta oförmåga att i än så blygsam mån komma ut ur sin egocentriska mentalitets granitaktiga skal och att ens i en dimmig ögonblicksglimt se totalsituationen och sig självt objektivt: inte ens som en vag möjlighet föll det honom in att all denna oreda i minsta mån kunde sammanhänga med graden av kompetens och organisatoriskt förutseende hos honom själv. Någon enda liten antydan i den riktningen skulle varit ytterst välkommen för läsaren av hans skrift (vars löjliga och på allt sätt missvisande titel, *Enväldets skadliga följder och aggets bittra frukter,* Lewenhaupt själv är helt oskyldig till) och kanske definitivt gjort honom till vad han stundom, trots allt, bra nära blir, nämligen en sympatisk person. Det är ingen konst att finna fel hos Lewenhaupt; det är utan tvivel, såsom sakerna kommo att gestalta sig, lätt att finna alltför mycket fel hos honom; men sina många egenheter och griller lägger han själv med sådan omedveten patetisk öppenhet i dagen att han på sitt sätt blir gripande; och med vilken som helst förvissning om hans ödesdigra roll i händelserna är det omöjligt att betrakta honom med hetsig ovilja, utan naturligare att se honom såsom en av sin egen olyckliga natur mycket insnärjd och mycket plågad man som allvarligt sökte göra sitt bästa: — värd om också inte direkt sympati så dock åtminstone åtskilligt medlidande.

Sålunda kravlade sig alltså nu under dessa månader —juli, augusti och september — hela detta otvungna campingparty långsamt ned genom Lithauen: till Wilnatrakten; till Dolginow (där Lewenhaupt gästade pani Onjuschowskas hem, dock utan att bli ihågkommen på hennes ålders dagar, och där han åter tog sig ytterst god

tid med inväntandet av sina eftersta dragoner); samt därifrån, sedan de oriktiga marschrouterna blivit omlagda, vidare mot Berezina-Pasowska, nu med i någon mån påskyndad takt på grund av bud från kungen, som började undra vad Lewenhaupt kunde ha för sig under all denna tid.

Hos de kungliga regementena kring Mohilev visade sig härunder tiden vara ett mindre tänjbart begrepp än hos Lewenhaupt. När juli månad led mot sitt slut, voro de sårade från Holovzin i stor utsträckning återställda; men samtidigt började Mohilevtrakten visa sig tämligen utäten, och särskilt ställde det sig svårt med bete för hästarna; så mycket mera som dessa, efterhand som man måste utsträcka betesplatserna kring de olika kvarteren, alltmera blevo ett åtrått mål för kringsvärmande irreguljära trupper, kalmucker och andra, vilka visade sig besvärliga att hålla på vederbörligt avstånd. Kalmuckernas företagsamhet gick så långt att de den 25 juli, enligt gardesöverstens journal, »voro över strömmen och togo bort 30 vagnshästar för Hans Excellens Fältmarskalken Greve Rehnsköld»; varpå de redan nästa dag »åter voro översumna och togo 12 av Hans Majestäts egna vagnshästar samt en stor del av hovstatens, som gingo på bet för sig själva och hade ingen vakt om sig» — för vilket sistnämnda förhållande någon försumlig person förmodligen fick sota. Den sparsamma sädens mognad lät fortfarande vänta på sig, och något nämnvärt av de anbefallda reservförråden för sex veckor hade näppeligen kunnat läggas upp.

Allt detta, med begynnande utpräglad knapphet för folket jämte ledsamheter med en mängd bortstulna hästar och annat, gjorde att det de första dagarna i augusti tedde sig påkallat att snarast möjligt börja röra på sig till mera drägliga förhållanden; särskilt som man nu, enligt förnuftig kalkyl, kunde räkna med att Lewenhaupt snart skulle vara framme. Hans sammanlagda marschväg från Mitau till Mohilev belöpte sig till unge-

fär 68 mil; kalkylerade man med normal raskhet hos honom, alltså ungefär 15 kilometers genomsnittlig marsch per dag, skulle han, om han brutit upp sist i juni, vara i Mohilev omkring den 12 eller 15 augusti; och den 5 augusti bröt på grund av allt detta kungen upp och gick över Dnjepr samt började i ytterst långsam takt röra sig i sydöstlig riktning, ett gott stycke utanför södra flanken av den svåråtkomliga uppställning som Peter intagit till täckande av Smolenskvägen. Kungens rörelse var inte uteslutande en fourageringspromenad; ty när zaren fann sin ställning mer eller mindre kringgången och svenskarnas marschriktning pekande åt sydöst, fick han i enlighet med kungens önskan den uppfattningen att svenskarna siktade åt den sydligare Moskvavägen, den som från Severien löpte över Briansk och Kaluga, och kastade därför brådstörtat Mensjikov med kavalleriet åstad söderut för att i tid bilda en spärr bakom floden Sosch. Under sin avsiktligt långsamma marsch lät kungen skörda förefintlig råg, nu äntligen mogen; den 11 och 12 augusti förmäler Posse att Gardet tröskade och malde; och den 21 nåddes Tjerikov vid floden Sosch, där nu Mensjikovs kavalleri hunnit taga uppställning och där valackerna och Gardet hade en skärmytsling med en postering vid den därvarande bron, varvid »vår vakt låg betäckt bakom en backe och sköt på fienden som ville gå på bryggan, och blevo många av fienden skjutne, så att Hans Majestät själv sköt ihjäl 3 stycken karlar». Detta är en av de ytterst få gånger man hör kungen i fält syssla med gevärsskytte, vari han för övrigt, liksom med pistol, var mycket säker.

Genom denna lilla manöver mot Sosch hade man nu, utom vunnen bättring med underhållet, nått att massan av fiendens kavalleri fanns på sydsidan av denna flod, varigenom varje tänkbar risk för Lewenhaupt under sista biten av dennes marsch ytterligare minskats. Nu, sedan man alltså nått till den 21 augusti, borde han när som helst avhöras från Mohilev; och med hans medbragta

förråd, som skulle kunna lösa hela härens brödproblem för åtminstone ett par veckor, skulle omedelbart större operationer kunna vidtaga, kanske till och med fram genom de förhärjade områdena längs Smolenskvägen. Under ett par dagar blev kungen stående i Tjerikov, säkerligen varje stund väntande att få besked om Lewenhaupts ankomst.

Men Lewenhaupt hade alls inte gjort några genomsnittliga 15 kilometer per dag; sådant skulle inneburit 45 tillryggalagda mil under juli, medan han i själva verket därunder endast gjort 23; och kungen kunde därför vänta i Tjerikov bäst han gitte på en Lewenhaupt som vid denna tid ännu inte nått till Dolginov. Emellertid synes kungen ha beslutat, med hänsyn till årets usla väderlek som utan tvivel kunnat visa sig mycket hinderlig för Lewenhaupt, att inte på allvar bli otålig förrän den tid förlupit, då denne med en hastighet av endast 12 kilometer per dag skulle ha fullbordat sin marsch. Efter det lilla uppehållet i Tjerikov bröt han därför åter upp till en forsatt saktelig skenmanöver och provianteringsmarsch under denna besvärliga väntans tid, då han inte kunde stå stilla på grund av underhållets knapphet och inte röra sig på allvar förrän Lewenhaupt kommit. Till denne avsändes nu en uppmaning att raska på, som nådde honom i Dolginov den 29 augusti.

Från Tjerikov gick kungens marsch, i flera parallella kolonner, norrut, nästan i rät vinkel mot hans väg dit från Mohilev; den pekade så gott som rakt mot Smolensk och tedde sig först och främst som ett hot mot södra flanken av ryssarnas befästa huvudställning vid Gorki. Brådskande ryska omgrupperingar i periferin ägde nu åter rum, med mödosamt fläng tillbaka norrut av kavalleridivisionerna Rönne och Goltz (»den rytande stenskvättan Goltz» kallar sekreteraren Cederhielm, i brev från marschen, denne general, som efter Holovzin inte stod högt i anseende på svenska sidan), varvid »fienden i ständig fruktan och oro måste kvista av och an, medan Hans

Majestät går sin väg fram efter bekvämligheten». Den högra — åt fienden vända — kolonnen under marschen bestod av två avdelningar: främst kungen med avantgardet, bestående som vanligt av Gardet och Dalregementet samt de beridna Livtrupperna; därbakom, under generalmajoren av infanteriet Karl Gustaf Roos, dennes eget regemente, Närke-Värmlands, samt Skaraborgs, Jönköpings och Västerbottens infanteri och Östgöta kavalleri. Ständiga skärmytslingar med fiendens kavalleri ägde rum; och den 28 augusti nåddes orten Malatitze (eller Moljatitji), där några dagars halt gjordes, varvid Roos med sin avdelning kamperade såsom marschordningen varit, en halv mil efter kungens kvarter, i skydd av ett moras på vars andra sida ett fientligt läger kunde ses. Detta moras var dock inte värre än att det med hjälp av faskiner kunde passeras; och zaren och hans generaler hade tydligen, med Holovzin som lärdom, insett fördelarna av att oförmodat taga sig över sådan mark för att ställa till överraskning på fiendesidan. I täta morgondimmor den 31 augusti kom nu här att utkämpas den blodiga bataljen vid Malatitze (eller vid Meskowitz, såsom den också stundom kallas), anmärkningsvärd bland annat genom att ryskt infanteri här för första gången gick till anfall mot svenskarna.

En svensk dräng (berättar Cederhielm), som förut varit i tjänst hos Axel Sparre men tillfångatagits och blivit dräng hos en rysk överste, hade av uppsnappat samtal vid ett samkväm hos denne hört att en styrka på 3,000 man skulle utkommenderas för att nästa morgon överfalla Roos, som ansågs isolerad från resten av hären, emedan endast hans läger kunde ses från ryska sidan. Drängen kände fortfarande var han hörde hemma och ansåg det värt risken att försöka varsko svenskarna för sådant anslag; han kränglade sig igenom de ryska linjerna och fick sin varning framförd i tid, varpå överrumplingspartiet nästa morgon fann allting så färdigt till dess mottagande att det hastigt gick tillbaka innan någonting bli-

vit av. När man därpå från svenska sidan under loppet av dagen såg vissa rörelser bland ryssarna, tydande på att ytterligare försök planerades mot Roos, lät kungen denne något flytta sitt läger för att vara mindre utsatt för överfall eller artilleribeskjutning; och därmed synes trygghetskänslan hos Roos och hans poster ha blivit fullständig och all vaksamhet så gott som upphört.

Ryssarna hade, med ovanlig företagsamhet, »satt sig före att om natten draga sig över i tysthet och gå omkring det sedda campementet och taga dem alla såsom i en säck» och lyckades också, förda av generalerna Galizin och Pflug, att i lugn och ro komma över »med 9,000 man infanteri på ett ställe, och på ett annat nedanföre med 4,000 man till häst» utan att Roos och hans tydligen sovande vaktposter märkte någonting. Dolda av en tät morgondimma kommo ryssarna, efter att nedgjort vaktposterna, tätt in på de svenska tälten »och sköto en farlig stor salva på dem, varav» — säger Posse bistert i sin journal — »förorsakades en stor konsternation bland våra, av orsak att de bägge Västgöta och Smålands regementena ej tillförne varit uti någon eld». Detta sistnämnda faktum är lika sant som anmärkningsvärt: alltsedan de på hösten 1702 kommo med Gyllenstierna från Pommern till kungens armé vid Krakow, hade Skaraborgs och Jönköpings regementen aldrig varit med i någon större aktion. Deras sena elddop tog nu formen av en brakande väckning, med fortsatta salvor under det de fingo tag på sina vapen och ställde upp; och med den betydande manspillan som vållades hos dem, kan man knappt förtänka dem en stunds oordning i yrvakenheten. Flera högre officerare sårades; och Östgöta kavalleris överste, Nils Rosenstierna, föll dödsskjuten vid första chocken, »varpå hände», anmärker den kritiske Posse, »att regementet intet gjorde sin devoir som det borde» — ett par skvadroner synas till en början ha retirerat med otillbörlig hast. Emellertid stadgades snart striden, efterhand som Närke-Värmlands och Västerbottens regementen hunno upp till de

båda först drabbades hjälp, och blev, säger Adlerfelt, *très sanglant et opiniâtre, et dura près de deux heures avec un acharnement horrible de part et d'autre;* varvid ryssarna, överlägsna till antalet och med gott handlag med snabba salvor, höllo sig bra. Det dröjde dock inte länge förrän hjälp, tillkallad av stridslarmet, började anlända till Roos från skilda håll. Från närmaste kolonns läger kommo greve Torstensson med Nylands kavalleri och Hielm med sina dragoner och höggo genast ivrigt in; och från kungens håll dök samtidigt Dalregementet upp — »i fullt löpande», säger dess dagboksförfattare, fänrik Anders Pihlström — och gjorde sig strax märkbart på slagfältet på det renommerande sätt som från början utmärkt det under Stenbock och som ingalunda försämrats under Siegroth. »Överste Siegroth med Dalregementet», säger Cederhielm, »fann för sig icke allenast några uppställda av de sista av fiendens bataljoner, de där av honom drevos i moraset, utan ock därtill de som ville undvika Hielmen. På dessa gingo nu dalkarlarna löst med bägge bataljonerna i övermåttan god ordning och med så stor succes, att ifrån begynnelsen av deras salvor och till mitt uti moraset, dit de fienden förföljde, lågo ryssarna så tjockt som om man med en lie avhuggit gräs.»

Därmed var snart detta ryska försök slut och fienden tillbakakastad bakom moraset; dock inte utan avsevärda förluster. Svenskarna hade, enligt Adlerfelt, 261 stupade och 750 sårade; under det ryssarna å sin sida erkände sammanlagt 1,566 döda och sårade. För svenskarnas del stego alltså, vid denna jämförelsevis obskyra drabbning vid Malatitze, förlusterna till nästan lika mycket som vid Holovzin; och ryssarnas av dem själva erkända förluster bli också ungefär lika stora i båda fallen, dock utan tvivel med avsevärt större lögnaktighet för den tidigare bataljen. Kungen, som först synes ha infunnit sig mot stridens slut, »lät bära tillsamman ryssarnas döda, som voro över 500 döda kroppar, förutan dem man intet kunde få igen i moraset»; och något senare synes

Cederhielm ha inspekterat denna samling, som redan hunnit bli avklädd av trossens flinka affärsmän i klädespersedlar: »Utav de döda, som av de snälla följande kammartjänarna i en hast, Gud vet huru, avklädas, kunde man se åtskilliga officerare av distinktion vara fallna; av deras hy, skjortor och rakning kunde sådant märkas.» Bland Cederhielms mycket osentimentala anekdoter hittar man en och annan som för läsarens imagination mera kan synas höra hemma i Trettioåriga Krigets mörka slutskeden: »Ibland andra tog greve Torstensson en överstelöjtnant, som han gav kvarter till att få av honom desto bättre kunskap om ett och annat; men finnarna vroko straxt värjan i honom utan pitié, sägandes: *Intet kvarter, Herre; nog åf det slaget, koa Herre!*» Intet uppbyggligt drag av dessa hastiga nylänningar; ehuru visserligen avsevärt bättre, såväl ur allmänt moralisk synpunkt som för den stackars ryske överstelöjtnanten själv, än senapsgas och åtskilligt annat numera tillkommet.

Särskilt belåten med hela denna affär kunde kungen inte gärna vara; och ehuru generalmajor Roos kunde ursäkta sig med den täta dimman som dolt ryssarnas övergång, var likväl hans bristande vaksamhet en ofrånkomlig sak, som inte gjorde Malatitze till någon större merit för hans del. Började måhända de högre officerarna att i ett och annat fall bli smått slöa och nonchalanta av många års fältliv? En annan generalmajor av infanteriet skulle inom kort, på ett mera ödesdigert sätt än Roos vid Malatitze, ge anledning till sådan undran. Avgången på folk var avsevärd, och särskilt var det inte angenämt att åter ha ett stort antal sårade att taga vård om, utan fast stödjepunkt att sända dem till; de fingo forslas med trossen, vars last av proviant lyckligtvis (från den synpunkten) inte var tung.

Efter detta sitt misslyckade försök utrymde ryssarna sina förberedda ställningar och gingo tillbaka; allt hopp om att få dem till avgörande batalj i denna trakt var

därmed slut; »och kontinuerade fienden immer fort att uppbränna byar och fourage». Den 8 september, under fortsatt långsam marsch norrut i fyra parallella kolonner, kommo Albedyhls och Hielms dragoner i strid med starkt kavalleri som åtskilligt tilltygades och som, efter förhör med fångar, visade sig tillhöra general Bauers kommando. Detta var en intressant upplysning: Bauer hade med sin häravdelning stått i trakten av Dorpat i Lifland och vaktat Lewenhaupt; och om nu alltså Bauer, med minst lika lång marschväg som denne, redan hunnit fram till zarens armé, måste tydligtvis också Lewenhaupt vara tämligen framme, åtminstone vid Dnjepr. Äntligen kunde man alltså börja känna sig lugn rörande honom, och valacker sändes åstad för att närmare taga reda på hans förefintlighet.

Två dagar därefter, under fortsatt marsch upp till polsk-ryska gränsen vid Tatarsk, kom det vid Rajowka till vad på gamla dagar en deltagare, riksrådet och överstemarskalken friherre Wilhelm Ludvig Taube, vid denna tid nittonårig löjtnant vid Östgöta kavalleri, kallar »den i historien bekanta och märkvärdiga aktionen ej långt ifrån Smolensk, i anseende till den fara och äventyr som Hans Majestäts egen höga Person därvid måste utstå, sedan han med tvenne skvadroner av Östgöta kavalleri av fienden å alla sidor blev så kringränd, att ej annat än ett desperat fäktande hans dyra liv sauvera kunde». Armén kom i tre kolonner, med kungen vid den vänstra, strax på morgonen fram till ett mindre vattendrag, bakom vilket en mängd ryskt kavalleri var synligt; sedan broar åstadkommits, gick kungen till vänster över med Östgöta kavalleri, samtidigt med att Rehnsköld till höger sände över en gardesbataljon och Smålands kavalleri samt efterhand andra trupper. Kungen gick med Östgötarna genast till anfall och sände generaladjutanten Karl Gustaf Rosenstierna (broder till den vid Malatitze stupade kavallerieöversten) åstad till överste Daldorff, med order att följa efter med Smålänningarna.

Något missförstånd ägde därvid rum, så att Daldorff kom att anfalla längre åt höger än kungen avsett; »vilka ordres», noterar Posse i sin journal, »Rosenstierna av sig själv befallt, om så sant vore, ty så var aldrig Hans Majestäts order; varav hände att överste Daldorff drog sig för långt åt höger från Hans Majestät, och det andra kavalleriet efter Smålänningarna». Under tiden fördjupade sig kungen med Östgötarna bland fiendens kavallerimassor, vilka veko undan, tills han plötsligt hade dem runt sig på alla håll, varvid två av skvadronerna blevo skilda från kungen och drivna tillbaka. Med de två återstående (ett kavalleriregementes åtta kompanier formerades vid strid vanligen på fyra skvadroner) fann han sig nu invecklad i det »desperata fäktande» som Taube omnämner. Kungens häst sköts, utan att detta i krutröken och dammet (dammet omnämnes särskilt: det stora regnandet hade alltså nu upphört) märktes av hans folk, och han fann sig stående obemärkt på fältet; men i samma ögonblick föll strax bakom honom generaladjutanten Thure Hård (densamme som jämte prins Max täckte honom för skott vid Berezinaövergången), och kungen fick tag i hans häst. Majoren Isak von Linde med en trupp av Norra Skånska kavalleriet kom i ytterste stunden till undsättning, för att själv genast stupa; och därefter också slutligen, trots sina felaktigt överförda order, Daldorff med sina Smålänningar — Cederhielm noterar att han denna dag mycket utmärkt sig —, varpå fienden gav sig undan och kungen välbehållen uppenbarade sig ur stridsvimlet. Generaladjutanterna Hård och Rosenstierna lågo båda döda — Cederhielm sörjer särskilt Hård, »som var ett vackert generalsämne» — jämte kungens ene livknekt, Flygare; dessutom åtskilliga officerare och gemena, mest av de båda östgötaskvadronerna: »större delen» av dessa enligt Taube, under det den vanligen mycket noggranne Posse uppger de stupade ryttarnas antal till endast 10 eller 12. »Jag hade den lyckan», slutar Taube om Rajowka, »att vara vid Liv-

skvadronen, som Hans Majestät själv anförde; vilket tillfälle lade grunden till all den stora nåd, varmed Hans Majestät sedermera omfattade mig i all dess dyra livstid.»

Armén var vid detta laget åtskilligt härdad i fråga om riskabla situationer för kungens del; men denna affär vid Rajowka synes dock i någon mån ha gått den på nerverna. »Gud vare lov, som utan skada bevarade Hans Majestäts höga person», heter det i Posses journal, ett dokument som eljest mycket sällan sysslar med känslor eller exklamationer.

Från den 11 till den 14 september stod armén därpå stilla i trakten kring Tatarsk, den nordligaste punkt den skulle nå, och såg horisonten i nordöst, åt Smolensk till, fylld av rök och eld från fält och byar, som ryssarna nu på eget område satte eld på med samma nit som hittills på polskt. Om möjligt blevo i själva verket åtgärderna nu mera grundligare än någonsin: Scheremetjev lät fälla en hel skog framför Smolensk, till framkomlighetens största möjliga spärrande. För människoögon såg det ut, tyckte generalkvartermästaren Gyllenkrook, att denna väg vore oframkomlig, och han var inte ensam om den åsikten. Om man haft den sex veckors reservproviant, som kungen försökt dra samman i Mohilevtrakten, skulle allt ännu kunnat låta sig göra: man skulle då kunnat marschera oberörd genom än så förhärjat land, tills man nått fram till fetare trakter bortåt Moskva, där alltings förhärjande inte skulle vara görligt ens för den mest energiske zar. Men långt ifrån att några sådana reservförråd kunnat uppläggas, blevo nu bekymren för det dagliga underhållet svårare än någonsin. Visserligen hade den vid denna tid mycket optimistiske Cederhielm före uppbrottet från Mohilev tyckt att rågfälten sågo ut att kunna föda tvenne arméer; men även om de på sina ställen voro vidsträckta nog — där ryssarna drivits undan tillräckligt tidigt för att inte hinna avbränna dem —, kunde de inte bjuda på mycken kärna ett sådant år som detta; och samtidigt hade den i sådana ting mera

sakkunnige Jon Stålhammar (i det sista brevet av hans hand hem till frun på Salshult) meddelat att knappheten var större än den någonsin varit alltsedan hären drog ut ur Sverige. Nu här i Tatarsktrakten, under andra veckan av september, tenderade det på allvar till en kris. »Denna tid», noterar fänrik Pihlström vid Dalregementet, »begynte bliva en stor mangel på livsuppehälle för armén; och fanns intet annat än man vid byarna i gropar kunde finna och uppgräva, eftersom ryssen, innan vi ankommo, alla byar häromkring tillika med säden på fältet hade låtit uppbränna.» Att stå stilla här var omöjligt: både folk och hästar skulle snart börja stryka med. Att gå fram längs Smolenskvägen var också omöjligt, när man inga förråd hade. Något annat måste göras, och göras fort.

Zaren hade, med årets väderlek och Lewenhaupts söl såsom goda bundsförvanter, onekligen vunnit på denna punkt: effektiviteten i hans passiva försvarssystem, sedan han börjat bränna i eget land (en möjlighet som Karl knappt på förhand velat tro på) och undvikit att antaga huvudbatalj i sina ställningar framför Smolensk, kunde här inte brytas ens av den hårdaste vilja. Det fanns nu två saker för kungen att välja på: att gå tillbaka mot Dnjepr och leta rätt på Lewenhaupt; eller att hastigt gå söderut, till Severien, ett oförhärjat landskap från vilket den andra stora vägen till Moskva löpte, den över Briansk och Kaluga. Att gå bakåt var överhuvud ett alternativ som inte tedde sig lockande för kungen, även om detta bakåtgående endast hade tillfällig karaktär; dessutom borde Lewenhaupt, såsom man kunnat sluta av mötet med Bauers trupper redan den 8 september, nu vara så nära att ingen fara kunde hota honom, när man tog hänsyn till att den svenska hären vid Tatarsk stod mellan honom och ryssarna. Men till yttermera visso inlöpte nu till högkvarteret tvenne rapporter från valackerna rörande Lewenhaupts vistelseort. Enligt den ena hade han nått fram till Dnjepr; enligt den andra

befunne han sig — förmodligen endast med sina främsta avdelningar, enligt vad man i högkvarteret kunde supplera vid jämförelse med den föregående — redan vid »Cziause» (med de moderna kartornas stavning Tjausy), ett gott stycke öster om Dnjepr, i sydvästlig riktning från Tatarsk. Sydväst var överhuvud det lugnaste och bästa väderstreck han kunde befinna sig i, sådan situationen nu var, eller var på väg att bli; och allt skulle sålunda äntligen varit i sin ordning rörande honom, om dessa valackernas rapporter varit riktiga.

Emellertid befann sig Lewenhaupt i själva verket alltjämt ett gott stycke väster om Dnjepr; och ett olycksöde, sammansatt av den kritiska proviantsituationen hos kungen, de båda inkomna rapporternas felaktighet och Lewenhaupts eget osannolika söl, kom kungen att vid det beslut han nu fattade i Tatarsk utgå från falska förutsättningar och lämna Lewenhaupt i en helt annan position än han kunnat tänka sig. En sak visste kungen numera alldeles säkert, nämligen att Lewenhaupt den 29 augusti, när han påträffats av ett sedermera till högkvarteret återvänt bud, befunnit sig i Dolginov, med sitt avantgarde under generalmajor Stackelberg i Berezina-Pazowska. Budet i fråga hade bragt honom en befallning att raska på; och det var därför, när man kalkylerade marschvägar och mil, fullt i sin ordning att han ungefär den 13 september befunne sig framme vid Dnjepr, eller även ett stycke öster därom. Vad som var omöjligt för kungen att tänka sig var att Lewenhaupt efter mottagandet av nämnda order om skyndsamhet dels blivit stående ytterligare tre dagar i Dolginov, dels därpå, efter sex dagars marsch, stannat i en ort vid namn Tjereja i sju dagar för efterblivna regementens skull och för den allmänna *désordre* som han själv erkänner. Detta var tio förspillda marschdagar efter befallningen om påskyndad marsch; och eftersom Lewenhaupt i verkligheten gick över Dnjepr den 23 september, borde han normalt ha kunnat göra det den 13, eller för sitt avantgardes vid-

kommande ännu ett par dagar tidigare. Ytterligare ett bud med uppmaning till skyndsamhet nådde honom i Tjereja; men detta bud, en polsk präst, fann det på grund av strövande kosacker omöjligt att återvända till högkvarteret, och om den nya förseningen fick därför kungen aldrig någon underrättelse.

Om vad som avhandlades i högkvarteret i Tatarsk strax före uppbrottet därifrån är man i någon — visserligen endast högst bristfällig — mån underrättad genom generalkvartermästaren Gyllenkrooks relation, en berättelse som grumlas av Gyllenkrooks enkla åstundan att framstå såsom allt sunt förnufts så gott som enda källa i högkvarteret, men som dock säkerligen är hederlig så långt den räcker. Kungen kom, berättar denne, en dag till honom och frågade vad man nu skulle ta sig till samt bad den inför sådan kunglig attityd förbryllade och smickrade Gyllenkrook att föreslå något; proviantsituationen gjorde läget ohållbart, somliga regementen hade inte haft bröd på tre veckor, och med fouraget var det ännu sämre. Det hela utmynnade i en allmänt hållen kunglig nyfikenhet angående lämpliga marschvägar, men närmre om åt vilket håll fick Gyllenkrook ingen klarhet i: samtalet avbröts av något alarm i lägret, och Gyllenkrook gick till Rehnsköld för att söka komma underfund med vad kungen egentligen ville ha reda på. Denna inledande episod är karakteristisk nog: av andra källor, främst Cederhielms brev, kan man se med vilken lätthet och hastighet allsköns nyheter överfördes från den ena armén till den andra — av rymmare, fångar, judar, polacker —; och kungens månhet om att på sitt vanliga sätt hålla sina närmaste planer hemliga är så stor, att han har svårt för att komma fram med de frågor han önskar rikta till sin vägkunnige generalkvartermästare; han är visserligen angelägen om vissa viktiga upplysningar av denne, men vill helst lista ut dem på sådant sätt att Gyllenkrook själv inte riktigt skall förstå vad det rör sig om, till all tänkbar lösmynthets motarbetande i det

längsta. Hos Rehnsköld lyckades emellertid Gyllenkrook snart bli klok på att kungen övervägde att gå söderut, till Severien, emedan detta var det tredje och sista alternativ som fanns sedan de två andra — att gå rakt fram över Smolensk och att gå tillbaka över Dnjepr — eliminerats, det första såsom omöjligt, det andra såsom av flera skäl olämpligt. Rehnsköld, kanske en smula ängslig att ha förrått för mycket, skickade därpå Gyllenkrook vidare till Piper, för att få bekräftelse av denne; varvid Piper till en början klagade över att förhållandet mellan honom och Rehnsköld numera var så uselt att de knappt kunde råkas; »och är ingen annan orsak till det missförstånd som är oss emellan än det, att när jag beder Hans Majestät och fältmarskalken att inte så överdådigt fälas fram som vi gör, då ler Hans Majestät och fältmarskalken åt mig och traktera mig rätt *en ridicul*». Med andra ord, kungen och fältmarskalken voro fortfarande plågsamt endräktiga i att inte vilja taga Pipers erbjudna fältherretalanger riktigt på allvar. Sedan han fått lätta sitt hjärta rörande detta, bekräftade Piper att det nu närmast rörde sig om vägen över Severien. Vad som i övrigt fastnat i Gyllenkrooks minne rörande Pipers personliga inställning till detta severiska projekt inskränker sig till att den tankfulle excellensen betonat att hans svåger, generalmajor Meijerfelt, inte vore trakterad av denna plan, alldenstund han, Meijerfelt, nygift som han var, funderat på att taga ut sin fru till armén, något som näppeligen läte sig göra om man ginge till Severien. Så särdeles djupgående ha alltså fälttågets bekymmer vid denna tidpunkt knappt ännu tett sig för Piper, ehuru han hos Gyllenkrook skall framstå såsom en med denne befryndad klarseende ande.

Därpå, och efter det Piper och Rehnsköld tydligen meddelat kungen vad de sagt åt Gyllenkrook, kallades denne till överläggning i kungens tält, där utom de båda excellenserna även Meijerfelt var närvarande (dock utan att problemet rörande fru Meijerfelt synes ha bragts på tal);

Karl Gustaf Rehnsköld.
Kopparstick av C. Lemoine efter målning av David von Krafft.

och efter vidare diskussion om vägar och framkomlighet samt om Lewenhaupts vistelseort — varvid kungen meddelade de nämnda valackrapporterna —, fick Gyllenkrook sätta upp ett memorial angående marschen samt även marschroute för Lewenhaupt från dennes förmodade nuvarande ort. Av vikt var att denna förflyttning till Severien komme att ske snabbt och hemligt, för att nå dit innan ryssarna hunnit med några kontramanövrer; och det beslöts att ett avantgarde på 2,000 man infanteri och 1,000 ryttare skulle i forcerade marscher gå före, till besättande av de orter som skulle spärra ryssarnas tillträde till provinsen och hålla vägen inåt Ryssland öppen för svenskarna. Därmed var nu allt ordnat på tillsynes bästa sätt under de omständigheter som förelågo; och sedan avantgardet vederbörligen instruerats och avsänts, sade kungen den 15 september farväl åt hela detta utätna Mohilevdistrikt och den oframkomliga Smolenskvägen samt vände sig på allvar söderut, i sitt avantgardes spår, för att över det rikare Severien pröva Kalugavägen till Moskva.

Han sade med detta uppbrott farväl åt ytterligare en sak, vilket han inte nu kunde veta: han sade för alltid farväl åt sin lycka. Om man vid betraktande av Karl XII:s historia hade tillgänglig, såsom föremål för tro, eller åtminstone såsom dräglig retorisk figur, en eller annan gud i gammal hederlig stil, eller livsödesspinnande moirer, parcer eller nornor, eller gudomlig skrift i stjärnorna, eller nyckfull Fortuna med sitt hjul, eller något som helst antagligt och formuleringsmöjligt i den vägen, så skulle man vid denna plats och denna tidpunkt, Tatarsk den 15 september 1708, kunna säga: Här skedde något i de gudomligas råd: här ändrade de radikalt och en gång för alla sin inställning till denne man och hans verk: här upphörde visserligen inte deras intresse för honom, långt därifrån, men från denna stund tog detta deras intresse formen av ett ständigt hopande längs hans väg av gyckelbilder, missräkningar, olyckor och kata-

strofer, med (såsom yttersta raffinemang) en och annan situation, Poltava eller Prut, där den stora slutliga triumfen för ett ögonblick tilläts blänka för hans syn, såsom skenbart tillstadd lön för hans ihärdiga möda, och chansen till rent spel därpå i sista stund rycktes bort från honom: — allt liksom om kyligt meditativa gudaögon önskat pröva hur mycket denne tappre ande, hittills alltid följd av lyckan, skulle förmå bära av dess motsats och av en tillvaro plötsligt omformad till ett stycke mörk gudomlig ironi.

»Såsom flugor för okynniga pojkar», ansåg kung Lear, »så äro vi för gudarna: de krossa oss till sitt tidsfördriv»; och Job rörde sig mera ingående med liknande tankegångar; men vi nutidsmänniskor, i vår klarhet eller förmörkelse, sakna tillräckligt metafysiskt underlag i vår mentalitet för att kunna acceptera ens en så blygsamt hållen spiritualistisk världsåskådning annat än som ett alltigenom figurligt talesätt, låt vara att tanken, enligt mänsklig erfarenhet i stort, skulle kunna te sig som en ganska plausibel induktion. Vi äro upplärda att tänka mer eller mindre vetenskapligt, det vill säga med en högst enkel och såsom självklar fattad materialism som förutsättning för allt vårt tänkande; till och med denna negativa metafysik synes emellertid numera på god väg att upplösas i intet, enligt vad de exakta vetenskapernas utposter rapportera; och vi förete därför bilden av helt fulländad intellektuell hjälplöshet vid varje försök att taga ståndpunkt till någonting som ligger utanför våra områden av vardagskausalitet och färdigklippt jargon. Pilatus' filosofi, sådan Nikodemusevangeliet återger den, är måhända mera adekvat än någonsin: »Och han frågade: Vad är sanning? Jesus sade: Sanningen är himmelsk. Pilatus svarade: Därför är sanningen ej på jorden.»

När vi efter måttet av vår förmåga stappla fram i spåren av ett stort människoöde och nå till en sådan sällsam kuriositet som denna lyckans vändpunkt i Ta-

tarsk, bli därför våra möjliga kommentarer av anspråkslös art, och de ståndpunkter vi inför ett sådant fenomen kunna välja bli få till antalet. Tryggast är att nöja sig med ett rättframt konstaterande och att endast säga som den mycket nyktre professor Stille: »Nu var det tyvärr slut med den lyckosamma delen av fälttåget, och den tidpunkt var kommen, efter vilken missödena och olyckorna allt tätare började hopa sig över den svenska armén . . .» Krigshasarden blev härefter envist ogynnsam, det är det hela: den normala utskiftningen av tur och otur upphörde, och en lång svit av enbar otur tog vid, av samma art som man känner från kort och tärning och liknande. Sådana stora oturssviters förekomst är ett faktum, anmärkningsvärt visserligen men obestridligt; och denna summariska inställning till fenomenet är därför klar och oklanderlig.

Men det är inte mycket angenämt att behöva nöja sig med en sådan inställning; ty i grunden betyder ju den att all vetenskaplig »förklaring» av hithörande ting endast blir en oväsentlighet i marginalen: det utslagsgivande momentet blir den ogynnsamt utfallande blinda slump som kan konstateras men inte förklaras. Bättre vore därför om man kunde vinna en enhet i mångfalden genom att säga på följande sätt: Vid Tatarsk begick Karl XII det stora grundläggande fel ur vilket hela sviten av senare olyckor låter sig härledas: visserligen utan att själv rå för det borttog han förmedelst sin avmarsch söderut täckningen för Lewenhaupt alltför tidigt, och vågskålen kom därmed att sjunka till hans nackdel och lät sig aldrig höjas igen. Med ändrad placering av ansvaret kunde samma åskådning formuleras på det sättet, att all olycka ytterst berodde på Lewenhaupts söl. I båda fallen vore detta en tillfredsställande inställning, som bevarar ett olyckornas begripliga sammanhang; men den går inte att upprätthålla. Lewenhaupts söl, kungens avmarsch och den därav uppkommande olyckan vid Ljesna stå naturligtvis i fast inbördes orsakssamman-

hang; men Lagercronas sällsamma bravader med avantgardet i Severien (till vilka vi snart komma) ha ingenting därmed att göra; inte heller de senare kalamiteterna i Ukraina, inte heller händelseförloppets hela märkvärdiga diabolik vid Poltava. Antingen måste man leta upp en eller annan bättre grundorsak på annat håll, eller också ge sig till tåls med den blinda slumpen såsom det stora omslagets enda gripbara anledning.

Två sådana grundorsaker låta sig också uppletas, den ena påpekad av många och säker så långt den räcker, den andra långt mera oviss och hypotetisk. Den första är årets abnorma väderlek, med sitt onaturligt ihållande regn under hela sommaren; därav vållades till en del Lewenhaupts långsamhet samt också missväxten i Mohilevområdet, vilken i sin tur framtvang avmarschen från Tatarsk. Såsom forsatt ödesdiger abnormitet kom därpå den stränga vintern i Ukraina, mot vilken armén nu gick och som avsevärt skulle tära på dess krafter.

Den andra åtkomliga orsaken — av övervägande hypotetisk art — vore den, att arméns högre officerare vid denna tid i stor utsträckning börjat känna en viss trötthet på krig och fältliv, en trötthet som berövade dem en del av deras tidigare nit och effektivitet. De tecken på sådan trötthet som vid denna tid kunna påpekas äro inte många och ha möjligen alls intet eller mycket litet bevisvärde; men det är också möjligt att de sammanlagt peka på ett psykologiskt fenomen av betydelse. Lewenhaupts markerade ovillighet att lämna Riga, Roos' sömnighet vid Malatitze, Meijerfelts ogillande av vägen över Severien för sina äktenskapliga arrangemangers skull, och strax därefter Lagercronas besynnerligheter i Severien, vilka te sig som handlingssättet hos en man som är fullständigt ur gängorna: sammanlagt äro dessa ting naturligtvis ytterst skröpligt material för en slutsats, men möjligen kunna de i någon mån styrkas förmedelst allmänna överväganden. Kungens generaler hade nu under åtta års tid så gott som oavbrutet vistats i fält; de

voro inte längre så unga och eldiga som förr, och deras karriär kunde i åtskilliga fall te sig tämligen färdig på det rent militära området. De hade hunnit samla sig en slant under dessa strävsamma år och ägde familjer och egendomar till vilka en naturlig längtan fanns; och de kunde med avund begrunda ett antal lyckliga kolleger — Stenbock, Arvid Horn, Knut Posse och flera — som redan fått lämna arméns släp och gå hem till lugna och storståtliga ämbetsposter. Så länge det ryska perspektivet ännu kunde te sig som en raskt expedierad marsch till Moskva och ett dikterande av freden där, behövde denna deras trötthet och hemlängtan inte så mycket komma till ytan; men Tatarsk måste även i detta avseende te sig som en stor vändpunkt.

Härmed är det alls inte meningen att beskylla herrar generalmajorer och andra för medveten obstruktion, endast att påpeka den härefter sannolika förefintligheten, hos flera av dem, av ett allmänt psykologiskt tillstånd som i längden måste ha ett ogynnsamt inflytande på de militära affärerna: en blek parallell till tillståndet hos Napoleons högre officerare under dennes senare tid, då han ofta hos dem med skärpa efterlyste »den heliga elden» och »stövlarna från 92», ting som år och trötthet definitivt berövat dem. Karl XII hade gjort åtskilligt för att föryngra sitt generalitet, framför allt förmedelst den stora promotionen i Wolhynien sommaren 1706, men dessa åtgärder hade måhända inte varit tillräckliga. Å andra sidan kan det för honom inte ha tett sig som annat än högst olämpligt att åstadkomma ett proletariat av i förtid hemförlovade förtjänta generaler, svåra att anständigt placera bland långlivade ämbetsmän i hemlandet.

Dessa båda allmänna orsaker få gälla vad de kunna; så långt de räcka kan man med dem söka förminska elementet av blind slump i de kommande olyckorna. Men därvid är att märka, dels att den sista orsaken som nämnt är tämligen problematisk och här ytterst otillräckligt be-

lagd, dels att hela väderlekssidan av saken naturligtvis kan sägas representera den blinda slumpen i dess fulländning. Det var just Karl XII:s olycksöde att han skulle gå mot Ryssland det år då nederbörd och köld skulle komma att visa sig så helt avvikande från det normala; — och därmed kunna vi avsluta detta lilla försök till allmän analys, för att till sist låta det oanalyserbara ödet stå dominerande i den mörknande dagern efter avmarschen från Tatarsk.

Femte kapitlet.

SORGER I SEVERIEN; OCH OBLID UTVÄG TILL UKRAINA.

Hugg in du mot fienden
i front eller kringränd flank:
Mot dig rida nätter fram
till anfall som vinner.
Abu'l-Ala al-Maarri.

När kungen och Rehnsköld i högkvarteret vid Tatarsk höllo på med att hopsätta det avantgarde som skulle gå före söderut till Severien, och därvid Gyllenkrook infann sig hos dem med marschroute och memorial i ärendet, undrade kungen konversationsvis vilken generalmajor man borde anförtro uppdraget åt. Gyllenkrook berättar att han då räknade upp tillgängliga generalmajorer, varvid kungen vid var och en fann något att invända, eller endast enkelt avböjde. Axel Sparre nämndes först; men kungen sade: »Han skriver och resonerar så mycket i sina brev, och det är besvärligt att svara honom på allt.» Därpå nämndes Roos och Meijerfelt; dem avböjde kungen utan motivering — i varje fall utan någon som Gyllenkrook bevarat —, men Roos hade nyligen visat sig från mindre lyckad sida vid Malatitze, och Meijerfelt var, såsom vi redan veta, inte tilltalad av det severiska projektet överhuvud, vilket allt kan ha spelat in vid kungens avvägande av deras lämplighet. Karl Gustaf Kruse, generalmajor av kavalleriet, var Gyl-

lenkrooks nästa förslag; varvid kungen tyckte »gubben vara bra nog, men han orkar ej stå ut med de stadiga marscherna, och sedan ser han ej bra med sina ögon». Fältmarskalken insköt då att det vore bäst att taga den som stod i turen. Det skulle då, ansåg Gyllenkrook i första ögonblicket, bli Schlippenbach (Wolmar Anton v. Schlippenbach, tidigare i Östersjöprovinserna, från våren 1708 placerad vid huvudarmén); men denne hade just fört avantgardet på marschen norrut, och den som verkligen stod i turen visade sig vara Anders Lagercrona. Mot denne hade kungen ingenting att invända i detta sammanhang, utan fann honom tvärtom särskilt lämplig, av den anledning (berättar Poniatowski) att Lagercrona var känd för att alltid punktligt åtlyda givna order. Gyllenkrook hade emellertid vissa invändningar mot detta val: Lagercrona vore omistlig för kungen i högkvarteret, där åtskilligt rörande kommissariatet och annat sköttes av honom; men kungen förklarade sig själv vilja se till Lagercronas sysslor under dennes frånvaro, och därmed var saken klar.

Därpå uppsattes, med stöd av ett memorial av Gyllenkrook, utförliga order för Lagercrona, vilka Gyllenkrook fann vara »klara nog». Kungen anmärkte slutligen, när allt var färdigt: »Det är bäst att vi tagit Lagercrona därtill, efter allt skall i begynnelsen betalas» (en finkänslighet mot innevånarna i en fientlig provins som förklaras av att kungen ville undvika att i förtid vålla panik bland dem, till förebyggande av att de före huvudarméns ankomst gömde undan sina förråd) »och efter han har att beställa med krigskommissariatet.» Härtill svarade Gyllenkrook instämmande: »Lagercrona har både pungen och pengarna, alltså träffar det honom bäst», ett svar åt vilket Hans Majestät, enligt Gyllenkrooks belåtna hågkomst, »mycket log». Någon mera framstående medveten humorist var generalkvartermästaren Axel Gyllenkrook alls inte, och det kan vara svårt nog att inse poängen till och med i denna enligt hans

egen uppfattning särskilt spirituella replik, för så vitt den inte skall anses innehålla en lagom diskret hänsyftning på Judas Iskariot. Om så är fallet, kan den mycket väl hos kungen ha framlockat ett sådant gott skratt som Gyllenkrook i sin presumerade roll av lyckat kvickhuvud är mån om att framhäva, alldenstund kungen strax förut låtit påskina som sin åsikt (som Gyllenkrook då bestritt, men som alltså nu oförhappandes visade sig vara riktig) att vänskapen mellan Gyllenkrook och Lagercrona inte var särskilt hjärtlig.

Varmare känslor för Lagercrona synas överhuvud ha varit ett ganska sällsynt fenomen såväl i högkvarteret som bland vapenbröder i övrigt; han ter sig som en för översitteri och skränighet fallen herre, utrustad med en finansbegåvning som kunde vara till nytta i kommissariatsärendena men som i sina privata aspekt kanske inte alltid var så angenäm för omgivningen; och sålunda kom han nu — efter överväganden om vilka man endast vet vad som råkat bevaras i de brutna glimtarna i Gyllenkrooks trohjärtade men över måttan enkla relation — att för en gångs skull självständigt framträda på den militära arenan, för att därigenom även för eftervärlden stadfästa sig i lika ogynnsam dager. Att såväl kungen som Rehnsköld på förhand ansågo honom gott lämpad för den uppgift han nu fick sig anförtrodd, vittnar om att ett avsevärt mått av drift och duglighet fanns hos honom i hans normala gärning. Han hade börjat sin militära bana redan under Karl XI:s danska krig, hade sedan 1702 varit chef för Västerbottens regemente och 1705 gjorts till friherre samt så gott som ständigt tillhört högkvarteret: en man med en god bana bakom sig, utan tvivel; dessutom en man som i så hög grad ansågs äga kungens öra, att han i hären räknades till de speciella gunstlingarna. Med sitt ogenerat burdusa sätt, även i kungens närvaro, och sina högröstade kommentarer rörande förefallande ting, har han förmodligen av kungen skattats som en oslipad juvel från faderns tid,

en hederlig sanningssägare som man fick respektera; och detta är otvivelaktigt ett av de fall, där kungens bristande psykologiska blick kommit honom att taga en imitation för äkta vara. En ändring av den felaktiga uppskattningen torde från denna tidpunkt ha börjat, och Lagercronas karriär kom att avslutas med ett kort kungligt förständigande att »packa sig bort» för alltid; men allt i denne mans levnad är helt betydelselöst i jämförelse med vad han nu gick att uträtta med sitt avantgarde, liksom om han för denna enda ödesdigra roll trollats fram ur intet.

Hans styrka, 2,000 man infanteri och 1,000 man kavalleri, med sex kanoner, bestod av från olika regementen uttagna kommandon under några av arméns bästa överstar: dalkarlar under Siegroth, östgötar under Jacob Sperling, södra skåningar under Karl Gustaf Örnestedt, därtill en avdelning ur Lagercronas eget regemente samt slutligen ett detachement dragoner som skulle syssla med brobyggen till underlättande av huvudhärens marsch. Hans order voro att marschera utan rastdagar — proviant för fjorton dagar hade anskaffats åt honom, på det han inte måtte försenas av brödbekymmer — och att »gå förut åt Drakow och Iputströmmen, slå brygga däröver, sätta sig vid Mglin och bevaka Potjeppasset, såsom det endaste varöver fienden ifrån dess armé vid Smolensk-sidan kunde komma in åt Severien före eller lika med oss». Vid Potjep går Kaluga-vägen över floden Sudost, och »positionen är av största vikt, såsom dominerande förbindelserna mellan Severien och trakterna öster därom»; denna ort betecknade för Peter infallsporten till Severien, för Karl infallsporten från Severien till Rysslands inre. För att ytterligare säkra Lagercronas framkomst i tid till denna ort, skickade kungen en fortifikationskapten Dahlheim med ett par hundra valacker på ett strövtåg tolv mil österut, för att förstöra broarna längs de vägar ryssarna måste komma att välja åt Potjep-hållet.

Sålunda bröt nu denne väl instruerade Lagercrona, med sitt rykte för strikt åtlydande av order, upp på denna sin oberäkneligt viktiga mission; och med en halvsvältande här, som med det snaraste måste föras till fetare nejder, följde kungen efter i starka dagsmarscher, gick den 19 september över floden Sosch vid Kritjev, själv efter vanligheten förande främsta avdelningen, samt fördjupade sig därefter, längs tre parallella vägar, i »den stora skogen», ett ungefär 90 kilometer brett område mellan floderna Sosch och Iput, vilket utgjorde en av få människoboningar avbruten vildmark mellan polska Vitryssland och det moskovitiska Severien.

Armén var ingen nybörjare i fråga om marscher genom urskogar; bortsett från annat hade den nyligen tagit sig fram genom den mazuriska skogen och genom Berezinaområdet, påfrestande ting båda; men »den stora skogen» blev dock något annat och nytt, och denna marschs strapatser komma för första gången klagorop att förnimmas i skrivande mäns notiser. Vid föregående liknande situationer hade man haft förråd vid trossen, men därav fanns litet nu; eller man hade från dag till dag kunnat skrapa samman fourage och en smula livsmedel, men här fanns föga av det förra och så gott som intet av det senare, särskilt för de regementen som marscherade sist. Ofta förekommande förhuggningar, som mödosamt måste undanröjas, försenade framkomsten på redan dessförutan högst eländiga vägar; dysenteri gjorde sig allvarligt förnimbar hos det undernärda manskapet; och »vi måste här för våra ögon se», säger Lüth vid Buchwalds dragoner (hans regemente hörde till de bakre som hade det svårast), »hur både karl och häst tillika, av hunger utmattade, till jorden nederföllo och ömkligen bortdödde». Posse, som med Gardet gick främst, har få kommentarer för egen del, men anmärker efter framkomsten till Severien rörande de efterföljande regementen, »som ankommo över den långa skogen, det ena efter det andra», att de voro »mycket fati-

guerade av brist på proviant och fourage», vilket med hans språkbruk betyder en hel del.

Förmodligen kostade denna marsch minst lika mycket som en ordinär batalj, och redan detta var illa nog, ehuru ofrånkomligt sådana förhållandena gestaltat sig; men från olika väderstreck trängdes nu värre ting än så kring kungen. Efter arméns första dagsmarsch inåt skogen ankom underrättelse från Lagercrona att han hittat en genväg, bättre än vad som fanns på Gyllenkrooks åt honom förfärdigade marschroute; och när kungen därpå ankom till byn Kostjukovitji, en vägknut som Lagercrona under alla förnuftiga omständigheter måst passera, befanns denne aldrig ha synts till där. Allt man fann var hans arriärgarde, 250 ryttare av Södra Skåningarna under major Anders Koskull; denne hade på egen hand kommit in på rätta vägen, men Lagercrona med resten av sin styrka hade längs sin egenhändigt upptäckta genväg försvunnit åt tillsvidare okända nejder. Det hela var lika ödesdigert som oförklarligt; och kungen anförtrodde dystert åt Gyllenkrook att Lagercrona »fälades galen fram».

Utan något vidare ögonblicks förlust beslöt kungen att själv söka reparera vad som brutits. Han skickade Koskull med dennes trupp i förväg åt Mglin och följde själv i forcerade marscher med vad som fanns till hands: Gardet och den del av Dalregementet som inte var med Lagercrona. Bagaget lämnades att följa; med sitt härdade elitinfanteri tillryggalade han, trots magert kosthåll, på två dagar bland urskog och bråten 8 mil; lät på kvällen den 22 bataljonerna vada över den 60 alnar breda strömmen Bjesed och därpå torka under fortsatt marsch till klockan 4 på morgonen, för att efter 6 timmars vila åter sättas i gång; gick den 25 över floden Iput, där bro måst slås, och nådde denna dag, efter sådana utomordentliga ansträngningar, till byn Kostenitji, en mil från Mglin, för att där få bud från Koskull att Mglin hölls av fienden och att Scheremetjevs förtrupper

under Iffland nått Potjep, dit kungen ännu hade 60 kilometer. Mot Mglin behövdes nu artilleri, och artilleriet laborerade ännu i den stora skogens innandömen. Lagercrona hade fått kanoner med sig, men han fanns på okänt håll.

Kungen stannade i Kostenitji. Folk och hästar voro halvdöda av ansträngningarna; Iffland med sina dragoner hade gjort en storartad marsch, av annan art än Lagercronas; och för Potjep, den viktiga infallsporten, hade kungen kommit för sent.

För sent: allting visade sig numera komma för sent. Väntetiden i Mohilevdistriktet hade helt enkelt kommit att bli för lång: zaren och hans fältherrar hade därunder hunnit komma i balans, kalkylera alla möjligheter och tänka ut snabba riposter. Lewenhaupts sena klocka hade tvungit kungen att i det strategiska spelet ställa sin därefter; därav var nu allting snedvridet, även bortsett från Lagercronas bidrag. Och rörande dessa båda bekymmersamma faktorer inlöpte nu underrättelser ägnade att helt brädda bitterhetens bägare för kungen. Redan mitt i den stora skogen hade han nåtts av bud som visade att de tidigare valackrapporterna rörande Lewenhaupts vistelseort varit sorgligt oriktiga: vid tiden för avmarschen från Tatarsk hade Lewenhaupt alls inte nått Dnjepr, långt mindre stått i Tjausy, utan fortfarande — liksom om han och hans trupper trampat på i ett snurrande ekorrhjul och aldrig kunnat komma ur stället — befunnit sig ett gott stycke väster om floden. Med en hungrande armé mitt i en urskog, på marsch mot snabbt behövliga livsmöjligheter söderut, fanns för kungens del ingenting att göra åt detta oroande meddelande. Nu kom vidare bud från generalmajor Kruse, att denne med huvudhärens eftertrupp på den stora skogens nordsida varit i strid — visserligen lyckosam sådan — med ryska styrkor som trängt på från norr. Detta betydde att någon del av ryska armén gått in i mellanrummet mellan kungen och Lewenhaupt, och åter kunde

däråt ingenting göras. Men av detta följde klart att Lewenhaupts sista stycke väg skulle bli åtskilligt riskfyllt, och därmed fullständigades situationens prägel av ödsligt gyckel: kungen hade väntat på Lewenhaupt alltför länge, och till sist hade han ändå inte väntat på honom länge nog.

Vad Lagercrona angick, voro visserligen denne mans möjligheter att ställa till fortsatta oangenäma överraskningar, efter det han en gång fuskat bort det stora huvudmålet med sin kommendering, överhuvud av begränsat omfång; men det visade sig nu, när underrättelser från honom till sist inlöpte, att han dock därvidlag fortsättningsvis lyckats åstadkomma det otroliga. Hans famösa genväg, framgick det, hade varit en avväg på höger hand, ned åt Severiens innandömen, nästan i rät vinkel mot riktningen åt Mglin och Potjep. Bönder som han tagit till vägvisare hade, efter vad han förklarade, lett honom fel och kommit honom att hamna i trakten av Starudob, Severiens huvudort och viktigaste vägknut, belägen ett 70-tal kilometer sydväst om Potjep. Klara detaljer om denna aktningsbjudande avvikning föreligger inte; men man kan gissa sig till en antaglig situation. Ett par fasttagna bönder och en tolk; därbredvid Lagercrona i mörkt överbefälhavarmajestät, med en stämma och en uppsyn som för bönderna klart vittna om ett för dem överhängande olycksöde. Kärva frågor angående vägar och orter: stor okunnighet hos de darrande bönderna, parad med fast beslutsamhet att så länge som möjligt uppskjuta bekantskapen med galgrepet: därav ivriga attityder av redobogenhet och god mening, många fromma bedyranden till denne farlige våldsmans blidkande, samt rask marsch ut i det blå, längs första bästa väg, av bönder, tolk, Lagercrona och hela detachementet på Koskull när, vilken tydligen förekommit isolerad i kön och fått reda sig utan sådana inhemska experters hjälp. Därefter synes Lagercrona, utan vidare ansträngande av sina själsförmögenheter och obekymrad om

hur kompassen pekade, ha som ett får följt dessa sina ledare, högst belåten med sin effektivitet och döv för alla föreställningar från sina överstar, när dessa började ana oråd: han, Lagercrona, visste nog hur man skulle sköta bönder och komma rätt, och hans värda herrar överstar kunde vara vänliga att hålla sig till sina egna sysslor.

Slutligen anlände man alltså till omedelbar närhet av Starudob; och själve Lagercrona insåg nu att detta inte var Potjep, varpå han gjorde halt och blev stående, förmodligen en smula perplex men dock alltjämt styvt militärisk. Hans överstar, intelligenta män alla, försatta i den evigt återkommande hjärtslitande situationen att ha att lirka med en fnoskig chef med de högsta tankar om sig själv, mot vars vilja ingenting kan göras, försökte nu på allvar tala förstånd med honom. Expeditionens mål var under alla omständigheter hopplöst förfelat; men här hade man nu åtminstone Starudob framför sig: det borde vara självklart att man genast bemäktigade sig denna viktiga punkt, varmed åtminstone något vore uträttat. Särskilt kavalleriöversten Örnestedt, en eldig natur, talade med iver för detta; men här kom nu Lagercronas fallenhet för att strikt rätta sig efter givna order äntligen till synes. Han hade befallts att gå till Potjep men hade kommit fel, och däråt fanns ingenting att göra; däremot hade han inte befallts att taga Starudob, och ingenting skulle förmå honom till en sådan medveten eskapad, kosta vad det ville. Man kan föreställa sig de stackars överstarnas belägenhet och sinnesstämning: de försökte till sist att vänligt jollra med honom i det de föreställde honom hur lämpligt det vore att man i kvällskylan läte de våta soldaterna komma i goda kvarter i staden för att torka och få varm mat; men Lagercrona resolverade morskt att svenska soldater inte vore några käringar, och att man skulle kampera på en äng utanför staden. När Örnestedts enträgenhet fortsatte, slog Lagercrona slutligen på sin värja och befallde honom

att tiga, ty han, Lagercrona, vore ensam företagets chef; varpå samma natt, mitt för näsan på den fridfullt snarkande Lagercrona, en större rysk styrka ryckte in i staden »och sköt sin lösen från vallarna». Därpå kunde nu obehindrat, med Starudob som ypperlig centralpunkt, det ryska programmet med brand och ödeläggelse börja praktiseras av dragonpatruller åt alla håll; och hoppet att åtminstone vinna Severien som ograverad provianteringsbas var därmed borta. Örnestedt, som visserligen ännu hade en lång och hedrande bana framför sig (han blev general av kavalleriet 1716 och slutade som fältmarskalk), tog allt detta elände med Lagercrona så hårt »att han blev sjuk och har aldrig rätt repat sig till denna dag» (säger Nordberg i sina *Anmärkningar*), »ty han var en brav man och käck soldat, men ambitieux i högsta grad».

När underrättelsen om allt detta nådde kungen i Kostenitji, förklarade han att Lagercrona måste vara »galen och från förståndet» samt vidtog vad som fanns att göra till stävjande av det genast friskt uppblomstrande ryska brännandet i landet. Något gick att rädda, men på grund av den nu högt utbildade ryska påtändningsorganisationen gick det mesta till spillo; och för åtskilliga av de nu ur den stora skogen deboucherande utsvultna regementena blev uppehållet i Severien alls inte några sötebrödsdagar. Lüth klagar för sitt regementes del över ännu värre nöd i Severien än under själva skogsmarschen.

Ovanpå alltsamman uppdök nu inom kort i högkvarteret, efter vidlyftig irrfärd på fri hand genom ödemarkerna, en ensam »rekryt till Dalregementet från greve Lewenhaupts armé», som kunde meddela att greven den 29 september haft en skarp aktion med ryssarna vid byn Ljesna, halvvägs mellan Mohilev och severiska gränsen, varvid man slagits med stor ihärdighet från förmiddagen till mörkrets inbrott och de båda arméerna efteråt på kvällen kamperat mitt emot varandra. Hur allt

egentligen avlupit och vad som därefter hänt, kunde han inte närmare säga, emedan han genast under en påbörjad nattmarsch kommit bort från de andra och därefter irrat ensam. Särskilt godartad tedde sig denna underrättelse trots sin obestämdhet inte, särskilt som manskap från en segerrik armé knappt brukade irra på fri hand på detta sätt; vartill kom att Lewenhaupt ännu hade en bit väg kvar från Ljesna.

Lagercronas irrfärd, kungens eget misslyckande att i tid nå Potjep, klarheten över det stora misstaget rörande Lewenhaupt, Lagercronas avslutande bravad vid Starudob, och nu slutligen denna tämligen ominösa underrättelse om en aktion vid Ljesna: allt detta sammanlagt — jämte, kan man förmoda, de ytterliga ansträngningar han underkastat sig under marschen genom skogen — kom nu för första gången till och med kungens nerver att svikta. Han försökte visserligen, säger Gyllenkrook, att »cachera sin chagrin över att alla hans desseiner blevo om intet», men grubblet, oron och de hopade missräkningarna blevo honom dock för en gångs skull nästan övermäktiga: ännu var han inte van vid att stora jobsposter vräktes över honom i massa. Han var därför, berättar samme sagesman vidare, »i några dagar så orolig, att han om natten kom till mitt kvarter, där överste Karl Hård (drabantlöjtnanten) låg med mig i en stuga, då vi måste bägge entretenera H. M. med indifferenta discourser, emedan konungen ej kunde sova, och måste följa H. M. till sitt kvarter och sammaledes discourera med H. M., medan han låg på sin säng i sina kläder».

Man måste vara den hedervärde generalkvartermästaren mycket tacksam för denna lilla notis. Den är tämligen ensam i sin art: en bild från ett tillfälle då påfrestningen känts alltför hård till och med för den mest orubblige bland människor. »Emedan konungen ej kunde sova»: satsen är enkel men verkningsfull. Kungen brukade gå till sängs ungefär vid 9-tiden på kväl-

len och vara uppe senast vid 2-tiden på morgonen; resten av dygnet tillbragte han i så gott som oavbrutet fysiskt och själsligt arbete, och sömnlöshet hos honom blir därför någonting betydligt mera anmärkningsvärt än den sömnlöshet som vi nutida människor ej sällan bruka besväras av. Men vid detta enda (och snart övergående) symptom stannade det för hans del: han diskuterade inte sina mörka anfäktelser med någon — utom för vad som kan ha sagts mellan honom och Rehnsköld, vilket ingen vet något om —; och vad Gyllenkrook och Hård fingo vara till hjälp med var endast samtal om likgiltiga ting, till de dystra tankarnas skingrande. Interiören från kungens tält, sådan Gyllenkrook summariskt skisserar den, dröjer man gärna vid ett ögonblick, för att med hjälp av andra upplysningar försöka göra den så tydlig som möjligt. Bredvid sängen ett litet bord, med en talgdank, en bibel och ett porträtt av Gustaf Adolf, kanske också någon av Hultman framsatt enkel kvällsvard — bröd och mjölk (för den händelse mjölk för tillfället stått att uppdriva) — som inte velat smaka; tvärs över tältet pagen Klingenstierna, försänkt i adertonåringens ostörda sömn; i ett par låga fältstolar av läder de båda överstarna — martialiska motsvarigheter till Eliphas av Teman och Bildad av Sua —, inbegripna i sina discourser, Hård kavaljersmässigt léger, Gyllenkrook lärd och eftertänksam och med en finländsk nyans i rösten; osäkert flämtande av den lilla ljuslågan, som fräser för nattflyn och röres av drag som kommer in från Severiens rymder med en arom av våt höst och brandrök; skuggspel över den utsträckta gestalten på sängen, med värjan avknäppt och stövlarna måhända också av, till det blåa sidentäckets båtnad; händerna (grovskinnade, långa, smala händer, säkra kring tygel, pistol och värja och med hårdnade fingrar som numera endast genströvigt foga sig kring gåsfjädern) kanske knäppta under nacken, eller hållna med tummarna hakade i bältet; ett väderbrynt, orörligt ansikte med tunga

ögonlock och en panna över vilken håret börjat glesna: — tjugosex år gammal är han sådan han nu ligger sömnlös där, utan någon rörelse, endast då och då med ett mumlat ord för att hålla pratet i gång, vilsamt prat om ting som ingenting betyda. En ung man som tidigt kommit ut i världen på egen hand, skulle man kunna säga, och som hittills tagit sig fram drägligt nog, men som nu svikits av sin lycka; en ljus och förtröstansfull ande som nu för första gången förmörkats inför alltings plötsligt påkomna djävulskap och som därför inte kan finna ro som vanligt, utan endast vrida och vända på ödsliga tankesammanhang under förstrött lyssnande till de båda hjälpsamma överstarnas anekdoter. Han har tio år kvar, till att vänja sig vid ödets kuriositeter, och den goda sömnen skall snart återvända till en härdad själ; den goda lyckan däremot aldrig.

Kanske lyckades han under dessa discourser falla i sömn till sist, måhända under någon längre berättelse av Gyllenkrook om tänkvärda minnen från Flandern, där denne i sina unga dagar (liksom kapten Toby Shandy i Sternes *Tristram Shandy*, en personlighet med vilken Gyllenkrook även i övrigt företer vissa likheter) bivistat den ryktbara belägringen av Namur; och de båda överstarna ha tyst lämnat honom och gått till sitt kvarter, drabantlöjtnanten med några ord åt sina båda män på kungsvakt utanför tältet, Gyllenkrook kanske med en lågmäld, lång och omsorgsfullt hopsatt förbannelse över Lagercrona, vars bedrifter mer än allt annat måste tynga en nitisk generalkvartermästares bekymmerfyllda själ.

Men sömnlösa nätter eller ej för kungen, fortsatt förstämdhet inför molnet av kalamiteter eller återvunnen sinnesfrid och förtröstan: en sak var tydlig: något måste göras för armén och göras snart; ty hösten var redan inne, och till vinterkvarter dugde det avsvedda Severien alls inte. I fråga om arméns försörjning var situationen fortfarande ungefär lika besvärlig som vid Tatarsk; och

i strategiskt avseende hade den märkbart försämrats sedan dess. Med Potjep vunnet i tid, rysk infart till Severien därmed spärrad och landets tillgångar ograverade i svensk hand, skulle allt varit i tämlig ordning, även om ganska allvarliga ting hänt Lewenhaupt; men som det nu var, befann sig kungen i en tvångssituation, långt snävare än den han haft att reda sig ur vid Tatarsk. Vid Tatarsk hade ett betydelsefullt element av tvång visserligen funnits för honom — tvånget att förflytta sig, emedan uppehället tröt —, men rörande utvägarna hade full frihet funnits: han hade haft att välja mellan att gå tillbaka över Dnjepr för att leta rätt på Lewenhaupt, att gå norrut och att gå söderut. Han hade valt detta sista alternativ såsom mest logiskt och mest utsiktsrikt, med dess bibehållna syftning mot Moskva; men nu, med Potjeppassagen tillstrypt av fienden, satt han i Severien som i en säck. Han kunde inte komma framåt; norrut, till de omsorgsfullt utätna distrikt från vilka han kommit, kunde han naturligtvis inte återvända; och bakåt hade han för fullständighetens skull de pripetska kärren och deras stiglösa tomhet. Tvångssituationen var fullständig: endast en utväg fanns övrig: att gå vidare åt söder. Detta var att göra syftningen mot Moskva åtskilligt indirekt och tangentiell, men det var det enda som återstod undan svälten. Han var inte längre fritt viljande som hitintills. Gentemot ryssarna bibehöll han visserligen alltjämt försteget i operationerna, men en annan och svårare motståndare hade honom i sitt grepp: Karl bestämde Peters manövrer, men svälten bestämde Karls.

Inför denna situation kan emellertid den sentida betraktaren, med stöd av den stundom ej onyttiga tillgång som Schopenhauer brukade benämna *das rauhe Menschenverstand,* i första ögonblicket göra följande kritiska reflexion: Hur kunde dock, trots allt, vägen rakt fram, alltså Kalugavägen över Potjep, förmedelst ryssarnas enkla besättande av denna ort vara så komplett

stängd för honom att han inte gjorde minsta försök att taga sig fram bröstgänges? Denne hårde hjälte skyggade ju dock i regel inte på förhand undan för skarpa kollisioner; och varför inte nu, när situationen var sådan att endast ett föga inbjudande ukraineskt alternativ fanns övrigt, hellre taga tjuren vid hornen vid Potjep och därmed försöka hålla fast vid kortaste vägen? Vid hornen, sådana de voro, hade ju samme tjur redan tagits vid Holovzin, och handgreppet hade visat sig vara ganska enkelt; varför då inte göra om det nu? Låt vara att hären hade det skralt med födan; sådant hade hänt förr, och kungen hade en gång själv, strax före Kliszow, lugnt anmärkt att »svultna hundar bita bra»; hade han rent av börjat bli smått sentimental sedan dess, med överdriven månhet om manskapets goda förplägnad? Eller var detta hinder av sådan raffinerad topografisk eller annan natur, att det måste förbli svept i de höga strategiska specialisternas hemlighetsfullhet, hopplöst obegripligt för vanligt förstånd?

Så kan betraktaren tilläventyrs fråga sig i en första förvåning; men svaret är enkelt nog. Tjuren hade kunnat tagas vid hornen vid Holovzin därför att man hade kvar förråd vid trossen och inte helt var nödsakad att leva ur hand i mun; de svultna hundarna hade kunnat få visa tänderna av hjärtans lust vid Kliszow, emedan man kunde vara förvissad om deras drägliga utspisning så snart slaget var över; men vad skulle man kunnat göra efter ett än så lyckat forcerande av ryska ställningar vid Potjep, utan minsta reservförråd och med visshet att ha ett avbränt land framför sig? Man hade under sådana omständigheter inte kunnat komma någon vart ändå, utan måst duka under för svälten. Detta var situationens ofrånkomliga fatalitet, som intet stridsmod och ingen förmåga kunde ändra på; och därför blev avmarschen söderut det enda görliga. Hundra år senare lovade sig Napoleon att »inte göra om Karl XII:s dumhet» i Ryssland; men i själva verket gjorde han sig skyl-

dig till en dumdristighet som Karl XII här — och tidigare framför Smolensk — avböjde att försöka: han ryckte fram genom ödelagt land under hopp att kunna leva av detsamma, med resultat att han förlorade uppemot 70 procent av sin armé under marschen till Moskva, och endast hade en tredjedel kvar att förstöras av vintern under återtåget.

Men medan sålunda Ukraina redan genom omständigheternas egen uteslutningsmetod tedde sig som nästan enda möjligheten (det enda eljest hade varit att försöka någon oviss och högst förödmjukande reträtt över Dnjepr åt Wolhynien till), besatt detta land samtidigt vissa lockande drag som gjorde beslutet att gå dit avgjort lättare. Det var ett bördigt land, rikt på säd och boskap. Där hären äntligen skulle kunna få äta sig mätt. Vidare skulle fram på våren 1709 kung Stanislaus enligt den allmänna planen vara att vänta i dessa trakter, i sällskap (mer eller mindre) med någon sorts Kronarmé och i varje fall med generalmajor Krassow och dennes regementen. Och slutligen styrdes detta kosackland, under den moskovitiska överhögheten, av kosackhetmanen Ivan Stepanovitj Mazepa, en slipad gammal intrigmakare med rykte för duglighet (numera tyvärr ålderdomsskröplig och smått imbecill), som sedan någon tid låg i hemliga underhandlingar med svenskarna, underhandlingar om vilka Peter ännu befann sig i okunnighet. Mazepas hopp var att kunna begagna den svenska invasionen i Ryssland till lösslitande av Ukraina från det moskovitiska väldet, som därstädes alltid varit allt annat än populärt och som börjat kännas alltmera vantrivsamt under Peters efterhand tydliga tendenser till ingrepp i landsändans dittills högst otvungna förhållanden. Ginge kungen alltså nu till Ukraina, skulle han på förhand kunna vara förvissad om gynnsamt mottagande samt sannolikt kunna förmå Mazepa att göra slag i saken och sålunda kanske få till stånd ett stort allmänt kosackuppror. Och därmed skulle man på all-

var kunna börja resonera med tatarer och turkar om gemensam aktion mot moskoviterna.

Mycket av detta var naturligtvis tillsvidare högst ovisst; men sådant det var, tedde det sig dock som en strimma ljus vid horisonten i det severiska mörkret; och den 11 oktober bröt kungen upp från Kostenitji, sömnlöshetens ort, och gick med hela armén söderut mot Starudob och mot Desna, gränsfloden mellan Severien och Ukraina.

Strimman ljus vid horisonten kunde i sanning behövas; ty vid Truchanovo, halvvägs mellan Kostenitji och Starudob, sammanträffade kungen med Lewenhaupt och dennes äntligen tillrättakomna styrka, en sorgligt sammansmulten hop, som just nått fram till nämnda ort förmedelst en vidlyftig krokväg genom allskön vildmarker efter Ljesna. Det visade sig nu att de värsta aningarna, efter de först till kungen framkomna ryktena om Lewenhaupts aktion, blivit verklighet.

Den 17 och 18 september hade Lewenhaupt erhållit tre expresser med lika lydande brev från kungen, innehållande underrättelse om avmarschen till Severien och ändrade marschrouter för honom med anledning därav. Beroende på att dessa brev samtliga voro daterade den 14, under det buden meddelade att de först avgått från kungens här den 16 (buden hade vid avmarschen från Tatarsk följt med huvudarmén under de första två dagarna, för att så säkrare nå Tjausy eller Mohilev, där kungen trodde Lewenhaupt befinna sig), ser sig Lewenhaupt i sin försvarsskrift nödsakad att misstänka antingen kungen själv eller sina mäktiga fiender i högkvarteret för ödesdigert söl, vilket i hans mun gör ett tämligen obeskrivligt intryck. Den 23 hade han därpå äntligen överskridit Dnjepr och i samma veva fått underrättelse att generalen Bauer detacherats mot honom med obetydlig övermakt; den 27 fick han känning med denna förföljande styrka, som började närma sig hans eftertrupper rakt bakifrån. En förnuftig, eller rättare

självklar, åtgärd skulle nu varit att med bagage och trupper marschera allt vad tygen höllo, med ett arriärgarde avdelat till uppehållande strider med de i spåren följande ryssarna; ty den stora och enda huvudsaken var ju att med träng och trupper komma fram till kungens armé. Men med sin skolastiska inställning laborerade Lewenhaupt i ett sådant läge med helt andra element än förnuft och självklarhet: han skickade visserligen bagaget i förväg, men lät sin armé göra halt och hela denna dag, den 27, stå i slagordning i väntan på ryssarna, varigenom han lyckades förslösa en sista, nu oberäkneligt dyrbar marschdag, för att i gengäld, vid en företagen rekognoscering, enligt egen uppgift inkassera »åtta fångar och en kamel». Fram på eftermiddagen, när det slutligen blev klart att ryssarna inte tänkte anfalla, marscherade han ett stycke och lät därpå åter sina regementen stå över natten i slagordning, troligen en föga behövlig form av rekreation, i det han själv fördrev tiden med att oroa sig över att han »vid uppklarnad himmel fick se rätt över mitt huvud stående en Comet med ett efter ögnamått en famns långt ris, och klart visade åtskilliga officerare densamma, men sedan intet har sett». Han var tydligen, som det hos Thukydides heter om hans antika parallell Nikias, »något svag för järtecken»; och detta betänksamma kometskådande är ägnat att åt den stackars Lewenhaupt och hans tankar och åtgärder förläna en sista fulländande touche av melankolisk spöklikhet.

Den 28, efter en dags marsch under skärmytslingar med fientliga dragoner, ankom man till Ljesna, en by från vilken man endast hade en liten dagsmarsch kvar till övergången över floden Sosch vid Propoisk. På flodens andra sida skulle man befunnit sig i tämlig trygghet: så nära var det hela att trots allt gå lyckligt i lås, och utan stillastående den 27 skulle man måhända välbehållen kommit över. Först nu vid Ljesna, så att säga i trettonde timmen, påbjöd Lewenhaupt att trängen skul-

le genomses, i och för bortgallrande av alla otillbörliga fordon som officerare privat släpat med sig. En överste skulle endast tillåtas ha fyra vagnar, en major tre, och så vidare nedåt, varmed den stora trängens fortkomsthastighet skulle kunna ökas: en tanke som utan tvivel var god och riktig, men som hade bort komma till synes någon gång tidigare under de förlupna tre månadernas marsch. Medan man den 29 på morgonen sysslade med denna utsortering, fick man förmedelst ryssarnas annalkande annat att tänka på; och småningom lät sig Lewenhaupt invecklas i en rangerad batalj, mycket hårdnackat genomkämpad på båda sidor, i vilken zarens gardesregementen spelade en framstående roll och där Peter själv förekom som en eggande figur i bakgrunden. Efter ungefär 8 timmars strid slöts drabbningen oavgjord vid mörkrets inbrott; ryssarna erkände en förlust av 1,111 döda och 2,856 sårade, siffror som utvisa — vid en styrka av omkring 12,000 man på vardera sidan, eller något mera på den ryska — att det gått ytterst allvarligt till och att dessa ryska truppers kvalitet numera var mycket god. Lewenhaupt vill göra troligt att hans förlust i striden inskränkte sig till sammanlagt 1,000 man; men det är omöjligt att inse hur han skulle kunnat få någon tillnärmelsevis pålitlig kunskap i det avseendet, sådana förhållandena genast efter slaget kommo att gestalta sig. En nattmarsch till Propoisk, försvårad av regn och beckmörker, sattes omedelbart i gång under egenartade former, med trupperna först och trängen efter; och härunder uppstod en fullständig förvirring, med egen plundring av trossfordon och brännvinsförråd samt all annan tänkbar oreda; förbanden råkade till stor del i upplösning, och lösgängare spridde sig åt alla håll, de flesta för att efterhand omkomma eller fasttagas av ryssarna, ett tusental för att så småningom leta sig tillbaka ända till det fjärran Riga.

När dagern kom i Propoisk den 30, lät sig det allmänna tillståndet överblickas, och man kunde utan svå-

righet konstatera att en ohjälplig katastrof ägt rum. Drabbningen och nattmarschens oreda — den senare utan tvivel mest — hade gjort av med hälften av armén. Av 2,000 man kavalleri funnos 1,303 man kvar; av 2,900 dragoner 1,749; och av 8,000 man infanteri endast 3,451. »Är alltså förlusten på soldater, ryttare och dragoner», säger med lugn affärsmässighet fänrik Robert Petré vid Helsinge regemente, »förutan regements-, över- och underofficerare, spel och stabspersoner, till middagstiden den 30 hujus av hela armén 6,397 man.» Vid Helsinge regemente, det enda ordinarie indelta svenska regemente som varit med i slaget, hade man enligt samme mans sammanställning 27 officerare stupade eller fångna, samt 7 sårade och 12 osårade officerade i behåll; av manskapet 736 man fallna, fångna eller förspridda, samt 424 man i behåll. Vid de ordinarie indelta finska infanteriregementen som varit med — Björneborgs samt en bataljon av vardera Åbo läns, Nylands och Österbottens — voro förlusterna likartade; och av ett och annat mera improviserat förband från Östersjöprovinserna fanns knappt någonting alls kvar.

Sådan var förlusten av folk; därtill kom nu den slutliga förlusten av hela trängen, vars kvarvarande del Lewenhaupt lät bränna upp i Propoisk: en träng där »jag hade icke allenast uti överflöd allehanda provision för de mig följande trupper, utan ock i nödfall, om jag vill litet tilltaga, att uti 6 veckors tid underhålla hela Konungens armé.» Detta fick nu offras — kläder, ammunition, proviant och allt, som kungens armé skulle haft mycket god användning för —, emedan Lewenhaupt fann det utsiktslöst (måhända med rätta) att med sin till hälften försvagade armé försöka föra någon nämnvärd träng till slutlig trygghet. Övergången vid Propoisk befanns besatt av ett mindre ryskt dragonkommando som han inte tilltrodde sig att driva undan, något som förmodligen bidrog till denna hans slutliga förtvivlade åtgärd. Infanteriet placerades på de ledigblivna

trosshästarna; och längs en besvärlig omväg letade sig därpå Lewenhaupt med sin bedrövligt förminskade hop, utan att i fortsättningen nämnvärt oroas av fienden, in i Severien, där han slutligen ett stycke norr om Starudob stötte på Lagercronas detachement. Tvenne tankfulla generalspersoner kunde därmed få tillfälle att samfällt meditera över sina respektive bedrifter.

Här kunde nu alltså kungen vid sin ankomst beskåda det äntliga nettoresultatet av denna Lewenhauptska marsch, som alltifrån Holovzin varit honom ett bekymmer och en black om foten: 6,000 man eller något litet mera, utan artilleri, utan träng och i högst medtagen författning; ty, långt ifrån att medföra någonting åt sig själva eller huvudarmén, infunno de sig, efter de tio dagarnas ödemarksmarsch från Propoisk, i utblottat och utsvultet tillstånd. Fänrik Petré filosoferar över att under detta svältens skede efter Propoisk »sådana rätter som man tillförne haft en styggelse för att röra vid» — som hästkött och råa kålstockar — »smakade oss nu så väl som den skönaste marzipan»; och han noterar med nöje ett par mjölkakor och ett fjärdedels stekt får, som han och ett par kamrater efter lång fasta kalasade på i trakten av Starudob, varvid läckerheterna inte skämdes av att man i brist på bättre fick salta med krut.

Dessa Lewenhauptska spillror, särskilt det grundligt spolierade infanteriet, lönade det sig inte att bibehålla som självständiga förband, så mycket mindre som, enligt Petré, »vi varken hade kittlar, yxor, kvarnar eller annat vid våra regementen i behåll, som nödvändigt till manskapets konserverande erfordrades på dessa orter». Infanteriet fick därför ingå i de regementen av huvudarmén som haft avgång vid Holovzin och Malatitze. Upplands och Smålands tremänningsregementen införlivades med Gardet, Helsinge regemente med Dalregementet, Björneborgs med Västmanlands, andra med Jönköpings och Närke-Värmlands; och även kavalleri- och dragonregementena antingen sammanslogos inbördes eller

fingo på liknande sätt uppgå i regementen av huvudarmén. Sålunda kom fänrik Petré, den förnämste bland alla karolinska dagboksförfattare, att hädanefter tillhöra först Rättviks och sedan Mora kompani av Dalregementet; under det att korpralen Erik Larsson Smepust fann sig försatt från ett enkelt tremänningsregemente till Gardets grenadjärbataljon. Men de officerare som tilldelats Gardet fingo, säger Petré, »ej göra tjänst med gardesofficerarna»; och överste Posse förklarar i sin journal saken närmare, utan att dock lyckas göra den fullt klar för den oinvigde: »Bemälda regementsofficerare samt överofficerare blevo indelte hos gardesofficerarna, att dessa skulle hjälpa att underhålla dem, efter de mist allt sitt bagage; men ingen kommando hade de över sitt folk, utan dependerade av gardesofficerarna.» Posse säger sig ha fått sammanlagt 800 mar. till Gardet; och detta och de övriga nämnda regementena blevo genom denna manskapstilldelning så förstärkta, att de ännu efter den ukraineska vintern kallas »mestadels kompletta». Avgången vid huvudarmén hade under denna svåra sommar varit avsevärd förmedelst strider, svält och dysenteri; men genom det nu erhållna tillskottet steg dess samlade styrka åter till omkring 32,000 man. Om Lewenhaupt kommit välbehållen fram, skulle totalstyrkan varit i det närmaste 40,000, en kännbar skillnad; och på grund av hans uteblivna träng började hären nu — bortsett från allt annat den därigenom gått miste om — få det knappt med krut. Men kungens ständiga filosofi var den, att man måste göra vad man kunde med vad man hade; och rörande krutet fanns det utsikter att få påfyllning hos Mazepa, som i sin huvudstad Baturin var väl försedd med både krut och kanoner.

Vid det personliga sammanträffande mellan kungen och Lewenhaupt förmärktes, såsom den senare med omsorg framhåller, ingen kunglig onåd. När Lewenhaupt brevledes rapporterade sin ankomst till Starudobtrakten, erhöll han en kunglig svarsskrivelse, vari rörande

det förflutna endast nämnes »ryktet jag tillförne haft av den lyckliga aktionen Herr Generalen haft med fienden, ehuru väl i förstone ryktet utspriddes att Herr Generalen blivit av fienden slagen»; och vid kungens ankomst till Lewenhaupts kvarter fick denne »den nåden att kyssa Hans Maj:ts hand, och med särdeles nåd upptogs av Hans Maj:t, samt korteligen måste relatera vad med mig förelupit, varöver Hans Maj:t betygade ett nådigst nöje, i det Hans Maj:t intet så högt skattade sin egen förlust som han fröjdade sig att vi så tappert slagits med fienden». Vad Lewenhaupt naturligt nog inför kungen — liksom senare i sin skrift — var mest mån om att framhålla, var själva bataljen vid Ljesna och det faktum att denna förlupit något så när tillfredsställande såsom rent isolerat fenomen; att den däremot till sina följder kommit att bli lika med ett förkrossande nederlag, synes för Lewenhaupt ha tett sig såsom av mera underordnad betydelse, men kan dock inte gärna ha framstått på samma sätt för kungen, även om denne enligt sin vana inte sade så mycket. Men andra i högkvarteret och säkerligen främst Rehnsköld (ehuru dennes namn inte nämnes av Lewenhaupt, som endast rör sig med sitt vanliga begrepp »fiender och avundsmän» i detta sammanhang) voro inte så fåmälda i ärendet utan påpekade rättframt, till Lewenhaupts livliga förtrytelse, vissa iögonenfallande ting: dels hans stora långsamhet i marschen, som blivit anledningen till att ett onödigt och kostsamt slag kommit att äga rum, dels hans dåliga disciplin, som vållat den efterföljande katastrofala oredan med alltings förlust. Inför sådan enligt hans egen uppfattning högst ondskefull kritik, självfallet dikterad uteslutande av personlig hätskhet (ty möjligheten av någon annan art av kritik synes aldrig ha fallit honom in), sökte och fann Lewenhaupt ett visst mått av tröst hos Piper, vars bevågenhet gärna kom dem till del som ådragit sig Rehnskölds misshag; och förhållandet mellan Rehnsköld och Lewenhaupt, som aldrig varit hjärt-

ligt, blev som resultat av allt detta hädanefter mycket spänt, något som en gång skulle komma att få sin ödesdigra betydelse. Trots att något direkt klander från kungen inte förnummits, blev tillsvidare Lewenhaupts roll vid armén en sysslolös åskådares: kungen talade aldrig med honom om viktigare ting och gav honom såsom enda funktion att presidera vid krigsrätter. Sålunda försvinner Lewenhaupt nu för en tid från skådebanan, för att till sist av ett oblitt öde än en gång manas fram.

Kungens marsch gick vidare söderut mot Desna och Ukraina, mot hoppfulla visioner av krut och bundsförvanter och »gott stånd för regementena»; och utan saknad lämnade både han och hären bakom sig detta Severien, som varit dem en karg, dyster och på besvikelser rik landsända. Men en och annan blev kvar i detta land, trött av långa vandringar och hunnen till sin vila. Här kunna vi taga farväl av överstelöjtnanten vid Smålands kavalleri, välborne Jon Stålhammar till Salshult; ty åtta års kampanjer hade nu knäckt hans sega virke, och i dessa dagar avled han på okänd ort i Severien »efter en tids sjuklighet». Sitt sista brev hem hade han skrivit från Mohilev, utan att däri någon särskild ohälsa förmärkts; men marschen genom »den långa skogen» hade utan tvivel tagit hårt på krafterna, och från alla bekymmer om regementet och sonen Johan Adolf vid Gardet fick han nu till sist frid. Men den himmel i vilken han gick in fick utan tvivel, för att kunna skänka honom någon egentlig trevnad, vara tämligen lik Salshultstrakten i Östra härad i Småland.

Den 19, under fortsatt marsch söderut, »inställde sig åter Gen. Maj. Lagercrona och dess undergivna manskap, vart vid sitt behöriga regemente» — Lagercrona för att utan tills vidare hörbar kunglig onåd återgå till sina expeditionssysslor i högkvarteret, där han dugde bättre än i fält —; och samtidigt infunno sig, i byn Ponorowka ett stycke söder om Starudob, tvenne diplomater från Mazepa, den ene en polack, den andre »en

klockare utur Lifland», med den viktiga hälsningen att Mazepa nu beslutat taga det avgörande steget och sluta sig till svenskarna. Detta var självfallet mycket glädjande, och polack och klockare fingo återvända till sin herre i Baturin med lämpliga svarshälsningar och meddelanden om kungens påbörjade marsch ned till hans trakter.

Sedan Mazepa väl tagit detta sitt avgörande steg, synes han emellertid omedelbart ha gripits av stor skräck nere i sin huvudstad. Ryssarna levde visserligen ännu några dagar i okunnighet om hans beslutade övergång till svenskarna, men därom kunde Mazepa själv intet bestämt veta; och olika ryska styrkor konvergerade nu mot Ukraina för att sätta spärr för invasionen. Scheremetjev med ryska huvudhären kom öster om kungen och parallellt med honom ned från Potjeptrakten längs övre Desna; och långt väster om svenskarna fanns numera, såsom ett resultat av de föregående manövrerna mot Lewenhaupt, en självständig kavalleristyrka under Mensjikov, som nu också började röra sig åt samma håll. Men emedan kungen redan var i marsch mot någon lämplig flodövergång, för att därpå gå rakt åt Baturin, kunde hans ankomst dit inte dröja länge; och man skulle därför tycka att Mazepa gjort ojämförligt klokast i att med sitt manskap lugnt bli kvar i sin viktiga upplagsplats och huvudfästning intill dess svenskarna kommo till honom, alldenstund Mensjikov, även om denne komme först fram, inte gärna med sitt kavalleri kunde vara särskilt farlig för en väl garnisonerad fästning. Ingen anledning står att uppleta varför Mazepa lämnade Baturin; man får därför nöja sig med att förmoda dåligt samvete och plötslig rädsla; hur som helst infann han sig med 4,000 man den 27 oktober vid Orlovka (ett 70-tal km. norr om Baturin), dit svenskt kavalleri då nått, med vården av sin huvudstad överlämnad åt en överste med 3,000 man.

När den berömde kosackhövdingen, omgiven av ett

skimmer från forna bedrifter i krig och kärlek, infann sig för att »göra sig känd och angenäm vid hovet», tedde han sig för kanslisekreteraren Cederhielm såsom »en man om 63 år, inkommoderad av podager, till ansikte och uppsyn lik salig greve Dahlberg, i sitt tal fri och förståndig». Måhända var han i själva verket äldre (de lärda äro inte säkra på hans födelseår, men ha sådana på förslag som skulle göra honom till över 70 vid denna tid); och ingenting ter sig mindre likt greve Dahlberg än den lilla tärda råtthundsfysionomi man på tillgängliga avbildningar kan betrakta; varvid man dock utan tvivel får taga hänsyn till att Ukraina knappt var platsen för större porträttmålares förekomst. Förståndigheten torde nu, på hans ålders dagar, väsentligen ha inskränkt sig till hans tal, såsom bland människor ej sällan är fallet; ty i den enda handling av honom som i dessa sammanhang kom att spela någon roll, nämligen hans övergivande av sin huvudstad för att fara kungen till mötes, låter sig någon ingrediens av förstånd näppeligen upptäckas. Efter det han infunnit sig hos svenskarna, kom hans skede av politisk och militär betydelse att på grund av denna hans utflykt inskränka sig till en tiderymd av jämnt en vecka; därefter var han en skugga som hängde i kungens rockskört, — i detta avseende en sorts ny och enklare Stanislaus Leczinski.

Under de sista oktoberdagarna nådde hären efterhand på olika ställen fram till floden Desna, vars övergång var en svår och ömtålig angelägenhet. Längs motsatta stranden lågo ryssarna manstarkt, under närmaste anförande av en gammal bekant, general Hallart; och övergångsproblemet förenklades ingalunda av en nu plötsligt inträffande stark köld — ett tidigt varsel om vad som skulle komma —, som fyllde floden med drivis och till en början gjorde brobygge omöjligt. Men sedan kungen efter förmåga splittrat ryssarnas uppmärksamhet genom demonstrationer längre norrut, lyckades han vid byn Mezin, några mil söder om staden Novgorod

Sjeversk, förmedelst en mycket omsorgsfull kombination vid vilken artilleriet spelade en framstående roll, få fäste med infanteri på en större ö i floden, varefter detta infanteri (bestående av Västmanlänningar, Björneborgare och Dalkarlar, allt under befäl av Lewenhaupts tidigare närmaste man och trätobroder, generalmajor Stackelberg) avslog ihärdiga ryska motanfall — till sist, sedan ammunitionen skjutits bort, i en bajonettstrid *avec une opiniatreté terrible* i tjockt nattmörker — och slutligen tvang Hallart att gå tillbaka och lämna passagen fri med en förlust av över 300 döda och omkring 1,000 sårade, under det svenskarna, enligt vad Cederhielm och andra uppge, endast hade »inemot 50 döda och under 200 sårade». Efter denna vackra bedrift, som Poniatowski tyckte överträffa såväl Granikus som alla hävdernas övriga flodövergångar, stod kungen den 3 november på Desnas ukrainska sida och hade nu, placerad mellan Scheremetjev i norr och Baturin i söder, vägen fri till denna ort, där åtskilligt borde vara att finna till härens vederkvickelse och båtnad.

Men samma dag kungen gick över floden upphörde Baturin att finnas till. Mensjikov, som i denna affär visade en utomordentlig raskhet och fullt gjorde skäl för sitt gunstlingsskap hos zaren, hade vid första underrättelse om Mazepas övergång genast ryckt mot Baturin och därunder själv hunnit med en blixtvisit hos zaren vid Scheremetjevs armé, varvid Peter, visserligen under mycken ängslan och med trägna uppmaningar till försiktighet, givit tillstånd till anfall mot staden. Den 1 november var Mensjikov, med kavalleri och beridet infanteri, framme vid staden och färdig till en stormning, vilken dock avslogs; och två dagar senare, samtidigt med att zaren i en sorgmodig skrivelse uppmanade honom att övergiva alla anfallsförsök ifall han inte lyckats före den tredje november, alldenstund svenskarna nu voro över floden, öppnades en port åt honom av en mot Mazepa avog kosackhövitsman, varpå staden plund-

rades och brändes och allt mördades undan, »utom gossar, som bortfördes, och något över 1,000 kosacker, som slogo sig på vallen igenom».

Detta var ett nytt, mycket allvarligt slag för kungen. Proviant och andra förråd som han hoppats på gick han nu förlustig; förstärkningen av den skrala tillgången på krut uteblev; och vad värre var, hela det ukrainska upproret kom tämligen av sig vid ingången, på grund av en sådan snabb och grundlig moskovitisk straffdom, och Mazepas kosackarmé förblev efter detta en ganska blygsam företeelse. Om Mazepa själv stannat hemma i sin stad, med de 4,000 man han fört med sig till svenskarna, hade Mensjikov säkerligen inte så hastigt vågat ett försök, och undsättning kunde då nått fram i tid. Som det nu blivit, försökte visserligen Mazepa, efter olycksbudets första chock, sätta upp en filosofisk min och tyda händelsen som ett närmast uppmuntrande divertissement, som ytterligare skulle skärpa det gamla lillryska hatet mot moskoviterna; men i själva verket var olyckan för honom förlamande och han själv nu reducerad till närmast en flykting vid den svenska armén.

Efter inväntande av de sista avdelningarnas överkomst över floden, gick kungen vidare söderut samt passerade den 12 november tätt förbi Baturin, där det låg i sin *affreuse désolation* och i en stank av ruttnande halvbrända lik; den 18 gjorde han halt i en by vid namn Romne och lät hären taga kvarter i nejderna däromkring. »Några», berättar en karolin på äldre dagar, »ville låta sina eftertankar om denna ortens namn märka. Ifrån salig kungens födslostund har varit många spådomar om honom, och mest alla stämde därom överens, att han intet skulle vända igen att segra, förrän han intagit Rom; och efter mellan Rom och Romne är ingen stor åtskillnad i uttalet, ville de därigenom hava spådomarna fullkomnade.» Men Romne beskärde åt armén bättre ting än uttolkandet av profetior: här fick

man nu äntligen på allvar äta sig mätt, och armén, säger samme berättare, »kom intet väl i kvarter, förrän alla förglömde all den hunger, törst och besvär, som de lidit på ett halvt års marscher, igenom det överflöd som fanns på allt livsuppehälle, som bröd, dricka, brännvin, krimskt och valackiskt vin, mjöd och honung, boskap och får, samt fourage, både hö och havre, för hästarna. Den lilla tiden, som vinterkvarteren fingo nyttjas, blevo de många sjuka, uthungrade och utmattade friska och kommo till krafter, och hästarna blevo ock uppfodrade.» Man kan av hjärtat unna armén sådan trivsel och matglädje här i Romnetrakten, sedan den ända från Tatarsk levat i hård kamp med svälten.

Man var här långt borta från allting, »nästan som utanför världen», och hade sedan augusti ingenting hört hemifrån eller från Europa; men i ett brev som sekreteraren Cederhielm i dagarna sände hem, märktes intet missmod, och framtidsperspektiven te sig tillfredsställande: »Kung Stanislaus lär nu snart nalkas med sina polska och lithauiska trupper. Med honom kommer Krassow med de regementen som stå under hans befäl. Om man med dem får någon förfriskning av vin och kryddor, så ser jag ingenting oss kunna fela uti rätt goda vinterkvarter.»

Sålunda hade nu kriget under denna sommar från mellersta Lithauen långsamt rullat ned till detta avlägsna Ukraina, långt utanför alla på förhand sannolika valplatser; liksom om tvenne giganter, slutna i varandras grepp, tumlat undan i sidled utan att någondera förmått vräka den andre på rygg. Här kunde nu stridsbullret, sedan årstiden hunnit bli så sen, förmodas skola stillna av för en tid framåt, under det båda parter hämtade andan för nästa omgång; och under en månads tid förblev också kungen stilla i de goda kvarteren kring Romne, under nödig förfriskning av armén samt försök att skaffa krut från Turkiet och andra håll. Många befordringar skedde under denna tid, till fyllandet av upp-

komna vakanser; Drabanterna, vilkas styrka var svag efter Holovzin, erhöllo åtskilligt tillskott av lämpliga unga män från andra förband; och Buchwalds dragoner, som alltsedan Fraustadt kommenderats av sin överstelöjtnant, fingo vid denna tid åter en överste och en förnäm sådan: ingen mindre än prins Max av Würtemberg, som numera var alltför fullvuxen för att längre kallas Lille Prinsen och som, med fyllda nitton år och med sex års kampanjer bakom sig, befanns vara en tillräckligt erfaren veteran för en sådan krävande post. Sannolikt var man i hären tämligen inställd på att nu få ha det lugnt tillsvidare: Ukraina med sina vida öppna slätter, hemsökta av snöstormar och genomskurna av branta floddalar och raviner där yrsnö efter behag kunde hopa sig, inbjöd inte till vinterkampanjer; och förmodligen skulle lugnet fått räcka tills vår och gräsbete kommit, om inte strax före jul zaren oförmodat börjat röra på sig för att oroa de östligaste svenska posteringarna.

Ständiga kavalleristrider mellan strövande partier ägde under denna tid rum, varvid särskilt dragonöverstarna Taube och Dücker utmärkte sig och under anställande av stort nederlag bland fientliga ryttarsvärmar bemäktigade sig ett par tusen hästar, säkerligen ett välkommet byte; och den 17 december spordes det, att ryssarna förberedde ett anfall mot staden Hadjatj, 6 mil öster om Romne vid floden Psiol, en viktig punkt som hölls av tre svenska regementen och en del av Mazepas kosacker. Kungen bröt genast upp från Romne med Gardet, Dalkarlarna och Upplands regemente samt Dückers dragoner och nådde tidigt på morgonen den 19 till Hadjatj, där ryssarna stodo manstarka på kort avstånd i akt att inom kort gå till anfall. Vid budet om kungens annalkande drogo de sig tillbaka, men hopp kunde finnas att genom manöver mot deras ena flank tvinga dem till strid.

Men från de yttre rymdernas djup blandade sig nu en högst fruktansvärd tredje makt i spelet. En köld,

ojämförligt mycket mera sträng än vad dessa vinterkalla inlandstrakter vanligen brukade få känna, sänkte sig över planer, kvarter och marschkolonner, ryska som svenska, och kom allt att förlamas i dess grepp. Det var ett sista och mest ödesdigert utbrott av detta års alltigenom abnorma väderlek, och även i blidare trakter av Europa var denna vinter sådan att den länge ihågkoms. Kattegatt lade sig, och vargar, påstods det, gingo över från Norge till Jylland; runt Gotland tornade sig isen i väldiga bergskedjor; i stora delar av Frankrike fröso alla vinstockar bort, och på Seine och Rhône kunde man köra med tunga fordon. Sådan var kölden i blida atlantiska regioner, och där dock endast ett skämt mot vad den blev på de kalla österuropeiska vidderna. På den ukrainska krigsskådeplatsen satte den i på allvar under natten den 18—19 december, och i överste Posses journal kan man följa dess kurva. Gardet nådde fram till Hadjatj vid tvåtiden på natten, varvid »vintern var mycket hård, så att många blevo förkylda» — det är frostskadade — »och dödsfrusna, såväl här av regementet som av andra regementen». Man tog kvarter, sådana de voro, i staden, och stod stilla där, »och kontinuerade allt den svåra kölden», vilken den 20 »var så svår, att vi intet kunde hålla predikan, allenast korum». Den 21 och 22 stod man fortfarande stilla för köldens skull; den 23 gjorde kungen ett försök att komma åt ryssarna genom en sväng ett stycke österut, förbi det av dem besatte fästet Veprik, varvid alltjämt rådde »en faslig stark vinter»; på kvällen denna dag kom Gardet i kvarter i byn Pleschivets, ett stycke nordöst om Hadjatj, där »regementet stod mycket trångt, så att man inte hade 4 stugor på kompani». Här fick man tillbringa julhelgen, ty nu nådde kölden sin yttersta stränghet och omöjliggjorde alla rörelser. För juldagen och annandagen nämnes åter omöjligheten att hålla någon predikan, och i sin enkelhet är en sådan notis mycket sägande; ty man kan vara lugn för att en sådan sak som julpredikan inte

överhoppades i Karl XII:s armé förrän det kommit till det yttersta, och vid något mildrad väderlek högtidlighölls nyårsdagen och den 3 januari (som var en söndag) med tvenne predikningar vardera, sannolikt för att i någon mån taga igen det försummade. Tredjedag jul, finna vi vidare hos Posse, kom kulmen: den dagen »var vintern mycket starkare än den varit haver»; inga termometrar funnos för att registrera den temperatur som då kan ha rått, men man känner någonting in i märgen vid de enkla orden. Dagen därefter »vart litet lindring på kölden», och den 30 kunde man åter börja röra på sig, med mer eller mindre uttunnade kompanier; ty många hade under dessa juldagar nått sina kampanjers slut.

Fänrik Robert Petré, numera vid Dalregementet, är rörande dessa ting åtskilligt utförligare än den lakoniske gardesöversten. Under nattmarschen till Hadjatj

var en obeskrivlig köld, varigenom några 100:de man av dessa regementer blevo skadda, dels medelst hemliga tingens bortfrysande samt fötters, händers och näsors förlorande, jemväl ock över 90 personer dödfrusna; vilket jag med mina egna ögon såg, att dragon och ryttare satt på hästarna sten döda, havandes betseltygen i handen, vilka de så fast höllo att de ej lösas kunde förrän fingrarna måtte avskäras... Om morgonen kom vi till Hadjatj och blev intill aftonen stående på fältet, då vi blev inlagda bland de svenske regementerna som där förr legat, och kom Dalregementet att stå hos Vesterbottningarna i samma hus som de, mycket trångt, 20 à 30 gemena i en liten stuga, 6, 8, ja 10 officerare i ett rum. Under detta långa stående hade vi ävenväl förlust på 100 man, som dels fördärvade sig av frost och således blev lemmelösa, ja ock många dödfrusna; vilket jag även såg, att då infanteribussen, som av den starka nattmarschen trött var, sig nedersatte, brast hans ryggbast utav, med en sådan smäll som om man löst en pistol, och blev stendöd.

Mest konkret rörande denna jultids fasor är fänriken vid Östgöta infanteri Gustaf Abraham Piper (en släkting till excellensen), som i sin egenskap av sjukling vid

trängen fick under ett dygns tid sitta hjälplös i en vagn bland en hopkörd massa trossfordon utanför Hadjatjs stadsport:

Kusken av denna vagn och några regementet tilldelta artillerivagnars kuskar fröso där ihjäl, hästarna snärjde sig i seltygen och stodo bakfram vända undan vädret. Jag hade i vagnen kastat kappan över huvudet, vilken av andan blivit fuktad och sedan stel, så att jag i min orkeslöshet ej förmådde få henne över huvudet, och satt under henne i mörkret, som under en korg, icke vetandes om det var dag eller natt. Om kroppen var jag någorlunda väl förvarad och hade, utom 3 par strumpor, tvenne örngått samt mitt tjockt stoppade bomullstäcke vecklat omkring fötter och ben... Det var i vagnen min syssla, så länge jag var vaken, att ständigt röra tår och fötter; men som jag till min olycka emot morgonen insomnade, ungefär en timme, kunde jag vid uppvaknandet ej röra mer än fotknölarna, ty det andra var helt stelt och oböjligt. I detta tillstånd satt jag hela den 23 december och natten därpå, till den 24, eller Julafton, då omsider min dräng uppsökte mig... och bjöd mig en sup brännvin och en bit bröd, som var allt vad jag på tre dygn åtnjutit. Efter något arbete med hästarna körde han mig på ett muskötskott när till stadsporten, men sedan var för trängsel av hästar och vagnar ej möjligt att komma närmare. Han tog mig då på axlarna och bar mig till stadsporten; men i själva porten var sådan trängsel och besnärjande, att vi på händer och fötter, under vagnar och mellan hästfötter måste krypa in i staden, varest, efter något frågande efter Regementets sjukhus, han omsider bar mig in där kl. 3 eftermiddagen. Jag fann där för mig 17 officerare, dels sjuka, dels blesserade och förkylde, varest en fältskärsgesäll gick och dem förband. Fältskärn körde min dräng att genast avkläda mina fötter, vilket då han gjorde, satt bomullsstrumpan, såsom den närmaste, fastfrusen vid begge fotbladen, så att drängen ej kunde lösslita den utan krasande. När fältskärn det såg, måste jag ut i förstugan, drängen hämtade ett käril med snö, ty vatten var ej till hands, varuti jag satte fötterna, och lät riva dem så länge med snö till dess fotbladen rodnade; men hälar och tår blevo som de voro, hårda och orörliga.

Efter allt detta hade denne stackars fänrik Piper det svåraste kvar att genomgå; ty tår och hälar föllo efter-

hand av, och därtill hörande svartnat ben måste avknipas och »raderas» under långvarig tortyr; allt under det fältskären ivrade för båda benens avtagande såsom den enklaste kuren, något som dock den 16-årige patienten, som inte kunde försona sig med tanken på två träben för resten av sitt liv, med förtvivlans beslutsamhet satte sig emot, fylld av en ständig skräck att kirurgerna skulle övermanna honom i sömnen och börja såga. Tack vare sin envishet blev han slutligen mer eller mindre återställd, minus sina tår men utan större lemmars förlust; med tiden blev han generalmajor och landshövding och skrev en innehållsrik självbiografi, varur denna episod är hämtad, samt levde till 1761.

Kungen själv blev under dessa dagar frostbiten i näsa och kinder — »begynte några gånger vitna i ansiktet», säger Petré, »dock fördrev det straxt med snö». Han red under den skarpaste kölden på inspektion till olika regementen, med befallningar om predikningars och allmänna bönestunders inställande — varvid i stället morgon- och aftonbön skulle förrättas i varje kvarter av en soldat — och annan tillsyn att »soldaten skulle soulageras, så länge den ovanliga kölden kontinuerade».

Hur mycket dessa ohyggliga juldagar kostade armén har förblivit ovisst. Petré uppgiver att kommendanten i Hadjatj, överste Gideon Fock, med stöd av vad han såg på den orten (där eländet utan tvivel var ojämförligt störst på grund av den där uppkomna anhopningen i det fria av flera regementens tross) taxerat hela arméns förlust till »ofelbart över 8,000 själar som medelst den starka kölden måst dels dö, dels bliva krymplingar och således till vidare tjänst odugliga». Enligt krigshistoriska forskningar måste dock denna siffra vara åtskilligt för stor, i varje fall om därmed skall menas förlusten av enbart kombattanter; men de detaljuppgifter som råkat bevaras från ett par förband visa inga små siffror. Petrés kompani, som bestod av »165 korpraler och gemena av Dal och Helsinge regementet, förutan över-

och underofficerare och spel», hade under dessa dagar »26 man, som frusit dels fötterna och dels händerna av sig»; och i en rulla över Landskrona kompani av Norra Skånska kavalleriet, upprättad av fänriken Barthold Ennes, figurera, av en samlad manskapsstyrka vid denna tid av 78 ryttare, såsom »döda av förfrysning, antingen genast eller av dess följder», 13 man, samt såsom »förfrusna till händer, fötter eller ansikte, men botade», 12 man, — varvid är att märka att de 12 »botade» i summeringen räknas som avgångna och alltså få anses ha blivit definitiva invalider av sina skador. Procenten för kavallerikompaniet blir ungefär dubbelt så stor som för Petrés infanterister; men ett sådant förhållande torde vara naturligt nog, i den mån frostskadorna ådragits under marsch: ryttaren på sin häst förfryser lättare än den i strävsam egenrörelse inbegripne infanteristen.

Av ett par sådana små uppgifter som dessa kan naturligtvis ingen slutsats dragas rörande katastrofens totala omfattning; men de antyda tillräckligt att förlusterna varit mycket allvarliga, och i varje fall var detta den ojämförligt hårdaste olycka som hittills drabbat kungens armé. På svenska sidan sökte man en viss tröst i tanken att ryssarnas förluster med säkerhet voro åtskilligt större; ty av kungens manövrer bortom Hadjatj hade zaren blivit tillräckligt oroad för att den 25 december, när kölden nått sin höjd och svenskarna mestadels voro under tak, sätta sin armé i rörelse bakåt, något som måst medföra ännu större elände bland hans manskap än vad svenskarna lidit. Men Peter tog utan tvivel en sådan sak med jämnmod; ty bland ryssarna hade man, enligt en sakkunnig samtida reflexion, »ännu inte lärt sig att sätta något värde på människoliv»; och åsamkade förluster, än så stora, kunde före vårens inbrott till fullo ersättas.

Sålunda slöts nu detta år 1708, ett mödans och besvikelsernas år, krönt av en avslutande olycka som kunde komma även de tappraste hjärtan att med oro se mot

framtiden. Detta år, noterar överste Posse, »hava vi slutat med stor vedermöda, och aldrig hava vi någonsin haft en så bedrövlig julhelg». Föregående nyårsdag, efter det han just med Gardet gått över Weichsels is vid Thorn, hade han i sin journal endast sysslat med dagens marsch; nu däremot speglar sig ett mörknat allvar i hans önskan att Gud måtte skänka ett gott nytt år.

Sjätte kapitlet.

VÅLDSAMHETER OCH TÅLAMODSSPEL; OCH ETT SKOTT VID VORSKLA.

Midgårds värnare,
tursars bane,
satte på kroken
oxens huvud.
Stort då gapade
gudahataren,
han som ringlar sig
runt kring jorden.

Thors fiske.

Trots alla envisa olycksöden under de fyra senaste månaderna kände sig Karl XII ännu inte försatt i en så höggradig försämrad situation att övervägande passivitet skulle vara det enda som återstod, under väntan på den planerade ankomsten av Stanislaus och Krassow någon gång fram på vårsidan; han var inte ens sinnad att låta den ukrainska Fimbulvintern, hur ondartat dess resultat än var, för någon längre stund förlama hans aktivitet. Tvärtom kunde det vara mycket lämpligt att fortast möjligt söka upp ryssarna i avsikt att få något allvarligt till stånd, innan de ännu förmedelst ersättningsmanskaps ankomst hunnit hämta sig från en hemsökelse som för dem varit minst lika svår som för svenskarna.

Så fort den värsta vintersträngheten släppt, kommo därför rörelser genast igång; kungen gick österut från

Hadjatjtrakten, förbi fästet Veprik, som lämnades under bevakning av ett par regementen, till den befästa orten Zenkov, en vägknut av en viss betydelse halvvägs mellan floderna Psiol och Vorskla. Några tusental bönder och kosacker höllo denna ansenliga ort, »alla druckna av brännvin och mycket larmande», men kapitulerade när ett par hundra man av Kalmar regemente ställts upp till stormning. Därmed hade en god kvarteringsort vunnits samt flanken mot öster i någon mån tryggats för de operationer som nu skulle äga rum mot den ryska huvudstyrkan norrut; och sedan besättning lagts in, gick kungen tillbaka till Veprik för att där på allvar sätta i gång åt detta håll. Veprik, ett mindre men välförskansat fäste, hölls av en rysk garnison på 1,500 man eller något mera; dess kommendant, »som var en engelsman», lät sig inte påverkas av en uppfordran att kapitulera och ett hot att han och hela besättningen i annat fall skulle hängas. Det återstod då endast att fortast möjligt få fästet stormat, något som på visst sätt kunde te sig som den bekvämaste åtgärden, alldenstund man förmedelst stormning kunde i stort sett göra av med garnisonen och sålunda slippa belamras med en mängd fångar som endast skulle vara till besvär; och den 7 januari ägde under kungens och Rehnskölds överinseende denna stormning rum, planlagd och tänkt som ett enkelt och harmlöst företag.

Den omedelbara ledningen av företaget hade anförtrotts åt generalmajor Stackelberg (densamme som mycket utmärkt sig vid den svåra Desnaövergången; sannolikt för kungen ett tänkbart ämne till en god general av infanteriet, en artikel som det fanns brist på), med biträde av den mycket anlitade överste Siegroth, av alla skattad som en av härens bästa officerare; och med vanlig beslutsamhet sattes företaget i gång, men ändade med svår manspillan i ett fullständigt fiasko. De olika stormkolonnerna föregingos av avdelningar med stormstegar, som under framryckningen skulle skyddas av

artilleriet, genom att detta höll vallarna rena från försvarare; men artilleriet lyckades alls inte med denna uppgift; stormstegebärarna skötos till största delen ned innan de nått fram; de få stegar man lyckades placera visade sig enligt vissa vittnesbörd för korta, i varje fall otillräckliga till antalet; och de av kommendanten vattenbegjutna vallarna, nu klädda i hal is, voro omöjliga att utan stegars hjälp bestiga. Värst var måhända att ovilligheten hos kungen att finna sig i ett misslyckande framför en sådan »kåk» som Veprik kom försöket att i timtal fortsättas, ännu efter det dess stora meningslösa kostbarhet blivit tydlig; och först sedan själve Rehnsköld, under försök att föra fram dragoner till beskjutning av vallarna från nära håll, erhållit en svår kontusion av en granat, lät kungen avblåsa det hela. Inför utsikten till förnyad stormning sträckte därpå besättningen gevär; och långt ifrån att med denna stormning ha gjort någon god affär, fann sig kungen nu med 1,500 fångar på hand, krävande bevakning och underhåll, samt med egna förluster i döda och sårade som sannolikt (uppgifterna därvidlag äro mycket olika hos olika berättare) inte mycket understego denna summa.

Denna affär vid Veprik är det enda verkligt bedrövliga militära misslyckande som någonsin ägt rum under kungens eget kommando; och det är inte förvånande att hos generalkvartermästare Gyllenkrook finna noterat att Piper omnämnt för honom, att »Konungen är mycket i sitt sinne bedrövad över denna olyckliga Vepriks aktion». Till förlusternas storlek kom att listan på stupade högre officerare var särdeles dyster. På platsen fallna, eller strax efteråt döda av sina blessyrer, voro tre överstar: Gustaf Fredrik de Frietzcky vid Upplands, greve Kaspar Sperling vid Skaraborgs och dennes broder greve Jakob Sperling vid Östgöta; överstelöjtnanterna Adolf Mörner vid Upplands och Axel Liljegren vid Skaraborgs regementen; samt bland kompanioffícerare tvenne högättade kaptener, vilkas frånfälle

särskilt noterades, nämligen grevarna Axel Lewenhaupt vid Hielms och Ewert Gyldenstolpe vid Albedyhls dragoner. Särskilt de båda grevarna Sperling voro män vilkas förlust mycket märktes och beklagades, ty de voro osedvanligt högt skattade som militärer och dessutom personligen varmt avhållna av många ej minst av kungen. »Jag kan försäkra», skriver Cederhielm sorgset, efter att ha räknat upp de flesta här nämnda, »att aldrig mitt hjärta varit så ängsligt, eller mina ögon så tårefyllda, som då jag bevistade dessas begravning. *En un mot, c'étoit l'élite et la crême de tous les beaux officiers.* Jag vill därmed inte göra någon tort åt dem som leva: vi hava ännu några stycken av samma slag. Men man skall söka länge i en armé innan man finner karlar av de kvaliteter till förstånd, courage och maner som grevarna Sperlingar och Gyldenstolpe i synnerhet voro.» Få karolinska eftermälen ljuda med sådan gripenhet och smärta som detta; och de tappra och dugliga män det gällde synas ha varit väl värda sådana ord.

Angående de allmänna anledningarna till detta sorgliga misslyckande finns nämnt att Stackelberg visade sig alltför hetsig och satte i gång innan allt var i ordning; varjämte Posse i sin journal framhäver att garnisonen i fästet, utom reguljärt ryskt infanteri, innefattade 300 kosacker, »vilka gjorde de våra mycket större skada än de ryska soldaterna, i det de alla hade refflade bössor». Sådana säkra kosackiska skyttar med reffelbössor skola vi stöta på en gång till, då skadan blev ännu större. Men till dylikt får säkerligen läggas en hos kungen förefintlig allmän underskattning av sina ryska motståndare. Försöket att på förhand skrämma fästet till övergång, förmedelst ett summariskt hot om hängning vid tredska, visar att han inte taxerade ryssarna högre än de lösa polska partigängare mot vilka ett sådant förfaringssätt ofta med framgång använts; och även tanken att prompt och behändigt skrämma dem från vallarna

med artilleri tyder på samma inställning. Mot den gamla goda sortens ryssar hade utan tvivel såväl det ena som det andra kunnat lyckas; men Peters soldater voro numera av annan art, och kanske än mera Peters officerare, främst de talrika utländska; vilket allt i detta fälttåg redan manifesterats vid Malatitze och Ljesna, där ryskt infanteri visat tydliga prov på sådan uthållighet i strid som med tiden skulle ytterligare tillväxa och som i en framtid skulle komma båda Fredrik av Preussen och Napoleon att sucka över svårigheten att driva ryska bataljoner från slagfältet. Det vill synas som om Karl XII, trots dylika tecken på avsevärt förbättrad moskovitisk kvalitet, instinktivt bibehållit den stora ringaktning som en gång skapats vid Narva och som därefter, inom området för hans personliga erfarenhet, kunde tyckas styrkt såväl av allsköns fermt expedierade ryska hjälptrupper i Polen som mera nyligen av vad han sett vid Holovzin.

Man kan undra om han helt var sig själv vid denna dystra affär vid Veprik, där man inte gärna kan påstå att han ter sig till sin fördel som fältherre. Det kunde ligga nära till hands att förmoda, ehuru ingenting därom finns nämnt, att det sista stora olycksöde, som nyligen drabbat honom i form av den stränga vintern, bragt honom till ett tillstånd av desperation liknande det som gripit honom i Kostenitji i Severien. Han hade nu så länge manövrerat, kringgått och åter manövrerat, sökt skona sitt folk och gå försiktigt till väga; och allt hade ständigt ändat i besvikelser, med denna förödande vinterköld såsom en sista fruktansvärd vink av en honom oblid vorden försyn. Man kunde tänka sig en nervös reaktion hos honom mot ett sådant övermått av lång och allt svårare plåga, en plötslig feberaktig önskan att gripa till motsatt metod och hugga in raskt och rättframt; och Veprik, med sina tydligen otillräckligt genomtänkta förberedelser, kunde vara resultatet av ett sådant sorgernas och grubblets feberaktiga själstillstånd.

Detta vore en plausibel hypotes; men den synes närmast motsägas av ett annat fenomen här vid Veprik, ett fenomen som återigen på sitt sätt ter sig ovanligt och i behov av förklaring, nämligen kungens personliga förhållande under de ett par timmar pågående stormningsförsöken. När en gång en stormning var påtänkt vid Thorn, hade kungen låtit förstå såsom sin bestämda avsikt att själv leda en stormkolonn; ty »där mina soldater bli, där vill jag ock bliva». Här vid Veprik höll han sig däremot utanför handgripligheterna. »Kongl. Majestät», säger fänrik Pihlström, »samt general Lewenhaupt, Sparre och Prinsen av Würtemberg stodo ock där och sågo uppå samma attack» — visserligen inte på längre avstånd än att prinsen fick en kula genom kläderna, men dock i sällsam overksamhet för att vara Karl XII, som även synes ha överlåtit åt Rehnsköld att söka föra dragoner fram till vallen. Det är naturligtvis mycket klokt av en fältherre att inte exponera sig själv i första bästa småstrid eller eskapad; men den sortens klokhet var nu en gång alls inte kungens, och denna hans personliga overksamhet bidrager därför ytterligare till att göra affären vid Veprik till någonting sällsamt och från det vanliga avvikande. Kanske han genom att inte själv blanda sig i saken ytterligare ville markera sitt förakt för motståndaren: något som kunde tänkas sammanhänga med att inga elitregementen användes i denna strid.

Med ett brutalt uttryck, men lydande det totalintryck som denna affär gör, skulle man kunna formulera Vepriks särskilda gåtfullhet på det sättet, att det kanske är det enda taktiska moment i denne store taktikers levnad som såsom sådant ter sig som en klar och obestridlig dumhet. Denna affär vore därför i stort behov av en verkligt tillfredsställande förklaring ur denna synpunkt; men ej minst på grund av källornas torftighet och summariska art torde en sådan vara svår att åstadkomma, och man får nöja sig med det synbara faktum.

I någon mån analoga fall, med ett plötsligt ödslande med dyrbart manskap till ringa nytta, kan man stundom stöta på även hos andra bland taktikens mästare; som till exempel Wellingtons stormning av Badajoz, där denne med människoliv mycket sparsamme fältherre plötsligt utan nödtvång visade sig som en stor slösare, för att efteråt brista i gråt över sina förlustlistor; eller den vise och humane Robert Lees ihärdiga envishet vid Bloody Angle vid Spottsylvania, där han för besittningen av en omstridd redutt offrade tusentals liv vid en tidpunkt då han alls inte hade råd till dylikt. Världskrigets talrika bravader av liknande art äro däremot inga parallellfall, alldenstund förutsättningen för att det hela skall te sig anmärkningsvärt — nämligen ett större mått av klokhet och förnuft hos de ledande, parat med någon känsla av att man bör hushålla med människoliv — där i allmänhet saknas.

Med sin blandning av nonchalans och envishet — nonchalans i form av överdriven ringaktning för motståndaren och därav betingade otillräckliga anordningar; envishet förmedelst hårdnackat fortsättande efter det genomförandets omöjlighet bort vara klar — får till slut denna affär vid Veprik stå kvar oförklarad, så som den avgjort dunklaste punkten på Karl XII:s krigarbana. Han är såsom krigare alltför suverän för att det inför denna tilldragelse skulle vara behövligt att av hänsyn till hans rykte försöka dölja det som allting tyder på, nämligen att han här för en gångs skull haft en förmörkad stund.

Intagandet av detta fäste var tänkt som inledning till en allmän rörelse norrut, längs Psiol; men intet vidare försök åt detta håll blev gjort, främst naturligtvis på grund av de stora förlusterna och den därav följande nedstämdheten, ej minst hos kungen själv. I stället började nu en förflyttning vidare österut. Fångarna från Veprik, vilka kungen behandlade väl, placerades i det nyligen vunna rymliga Zenkov; kungen meddelade Gyl-

lenkrook att han tänkte försöka få dem utväxlade, och förberedande underhandlingar med Peter i detta ärende kommo i gång; och under tiden började båda parternas tankar och manövrer koncentrera sig åt Vorsklalinjen, över vilken det snart blev klart för ryssarna att Karl ämnade sig fram, med sikte åt Charkov och Bjelgorod och Moskvavägen över Tula. Den 20 januari skickades överste Dücker med 1,000 dragoner mot staden Grun, vid en östlig biflod till Psiol med samma namn; han överföll en stark kavalleripostering därstädes, högg ned 300 man, tog en mängd bagage och ett tusental hästar samt återvände med 20 mans förlust. Varskodd av detta, fattade nu Mensjikov med en stark dragonstyrka post vid Vorskla, för att bevaka övergångarna, kanske också för att själv gå offensivt till väga, och satt den 28 januari vid sitt middagsbord i Oposchnja, då det plötsligt blev livligt på orten och Karl föll över honom med fem regementen ryttare och dragoner. Mensjikov lyckades för sin personliga del komma undan, visserligen med knapp nöd; men hans sex eller sju dragonregementen blevo illa åtgångna, jagades en mils väg, tills förföljarnas hästar inte orkade mera i den djupa snön, samt lämnade efter sig 400 döda och ett femtiotal fångar, under det svenskarnas förluster (enligt Adlerfelt) inskränkte sig till 2 döda och 17 sårade. Svenskarna besatte Vorsklaövergångarna; infanteri och artilleri drogs österut i kavalleriets spår; och de båda lyckade träffningarna skänkte armén en efter Veprik välbehövlig uppmuntran. Större operationer bortom Vorskla kunde nu väntas så snart nödiga förflyttningar och trängtransporter ägt rum, ting som nödvändigtvis togo sin tid bland otrampade ukrainska snömassor. Vintern var alltjämt sträng; men bland många olägenheter kunde sådant även ha sin fördel med hänsyn till lättheten att passera tillfrusna sumpmarker och vattendrag. Scheremetjev med huvudmassan av ryssarna höll alltjämt till vid övre Psiol, norr om Veprik, förmodligen i påbörjad förflytt-

ning österut; Mensjikov med sitt kavalleri fanns öster om Vorskla.

Mot detta sistnämnda sattes den 9 februari offensiven i gång och bedrevs under episka former. Från byn Kotelva på Vorsklas östra strand gick kungen med Drabanterna och några kavalleriregementen norrut längs floden, överföll en fientlig kavalleristyrka i byn Chuchrja, tilltygade den åtskilligt och drev den mot fästet Achtyrka, ströende vägen dit med slagna och för egen del endast med ett par valacker som förlust. Samtidigt sändes nyblivne generalmajoren av kavalleriet Hugo Johan Hamilton (tidigare sekundchef för Livdragonerna, nu chef för Östgöta kavalleri) med sitt eget regemente och Södra Skåningarna längre norrut, för att hålla ett öga på Scheremetjevs eventuella annalkande samt göra vad skada han kunde på förekommande ryssar, varvid han överföll en styrka i staden Olesnja, högg ned mesta delen och »tog ortens vojvod till fånga»; allt under det kungen å sin sida, med Gardet och Dalregementet i sina spår, fortsatte österut, förbi det starkt garnisonerade Achtyrka, till dess han den 11 stötte på massan av Mensjikovs kavalleri vid staden Krasnokutsk.

Här kom det nu till en stor kavalleristrid av sådan art som helt var i kungens smak. Han hade med sig Drabanterna, Valackerna, Taubes och Dückers dragoner, Smålands kavalleri och Kruses tremänningar, 2,500 man sammanlagt eller något mera; fienden mötte med till en början sju regementen dragoner. När kungen fått sina främsta skvadroner rangerade, anföll han genast, själv i spetsen för Drabanterna, och bragte efter en kort stund hela den fientliga styrkan på flykt mot staden Horodno, en halv mils väg från Krasnokutsk. De ryska dragonerna, sämre beridna än svenskarna, kunde i den djupa snön inte fort nog komma undan, och ett stort nederlag anställdes bland dem längs hela vägen; varpå slutligen, vid framkomsten till Horodno, Drabanterna bröto in i en packad trängsel av flyende längs genom-

fartsgatan. När Dalregementet nästa dag drog fram i kungens spår, kunde man, säger fänrik Petré,

ej utan största förundran skåda, huruledes Hans Majestät fienden efterjagat; räknandes jag från staden Krasnokutsk, där denna massacre tagit sin början, till Horodno 639 man döda, och sådant strax vid vägen där jag red för min division. I staden Horodno låg fullt av döda ryssar; särdeles i den gatan, där Hans Majestät trängt sig in genom ryssarna till staden, räknade jag 115 döda, som alla voro av drabanternas värjor genomborrade.

När efter denna förföljelse kungen med sitt främsta folk, Drabanterna, Smålänningarna och Taubes dragoner, kommit igenom Horodno och därefter jagade vidare uppför en lång och svår backe som mycket tröttade hästarna, fann han i den fallande skymningen framför sig en ny rysk dragondivision, delvis avsutten och uppställd bakom plank och gärdsgårdar samt stödd av artilleri. Emedan mörkret snart skulle göra vidare strid omöjlig, försökte han, liksom en gång förut vid Punitz i liknande situation, att med sin lilla nu tröttridna flock utan vidare kasta även denna överända. Anfallet mottogs med salvor, och på ena flygeln uppstod panik hos ett par skvadroner av Smålänningarna (vilka i denna strid inte fördes av sin ryktbare överste, Daldorff, som låg sårad i Hadjatj, utan av överstelöjtnanten Hagedorn, Stålhammars efterträdare). Drabanterna råkade nu i en mycket kritisk situation; de måste, säger Nordberg,

när de med stort besvär kommit uppför backen, uthålla fiendens eld och granater, men gjorde detta så manligen och behjärtat, att några av dem, när hästarna för matthet ej kommo ur stället, sprungo de av, och gingo först med pistolerna och sedan med värjan, in i fiendens trupper. Deras löjtnant, översten Johan Giertta, fick två kulor strax under högra knäskålen; åtskillige blevo blesserade, och 10 slagna, nämligen Ludvig Peltz, Nils Posse, Jacob Taube, Erland Cronmarck, Johan Lagermarck, Alexander Hummer, Karl Hård, Karl Gustaf von Chemnitz och Otto Gustaf Sittman, vilka för sin besynnerliga tapperhet äro värda att ihågkommas.

I rättan tid nådde Kruses regemente fram, och fienden drog sig bort under skydd av mörkret.

Under denna ytterst glänsande strid mot en stor övermakt — sammanlagt 13 fientliga dragonregementen jämte ett par bataljoner beridet infanteri — åsamkades fienden en förlust som Adlerfelt taxerar till 1,000 man, en siffra som med hänsyn till Petrés anförda statistik förefaller blygsam; Gyllenkrook anger det dubbla. Svenskarna hade i döda och sårade 120 ryttare och dragoner; därtill de 10 av Drabanterna, vilka åter glänst som vid Holovzin och fått betala med nästan lika stor förlust som där.

Under tiden hade Scheremetjev med ryska huvudstyrkan rört sig parallellt med svenskarna, från sina ställningar vid Psiol till nya sådana vid övre Vorskla, för att därmed täcka vägen till den stora knutpunkten Bjelogrod, där flera huvudvägar löpte samman och dit Karls manövrer allmänt på ryska sidan ansågos syfta; Peter lämnade vid denna tid sin armé och reste till Bjelogrod och därifrån till sitt skeppsvarv vid Voronetj vid Don, förmodligen för att därstädes vidtaga försvarsåtgärder. Men sedan närmast bakomvarande infanteri och artilleri hunnit fram till Horodno, gick Karl inte direkt mot Bjelogrod, måhända emedan vägen åt detta håll på grund av ett begynt töväder visat sig alltför svårframkomlig, utan valde att gå åt sydöst, närmast siktande mot Charkov och den stora huvudväg norrut som där löpte fram. Den 13 nådde han staden Kolomak, vid en liten flod med samma namn, och inga ryssar hindrade hans vidare frammarsch. Men här befanns likväl hans gräns vara satt; längre än till denna ort skulle den svenska invasionen aldrig nå.

Ännu en gång hade ödet inskridit och ett naturhinder ställt sig i hans väg: det nästan mest otänkbara av alla, ännu mera sällsamt än den abnorma vinterkölden sex veckor tidigare. Vädret hade sedan några dagar slagit om till tö; och detta töväder, även i blygsam form

ganska märkvärdigt mitt i februari, tilltog efterhand, tills det den 13 tog formen av stort åskväder och våldsamt störtregn, varmed en allmän och snabb snösmältning kom igång. Alla floder och vattendrag löstes, stego och svämmade över; alla landets talrika nedskurna regndalar blevo opasserbara hinder, där överraskad träng drunknade eller blev sittande; och i allt detta smalt också varje möjlighet till en fortsatt offensiv bort. Detta var måhända den svåraste av alla besvikelser hittills, i detta på sådana ting mycket rika fälttåg: en kalamitet som inträffade just när en stor allmän framryckning äntligen var under utveckling och vid en tidpunkt då verksam hjälp inom kort kunnat väntas av tatarerna, efter ytterligare en och annan eggande svensk framgång så nära deras utmarker. Fälttågets moderne historiker, professor Stille, som inte är någon vän av emfas eller kolorerade inslag i stilen, kan här inte avhålla sig från någonting som liknar ett utrop. »Ödets hand var emot honom», utbrister han på denna punkt; och i en senare framställning av samma ting gör han den reflexionen att »det torde ej vara många fälttåg, i vilka olyckliga tillfälligheter, vidriga öden, ogynnsam krigshasard spelat en så stor roll som de gjorde gentemot Karl XII:s operationsplaner 1708—09. Oriktiga rapporter, underbefälhavares missgrepp och framför allt oförutsedda och oväntade naturfenomen hade kommit emellan» — i oavbruten sekvens alltifrån avmarschen från Tatarsk — »som om ödet lade sig emot Karl XII, och inför detta måste han resignera».

Av hela räckan kalamiteter alltifrån Tatarsk kunna två, om man vill döma så strängt som möjligt, sägas vara självförvållade, nämligen tilltron till de okontrollerade valackrapporterna om Lewenhaupt, vid uppbrottet från nämnda ort, samt Veprik; men med dem frånräknade blir det kvarvarandet antalet olyckor — av sådan art att de få anses som den blinda slumpens spratt — inte litet: Lagercronas irrfärd, komplexet av besynner-

ligheter under Lewenhaupts marsch, Lagercrona vid Starudob, Mazepas övergivande av Baturin, julkölden vid Hadjatj, samt nu detta midvinterns vattuflöde som tvang till halt vid Kolomak. Om ett enda av dessa ting uteblivit eller utfallit gynnsamt, hade mänskligt att döma allt kommit att gestalta sig på ett helt annat och lyckligare sätt; men en stor fatalitet ville att ingenting numera skulle lyckas, och serien av blinda olyckor var ännu långt ifrån avslutad. Det krävdes ännu åtskilligt av ödets fiendskap innan denna armé och dess herre kunde bringas till ett slutligt misslyckande.

Det var i Kolomak — och förmodligen omedelbart efter ankomsten dit, medan kungen ännu hyste hopp om möjlighet till fortsatt framryckning — som ett av de mera märkliga samtalen ägde rum mellan honom och hans generalkvartermästare, ett samtal som för kungens del vittnar om obrutet humör trots den långa härvan av motigheter. Gyllenkrooks referat lider synbarligen av ett avsevärt förvridet perspektiv, men gör dock i sina grova drag ett autentiskt intryck; hans stora panik inför ett godmodigt kungligt skämt gör ett närmast rörande intryck, och man kan förstå att lusten att driva en smula gyckel med honom stundom blivit kungen övermäktig:

Här i Kolomak befallde H. M. att informera mig om vägarna till Asien. Jag sade, att Asien vore långt härifrån och alldeles ej åt denna trakten. H. M. sade att Mazepa sagt honom att Asien ej vore långt härifrån, alltså måste vi ock gå dit upp, på det vi kunna säga att vi ock varit i Asien. Jag sade att E. M. lär allenast vilja raljera med mig om Asien och aldrig tänka på någon marsch dit åt. H. M. sade: Jag raljerar ej, utan I måste nu fråga efter vägen dit åt. Jag sade att jag vill gärna göra, men jag försäkrar att Asien är några hundrade mil härifrån. Alltså gick jag från Konungen till Mazepa och bad att han ville giva mig underättelse om vägarna till Asien. Han frågade mig vad jag ville med de vägar. Jag sade: »Som E. E. har sagt H. M., att Asien ej vore långt härifrån, alltså har konungen befallt mig att informera mig om samma vägar och vill gå dit åt. Mazepa blev häröver mycket förskräckt

och sade att han allenast raljerat med H. M. härom. Jag sade: E. E. ser själv, H. M. är en glorieus herre, som åstundar, ho vet, att längre gå än nyttigt vara kan; alltså är en sådan discours ibland farlig. Mazepa sade att han strax ville gå upp till H. M. och be honom ändra sin resolution.

Jag gick därpå tillbaka straxt till H. M. och sade att jag varit hos Mazepa att få av honom information om vägen till Asien. — Är ni underlig, har ni varit hos Mazepa? Jag svarade: Ja, ty alla jag frågar här i landet om Asien, så veta de icke vad det är; alltså visste jag mig ingen annan utväg att få efterrättelse om vägen än av Mazepa som därom talt... H. M. begynte mycket le och sade: I lär ha skrämt gubben så att han blir sjuk.

I detta återgivande ter sig åtskilligt tämligen rörigt och självmotsägande. Om allt gått till så som referatet skildrar, kunde kungen inte gärna blivit förvånad över att Gyllenkrook gått till Mazepa; inte heller borde Mazepa under sådana omständigheter ha blivit särskilt uppskrämd, då enligt han egen uppfattning Asien skulle ligga helt nära. Man kan kanske våga en förmodan att vad Gyllenkrook tydligt påmint sig av sammanhanget framför allt är kungens allvarligt häpna replik: »Är ni underlig, har ni varit hos Mazepa?» samt det goda skrattet därefter. Man höll på den tiden stundom före, att gränsen till Asien gick vid Don, dit avståndet från Kolomak inte var långt; detta kan kungen här tillfälligtvis ha fått höra — av någon annan än Mazepa —, varvid han passat på att pröva denna nyförvärvade term rörande trakten av Don på sin allvarlige geografiske expert, vid en tidpunkt då en framryckning till Voronetj ännu kunde ligga inom möjlighetens gränser. Vid åsynen av Gyllenkrooks livliga förskräckelse har han då tillåtit sig att ytterligare skrämma upp honom, varpå Gyllenkrook i stor förtvivlan och lika stor plikttrohet rusat till den intet anande Mazepa och gjort denne ytterst perplex. På sådant sätt skulle anekdoten bli rimlig; sådan den föreligger, är den intressant dels genom sitt vittnesbörd om kungens bibehållna goda humör, dels

på den grund att man i de två sista replikerna tycker sig höra ett autentiskt eko av hans röst.

När efter ett par dagar varje tanke på det Asien som kunde finnas vid Don måst övergivas och allt hotade att drunkna i det onaturliga vårflödet, gav kungen upp och började en mödosam återmarsch till utgångspunkten; artilleri och träng hade ett fruktansvärt arbete, och något av den sistnämnda förlorades; den 19 nådde kungen tillbaka till Oposchnja, väster om Vorskla, och hade där sitt kvarter till den 3 mars, då det förlades ett stycke söderut, till Budischtje. Den märkvärdiga februarivåren upphörde i slutet av månaden, och en ny period av köld tog vid, som åter gjorde vattendragen passerbara; men Karl hade nu fått nog av elementens dystra skämtlynne och förblev stilla i sina förläggningar mellan Psiol och Vorskla. Han hade beslutat sig för ett avvaktande spel tillsvidare och var sysselsatt med att tänka ut en ny metod att komma fienden till livs.

För första gången efter uppbrottet från Romne var han nu i stånd att taga en personlig överblick över sina förhandenvarande resurser och att förmedelst inspektioner hos de olika regementena förvissa sig om hur de hade det ställt: det är inte omöjligt att han fann att den stora kölden, Veprik och alla ständiga strapatser och småstrider tärt mera på härens krafter än vad han tänkt sig. Inlevererade styrkebesked förmälde visserligen ständigt om den stridande styrkan; men endast hans egna inspektioner kunde pålitligt lära hur det allmänna befinnandet var, hur man hade det med kläder, skor, proviant, hästar och annat samt vilket antal sjuka och frostskadade man kunde hoppas åter få tjänstbara. Måhända kan den samlade stridande styrkan vid denna tid anslås till 24 eller 25,000 man, men knappt mera än så; och nämnvärda möjligheter att höja denna styrka funnos inte. En god sak var att svältbekymren tillsvidare voro förbi, åtminstone i stort sett, ty landets tillgång på säd och boskap var tillfredsställande, och ett

visst mått av handel med kosackerna kunde äga rum. Men krutet var fortfarande ett problem, så mycket mera som vad som fanns av det gamla förrådet till en del blivit skadat av all våt väderlek, ej minst nu vid de stora februariflödena. Klädespersedlarna började också bli åtskilligt slitna, efter halvtannat års kampanjer utan nämnvärd tillförsel; särskilt var det här och var illa ställt med skodon, en artikel som långa marscher och ont väglag hjälpts åt att skamfila.

Rörande allt detta sökte man efter möjlighet nå förbättring. Artilleriöversten Bünow satte i gång med kruttillverkning i Oposchnja och fick efter en tid en rätt vacker kvantitet färdig; och vid de olika regementena arbetade man med all flit på att få sina saker i gott skick. »Hudar garvades», meddelar fänrik Petré, »varav regementena fingo skor»; och samme man nämner om hur vid Dalregementet alla slitna fordon lagades och insamling gjordes av tio veckors proviantförråd, »som bestod av torrt bröd, kött samt boskap», vilken sistnämnda »fanns till överflöd på de stora och förskräckliga flacka fälten». Man fick vid denna tid till och med tillfälle att göra en ej oviktig uppfinning rörande arméns malning av spannmål, en sak som hittills skett på handkvarnar och mycket betungat soldaterna, vilka även efter stränga marscher måst slita hårt för åstadkommande av det dagliga mjölförrådet. Något gott huvud vid Dalregementet hittade nu i stället på ett arrangemang, varvid fyra kvarnar »kunde dragas av en häst och bestyras av en soldat, som körde och slog råg i mynningen på kvarnarna, som var ett stort soulagement för soldaterna». Det enda man inte kunde göra något åt var arméns medikamentsförråd, vilket vid denna tid började tryta.

Borta i Hadjatj höll fortfarande den stora trängen till, som packat samman sig där vid julkölden, samt härens sjuka och fångarna från Veprik; allt detta numera i ganska utsatt läge, särskilt sedan ryssarna på denna kant

börjat visa sig aktiva och gjort ett större kavalleriöverfall på Albedyhls dragoner i kvarter i grannskapet. Hadjatj utrymdes därför nu, och träng och allt flyttades österut, en sak som hälsades med glädje av officerare och andra, vilka alltsedan jul måst reda sig utan sitt personliga bagage. De många sjuka transporterades först till staden Lutenka, därifrån i april till trakten av högkvarteret. Fänrik Piper, som vid denna tid börjat något komma sig från sina svåra frostskador men ännu som krympling måste åka i vagn, har från denna transport en god passage om »den nåden som mig varken förr eller senare vederfarits», nämligen ett sammanträffande med kungen:

Då regementets bagage sålunda defilerade i sin ordning, att i campementet uppköra, såg jag långt ifrån Hans Majestät Konung Karl XII, med en svit av ungefär 50 hästar av vakthavande och andra, komma ridande längs utåt vagnmarschen; och som jag låg oklädd, allenast i ett vitt livstycke, inbäddad i min rustvagn, och hade halva vagnslocket öppet till skygge för solen och att hava frisk luft, tycktes mig oanständigt vara att i sådan positur se Konungen; vände mig alltså om med ryggen mot öppningen och låddes sova. Men som Hans Maj:t höll sin kosa fort att rida längs vagndefilén, kom han omsider till min vagn, då han höll stilla; frågande överste Appelgren, som red bredvid Honom och var bliven överste i den vid Veprik slagne överstens, greve Jakob Sperlings ställe vid Östgöta infanteri, vem det var som låg i vagnen; varpå han svarade: Det är den olycklige fänrik Piper av Gardet som förkylt sina fötter. Därpå red Hans Maj:t närmare och intill vagnen, frågande drängen: Sover han? Vartill drängen svarade: Jag vet inte, han var nyss vaken. Och som Konungen höll med sin häst utmed vagnen, fann jag ej skickligt att vända Honom ryggen till, utan vände mig om. Han frågade mig: Hur är det med Eder? Jag svarade: Det är ännu rätt slätt, Eders Maj:t, ty jag kan ej stiga på någon fot. Hans Maj:t frågade: Är det något borta av fötterna? Jag svarade att hälar och tår voro borta; vartill Hans Maj:t svarade: Å, lappri, lappri; varpå Hans Maj:t upplade sin fot på sadelknappen och tecknade på halva sitt fotblad med handen, sägande: Jag har sett dem som mist foten så långt, och sedan de uppstoppat stöveln hava de gått lika väl sedan som

förr. Hans Maj:t vände sig sedan till överste Appelgren, frågande: Vad säger fältskären om honom? Översten svarade: Han menar att han något skall kunna nyttja fötterna; vartill Hans Maj:t sade: Månne han lärer kunna springa? Översten svarade: Han lärer tacka Gud om han väl kan gå, men på springa lärer han ej få tänka. Och i det Hans Maj:t bortred, sade Han till översten, som översten sedan berättade mig: Det är skada om honom, ty han är så ung.

Denna nåd av ett personligt samtal med Hans Majestät blev aldrig mera fänrik Piper beskärd; ty han kom visserligen på fötter igen, såsom kungen med sådan lugn klarhet demonstrerat för honom, men inte förrän ödet för alltid blåst honom åt annat väderstreck än kungens.

Men medan sålunda situationen på allt sätt bragtes i ordning för hären och vad därtill hörde, och allt efter bästa förmåga lappades och upphjälptes, var det likväl numera tydligt att arméns egna krafter inte kunde räcka till för att bringa fälttåget till ett lyckligt slut i Moskva; och Piper och andra önskade att kungen skulle gå tillbaka åt Polen. Men kungen föredrog att stanna där han var, ehuru också han var på det klara med att alla tankar på en stor fortsatt offensiv måste uppskjutas tills något märkbart tillskott skänkts hans armé. Sådant tillskott väntade han dels från Polen, varifrån Stanislaus och Krassow småningom borde emanera, dels också — och med minst lika stor hoppfullhet — från tatarkhanen och dennes herre sultanen, vilka båda började visa märkbara tecken till att vilja utnyttja en gynnsam situation och med svenskt stöd gå i fält mot ryssarna.

Därtill kom att ytterligare en bundsförvant av ej föraktligt slag fanns till hands ej långt från de trakter där kungen nu tagit sina kvarter, nämligen de kosacker som kallades de zaporogiska. Namnet betyder »de som bo nedanför forsarna» (nämligen nedanför en samling av tretton i Dnjepr befintliga forsar, ryktbara bland filologer i sammanhang med varjagernas historia); på ett antal stora öar i floden hade de där sina stamtillhåll

som ett manstarkt och respektingivande brödraskap av utpräglad stråtrövarkaraktär. Utskickade från dem kommo vid denna tid till Karl XII med förslag om bundsförvantskap och gemensam sak mot ryssarna och ett formligt förbund ingicks; sekreteraren Cederhielm ägnar dessa steppens okonstlade söner några målande rader i ett brev:

De hava här avlagt deras trohets- och beständighetsed att ej vilja nedlägga vapnen så länge kriget med K. M:t varar och till dess de lagt av sig ryssens ok och satt sig i deras förra frihet, varuti K. M:t lovat vara dem behjälplig. Av hjärtat hata de ryssarna och äro av dessa desto mera fruktade som de zaporogiske merendels hava i sitt parti såväl de donska som tatarerna. Deras förnämsta tillhåll är uti Poltaviska överstedömet; så att föga annat än manfolken uppehålla sig var i några år i Zaporogien, och på öarna i Dnjeprströmmen, till att lära krigsövningar och annat som hör till deras tre skrån, vari de fördelas, nämligen skyttar, fiskare och bytesmakare, eller rättare sagt rövare, som gå med på vad sida de kallas, eller eljest finna lägenhet att göra byte; vilket ingen för sig allena behåller, utan bär uti en massa till att delas jämnt bland alla. De äro ett mycket naturellt och grovt sällskap: plumpa i gärningar såväl som åsyn: begivna på brännvin och skryta mera än den värste gascon. Om de äro karlar att hålla ord, så behöva vi hädanefter ej göra annat än följa efter och hålla dem ryggen fri. Men visst är det nog, som mig tyckes, att om vi först bringa en linje av fienden i oordning, så äro dessa karlar att sedan hacka kål av dem.

Deras samlade vapenmakt skattades till 15,000 man eller mera, och bland samtliga kosacker hade de det största krigiska anseendet; för att visa sina allvarliga avsikter hade de »först upphävt en rysk vakt av 60 man och sedan ruinerat 3 regementen för zaren». I allt var därför detta ett kosackuppror som såg ut att kunna bli av större betydelse än Mazepas; och genom att tillsvidare taga kvarter just i de trakter han valt, i omedelbar kontakt med dessa företagsamma zaporoger, måste Karl nödvändigtvis vålla zaren ett maximum av irri-

tation. Kanske kunde denne till och med förmås att överge sin hittillsvarande passiva krigföring, hellre än att tålmodigt se zaporogerna väpna sig bakom svenskarna, och tatarerna bakom zaporogerna; och något gott tillfälle att på allvar komma åt honom skulle kanske på så sätt kunna yppa sig. Alternativt kunde det vara en angenäm tanke att så småningom gå norrut med svärmar av zaporoger, tatarer och kanske även turkar, och med den svenska hären som en kärna som endast i exceptionella fall behövde ingripa. I vilket fall som helst voro perspektiven alltjämt inte av nedslående art, åtminstone inte för ett hoppfullt sinne. Men strängt protestantiska själar i armén mediterade med en viss dysterhet över vad de sågo och funno situationen från sin synpunkt betänklig. Ty — påpekade de — under det Hans Majestät tidigare inte velat veta av förbund med kristna furstar ens när de bjödo subsidier, bemödade han sig nu om förbund med hedningar och var beredd att betala pengar på köpet; och medan han hittills alltid varit så sträng i fråga om kvinnor vid hären, att knappt ens hedervärda soldathustrur tålts där, fick han nu finna sig i att se kvarteren överlupna av zaporogernas »lättfärdiga konor». Kungen själv, som får anses ha varit ungefär lika religiös som någon annan medlem av armén, synes emellertid utan märkbara själskonflikter ha funnit sig i sådana av situationen framtvungna anomalier. Men det är inte helt otänkbart att hans ortodoxt protestantiska världsbild vid denna tid börjat undergå vissa modifikationer; ty den rättvisa försyn, som enligt denna åskådning skulle antagas hjälpa den goda saken, kunde efter det senaste årets erfarenheter börja te sig en smula svårbegriplig, även för en tålmodig och på ett resonligt mått av prövningar inställd ande. När denna försyn så ihärdigt vände honom ryggen och i stället, förmedelst åskväder i februari och annat liknande, tydligt syntes småle mot den modeste gudsmannen Peter, kunde man måhända ha rätt att be-

möda sig om sin egen goda sak även med hjälp av hedningar och zaporoger.

Men vad kungen tänkt i dessa ämnen är i själva verket helt och hållet obekant. Det enda man kanske kan förutsätta är ett visst mått av matematikerns logik i hans tankar även på dessa områden.

Under tiden gick vintern definitivt till ända, marken, började torka upp, gräset spira, och manövrer och strider kommo åter i gång. Vid mellersta Vorskla, på randen av en brant strandbrink väster om floden, låg staden och fästet Poltava; i början av april rekognoscerade kungen denna ort samt förlade på lämpliga ställen ett par posteringar, vilka avskuro all förbindelse med ryssarna öster om floden. Som fästning hörde denna ort inte till de mera framstående; dess försvarsverk voro medelmåttiga, dess bestyckning inskränkt till ett 30-tal kanoner, dess besättning däremot förhållandevis stark, ungefär 4,000 man. I och för sig var naturligtvis detta Poltava och vad därtill hörde en detalj av högst underordnad betydelse för den allmänna situationen och för fälttågets utgång i stort; men för kungen fick det nu efterhand en speciell och allt utom underordnad betydelse. Ty kanske skulle detta obskyra fäste, med sin lämpliga belägenhet och sin från rysk synpunkt dock ganska värdefulla besättning, kunna göras till utgångspunkt för en stor kombination, varigenom Peter äntligen skulle kunna lockas till en avgörande strid under betingelser av önskvärt slag. Antaget att man allvarligt inneslöte Poltava och började en belägring efter alla konstens regler, med tranchéer, approcher, paralleller och allt: en långsam och utomordentligt raffinerad belägring, där ingenting vore mindre önskvärt än att fästet verkligen skulle falla, men där man dock förmedelst allsköns buller och amusementer bibehölle ryssarna i den tron att man brukade sitt fullaste allvar: — skulle inte då detta slutligen kunna medföra att Peter, övertygad om svenskarnas stora svaghetstillstånd på grund av de-

ras fåfänga laborerande med ett så medelmåttigt fäste, finge mod till en stor framstöt till dess undsättning; och skulle man inte då till sist kunna få honom ungefär där man ville ha honom och sålunda bli i stånd att på en gång göra slag i saken? Det skulle utan tvivel bli en svår, kanske långvarig, i varje fall mycket tålamodsprövande historia — en *ruse de guerre* i gigantisk skala, en sorts stillsamt metande med Poltava som agn, under försök att få en mycket försiktig fisk att nappa —; men om kombinationen lyckades, skulle den betala sig mycket väl, och i varje fall var ett sådant försök det ojämförligt bästa som tillsvidare kunde företagas. Sett från mest blygsam synpunkt, vore företaget åtminstone ett harmlöst medel att hålla ryssarna sysselsatta medan man väntade på hur sakerna komme att arta sig med Stanislaus och Krassow, tatarer och turkar.

Under loppet av april drogos alla svenska trupper långsamt österut till Vorskla, tills de kommo att stå i en lång linje förläggningar, från Oposchnja, 40 km. norr om Poltava, till Starie Senchari, 20 km. söder om samma ort; och den 1 maj öppnades enligt alla konstens regler belägringen, vars tekniska arrangemanger kungen anförtrott åt Gyllenkrook. Att det rörde sig om en skenbelägring förrådde kungen inte för sin stundom något väl pratsamme generalkvartermästare, utan lät honom förbli i tron att verkligt allvar skulle brukas och nöjde sig med att under smickrande former uppmuntra honom till att nu demonstrera allsköns franska finesser, på det man sålunda måtte få till stånd en verklig paradlektion i bästa tänkbara belägringskonst; ty, såsom kungen med för Gyllenkrook fullt förtroendeingivande allvar uttryckte sig, »I åren vår lilla Vauban». En sådan värdering hade Gyllenkrook visserligen inte mycket att invända emot, och han var villig nog att ådagalägga sitt rika förråd av fortifikatorisk lärdom; men under belägringens lopp drevs han åter och åter till förtvivlan av kungens ständiga och för honom helt

obegripliga sinnrikhet i att finna på otillräckliga åtgärder och tidsödande metoder. Kungen ivrade för att man skulle använda zaporoger till grävningarna; och Gyllenkrook lyssnade med illa dold förfäran samt gjorde bevekande föreställningar, alldenstund man med zaporoger, som gärna sprungo så snart ett par skott lossades mot dem, aldrig skulle få några löpgravar färdiga. Så särdeles mycket krut hade man inte att ödsla på affären; men när beskjutning kommit i gång med en genomsnittlig intensitet av »fem bomber om dagen», föreföll kungen fullt belåten, under det Gyllenkrook slet sitt hår och på lediga stunder vandrade omkring till sådana som ville lyssna till hans prövningar. Det torde knappt kunna råda något tvivel om att Gyllenkrook småningom under loppet av denna för honom hjärtslitande belägring kommit till den uppfattningen, att kungen begrep föga eller intet av militära ting, något som därpå smittat av sig i hans framställning av även andra händelser under detta fälttåg; men en sådan uppfattning hos sin nitiske generalkvartermästare var kungen beredd att bära med jämnmod, och från hans synpunkt var Gyllenkrook den lämpligaste person som kunde tänkas till denna belägrings ledande, såsom föga fallen för att förstå mera än det han såg för sina ögon. Ju mera Gyllenkrook beklagade sig för Piper och andra, desto bättre; ty vad därefter överlöpare kunde berätta för ryssarna om cirkulerande rykten i svenska armén, skulle endast vara ägnat att befästa dessa i tron att en allvarligt menad belägring ägde rum i den uppenbara maktlöshetens tecken.

Hela detta spel mellan Gyllenkrook och kungen under denna belägring är i själva verket ett stycke förstklassig komedi, som tyvärr störes av den stora tragediens slagskugga i bakgrunden.

Under tiden drog sig ryska armén efterhand samman längs andra sidan av Vorskla, mitt emot svenskarna, och ständiga sammanstötningar ägde rum i större eller

mindre skala. Längst i söder hade i början av april ett större offensivt företag försökts av svenskarna. Den ryske kavallerigeneralen Rönne hade med en dragondivision, uppskattad till 7,000 man, trängt fram till Sokolki vid nedre Vorskla för att oroa zaporogerna i trakterna där; och vid underrättelsen härom erhöll generalmajor Kruse, som stod i Starie Senchari, 40 km. norr om Sokolki, order att med 2,500 svenska ryttare, jämte en avdelning zaporoger, söka fånga denna styrka. Han övergick floden, gjorde en lång nattmarsch och skulle nått fram i tid för utförande av ett helt oväntat överfall, om han inte onödigt fördröjt sig med opraktiska anordningar. Som det var hunno ryssarna, illa till mods vid att i en disig gryning oförmodat finna svenskar i sin rygg, lugna sig från sin första panik och formera sig; och när greve Nils Gyllenstierna med sitt dragonregemente oförtövat kastade sig emot dem, fick han ingen hjälp av de tvenne närmaste regementena, Karelska kavalleriet och Lifländska adelsfanan (tvenne regementen som tillhört Lewenhaupts armé och förmodligen inte voro mycket vana vid eget initiativ), under det generalmajor Kruse med sina dåliga ögon visade sig bortkommen i morgondimmorna och inte fanns där han behövdes. Det hela blev därför ett fiasko, trots Gyllenstiernas heroiska strid mot en mångfaldig övermakt; ryssarna bröto igenom och försvunno, efterlämnande 400 döda och alltför tacksamma över sin smala räddning för att tänka på att själva utnyttja situationen; och Gyllenstiernas regemente blev till hälften förstört, med uppmot 300 i stupade och fångna. Efteråt, berättar den tappre dragonöversten, »var Hans Majestät med denna aktionen mycket missnöjd och frågade ofta och mycket därefter, varför jag ej blivit sekunderad; och om vårt därefter följda nederlag ej kommit emellan, torde några därigenom blivit mycket olyckliga». Efter detta förblevo svenskarna på sin sida om floden, i överensstämmelse med kungens efterhand allt klarare precise-

rade huvudplan, och nöjde sig med att avvisa ryska framstötar.

Vid Oposchnja, längst i norr, ägde en större sådan rum den 8 maj; den företogs som resultat av ett allmänt ryskt krigsråd, där man varit bekymrad över den nu sedan en vecka pågående belägringen av Poltava och resolverat att besättningen därstädes, jäktad av Gyllenkrooks och överste Bünows dagligen inkastade fem bomber, borde beredas en smula lättnad förmedelst en kraftig diversion. Till den ändan bröt därför Mensjikov själv, på i hast förfärdigade broar och med en styrka av alla vapenslag som skattades till 12,000 man, i en tidig gryning fram över floden och stötte där till en början på en linje skansverk, som hölls av en nyss ankommen avlösning under major Georg Lode vid Åbo, Björneborgs och Nylands tremänningsinfanteri. Denne satte sig till tappert motvärn och skickade bud om hjälp till sin nyss avlösta kollega, major Bähr vid Närke-Värmlands regemente, som med sin trupp ännu befann sig på kort avstånd; men Bähr lät svara att han inte hade order att återvända till skansen, samt marscherade trankilt därifrån. Lode övermannades småningom och blev med 70 överlevande fången; och Mensjikov ryckte fram mot generalmajor Roos, som med fyra regementen stod förskansad i Oposchnja, samt skickade kavalleri söderut för att hindra svensk undsättning. Sådan dök dock snart nog upp i form av ett antal kavalleriregementen under generalmajor Meijerfelt; och när det spordes att kungen i egen person var i anmarsch från Budischtje, och Roos samtidigt bröt fram från Oposchnja, drog sig Mensjikov hastigt tillbaka samma väg han kommit; varvid Meijerfelt, lidande av ett halvläkt benbrott som gjorde honom föga upplagd för galoppader, försummade att i tid hugga in på de avtågande. När kungen hann fram, var det stora Mensjikovska företaget redan slut, med broarna över Vorskla rivna och ungefär 200 mans förlust på vardera sidan, utan att bombardeman-

get vid Poltava på minsta sätt störts i sitt lugna förlopp; och allt som återstod var att ställa den trankile major Bähr för en av Lewenhaupt ledd krigsrätt, som dömde honom att för sitt högst olämpliga beteende tjäna i sex månader som menig soldat.

Nästa dag lät kungen utrymma Oposchnja, brände byn och drog trupperna därifrån till Poltava, liksom för att ge Mensjikov en vink att han dock blivit skrämd av det ryska anfallet och i tid ville dra sig undan för nästa. Men Mensjikov avböjde att stiga in genom den öppnade dörren och föredrog att tillsvidare begrunda andra sätt att komma den beträngda fästningen till hjälp.

Den stackars Gyllenkrook fortsatte att ha en dyster tid framför Poltava. Han tyckte inte om hela denna belägring överhuvud; han hade inte tillräckliga belägringsmedel för att göra sig själv rättvisa i Vaubans stil; han kunde inte inse, trots kungens märkvärdiga försök att intala honom motsatsen, att en sådan fästning, med så stark besättning och under så löjlig beskjutning, skulle kunna tagas på annat sätt än förmedelst en slutlig generalstorm; och vad en generalstorm kunde betyda, även mot en svagare besättning, hade man sett vid Veprik. Men om nu alltså ändå i Guds namn denna belägring tvunget skulle genomföras, borde detta åtminstone ske i överensstämmelse med Gyllenkrooks sakkunniga principer, och inte i enlighet med kungliga hugskott av hopplöst dilettantisk art.

Emellertid fick man när allt kom omkring rätta sig efter överheten och göra sitt bästa möjliga; och med sin kungliga black om foten strävade Gyllenkrook idogt på med gravar och skanskorgar, fick sina paralleller färdiga i oklanderlig vetenskaplig stil, med från kungens synpunkt ängslande hastighet, och var snart färdig att proponera en stormning av ett utanverk. Men en stormning ville kungen, trots alla lärda argumenter, för ingen del veta av: ett trätorn, som mycket irriterade Gyllen-

krook, kunde man för all del gärna skjuta eld på, men inte med åtföljande stormning: bättre att fortsätta med den strikta vetenskapligheten och ägna sig åt en tids minering på något lämpligt ställe. Man hade ju hört att Gyllenkrook vore en stor auktoritet på minor, och han, kungen, vore nu nyfiken att få se hur allt sådant rätteligen ginge till. Minering, påpekade Gyllenkrook, skulle bli en långsam historia; men kungen visade sig inte oroad inför ett sådant perspektiv. Varpå Gyllenkrook minerade, sorgsen och konfunderad men med största nit och skicklighet; och kungen fick en smula ro från sin ängslan att generalkvartermästaren en vacker dag, trots alla kungliga försiktighetsmått, skulle framtvinga intagandet av staden och därmed bringa hela tillställningen till ett poänglöst slut.

Vid en kvällsmåltid hos vännen Karl Hård — drabantlöjtnanten som hjälpt till att förströ kungen under sömnlösheten i Kostenitji — lättade Gyllenkrook på allvar sitt beklämda hjärta rörande all denna galenskap med belägringen; detta så mycket hellre som även överste Siegroth var närvarande, en man som mer än kanske någon utom Rehnsköld var inne i alla kungens militära tankegångar och som därför av utomstående enkla filosofer i högkvarteret ansågs vara Rehnsköld behjälplig i att locka Hans Majestät till obetänksamma ting. Gyllenkrook utlät sig vidlyftigt om belägringars vådor, om nödvändigheten att göra föreställningar hos kungen, om förlusterna vid Veprik — detta som en lämplig gliring åt Siegroth, som varit behjälplig med arrangemangerna där — samt fastslog slutligen med skärpa att »om infanteriet vid denna belägring blir ruinerat, så fruktar jag sedan, om inte en särdeles lycka sker, att ingen käft kommer här ur landet». Men den tålmodige överste Siegroth »satt helt tyst och hörde på mitt tal och raisoner, men svarade intet»: skamsen, vill Gyllenkrook hoppas, av den lyckade hänsyftningen på Veprik. Mellan dessa båda fanns en gång för alla en oöverkomlig skil-

jemur i militära ting; ty Siegroth var en av de invigda, och sitt förtroende skänkte kungen endast åt dem, vilkas förmåga av tystlåtenhet var pålitlig i alla situationer. Gyllenkrook betraktade utan tvivel Siegroth som en ytlig och självisk gunstling, ansvarslös i sitt förtroliga mummel med kungen; Siegroth såg förmodligen i Gyllenkrook föga annat än en komisk pratmakare, utan märkbart förstånd; under det de i själva verket voro goda män båda, var på sitt sätt, med sina högst olika gåvor. Gyllenkrooks sällsynt renodlade naivitet och hans oftast kritiska inställning gentemot kungens åtgärder äro inte fenomen av den art att böra locka till minskad aktning för honom; hans enkla själsliga läggning gjorde honom inte mindre duglig för den post där han placerats, och hans skepticism rörande kungens militära talanger spirade utan tvivel, såsom redan nämnts, till stor del ur allt det obegripliga och förryckta som denna belägring nödvändigtvis måste innebära för en med densamma praktiskt sysselsatt person, för vilken grundtanken i alltsamman förblev oanad. Man måste känna ett varmt medlidande med honom vid tanken att han med sina intellektuella resurser hade att brottas med följande praktiska paradox. Kungen vill ha sin belägring: Gyllenkrook vill inte veta av någon belägring, emedan han är dödligt rädd att kungen därvid skall vräka fram sitt infanteri mot ett nytt och större Veprik: på kommando arrangerar dock Gyllenkrook belägringen och når en punkt där han enligt konstens regler bör företaga en mindre stormning; och samma Majestät, vars förutsatta fallenhet för slösaktiga stormningar är Gyllenkrooks stora mardröm, vägrar då att till sin motsträvigt medverkande men yrkesmässigt ambitiöse generalkvartersmästares omsorgsfulla bruk anförtro en och annan blygsam liten stormkolonn, till utförande av en detaljoperation vars korrekthet och nyttighet Vauban själv i all sin glans omöjligt skulle kunnat bestrida. Någonting i sin orimlighet mera slutgiltigt förbryllande än en

sådan kunglig attityd lät sig från Gyllenkrooks synpunkt näppeligen tänkas; och eftervärlden bör därför, vid begrundandet av de ting i vilka han var inblandad, och för vilka han efter förmåga sökt redogöra i sin relation, inte förvägra honom en vänlig tanke.

I löpgravarna fanns det klipskare folk, som snart nog drogo sina slutsatser av vad de sågo. Den 15 maj kom Robert Petré

på vakt i tranchén, där herr överste Bünow begynte tämligen kanonera på staden samt också inkasta några glödande kulor; och som Hans Majestät inte ville tillåta mera kanonerande den gången, blev därmed upphört klockan 11 om aftonen, dock mot bemälde överstes vilja, som jag hörde anhålla om 6 timmars tillstånd att blockera på staden som han ville, då Hans Majestät skulle få sin lust på densamma; men som Hans Kungl. Majestät klappade översten på axeln, kallandes honom Grossvater, samt bad honom intet vara så ond, vi finner väl honom alltid, blev den gången intet mera därvid uträttat. Kan man alltså ej annat sluta, än att Hans Kungl. Maj:ts vilja inte varit att bemäktiga sig den staden; ty om han det velat, så hade väl större flit därvid använts; utan lärer Hans Kungl. Maj:ts intention allenast syftat att probera, om fienden ville hålla stånd och försvara staden, eftersom Hans Maj:t aldrig kunnat bringa honom därtill sedan vid Holovzin.

Men ehuru staden för ingen del skulle intagas, skulle den dock pressas tillräckligt för att hos ryssarna vidmakthålla tron på en allvarligt menad belägring, och dagliga skärmytslingar ägde rum mellan garnisonen och manskapet i löpgravarna; inte utan en del förluster för de belägrande, emedan kosacker med sina reffelbössor åter här gjorde sig bemärkta genom sin skjutskicklighet. Men svenska sidans zaporoger — vilkas hela antal vid armén av Petré skattades till 6,000 man vid denna tid — hade samma sorts vapen och plockade under sin ledighet från grävandet idogt bort sådana försvarare som de fingo syn på. Kungen kom gärna längst fram i löpgravarna, där skjutandet som bäst pågick, och fick en gång vara med om att jämte övriga i tranchén »bliva

beniventerade ifrån staden med 3 à 4 döda kattors och hundars samt ruttna rötters utkastande, med vilka de också träffade Hans Maj:t på axeln med en död katta». En kväll fick Petré, åter på vakt, berätta för kungen i två timmar om vad han varit med om vid greve Lewenhaupts aktioner i Kurland och Lithauen; och när Petré, som hade ordets gåva, inte blev färdig med dessa innehållsrika materier på denna tid, återvände kungen till honom när han ett par dagar senare åter hade vakt, varvid berättelsen återupptogs klockan 9 förmiddagen, »särdeles om den sista så kallade Ljesniska aktionen». Rörande denna »gav jag ifrån mig en underdånig berättelse och kunskap, som jag i hastigheten och sanningen likmätigt kunde åvägabringa; vilken discours och relation kontinuerade till klockan halv 12, då han avträdde och gick till sitt kvarter för att få mat». Om slaget vid Ljesna berättade utan tvivel fänrik Petré med en viss belåtenhet för egen del, alldenstund han under detsamma satt fyra av sina musketerare att med gott resultat skjuta på en hög generalsperson på ryska sidan, som senare visat sig vara ingen mindre än prinsen av Hessen-Darmstadt, rysk fältmarskalklöjtnant, död av Petrés salvor strax efter slaget.

De bilder denne ovärderlige fänrik ger av kungen i vardagslag, bland sitt folk här i löpgravarna framför Poltava, visa hur enkelt och otvunget sådant umgänge gestaltade sig. Kungen och fänriken ha sina discourser i all gemytlighet; och varken en fänrik eller en menig soldat rädes för att öppet säga sitt hjärtas mening för kungen, eller att i en och annan sak oförfärat disputera mot högstdensamme. När kungen första gången kom till Petré i tranchén och fick höra att denne var av Helsinge regemente, blev han förvånad, emedan Dalregementet, till vilket helsingarna numera hörde, egentligen hade sin post på en annan plats i löpgravarna. Petré kände inte till hur detta kunde hänga samman; men en menig dalkarl förklarade då strax saken, med själv-

känslan hos en veteran vid ett elitregemente: »Jag vet att de intet lita uppå någon av de andra regementena, därför måste vi alltid stå främst där något gäller». Kungen, säger Petré, »som stod bredvid mig och hörde lika väl som jag vad soldaten sade, frågade mig ändå vad han sagt; då jag honom refererade på nytt hans tal, varåt han log».

En annan gång, när kungen infann sig hos Petré för att höra om något tilldragit sig på hans postering, rapporterade fänriken att intet särskilt förefallit, »undantagandes det att ryssarna kastat 11 granater till mig och att de Gudi lov ingen skada gjort». Utgående ifrån detta, började nu Hans Majestät ett resonemang angående bomber och granater (det rör sig naturligtvis om handgranater), varvid han förfäktade att sådana tingestar vore skäligen harmlösa och inte kunde göra stor skada utom för den händelse de »falla just ned uppå människan». Men en sådan uppfattning ville fänrik Petré för ingen del vara med om, utan förklarade dessa ting vara åtskilligt farligare än så, drog fram erfarenheter från Östersjöprovinserna, där han sett huruledes handgranater »slagit ben och armar, jämväl huvudet sönder på karlen», samt hänvisade yttermera till ett kännbart märke som han själv hade i ena axeln, från ett stycke av en bomb utanför Mitau 1705. Petré fick medhåll av en rysk generaladjutant vid namn Schultz (som sedan längre tid vistades på fri fot hos svenskarna och åtföljde kungen), och resonemanget varade en god stund, utan att dock kungen föreföll riktigt omvänd. Han kände förvisso till handgranater och deras egenskaper lika bra som fänriken, men har förmodligen funnit nöje i att hålla ett intressant meningsutbyte i gång rörande dessa tänkvärda ting.

Emellertid började denna försiktiga belägring trots allt bli kännbar för de belägrade; och för att skaffa sig luft gjorde de den 18 maj ett större utfall, lett av en brigadgeneral Golovin, en man som ett par nätter tidi-

gare lyckats att med två bataljoner och ansenligt förråd av krut och kulor taga sig in i fästningen, under en större demonstration från Mensjikov tvärs över floden, utan att kungen förefallit särskilt angelägen att hindra sådan succurs. Utfallet kom mot en avdelning av Kalmar regemente, men fick efter en liten framgång Gardet i ryggen och tog ett slut med förskräckelse. Golovin själv och ett flertal officerare blevo fångna och största delen av hans styrka nedgjord; endast en obetydlighet kom tillbaka till fästningen. Allt detta var på sitt sätt utmärkt, vittnande dels om svenskarnas allvar, dels om sådan synbar svaghet hos dem som gjort det möjligt för Mensjikov att kasta in de två bataljonerna i fästningen; man kunde nu ha skäl att hoppas att han småningom skulle våga sig på att med samlad makt skrida till undsättning.

I periferin inträffade under tiden ting av blandad och stundom avgjort oangenäm karaktär. Rykten ville veta att tatarkhanen redan satt sina trupper i marsch för att förena sig med svenskarna; därpå fick man säkert bud att en tatarisk deputation var på väg till kungen, och en avdelning kavalleri sändes söderut till möte och eskort, men fick vända med oförrättat ärende emedan ryska avdelningar befunnos vara i vägen. Huruvida något allvar under närmaste tiden skulle bli av från turkars och tatarers sida, förblev ovisst; stundom syntes underrättelserna hoppfulla, och uppmuntrande brev sändes till Turkiet; men samtidigt var rysk diplomati nitiskt verksam därstädes, förmedelst nedslående meddelanden om svenskarna samt stor utdelning av guldmynt bland hovfolk och statsmän; och khanen av Krim försökte samma diplomati hålla lugn med uppgiften att fred nu strax på stunden skulle ingås mellan zaren och kungen av Sverige: allt av vikt därvidlag vore redan lyckligen överenskommet, till och med ett giftermål mellan Karl och Peters syster.

Därtill kom en underrättelse om högst oväntade led-

samheter från zaporogernas håll. En rysk överste hade med ringa styrka, ett par tusen man, gått båtledes från Kiew nedåt Dnjepr samt fullständigt oväntat dykt upp bland de muntra och brännvinsomtöcknade hjältarna nere vid Perevolotjna, vid Vorsklas inflöde i Dnjepr, där de hade sitt huvudtillhåll. Han hade bränt upp en mängd farkoster som de haft samlade där, samt därefter stormat deras huvudfäste på en ö i floden och mördat undan allt vad där förefanns. Det hela hade varit möjligt endast på grund av zaporogernas fullständiga sorglöshet och försoffning; och deras militära kapacitet, som de så ståtligt skroderat om för svenskarna, tedde sig nu i sitt rätta och ganska bedrövliga ljus. Från svensk synpunkt var denna händelse framförallt ledsam på grund av den återverkan den måste ha på sultanen och krimkhanen: om Peter snart skulle kunna visa på ett kuvat zaporoguppror, nyss så hotande, skulle dessa potentaters lust att gå i fält säkerligen märkbart svalna.

Samtidigt började Stanislaus och Krassow att te sig betänkligt problematiska, svepta i en dimblå polsk overklighet ur vilken de endast ytterst långsamt, eller alls inte, syntes förmå arbeta sig fram. De höllo till någonstans bortåt Wolhynien till, sysselsatta med välbekanta polska ting: med upprorsmakare, skärmytslingar, konvokationer, resonemanger, västerländsk diplomati och sporadiska försök att få något slut på någonting och komma någon vart. När detta sista skulle kunna bli av, visste varken de själva eller någon annan, så mycket mindre som zaren detacherat en styrka under den från Holovzin bekante fältmarskalklöjtnanten Goltz att gå in i de polska gränstrakterna och hjälpa till att mota dem, för den händelse de på allvar skulle börja röra på sig. Hela kungens misstag med Polen — hans enda men så mycket mera gigantiska misstag i grundläggande ting — framstod vid ett sådant sakernas tillstånd åt detta håll i sin fulla klarhet. Denna stanislaiska understödsexpedition, i vilken det egentliga nettoresul-

tatet av sex års kunglig möda i Polen skulle förkroppsligas, var nu, vid en tidpunkt då den åtminstone bort avhöras i Kiewtrakten, fortfarande endast en diffus möjlighet: en sak om vilken man endast kunde säga att den kanske (dock högst ovisst) någon gång (dock alldeles obestämt) skulle komma.

All hjälp förblev sålunda tillsvidare någonting ganska ovisst. Men från en synpunkt — en speciell, från politik och sådant mycket avlägsen synpunkt — var detta endast fullt i sin ordning och i överensstämmelse med tingens natur. En hjälte, skulle man kunna säga, kan aldrig bli hjälpt. Han är av sin natur dömd att hjälpa sig själv. Han kan mycket hjälpa andra, på grund av det övermått av styrka som finns hos honom, men emedan han är en hjälte kan han aldrig räkna på återtjänst; ty det är han som förblir den starke, hur illa det än slutligen kan arta sig för honom, under det de hulpna alltid förbli de svaga, ständigt med en känsla av att behöva än mera hjälp och stöd. Den starke är, när det kommer till allvar, nödvändigtvis alltid ensam. Herkules kan inte vila ut vid vägkanten, i förtröstan på att tjänstefolk och amatörer skola hämta upp Helvetets gårdvar; Simson kan inte göra upp med ett dragarlag angående bortbärandet av Gazas portar; med sina egna händer måste de göra allt själva, till dess senorna brista, emedan de äro vad de äro och fått sina mödors storhet utmätt efter övermänskliga mått.

Under sådana allmänna förhållanden i periferien blev det mer och mer tydligt att allt, eller det allra mesta, hängde på utgången av de kombinationer som nu voro i gång runt Poltava. Här skulle måhända inom kort, utan varje behov av inblandning från utomstående, ett stort avgörande komma att äga rum: ett avgörande som, om allt utfölle lyckligt, skulle betyda alltings fullbordan och vinst på en gång; men som visserligen, sådan situationen var, skulle kunna betyda alltings förlust vid motsatt utgång. Ty mycket att falla tillbaka på fanns inte

för kungen, med polacker och tatarer så pass dimmiga och ovissa; och situationen rymde därför ingen möjlighet till trygg medelväg. Utan ett våldsamt och radikalt avgörande inom rimlig tid måste läget bli ohållbart för svenskarna, på grund av den oersättliga bortnötningen i småstriderna; och vid det eftersträvade avgörandet måste skillnaden mellan seger och nederlag komma att bli av fantastisk storlek. Ty Karl XII skulle endast ha verklig nytta av den drabbning han åstundade om den kunde gestaltas så, att en god möjlighet förefunnes att totalt göra av med zarens armé — varvid den eventuella obetydligheten av segrarens kvarvarande styrka efter slaget inte skulle spela stor roll, alldenstund motståndaren vore helt tillintetgjord —; under det zaren å sin sida inte hade någon anledning att låta det komma till en drabbning av denna art annat än med så betryggande överlägsenhet i numeräreu, att ett misslyckande för svenskarna sannolikt, på grund av deras kraftförbrukning under försöket, skulle bli desamma som ett definitivt sammanbrott. Sådana voro den tillspetsade situationens båda alternativ; något tredje fanns knappast. Det var därför ett sällsamt ödesmättat spel som nu spelades längs Vorskla: ett tålamodsspel av oerhörd spänning, där utlösningen måste bli fruktansvärd och ge utslag enligt schemat allt eller intet.

Efterhand som hela ryska armén fram mot slutet av maj allt mera koncentrerades mitt emot Poltava, på andra sidan Vorskla, med Scheremetjev nu också anländ, blevo försöken att tvärs över den lilla floden undsätta fästningen alltmera markerade; förmedelst i bomber instoppade brev kunde fästningskommendanten och fältherrarna på andra sidan Vorskla meddela sig med varandra, och det framgick av sådan korrespondens att Poltava kunde hålla sig juni månad ut men knappt längre. Ryssarna höllo krigsråd, begrundade olika alternativ till undsättning, försökte sappera sig fram genom det breda sumpområde som Vorskla bestod av mitt

emot fästningen, funno sådant ogörligt, men ville i det längsta undvika mera riskabla företag. Vid smärre framstötar över floden såväl norr som söder om staden, visade det sig att de alltid stötte på starkt motstånd söderut, under det svenskarna tydligen voro svagare norr om fästningen, där ryskt kavalleri kunde fatta fast fot och tunna svenska kavalleriposteringar drogo sig bort från stranden. Men att med samlad makt gå över till denna tillgängliga västra strand ville man dock inte gärna våga sig på, ehuru uppgifter av svenska fångar vid denna tid gingo ut på att svenska arméns samlade styrka sjunkit till 12,000 man. Mensjikov och Scheremetjev drogo sig i det längsta för sådant som kunde leda till huvuddrabbning, och något så offensivt som en samlad flodövergång var inte en tanke som för dem föll sig lätt att trivas med.

I stället fortsattes de spridda framstötarna, ämnade att tillräckligt konfundera kungen för att locka honom att häva belägringen; och den 14 juni kom det till en större sådan längst söderut, vid Starie Senchari, där fångarna från Veprik förvarades och där generalmajor Kruse stod med fyra kavalleriregementen. Detta anfall utfördes med sex regementen dragoner och leddes med mycken skicklighet av general Heinske, under det hans motståndare åter hade en föga lyckad dag, liksom nyss förut vid Sokolki. Genom en skenmanöver lockades Kruse att med större delen av sin styrka ge sig söderut, varpå Heinske snabbt gick över floden och föll in i byn, där endast Lifländska Adelsfanan, 150 man stark, samt två kompanier av Södra Skånska kavalleriet lämnats kvar. Veprikfångarna, 1,200 till antalet, vädrade frihet och bröto sig ut samt blevo dels nedhuggna, dels till ett antal av 500 befriade av ryssarna; de fåtaliga lifländarna övermannades; och de två skånska kompanierna — förda av major Anders Koskull, densamma som var på rätta vägen vid Lagercronas marsch — höggo sig under långvarig gatustrid ut genom by och fiender med

förlust av samtliga kompaniofficerare och halva sin styrka. Som ryttmästare vid Göinge kompani föll här den siste greve Lindschöld (son till kungens forne guvernör), med två bröder tidigare fallna; och Koskull själv fick två kulor genom bröstet, men kom sig och fann i en framtid denna strid vara värd ett par rader i en ordkarg relation. Slutligen anlände hjälp, varpå Heinske drog sig tillbaka med de befriade fångarna; och generalmajor Kruses verksamhet som självständig kavalleribefälhavare fick därefter upphöra.

Denna ryska framgång förorsakades av Kruses virrighet, men kunde av ryssarna tolkas såsom tydligt bevis på långt gången svensk vanmakt, särskilt med de befriade fångarna som vittnesbörd om en verkligt lyckad kupp; och kanske på grund av sådan uppmuntran sändes strax efteråt en större kavalleristyrka under Rönne över floden norr om Poltava, vid byn Petrovka, samt började, när den fann sig föga ofredad, förskanska sig där. Rehnsköld fanns i närheten med starka styrkor, men förhöll sig avvaktande, och allt mera folk, jämte kanoner, sändes över.

Den 17 juni var kungens födelsedag och artade sig från början till att bli livlig, dels där Rönne höll till norrut, dels mitt emot själva Poltava, dels ett stycke söder om fästningen, vid byn Nischnie Mlini, där general Hallart tidigt på morgonen började rusta sig till att gå över. En övergång på detta ställe kunde under inga omständigheter tillåtas, och kungen tog tidigt på morgonen, när försöket rapporterats för honom, en bataljon av Dalregementet med sig och begav sig till det hotade stället, där Hallart besatt en ö i den på detta ställe grenade floden. Överkomna ryssar drevos hastigt tillbaka; men dalkarlarna fingo häftig eld på sig från Hallarts kosackskyttar på ön, och kungen skickade fram ett antal zaporoger med samma beväpning för att »ge fyr på fienden med sina sköna refflade bössor». En livlig skottväxling mellan båda sidornas skyttar kom nu i gång,

och kungen red längs stranden för att se efter att allt gick ordentligt till. Skotthållet var kort, ty den skiljande flodarmen var här helt smal; en åtföljande livdrabant, Malcolm Björkman, sköts död vid hans sida; och nu ställde dessa kosackbössor värre till än vid Veprik. När han redan var på återväg från själva stranden, uppför strandsluttningen, träffades han i vänstra foten av en kula från vänster bakifrån, som gick snett framåt genom foten och krossade en mängd ben. Detta var hans andra kula; den första hade hittats i hans halsduk efter Narva; på de nio åren sedan dess hade intet kommit vid honom.

Han fortsatte sin ritt och bad Poniatowski, som befann sig i hans sällskap och som märkt vad som hänt när kungen vacklade till i sadeln, att ingenting säga om saken. Lewenhaupt kom ridande emot honom omedelbart efter det han träffats och såg honom »alldeles bleknad i ansiktet». På Lewenhaupts ängsliga frågor svarade han: »Det är bara i foten; kulan sitter inne; jag skall låta skära ut henne så att det visslar efter». Han gav därefter order åt Lewenhaupt att se till sakerna på denna plats, och red tillbaka mot Poltava. Fänrik Petré, som var med i den pågående striden och av överste Siegroth sänts bakåt i ett ärende, passerade förbi kungen, som frågade rörande hans uppdrag; fänriken såg honom därpå rida bort påfallande långsamt, fot för fot, och förstod att »Hans Maj:t vederfarits någon skada, emedan han nu var något bedrövad». Nådd till Poltava, uppsökte han inte sitt kvarter, som sedan någon tid var förlagt till en bondstuga ett stycke söder om staden, utan red till Dalregementets andra bataljon, som under befäl av överstelöjtnanten Fredrik Drake (salig Jon Stålhammars svåger) var inbegripen i häftig strid med styrkor som sökte tränga fram direkt mot fästningen. Här uppehöll han sig en timmas tid, tills allt befunnits avlöpa tillfredsställande även på denna ort, red därpå till Gyllenkrook och gav denne instruktioner samt

synes även ha haft ett samtal med Axel Sparre, utan att vare sig Gyllenkrook eller Sparre märkt någonting förrän en dräng hos Sparre visade på blod som droppat på marken där kungen hållit. Skottet hade träffat honom omkring halv 9 på morgonen, och först efter klockan 11 fann han sig ha tid att tänka på blessyrens tillsyn; förhållandena voro inte sådana att han så lätt kunde taga sig sjukledigt. Slutligen anländ till sitt kvarter, sökte han måhända stiga av hästen på vanligt sätt, för att övertyga sig själv och andra om hur obetydlig skadan vore, varvid smärtan i den krossade foten blivit alltför våldsam: han föll avsvimmad baklänges och uppfångades av Hultman, som bar in honom på sin rygg och lade honom på sängen.

Kungen är sårad: budet spreds i armén, till fältmarskalken, till Piper, till officerare och soldater runt om i sina förläggningar: det mest skrämmande av alla tänkbara budskap näst det om hans död. Sannolikt hade många vid denna tid vant sig vid att tänka att han överhuvud inte kunde bli sårad, sedan han nu i nio långa år oskadd vistats bland hugg och skott: att på något sätt Gud höll en sköld framför sin smorde och inte tillät något mot honom förrän kanske när den tid skulle komma då han fyllt sitt verk. Och den tiden kunde förvisso inte sägas vara inne nu. Detta var en olycka av annan art än någon av dem hären hittills råkat ut för; ty allt annat, svält, frost och stridsförluster, drabbade i det allmänna medvetandet alltid främst individen; men detta drabbade med nödvändighet envar.

När närmare detaljer förspordes, fick man försöka trösta sig med att det kanske kunde ha varit ännu värre. Det var dock endast i foten, och ett sådant sår kunde kanske visa sig godartat. Fältskärerna som tillkallats (Melchior Neumann, han som skött honom för benbrottet vid Krakow, samt Martin Rolfer, regementsfältskär vid Upplands infanteri) hade hittat kulan i strumpan, invid stortån, och kungen hade förärat den

åt Karl Hård, drabantlöjtnanten; den hade plöjt upp foten undertill, och alla lösa benbitar hade varit lätta att plocka ut; ibland kunde sådana sår, när lyckan var god, läkas fort nog, och kungen hade sagt till excellensen Piper och generalerna, som i stor förskräckelse skyndat till, att han snart skulle sitta till häst igen. Man finge hoppas det bästa.

Men det var en dålig årstid för sår. Efter den stränga vintern hade kommit en vår och försommar av osedvanlig hetta — så stark dag och natt att den gjorde härdade soldater »avmattade och sömnlösa» —; och sårade och sjuka hade på sista tiden dött mera än vanligt, inte bara på grund av bristen på medikamenter, utan även emedan denna starka hetta lätt kom sår att ruttna och gå till feber, förgiftning och kallbrand. Mot sådant kunde de säkraste fältskärer, även med de bästa betyg från Vällovliga Barberarämbetets kirurgiska sektion i Stockholm och med den längsta praktik i fält, inte göra så särdeles mycket; och trots Melchior Neumanns hela vishet och nit blev såret efter ett par dagar elakartat: kungen fick mycket stark sårfeber, med en inflammation som sträckte sig ända upp till knät. Under två eller tre dagar hade de sakkunniga föga hopp om hans liv.

Stridsbullret på Vorsklasidan invid fästningen fortsatte ett par dagar, men därpå blev det tyst i ryssarnas verk på andra sidan floden. Den 20 och 21, när kungen låg i den svåraste febern, gick zaren med hela sin armé över floden uppe vid Petrovka, där Rönne först gått över, och förskansade sig där med floden i ryggen. Tålamodsspelet hade lyckats till sist: Peter hade nappat; men inte förrän metaren blivit urståndsatt att egenhändigt laborera vidare med sin förvisso mycket svårhanterliga fångst.

Sjunde kapitlet.

POLTAVA.

Hans veteraners lugna gång mot döden,
den skulle slumpen leda, icke han.

Runeberg.

Were such things here as we do speak about?
Or have we eaten on the insane root
That takes the reason prisoner?

Shakespeare.

De höga kommandoförhållandena vid den kungliga armén voro ordnade enkelt nog. Generalitetet bestod vid denna tid av elva personer: — fyra generalmajorer av infanteriet: Sparre, Roos, Lagercrona och Stackelberg; fem av kavalleriet: Creutz, Hamilton, Meijerfelt, Schlippenbach och Kruse; generalen av infanteriet Lewenhaupt; samt fältmarskalken Rehnsköld. I viss mån kunde måhända räknas dit generalkvartermästaren Gyllenkrook, med överstes rang men med en befattning av stor vikt rörande vissa tekniska ting, samt gardesöversten Posse och Dalregementets chef, Siegroth. I detta generalitet var Rehnsköld den ojämförligt dominerande gestalten, på grund av sin rang, sin förmåga, sina bragder och sin rent personliga ställning som kungens förtrogne framför alla andra: den ende som i egentlig mening kunde diskutera verkligt viktiga ting med kungen och stundom rent av inverka på hans beslut. Rehnsköld var, som den tekniska termen lydde, arméns andre kommendör; dess kommendör var självfallet kungen. Men skillnaden mellan kommendören och andre kommendören

var med nödvändighet, trots all Rehnskölds prestige, mycket stor i arméns och generalitetets ögon. Kungens befäl och befälsmyndighet voro självklara ting, ungefär lika självklara som Gud Faders; man kunde inte sätta hans befallningar i fråga, förutsätta något misstag, på allvar resonera emot, eller ens göra någon egentlig inre reservation; vad han befallde hade absolut giltighet för officerare och soldater — om också inte alltid för kansliets mera verserade intelligenser — och detta inte endast emedan han var kungen, utan också emedan han i var mans medvetande var den som förstod sakerna bäst. Han var den befallande en gång för alla; men därav följde att någon egentlig befälsöverlåtelse, så länge han var i livet och fanns vid armén, överhuvud inte kunde äga rum.

När emellertid nu en sådan oberäkneligt svår katastrof som denna kungens blessyr inträffat, måste dock, på grund av den militära situationens högst kritiska art, det psykologiskt omöjliga försökas. Kungen var försatt ur funktionsdugligt skick: hären stod inför ett stort avgörande: kungens sårfeber blev allvarlig och måste ta sin tid: befälet måste överlämnas i Rehnskölds hand, och överlämnas på ett helt annat sätt än vid något tidigare tillfälle, då han — vid Fraustadt och ofta eljest — visserligen varit självständig befälhavare, men endast över en detacherad styrka. Nu hade han att träda i kungens ställe vid kungens egen armé.

Naturligtvis kunde befälet inte överlämnats i mera kompetenta händer, om endast den absoluta auktoriteten kunnat överlämnas samtidigt. Segraren vid Fraustadt, den lysande kavallerigeneralen vid Kliszow och Holovzin, kungens egen läromästare och förtrogne hjälpare i stort och smått alltifrån första början, var en krigare vars like inte lätteligen lät sig uppletas. Likväl tedde sig denna hans nya position, efter allt att döma, från första ögonblicket mycket tung för honom själv, som en börda av vilken hans nerver frestades till det yttersta;

och detta sannolikt inte så mycket för själva ansvarets skull, ty för ansvaret kunde han känna sig lugn så länge kungen fanns i livet, som av andra anledningar. För sina ej sällsynta fiender, främst Piper och Lewenhaupt, tedde han sig överhuvud inte som någon överbefälhavare, utan endast som ett tillfälligt — och högst dubiöst och obehagligt — språkrör för kungen: ett av gunst och förslagenhet framskapat, farligt, i grunden (från deras synpunkt) inkompetent substitut, som man måste hålla ögonen på och av vilket man i varje ögonblick kunde vänta det värsta. Om sådan inställning från dessa håll var Rhensköld från början fullt medveten; och dock hade han nödvändigtvis Piper och Lewenhaupt att räkna med i de allra viktigaste sammanhang. För den händelse kungens blessyr artade sig illa och, såsom det några dagar föreföll troligt, kungen skulle dö, bleve förmodligen Piper — såsom den högste i rang och den ende tänkbare med regeringsmyndighet här ute vid armén — fältmarskalkens förman och den inför vilken han skulle ha att ansvara. Och under alla omständigheter måste han nu, vid de avgörande ting som stundade, ha en sådan man som Lewenhaupt som närmaste man; ty så snart kungen inte, som vid Holovzin, kunde vara sin egen infanterigeneral, fanns ingen annan att tillgå. Stenbock var långt borta; och Mardefelt, som skött infanteriet vid Fraustadt, sov under den gröna torvan.

Rehnsköld är en personlighet som den sentida betraktaren inte har stor möjlighet att nå till närmare bekantskap med. Trots den stora roll som så länge var hans, äro källorna karga rörande personliga upplysningar om honom, och belysande drag och anekdoter äro så gott som obefintliga utanför Lewenhaupts och Gyllenkrooks ensidigt färgade framställningar. Man lär inte känna honom så som man från början lär känna Stenbock, den sprudlande känslomänniskan, eller till och med Lewenhaupt, den pratsamme pedanten. Själv säger han inte mycket; ett par journaler och ett antal brev finnas, men

de äro affärsmässiga och opersonliga ting; liksom sin herre hör han för eftervärlden till de fundamentalt stumma gestalterna. I den tyvärr endast skissartade totalbild man får av honom (av hans porträtt, hans prestationer på slagfälten, Gyllenkrooks och Lewenhaupts relationer, strödda omnämnanden av personlig art på andra håll) ter han sig som en kraftfull, blodfull, kolerisk natur, fysiskt imposant, högdragen, sträng, samvetsgrann och nitisk, med oerhörd arbetsförmåga och den mest fullkomliga lojalitet mot kungen; tämligen skräckinjagande för många och föraktfullt obekymrad till och med gentemot en så betydelsefull antagonist som Piper; dessutom ensam om att i det militära förstå saker och ting på samma sätt som kungen. I olikhet med denne synes han ha saknat all förmåga att stå ut med excentriker och original av Lewenhaupts och Gyllenkrooks art. Kungen, stoisk till sin natur, kunde åhöra sådana personers utläggningar och jeremiader med orubbligt tålamod och därefter arrangera sig med dem med få och stillsamma ord; Rehnsköld besatt däremot intet sådant tålamod, och under det han visserligen för eftervärlden ter sig som en stum gestalt, synes någon brist på uttrycksförmåga ingalunda ha utmärkt honom i det muntliga umgänget i tjänsteärenden; tvärtom torde han ha ägt en markerad expressiv begåvning, med vändningar som han inte bemödade sig om att dämpa när det gällde att raskt göra sin mening klar för en långsam eller klandervärd person.

Han var vid denna tid 58 år gammal, hade som ung gardesryttmästare varit med redan i slaget vid Lund, hade tydligen levat för sin tjänst som få och hade nått fram till en klar och självständig uppfattning av krigskonsten, byggd på enkelhet, ändamålsenlighet och sunt förnuft; oändligt skild från uppfattningen hos en man som Lewenhaupt, för vilken krigskonsten var en av förnuft och ändamålsenlighet oberoende samling formler. Alltifrån krigets utbrott hade han sällan eller aldrig haft någon

egentlig vila; sedan nio år var permission ett lika okänt begrepp för honom som för kungen. Särskilt måste hela detta ryska fälttåg, med dess sedan ett år tillbaka ständiga anhopning av oväntade problem och sällsamma olycksöden, ha för honom i lika mån som för kungen varit en hård påfrestning; och när därunder till och med kungens nervsystem — om vilket man lugnt kan säga att det var sällsynt kvalitetsvara — en eller två gånger visat sig ansträngt, har utan tvivel även den 30 år äldre fältmarskalken inte blivit helt utan märken. Den tidens människor grubblade föga över nerver och vad därmed sammanhängde, talade i varje fall sällan eller aldrig därom; sådana av oss förtroligt smekta begrepp som överansträngning, nervsammanbrott och liknande förefalla ha varit tämligen främmande för deras tankevärld, och själsligt derangerade synas de på sin höjd ha kunnat bli efter att ha fått skallen kluven av en sabel eller genomborrad av en grovkalibrig kula. Fick man, i krigets värv, dräglig förplägnad, några timmars ostörd sömn då och då samt en och annan lugn dag i kvarteren, borde man, enligt tidens enkla åskådning, alltid kunna reda sig med den vanda trallen tills slutet kom eller ålder och reumatism blevo övermäktiga. Likväl måste själva faktum ha funnits, må vara i långt blygsammare omfattning än nu; och det vore kanske inte djärvt att antaga att långa mödor och bekymmer hunnit vid denna tid försätta till och med en sådan kraftmänniska som Rehnsköld i ett allmänt tillstånd av irritabilitet och labil balans, ytterligare accentuerat av de svåra komplikationerna i den ställning i vilken han nu fann sig försatt. Detta kunde då endast ytterligare förminska möjligheterna till godartad kontakt med Lewenhaupt, vars schizoida naturs angularitet och träighet redan på förhand var ytterst besvärlig för fältmarskalken att ha fördrag med och vars alltid grobara snarstuckenhet nu, vid en nervös kolerikers direktiv och admonitioner, måste komma att blomstra i drivhusluft.

Det var sålunda en fruktansvärd börda som nu lagts på fältmarskalkens axlar. Hans ställning som befälhavare vid Poltava är på intet sätt att förlikna vid hans ställning som befälhavare vid Fraustadt, där ett orubbat befälsmaskineri fungerat utan allt gnissel. Man skulle kunna säga att kungen med sitt sättande ur stridbart skick lämnat inte en lucka att fylla, utan två. Han hade lämnat sin post som överbefälhavare att fyllas av Rehnsköld, och samtidigt sin post som sin egen infanterigeneral att fyllas av Lewenhaupt. Därigenom rycktes allt ur sin harmoni, och det kom sand i samtliga kuggar.

På morgonen den 17, när konungen sårades, befann sig Rehnsköld med större delen av kavalleriet uppe i trakten av Petrovka, en mil norr om Poltava, där Rönne med sitt kavalleri passerat Vorskla och nu såg ut att vilja övergå till anfall. Stående på en gammal gravhög, kallad Petrovskaja Mogila (förmodligen ett minne från det stora nederlag som en gång furst Witold av Lithauen, i konung Jagellos dagar, här vid Vorskla lidit mot tatarerna), nåddes fältmarskalken av olycksbudet; och den åtgärd han omedelbart vidtog, vittnar tydligt om hur hans ställnings svårigheter genast framträdde för honom. Han sammankallade sina generalmajorer och överstar till ett krigsråd och bad dem yttra sig om vad man nu närmast borde företaga mot Rönne. Krigsråd var eljest ingenting som brukades av vare sig Rehnsköld eller kungen; men situationen var nu abnorm, och Rehnsköld kände sin isolering tillräckligt starkt för att genom en sådan åtgärd från början försöka trygga ett bättre samarbete under de nu inträdda förhållandena, då pipersk och lewenhauptsk strategi eventuellt kunde bli mäktig. Man nådde vid detta krigsråd till det beslut som för Rehnsköld var önskvärt: man lät Rönne bli kvar vid Petrovka och utrymde de egna ställningarna i trakten för att inbjuda de fientliga huvudkrafterna till flodövergång.

Samma dag på kvällen, efter det Rehnsköld samtalat

med kungen, sammankallade han Lewenhaupt och alla generalmajorerna och meddelade dem att han på kungens befallning önskade höra av dem vad man nu borde företaga sig. De uttalade sig då mer eller mindre enständigt för ett upphävande av belägringen. »Men Hans Excellens svarade», berättar Gyllenkrook, »att det ville Hans Majestät ej»; varvid de vidare deliberationerna gingo ut på att man skulle fortsätta som hittills och se tiden an. Det är tydligt att denna sammankomst är ett av Rehnsköld föreslaget och av kungen gillat försök att stärka Rehnsköld i hans nya ställning.

Därpå kommo de dagar då det föreföll troligt att kungens blessyr skulle leda till det värsta. Den 21 började de ryska huvudkrafterna gå över floden vid Petrovka, samtidigt med att kungen föreföll döende; och dagen därpå ställde Rehnsköld hären i slagordning norr om Poltava, till mötande av ett förebådat ryskt anfall, samtidigt med att kungen — som denna dag börjat bliva något bättre — lät bära sig på bår längs fronten. Trots sitt säkerligen fullständigt maktlösa tillstånd efter föregående dags till synes hopplösa kris och en därvid genomgången våldsam svettningskur (läkarnas sista försök sedan åderlåtningen inte velat hjälpa), ville kungen vara hos hären när det artade sig till drabbning. »*Er schonete der schweren blessure nicht*», säger löjtnanten vid Upplands tremänningsinfanteri Fredrik von Weihe genannt von Walldorff, »*sondern liess durch 24 man Garde sich in eigener hohen person auf dem platz tragen*». Soldaterna skulle veta att han fanns hos dem, även om han ingenting kunde göra, och Rehnsköld skulle ha det stöd hans närvaro måste innebära.

Till drabbning kom det inte denna gång. Ryssarna tänkte inte på anfall, utan endast på förflyttning närmare Poltava ned längs Vorsklas västra strand, en förflyttning som för kungen och Rehnsköld endast kunde vara angenäm, alldenstund ryssarnas förbindelser över floden, som gingo över broar vid Petrovka, därmed ble-

vo högst prekära. Däremot kom det vid detta tillfälle, under svenskarnas uppställning, mellan Rehnsköld och Lewenhaupt till en animerad scen, som inte varslade gott om möjligheterna till samarbete dem emellan. Lewenhaupt hade fått order att ställa upp infanteriet i en linje i slagordningens mitt, men fann utrymmet för trångt och började därför en del förflyttningar i sidled samt satte några bataljoner i en andra linje. Då fältmarskalken såg detta, berättar Lewenhaupt,

kom han, antingen det skulle vara att framför hela armén visa en särdeles auktoritet över mig, eller ock att han eljest gärna ville överfara mig, med en ond min till mig och frågade vart fanen jag ville taga vägen, och om jag ville tränga vår högra flygel in i Vorsklaströmmen. Jag svarade helt modest och utan någon alteration, att jag gjorde det till att giva högra flygeln mycket mera rum, emedan han väl själv såg att fältet var för litet till en linje; och bad jag endast att han ville säga mig sin rätta mening och sedan låta mig råda med infanteriet, så skulle jag snart nog bringa det i god ordning. Men i stället för att bevekas av ett så saktmodigt och välment svar, begynte han att fara mera ut, som förstode jag själv intet vad jag gjorde: han hade ingen hjälp av mig, och kunde han väl själv göra't; skickade därmed, utan att vilja säga mig något, sina adjutanter, den ene hit, den andre dit till bataljonerna av infanteriet, att giva dem ordres, så att de råkade i konfusion; ty fältet var för trångt.... Jag måtte icke utan stor förtret låta sådana ord gå över mig av honom, som var allenast en grad över mig, vilka min Allernådigste Konung, även om jag hade felat, aldrig hade själv sagt mig; och därjämte se att han tilltrodde sina adjutanter större kapacitet, och gav dem mera myndighet vid infanteriet, än mig, som var Konungens general.

Ett uppträde som detta få vi endast kunskap om i den ena partens framställning; från Rehnskölds synpunkt skulle saken utan tvivel låtit åtskilligt annorlunda och provokationen förmodligen tett sig svårare. Vem av de två som i denna lilla episod haft rätt i sak, låter sig naturligtvis inte avgöras, med Lewenhaupt som enda källa. Kanske utrymmet verkligen var trångt för Le-

wenhaupt: han var förvisso högst sakkunnig i allt som rörde normala slagordningar, och hans praktik med infanteri var utan tvivel större än Rehnskölds. Lika möjligt är att han kände sig bunden av något visst schema som Rehnsköld inte brydde sig om, och att därför hans manövrer vid denna uppställning endast tedde sig som obstinat självrådighet för fältmarskalken. Men hur mycket fel Lewenhaupt än kan ha haft: förutsatt att hans skildring av detta uppträde åtminstone i sina grova drag är riktig (och det finns näppeligen anledning att tvivla på den saken), kan Rehnskölds eget handlingssätt långt ifrån kallas felfritt. Lika viktigt för en fältherre som att kunna taktiskt handskas med sina trupper är det att kunna psykologiskt handskas med sina närmaste underordnade, på vilka så mycket måste bero; och hårda ord mot en general framför fronten torde sällan eller aldrig vara en ändamålsenlig åtgärd, ifall den så tilltalade fortfarande skall användas. En offentlig skymf av sådan art kan troligen aldrig förlåtas av någon, minst av en lättsårad och självkär person i högt uppsatt ställning; och det är på den överordnade det kommer an att förmedelst största möjliga överseende och storsinthet undvika uppkomsten av sådana scener. Lewenhaupt var utan tvivel besvärligare än de flesta att ha att göra med; men han och hans speciella besvärlighet voro en gång för alla givna storheter, som Rehnsköld såsom överbefälhavare hade bort taga hänsyn till i samma mån som det stod fast att Lewenhaupt under kungens invaliditet var omistlig i sitt kommando. När därför Rehnsköld nu, inför en i varje fall måttlig förseelse av Lewenhaupt, valde att våldsamt aktualisera den latenta animositeten dem emellan, synes den enklaste förklaringen vara den, att han överhuvud vid denna tid befunnit sig i ett överansträngt och överretat tillstånd.

Under tiden bytte kungen och Gyllenkrook på sitt håll några enkla ord om armén. Sedan kungen, »som låg i en säng», burits längs fronten, lät han föra sig in i ett

hus på platsen för att få sin förbindning omlagd: såret befann sig nu — och länge framdeles — i ett tillstånd av höggradig röta (vilket av läkarna ansågs som ett lugnande tecken), och förbanden måste ofta bytas. Därvid följde Gyllenkrook med, och kungen frågade honom vad han tyckte om armén och slagordningen. Gyllenkrook hade vissa invändningar mot slagordningen, där han på grund av infanteriets svaghet skulle velat se skvadroner instuckna mellan bataljonerna, såsom ibland tidigare praktiserats — ett arrangemang rörande vars goda sidor kungen instämde, ehuru det inte vore lämpligt här —; men i fråga om armén som sådan ansåg generalkvartermästaren att »den ser än Gudi lov väl ut».

Hur väl den såg ut kunde man här denna dag, den 22 juni, för sista gången få en klar överblick av; ty detta var den sista gång denna armé stod rangerad i samlad styrka. Den var långt ifrån så manstark som önskligt hade varit, inte stort mer än hälften så stark som när den för två år sedan gått ut ur Sachsen. Särskilt voro åtskilliga infanteriregementen sorgligt hopsmultna; men med hänsyn till allt elände den under det sista året gått igenom, var den dock förvånansvärt bibehållen. Sådan den stod här, räknade den 18 bataljoner och 101 skvadroner; vartill kommo två svaga infanteriregementen i belägringsverken samt något detacherat kavalleri. I allt kalkylerar den krigshistoriska sakkunskapen dess styrka vid denna tid, sådan den i görlig mån låter sig fastställas förmedelst omsorgsfull analys av alla källor, till ungefär 22,000 stridande, oavsett kosackfölje av olika slag. Ingen mycket imponerande siffra förvisso, här långt borta från alla hjälpkällor och all tänkbar förstärkning (just denna dag kom definitiv underrättelse att allt hopp från Stanislaus och Krassow var slut: de hade aldrig kommit längre än till Lembergtrakten, och där hade de vänt, upptagna bland annat av inbördes oenighet) samt med en rysk armé på omkring 45,000 man att inom kort möta. Men en rysk armé på även

45,000 man skrämde i och för sig inte alltför mycket; och optimismen kunde påminna sig att den svenska här, som en gång vid Narva vänt upp och ned på ungefär samma ryska styrka, endast varit hälften så stark som den man nu mönstrade här vid Poltava. Å andra sidan måste nog envar erkänna att ryssarna i militärt avseende hunnit åtskilligt förändra sig sedan Narva.

Sedan det denna dag blivit klart att något ryskt anfall inte var att vänta, återgingo regementena i kvarter; och under normala kavalleriskärmytslingar mellan de båda nu närgränsande arméerna förflöto midsommardagarna, fram till söndagen den 27 juni. Nästa dag, den 28, hade bestämts till det slutliga avgörandet. Det lönade sig inte att vänta längre. Kungens invaliditet skulle bli långvarig, därom kunde nu ingen ovisshet råda, och det började bli knappt med proviant och fourage för den nu trångt kamperande armén. Dessutom hade man nu fått ryssarna där man ville ha dem: på en plats där de, med floden och den branta strandnipan i ryggen och med sina förbindelser gående ur ena flanken, skulle, om allt ville sig väl, kunna bli fullständigt tillintetgjorda. Gott och väl så långt; om nu bara kungen själv kunnat föra sin armé! Men vid en sådan tanke är det att märka, att Peter vågat sig över floden först efter det han av fångar och rymlingar fått reda på att hans skräckinjagande motståndare var sårad. Karls planer hade gått i uppfyllelse: den situation han så tålmodigt sökt framskapa förmedelst det långa laborerandet med Poltavas belägring hade till punkt och pricka förverkligats; men det ironiska ödet hade låtit förverkligandet äga rum först såsom en följd av hans urståndsättande att själv utnyttja den stora eftersträvade möjligheten. Det är som om någon händelseförknippning från gammal epik och tragedi här plötsligt dykt upp i oklanderlig klarhet.

Vad kungen kan ha tänkt och känt under dagarna mellan ryssarnas flodövergång och slaget är, som vanligt

rörande honom, svept i stumhet och tystnad. Där han dag efter dag låg på sitt sjukläger — en helt ny form av tillvaro för honom — synes han, naturligt nog, ha åtskilligt plågats av långtråkighet, kanske också i ej ringa mån av oro, under de stunder då feber och läkare och löpande affärer inte tillräckligt upptogo honom; ty kammartjänaren Hultman, som var en man av en viss poetisk läggning, fick förströ honom med berättandet av en gammal nordisk hjältesaga om konung Rolf Götriksson, samt annat sådant. Några dagar innan han sårades hade han haft ett samtal med Axel Sparre och överauditören Liljenstierna, där man resonerat om krigarens lott att förr eller senare stupa, varvid kungen (efter den preussiske militärattachén v. Siltmans återgivande) förfäktat att tiden och platsen där man föll inte gjorde mycket till eller från, och att den enda fred som var av betydelse var friden i ens egen själ: ägde man endast den, kunde man likaväl tillbringa sitt liv i fält som på annat sätt. Detta är ett uttryck för en lugn, religiöst fatalistisk inställning, som harmonierar med hela hans väsen; men kanske denna själens frid inte varit så lätt att bibehålla nu, när allt drog sig samman till det stora avgörandet och han själv låg dömd till relativ overksamhet. En annan liten personlig detalj, bevarad av ett tillfälligt vittne, från dagarna närmast före blessyren, kan måhända vittna om att oro och ängslan stundom hemsökte honom, här som i Severien. När fänrik Petré den 6 juni klockan 3 på morgonen i tjänsteärenden passerade förbi kungens kvarter, blev han i den grå gryningen varse »att Hans Kungl. Majestät låg på sina blotta knän och gjorde sin bön till Gud vid ett stort träd i gården framför dess kvarter; vilken bön förrättades med största devotion, så att jag det inte kunde anskåda utan överflödiga tårars utgjutelse». Morgonbön ingick förvisso alltid i kungens vanor; men den mycket stora devotion som fänriken fäste sig vid stod måhända i förhållande till situationens allmänt kritiska karaktär; och efter blessyren och rys-

sarnas flodövergång måste spänningen ha känts ännu åtskilligt hårdare för honom. Vad han så ivrigt bad sin Gud om där under trädet skulle varit värdefullt att veta. Kanske om att Peter måtte gå över floden; eller mera allmänt om lycka och välgång för regementena, för land och folk och för sina båda systrar (den äldsta och mest älskade av dem, Sofia, änkehertiginnan av Holstein-Gottorp, var sedan någon tid död, men därom visste han tillsvidare ingenting); eller också lät han det kanske bli vid »ske din vilja» och fann därmed frid i sin själ.

Emellertid skulle alltså nu allt detta komma till ett slut måndagen den 28; och på söndagen fanns därför åtskilligt att tänka på rörande förberedelser, såväl för kungen själv som för hans generaler. Kungens tillstånd hade åter den 24 försämrats; men samtidigt hade några tatariska utskickade infunnit sig med hälsningar från khanen av uppmuntrande art; och den 26 hade ryssarna rört sig ytterligare en bit söderut längs flodbranten och befunno sig nu i ett nytt förskansat läger inom bekvämt räckhåll. Beslutet om drabbningen fattades, enligt Gyllenkrook, av kungen »i närvaro av Hans Excellens greve Piper, Hans Excellens fältmarskalken och överste Siegroth». Denne sistnämnde var utomordentligt högt skattad såväl av kungen som av fältmarskalken, ty trots sin enkla översterang var han i viktiga sammanhang alltid med; hans deltagande i Lagercronas severiska irrfärd, utan att förmå ge densamma ett lyckligare förlopp, såväl som i de otillräckliga dispositionerna vid Veprik, hade inte satt något märke på honom i kungens och Rehnskölds ögon. Under det förestående slaget skulle han, såsom den dugligaste och i stabsarbete ojämförligt mest förfarne översten, fungera som »överste av dagen» (såsom han också gjort vid Holovzin och vid Desnaövergången), och generalmajor Stackelberg, såsom den förmodligen dugligaste generalmajoren, som »generalmajor av dagen»: tvenne för orderöverföring och annat viktiga, nyligen reglementariskt fastställda stabsbefatt-

ningar, som tillsammans kunna sägas ha utgjort den karolinska arméns närmaste motsvarighet till befattningen som generalstabschef i senare (dock icke senaste) tid. I slaget skulle emellertid samtidigt dessa båda bibehålla sina normala funktioner som truppofficerare, Stackelberg som chef för en infanterikolonn, Siegroth som chef för sitt regemente: ett arrangemang som är svårt att förstå och som i detta fall kom att få högst ödesdigra följder, i det Siegroth som ledare av ett anfall på en redutt rycktes bort just i det ögonblick då han nödvändigt behövts i sin egenskap av stabsofficer.

Utom kungen och Rehnsköld kände måhända endast Siegroth till den allmänna, grundläggande tankegången i det företag som nu skulle äga rum; dessutom möjligen Piper; men med visshet ingen av generalmajorerna och överstarna utanför staben, inte generalkvartermästaren och inte Lewenhaupt. Hemlighetsfullheten bibehölls så långt det på något sätt var möjligt, till förebyggande av varje tänkbar lösmynthet, som snabbt via rymlingar, eller fångar skulle komma fienden till godo. Planen var ungefär följande. Genom en överraskande nattlig marsch av hela armén norrut och fram till någon lämplig position väster och nordväst om det fientliga lägret skulle ryssarna vid dagbräckningen finna sig ställda inför ett fullbordat faktum och ha att slåss i hopträngd uppställning, med floden och dess djupa strandbrant i ryggen samt avskurna från sina längre norrut befintliga broar. Ville de under sådana omständigheter inte komma fram ur sitt läger och slåss, finge de gärna i lugn bli sittande kvar i detsamma tills svälten gjorde av med dem. Denna nattmarschs längd — från det svenska infanteriets förläggningar norr om Poltava till det ryska lägret — var endast omkring 4 kilometer; ett ganska överkomligt avstånd.

Men till förebyggande av varje sådan överraskningsmöjlighet hade ryssarna, medvetna om kungens av Sverige »kända företagsamhet» (som Scheremetjev en gång

uttryckte sig), inte försummat att vidtaga lämpliga åtgärder. Strax sydväst om sitt läger, på ett ställe där den framkomliga terrängen inte var bred (mellan ett av raviner genomskuret parti invid Vorskla å ena sidan, och ett sumpområde å den andra), hade de anlagt ett system av redutter, vilka ej endast genom sin förefintlighet överhuvud, utan även genom sin omsorgsfullt vetenskapliga placering inbördes, skulle beröva svenskarna varje möjlighet att taga sig fram denna raka väg. Och därest svenskarna försökte en annan väg — i så fall en vidlyftig krokväg västerut som enda möjlighet — skulle kavalleriet hinna varna i tid, varjämte svenskarna under en sådan marsch skulle lämna vägen öppen till Poltavas undsättning. Reduttsystemet skapade sålunda från rysk synpunkt tämlig trygghet mot alla offensiva svenska företag. Detta system, tio redutter sammanlagt, belägna på ett par hundra meters avstånd från varandra, hade formen av ett T; med ett brett tvärstreck, bestående av sex redutter, och en kortare, mot den svenska sidan pekande stapel, bestående av fyra. Dessa fyra bakom varandra belägna framskjutna redutter skulle i tid observera varje hotande rörelse från svenskarna; varpå dessa, om de försökte tränga på, skulle hejdas vid tvärlinjen, med hjälp av tillskyndande kavalleri och efterhand infanteri från lägret strax bakom.

Från svensk synpunkt var på förhand detta reduttsystem onekligen ett mycket besvärligt hinder. Men med hjälp av försiktighet, snabbhet och tjockt nattmörker tilltrodde sig kungen och Rehnsköld dock att kunna bemästra det. Mörkret kunde visserligen bli ett tveeggat element, med risk för oreda bland de egna trupperna; men sådan risk finge tagas, särskilt som den med hänsyn till arméns höga kvalitet knappt kunde tänkas bli stor. Armén skulle under den instundande natten i tysthet uppmarschera framför reduttsystemets sydliga ändpunkt, infanteriet främst, på fyra parallella kolonner, därefter kavalleriet, på sex; med denna kolonnfor-

mering bibehållen skulle man därefter snabbt gå fram genom reduttsystemet, i hopp att i mörkret komma så obemärkt inpå dess besättningar, att dessa i yrvakenheten skulle hinna föga uträtta innan de antingen voro nedgjorda eller passerade; därpå skulle man svänga till vänster och i flankmarsch förbi det ryska lägret nå upp till den önskade ställningen nordväst om detsamma, under det kavalleriet i mån av behov rensade terrängen från fientligt kavalleri. Uppbrottet ur kvarteren skulle ske vid midnattstid.

Sådan var planen. Den var sällsynt storslagen, och samtidigt så enkel den under förevarande omständigheter kunde bli. Men den innehöll mera än ett riskabelt moment. Till att börja med nattmörkret, med dess risk för oreda och försening; vidare den möjligheten att redutterna trots all aktsamhet kunde vakna i tid, varvid frammarschen förbi dem — under eld i flanken från de främre och eld framifrån från de bakre — kunde gestalta sig till någonting helt annat än ett enkelt nedstickande av sömniga besättningar. A priori kunde detta alternativ te sig väl så sannolikt som det andra, alldenstund det inte kunde vara mycket troligt att zaren och hans generaler satt slött och sömnigt folk till dessa viktiga verks bemanning; och en mycket stor fältherre har en gång formulerat den enkla men visa satsen, att man alltid bör räkna med att fienden kan handla så som den borde handla. Men några förhandsdispositioner för denna ej osannolika eventualitet synas kungen och Rehnsköld inte ha brytt sig om; sedan väl uppmarschen ägt rum, ha de väl menat, finge man handla efter omständigheterna och bestämma det lämpliga på platsen.

Men därtill kom ytterligare en riskabel sak; nämligen att varken Lewenhaupt eller hans generalmajorer på förhand anförtroddes det minsta rörande denna genombrytningsmanövers egentliga mening och vart man vidare syftade efter dess verkställande. Man skulle gå mot ryssarna i natt från en viss utgångsställning och vid

ett visst klockslag: mera visste ingen vid trupperna. Den alltid förefintliga motviljan hos kungen att på förhand röja sina planer, till och med för sina egna generaler, kom sig inte enbart av farhågan att viktiga ting därigenom i förtid kunde komma ut; utan också därav, att sådana förhandsmeddelanden lätt kunde komma att likna en sorts krigsråd, där man kanske skulle ha att lyssna till invändningar, resonemanger, »krigskonstens regler» och liknande tröttsamma ting. Nu äro krigsråd utan tvivel, sådana man kan se dem praktiserade i historien, gemenligen mycket dubiösa tillställningar; men de medföra onekligen den fördelen att deltagarna på förhand något så när veta vad som är avsett att äga rum, när de rycka ut med sina trupper: en fördel som kan tänkas stundom uppväga ganska avsevärda nackdelar.

Det är klart att kungen, i en så alltigenom extraordinär situation som den föreliggande, inte skulle lagt sig i om Rehnsköld funnit lämpligt att upplysa åtminstone sin närmaste underordnade om företagets grundidé. Kungen själv hade, så vitt man vet, aldrig undanhållit sina planer för sin närmaste man, Rehnsköld själv; och det kunde då varit god logik att Rehnsköld nu i sin tur, som överbefälhavare, upplyst Lewenhaupt på samma sätt, detta redan med hänsyn till möjligheten att han, Rehnsköld, kunde stupa i slaget. Men här spelade nu det personliga förhållandet mellan Rehnsköld och Lewenhaupt in på ett avgörande sätt. Rehnsköld tyckte inte om att tala med Lewenhaupt, emedan de såväl i militära som i andra ting omöjligt kunde förstå varandra; och Lewenhaupt, ständigt på sin vakt mot fältmarskalkens förutsatta illfundigheter, hade ett sätt att vid tilltal svepa sig i en sorts bitter förbindlighet och ironisk underdånighet som var ytterst prövande för Rehnsköld. Om emellertid nu, trots allt, Rehnsköld sökte göra våld på sig och verkligen sätta Lewenhaupt in i alltsamman, skulle naturligtvis denne ögonblickligen våldsamt stegra sig, i en extas av krigsvetenskapligt pe-

danteri, finna det hela förryckt — kolonnformering, reduttgenomgång, flankmarsch och allt — och totalt stridande mot marskalkens av Luxembourg principer samt dels själv spjärna mot alltsamman efter förmåga, dels sannolikt rusa till Piper och få denne uppskrämd och retad, förmedelst fluent explicerande av fältmarskalkens osedvanligt ansvarslösa äventyrligheter nu när han hade friare hand än vanligt. Och Rehnsköld fann sig ha tillräckligt att stå i redan, utan allt sådant meningslöst oväsen som därav kunde komma. Bättre därför att i görlig mån hålla Lewenhaupt utanför hela tankegången: att laborera med honom uteslutande förmedelst korta klara order, en åt gången, vilka han då borde kunna svälja bit för bit utan onödiga konster.

Från Rehnskölds synpunkt fanns det dessutom ett högst betryggande moment i den ömtåliga situationen mellan honom och Lewenhaupt: kungen själv skulle följa infanteriet. Visserligen befann sig kungen — med sin utmattning, sin orörlighet och sitt behov att var tredje timma få såret ansat av läkare — i ett tillstånd som gjorde honom föga lämpad för ett slagfält; men även om han varit döende, skulle han ansett det självklart att vara hos sitt folk vid en huvudaktion. Soldaterna på Mora kompani hade en sista gång visat sin händighet med timmermansverktyg genom att tillverka en hästbår, av praktisk och lättransportabel art, med skackelanordningar för en häst fram och en bak; och för den händelse hästarna skulle i slaget visa sig oregerliga eller bli skjutna, hade 24 man av Gardet uttagits att följa kungen och vid behov bära honom på båren; — bland vilka befann sig gardesmusketören Nils Frisk, som burit honom efter benbrottet vid Krakow, samt de av dennes kamrater från den gången som ännu voro i livet. Dessutom skulle han åtföljas av 12 drabanter, med korpralerna Bror Rålamb och Christer Henrik d'Albedyhl, under befäl av drabantlöjtnanten Johan Giertta.

Detta måste för Rehnsköld te sig såsom ägnat att lugna åtskilligt av oron rörande Lewenhaupt och infanteriet; men som det blev, kom kungens närvaro inte att spela någon roll vid de avgörande ögonblicken. Han kunde på sin bår följa en marscherande trupp, men stort mera än så kunde han inte göra. Han kunde inte få någon överblick, inte utanför sin närmaste omgivning se vad som skedde eller borde ske, inte följa och snabbt gripa in i ständigt skiftande händelser vid en i rörelse stadd armé. Hans verkan på händelsernas gång blev endast den allmänna verkan som medvetandet om hans närvaro kunde skänka armén; och missförstånden mellan Rehnsköld och Lewenhaupt kommo under slagets gång att utspelas lika ostört som om kungen alls inte varit med.

Om Rehnsköld inför slaget befann sig i ett (på allt sätt mycket begripligt) nervöst tillstånd, visade sig däremot kungen, när avgörandet var beslutat, i sitt normala skick av stillsam oberördhet. Gyllenkrook berättar att han »söndags eftermiddag före aftonsången» inkallades av fältmarskalken till kungen, som låg i sin säng. Rehnsköld meddelade honom kungens beslut att attackera fienden instundande natt samt befallde honom att »avdela infanteriet i 4 kolonner». Gyllenkrook bad då att få arméns ordre de bataille, vilken fältmarskalken lämnade honom; och därpå »stod jag litet stilla vid Hans Majestäts säng och beså ordren». Detta blev genast irriterande för fältmarskalken, som för att få fart på Gyllenkrook utbrast: »Kan I dela infanteriet i 4 kolonner?» — något som var en ganska elementär uppgift och för vilken ingen kunde vara mera kompetent än generalkvartermästaren, till vars sysslor sådant hörde. »Hans Majestät», fortsätter Gyllenkrook, »av nåd förekom mig i talet och sade: Ja, ja, Rehnsköld! han kan det göra.» Kungens vänligt lugna sätt att umgås med sina män kommer här till synes gentemot fältmarskalkens mera barska maner; och sedan Gyllenkrook gått

in i Hultmans kammare och därstädes ordentligt verkställt kolonnindelningen — »var kolonn på särskilt papper och med generalmajorens namn, som skulle kommendera, satt därpå» — samt därefter återvänt till kungen, med vilken han nu befann sig på tu man hand, »sade Hans Majestät mig leende», liksom för att ytterligare lugna honom efter Rehnsköld lilla utbrott: »Fältmarskalken mente, I skulle ej kunna dela av infanterikolonnerna!» Anekdoten är enkel och materiellt poänglös; men åter är det här som om ett eko av den autentiska rösten förnummes.

Under tiden hade Rehnsköld lämnat kungen för att bege sig till kavallerikvarteren vid byn Puschkarjovka ett stycke västerut och ge nödiga order där. När han kom ut från kungens hus, fick han se Lewenhaupt i närheten och, berättar denne, »ropade mig och bad mig komma och sitta med honom på en bänk framför konungens fönster». Han ville nu ge Lewenhaupt sådana upplysningar som voro nödvändiga, samt sökte dessutom efter förmåga att utplåna intrycket av deras senaste sammanstötning. Lewenhaupt kom och satte sig

med sådan vänlighet, som hade Fältmarskalken aldrig tillfogat mig den ringaste tort; han ställde sig ock mycket vänlig mot mig och frågade, om jag väl visste vad Hans Majestät hade beslutat. Jag svarade nej, emedan Fältmarskalken väl kunde veta att sådant ej kommunicerades mig. Han sade, att Hans Majestät hade beslutat att nästa dag på morgonen gå löst på fienden, och att han ville giva mig ordre av bataillen. Jag svarade: I Jesu namn! Gud give lycka! jag är färdig till allt vad Hans Majestät nådigst behagar befalla mig. Fick sedan ordningen av bataillen hos infanteriet, och order att infanteriet skulle uti 4 kolonner marschera ut och så tills vidare förbliva uti sin marsch. Och det var allt som mig befalldes, eller om hela desseinen förtroddes.

Lewenhaupt frågade därvid fältmarskalken, om han genast finge taga ut regementena och sätta dem på sina platser i kolonnerna, emedan deras kvarter lågo ore-

gelbundet spridda och det därför lätt kunde bli oreda i mörkret. Men fältmarskalken sade att man inte ville företaga något vid dagsljus som kunde varna fienden; därför skulle utryckningen först ske när Lewenhaupt finge order därom, efter det natten fallit på.

Sedan därpå fältmarskalken ridit bort i sina ärenden till kavalleriet, kom Gyllenkrook ut från kungen med sina kolonnindelningar och fann Lewenhaupt jämte generalmajorerna av infanteriet sittande på bänken. Han överlämnade till dem sina papper och underrättade Lewenhaupt att kungen önskade meddela honom vidare order. Lewenhaupt gick in till kungen, under det generalmajorerna läto sina tillkallade överstar skriva av uppställningen. Detta enligt Gyllenkrook, som är en minnesgod man och här inte har minsta anledning att förvränga något; Lewenhaupt däremot, som rörande allsköns betydelselösa ting kan vara utförlig nog, nämner inte ett ord om detta samtal med kungen, utan låter tvärtom framgå (av en högst avvikande och i sig själv föga trolig skildring) att något sådant samtal inte kan ha ägt rum. Hans förtegenhet rörande detta harmonierar självfallet med hans strävan att framställa sig såsom den som ständigt hölls på avstånd och åt vilken ingenting meddelades, och vad kungen kan ha sagt honom är därför okänt. En gissning ligger dock ganska nära till hands.[1] Kungen har med säkerhet ingenting sagt honom rörande själva planen för slaget; däremot har han tydligen sagt något som för Lewenhaupt efteråt varit obehagligt att återkalla i minnet. Sammanställer man nu detta med det faktum att Lewenhaupt och Rehnsköld nyss haft ett samtal på bänken »framför konungens fönster» och att Lewenhaupt därvid yttrat, kanske med betoning, att han vore färdig »till allt vad Hans Majestät behagar befalla mig», så synes det inte osannolikt att kungen, som i stillheten i sin kammare måste höra detta

[1] Men förblir endast en lös gissning. I generalstabsverket är sammanhanget här framställt på ett annat sätt, som måhända är bättre.

samtal, kallat in honom för att göra klart för honom att Rehnsköld vore överbefälhavare och att Lewenhaupt i allt hade att rätta sig efter dennes befallningar, oavsett att kungen själv skulle följa med. Den märkvärdigt precisa detaljen om att bänken stod framför fönstret (någon enkel glugg i väggen) kan ha bitit sig fast i Lewenhaupts minne emedan det var därav som hans inkallande till kungen föranleddes, ehuru han i övrigt funnit lämpligast att inte låtsas om detta samtal.

Det blev nu kväll denna söndag (den sista dagen i den gamla världsordningen för kungen och hans män); mörkret började falla på, och kungen lät bära sig till Gardets kvarter. Därpå blev det en stunds stillhet och sömn för dem som därtill hade lust och lägenhet. De flesta här i infanterikvarteren skulle långt före nästa natt sova ostörda och för alltid.

Under väntan »talade kungen med en och annan». Hästarna för båren höllo tillreds, med drabanteskorten och de 24 bärarna av Gardet; Melchior Neumann och två andra fältskärer voro med, samt Hultman med »en halvstops drickesbägare av silver». Gyllenkrook höll sig i kungens närhet; där märktes också Poniatowski, den tappre polacken; kammarherren Günterfelt med sina båda konstgjorda händer, som han fått efter Kliszow; samt hovjunkaren Gustaf Adlerfelt, som ännu föregående dag gjort en anteckning i sin journal, om fientliga rörelser och förskansningsarbeten, och vars arbete med *Histoire Militaire de Charles XII* därmed nått sitt slut. Piper kom tillstädes och »satte sig på backen ej långt från konungen»; Rehnsköld syntes också, i väntans spänning; och Lewenhaupt, som egentligen bort syssla med koordinerandet av infanteriets utryckning, satt »med min kappa om mig slagen» i stor placiditet, besluten att ingenting göra utan order.

Vid midnattstid, eller något därefter, när mörkret var som tjockast, ropades av någon (kanske av fältmarskalken själv, tror Lewenhaupt): »Upp, upp, det

är tid att marschera!» och infanteriet ryckte ut. Det blev genast oreda, emedan alla bataljoner, i brist på närmare anvisningar, ryckte ut samtidigt och kommo om varandra på marschen; och när Rehnsköld efter en stund anlände fram mot infanteriets uppmarschplats söder om de fientliga redutterna, rådde mycken förvirring vid strävan att få kolonnerna sorterade. Därmed yppade sig från början det genomgående fenomen i detta slag som en karolin uttryckt med orden att »där var i det slaget intet rätt kommando, utan envar gjorde som honom syntes bäst». Lewenhaupt själv utbrister, såsom allmän reflexion om slaget, dock mera med tanke på Rehnsköld än sig själv: »Gud give att vår Allernådigaste Konung inte hade varit blesserad, och själv hade kunnat antaga sig saken, aldrig hade det så gått!»

Denna oreda vid infanteriet var en första och högst oväntad chock för Rehnsköld, och han gav sig oförtövat in bland bataljonerna för att få saken ställd till rätta. Han frågade, naturligt nog, efter kommenderande generalen, och fann efter en stund Lewenhaupt. »Var fan hållen I till?» undrade fältmarskalken; »här är ju allt i konfusion.» Lewenhaupt förklarade ingående att orsaken kom sig av mörkret; varpå Rehnsköld frågade: »Vilket regemente är det som följer nu härnäst?» »Det kan jag inte veta i mörkret», svarade Lewenhaupt, »ty jag kom först nu hit.» Vid ett sådant svar, vittnande om sublim likgiltighet för allt, bröt Rehnsköld ut på allvar: »Ja, si så ären I: I bekymren eder om intet: jag har ingen hjälp eller gagn av eder, aldrig hade jag trott att I skullen vara sådan: jag hade föreställt mig helt annat om eder, men jag ser att det är allt intet.» Inför detta begripliga utbrott, präglat (till och med i Lewenhaupts återgivande) lika mycket av smärta som av raseri, var Lewenhaupts enkla tanke den, att Rehnsköld härmed ville förleda honom till ett häftigt svar och därpå anmäla honom hos kungen för olydnad i tjänsten. Att klandret verkligen hade skäl för sig, synes han där-

emot alls inte ha kommit att tänka på. För att nu inte vålla Rehnsköld den förutsatta glädjen att få anledning till anmälan för kungen lyckades Lewenhaupt, enligt sin egen uppgift, något sånär behärska sig i sitt svar, och erbjöd sig att rätta till allt, så som fältmarskalken ville ha det; men denne förklarade: »Jag skall väl göra't själv» (liksom vid deras uppträde en vecka tidigare); och efter en stund var också allt infanteriet i ordning och på sin plats, i sina fyra kolonner, förda av gardesöversten Posse samt generalmajorerna Stackelberg, Roos och Sparre.

Nu skulle kavalleriet i sina sex kolonner uppmarschera bakom infanteriet; men kavalleriet, som under de nya befälsförhållandena fördes av Creutz, med Hamilton som närmaste man, och som hade en god bit väg att marschera från sina förläggningar kring byn Puschkarjovka, hade vid utryckningen delvis kommit fel åstad, trots att försiktighetsmått på förhand vidtagits; och först efter en lång väntan anlände Creutz, något efter klockan 3 på morgonen, när den korta midsommarnatten redan börjat ljusna. Ingen vårdslöshet synes ha förorsakat denna stora försening, till vilken det täta mörkret kan ha varit tillräcklig anledning; men det är likväl troligt att kavalleriets framkomst skulle skett mera efter klockan, om det som vanligt förts av Rehnsköld. Även här är det i så fall slutligen kungens blessyr som spelar den stora rollen och ytterst förorsakar mankerandet. Kavalleriets försening var ödesdiger, emedan möjligheten till ett överraskande anfall på redutterna därmed försvann.

Från ryska sidan började under tiden förnimmas vissa ljud av »bultande och huggande»: tecken som tydde på att tidigt arbetsmanskap redan var i verksamhet. Ännu hade dock ryssarna ingenting märkt; och efter det fältmarskalken länge vandrat omkring i yttersta oro över kavalleriets uteblivande, samt skickat flera adjutanter för att få Creutz att skynda på, red han en-

sam fram för att bese redutterna på närmare håll. Gyllenkrook red samtidigt på eget bevåg fram med tvenne fortifikationsofficerare i samma avsikt och kunde konstatera att ryssarna arbetade på de två främsta verkens förstärkande. Det var nu så ljust att han kunde se »folk som gick mellan redutterna»; och när han vände om, »kom en av fienden fram utanför redutterna och sköt med en pistol», varpå fiendens trummor begynte röras. Ryssarna voro vakna på allvar, och passerandet av redutterna kunde inte längre gå så lätt för sig.

Rehnsköld återkom till kungen (vars bår under stillaståendet satts ned vid täten av Sparres kolonn) ungefär i det ögonblick fienden slog larm; samtidigt befanns Creutz äntligen vara anländ. Men under Rehnskölds frånvaro på rekognosceringen hade några truppförelser, som helt stredo mot Rehnskölds intentioner, börjat vidtagas vid någon av kolonnerna, sannolikt vid Sparres; Gyllenkrook hörde vid sin återkomst fältmarskalken säga till Sparre: »Du vill vara klokare än jag!», varpå Gyllenkrook och Siegroth hjälptes åt att få misstaget rättat. Rehnsköld gick nu fram till kungen och hade med honom ett kort samtal rörande vad som borde vidtagas, sedan möjligheten till överraskning försvunnit, och sökte med en artig vändning draga in Lewenhaupt, som stod bredvid, i detta samtal, tydligen till sämjans återställande mellan dem. Lewenhaupt ville inte våga sig på att säga något, enär ett förslag av honom alltid, enligt hans förmenande, skulle kunna uttydas till hans nackdel, utan inskränkte sig till att uttrycka en förhoppning att allt skulle gå väl. Rehnskölds beslut, gillat av kungen, blev då att omedelbart forcera sig fram genom redutterna. Det enda alternativet hade varit att vända om och ge upp alltsamman, och ett gott tillfälle skulle då svårligen återkommit.

De främsta verkens artilleri hade nu trätt i aktion; fyra bataljoner ur de båda mittkolonnerna skulle anfalla dessa, under det infanteriet i övrigt skulle på båda

sidor om denna mittlinje av redutter fortast möjligt tränga fram mellan och över de bakre verk som lågo i rät vinkel mot densamma. Här om inte förr hade det utan tvivel varit högst lämpligt att åt de olika infanterikolonnerna, som nödvändigtvis komme att bli mer eller mindre skilda åt av den framskjutande reduttlinjen, ge någon sorts direktiv rörande hela genombrytningens tendens, i form av bortomvarande gemensamt mål eller allmän rörelseriktning, alldenstund sådana direktiv kunde förutsättas bli långt svårare att längre fram överbringa till skilda och i strid invecklade förband; ty från och med reduttforcerandets igångsättande skulle man få tre olika infanterigrupper: den till höger om mittlinjen, den till vänster, samt den som skulle anfalla själva denna mittlinjes verk. Varför Rehnsköld underlät sådan välbehövlig orientering måste te sig ganska svårförklarligt. Kanske spelade hos honom den instinktiva tanken in, att kungen själv befann sig vid infanteriet; möjligen också det faktum att han själv till hela sin praktik var kavallerigeneral och aldrig haft att i detalj dirigera infanteri på ett slagfält, minst i så invecklade förhållanden som här. Han befallde visserligen, för att säkra sammanhållningen under reduttsystemets passerande, att rättning skulle hållas åt mitten; men därmed var näppeligen tillräckligt sagt, i varje fall inte för de bataljoner som avdelats till anfall på de främsta verken. Men, å andra sidan: med dessa bataljoner var Siegroth, som kände till alltsammans, ett faktum som kanske kunde te sig tillräckligt.

Kungen lät under tiden bära sig till Gardet vid överste Posses kolonn längst till höger. Med honom följde Gyllenkrook, vars relation om sina öden i slaget kom att bli ett impressionistiskt mästerstycke: en sorts sällsam parallell till Stendhals berömda skildring av Waterloo.

Just som solen gick upp, ungefär klockan 4, gick det nu löst mot redutterna. Till höger och vänster utvecklade sig infanteriet, i enlighet med erhållna order, i

linje i den mån utrymme fanns, och ryckte raskt framåt; och med Dalregementet anföll Siegroth den främsta redutten i mittlinjen, samtidigt med att Stackelberg förde Västerbottens båda bataljoner mot den närmast bakom liggande. Dessa båda verk, som kanske ännu inte voro fullt färdiga, togos utan större svårigheter. Stackelberg för sin personliga del återvände till sin kolonn till vänster och gick vidare med den; och samman med generalmajor Roos vände sig Siegroth mot det tredje verket i linjen, som under tiden redan anfallits av två bataljoner ur Sparres kolonn längst till vänster. Strax i början av detta anfall träffades Siegroth dödligt och blev liggande »med litet liv»; och därmed var den tunna tråd, på vilken det helas sammanhang berodde, ohjälpligt brusten. I brådskan under sin dubbla roll som överste av dagen och regementschef hade Siegroth aldrig hunnit ordentligt förklara sakerna för Roos innan anfallet igångsattes; Stackelberg var redan försvunnen; de två eftersta bataljonerna i Roos' kolonn (Gardets tredje och fjärde bataljon) hade också försvunnit, utan att Roos märkt varthän, — kallade till Posse och Lewenhaupt på högra sidan av någon adjutant, som väl fått tag i bataljonerna men inte hittat Roos själv; och denna tredje redutt, starkare än de båda framförvarande, lät sig till råga på allt inte tagas. Med de sex bataljoner han fann kvar hos sig — Dalregementets två, Västerbottens två, en Jönköpings och en Närke-Värmlands — blev därför Roos nu hängande på detta tredje verk, som spetsad på ett spjut, utan minsta aning om det helas sammanhang eller ens någon uppfattning av vart resten av armén tagit vägen. Den stora grundläggande olyckan var därmed skedd, strax i slagets början.

Lewenhaupt skulle nu otvivelaktigt kunnat tänkas ha ett intresse av att få alla sina bataljoner med sig genom redutterna, och därför söka hålla ett öga på Roos, som var honom närmast; men Lewenhaupt, med

sin högerflygel, visste föga eller intet om alltings mening och nöjde sig med att för sin del rycka fram. Hans sinne var alltjämt fyllt av harm och smärta efter ordväxlingen med Rehnsköld; och glömsk av den anbefallda rättningen åt mitten, svängde han, efter redutternas passerande, mekaniskt åt höger, där terrängen föreföll honom bäst, samt marscherade därefter, i dyster tankspriddhet, med sina sex bataljoner i linje — Gardets fyra samt en Kalmar och en Skaraborgs — fram mot sydsidan av ryssarnas stora och nu mycket vakna befästa läger, med sådan fart att kungens bår, som skjutits sönder vid passerandet av redutterna och måste lagas, inte kunde hinna med. Belåten med att åtminstone tills vidare ha kommit bort från Rehnsköld, oroade sig Lewenhaupt på intet sätt inför perspektivet att med sex bataljoner gå mot fiendens samlade infanteri bakom skansar; utan fortsatte, med bataljonerna i oklanderlig formulering samt oberörd av artilleri som nu började braka mot honom från skansarna till förstärkning av vad de passerade redutterna kunde prestera, rakt fram utan att se sig om (som en mörk och gigantisk föregångare till Runebergs löjtnant Zidén), i avsikt att genaste vägen taga sig in i det ryska lägret eller bli liggande framför dess palissader; — intill dess han på kort musköthålls avstånd från lägret fann sig hejdad av en djup ravin. Utan modstulenhet började han manövrera för att komma runt dennas ändpunkt och fortsätta. Rehnsköld, som (enligt vad Lewenhaupt under denna framryckning anförtrodde Gyllenkrook) behandlat honom »som en lakej», var långt borta, och allt syntes därför från Lewenhaupts synpunkt ganska tillfredsställande. Kampen mot ryssarna, en sak som alltid kunde expedieras rutinmässigt enligt en eller annan »infallibel regel», tedde sig för honom som en relativt harmlös tillställning jämfört med kampen mellan honom och Rehnsköld.

Under tiden hade Rehnsköld fått fram sina skvadro-

ner och gått till anfall mot Mensjikovs kavalleri (vilket uppmarscherat bakom redutterna) samt trots åtskillig svårighet, mera med det trånga utrymmet än med fienden, i vanlig överlägsen stil drivit denne åstad norrut och väster om det fientliga lägret, längs den riktning infanteriet borde följa, varpå han börjat se sig om efter detta. De sex bataljoner, som under Sparre och Stackelberg gått till vänster genom redutterna, visade sig finnas på önsklig plats, bakom Hamiltons segerrika kavalleri på vänstra flygeln; men i närheten fanns intet mera att se. Därpå upptäcktes Lewenhaupts sex bataljoner, långt framme och alltför långt åt höger, utan sammanhang med någonting annat, under påbörjat försök att komma runt sin ravin; och Rehnsköld fick i sista stund sänt bud dit, att Lewenhaupt skulle låta ryska lägret vara och draga sig åt vänster till de andra.

Klockan hade nu blivit ungefär sex; en stridspaus inträdde vid huvudstyrkan, under det denna gick norrut förbi det ryska lägrets front, till den allmänna planens egentliga utgångsställning; men infanteriet marscherade här med endast tolv bataljoner. Var höllo de sex övriga till, och varför voro inte de med de andra? De voro, visade det sig nu när situationen kunde överblickas, alltjämt kvar söder om den bakre reduttlinjen (vilken fortfarande till största delen var intakt), inbegripna, vid något av de främre verken, i stormningsförsök som nu ingenting annat kunde vara än en ohygglig meningslöshet. Ty enligt planen skulle de endast anfalla redutterna till underlättande av arméns genommarsch, för att därpå, ju förr dess hellre, lämna de i och för sig värdelösa verken och följa armén. Allt kavalleriet var sedan en god stund igenom, och deras uppgift var därmed fullförd. Men av salvorna från deras håll kunde man förstå att de alltjämt, förda av generalmajor Roos, höllo på, fastbitna, isolerade, borttappade, svepta i ödslig obegriplighet. Envar vid armén kunde säga som

Gyllenkrook, när han fick höra denna kalamitet: »Hur i Jesu namn är det tillkommet?»

Det berodde på åtskilliga orsaker. Det berodde på att den stackars olycklige Roos inte var tankeläsare och inte kunde rätta sig efter Rehnskölds intentioner när han aldrig fått höra dem. Det berodde på att Siegroth inte förklarat sig ordentligt för Roos. Det berodde på att Siegroth strax därefter stupat. Det berodde på att Lewenhaupt, fördjupad i sina personliga bekymmer, glömt att tänka på rättningen åt mitten och underlåtit att befatta sig med annat infanteri än det han fann närmast omkring sig; på den hos honom förefintliga paniska, hatfulla skräck för Rehnsköld, som gjorde honom beredd till vad som helst hellre än att riskera en ny snäsa av denne, och som därför gjorde honom oförmögen att förfråga sig angående någonting eller att visa annat självständigt initiativ än sådant som direkt kunde härledas från en makt ännu starkare än Rehnsköld, nämligen de »infallibla reglerna». Det berodde sålunda på flera; i någon mån på ödet; i betydande utsträckning på Lewenhaupt; men alls inte enbart på honom. Ytterst berodde alltsammans på kungens blessyr.

Rehnskölds känslor, när han efter sin segerrika kavalleristrid plötsligt kom till insikt om detta sakernas tillstånd, kan man utan svårighet ana; men egentligen sätta sig in i deras överväldigande styrka kan man näppeligen, beroende på att vardagsmänniskans form av tillvaro inte rymmer mycken möjlighet till upplevandet av en jämförlig olycka. Trots alla slitningar och förseningar under uppmarschen, och trots det försuttna överraskningsmomentet, hade allt just synts arta sig bra. Det fientliga kavalleriet var undansopat norrut, vägen fri upp till den tänkta uppställningen, marschen dit anträdd, den stora kombinationen på väg att förverkligas, med reduttpassagen som en utan större förluster överstånden episod. Och nu plötsligt detta: sex bataljoner kvar på andra sidan redutterna: tredjedelen av in-

fanteriet kvarglömt i ovisshet. Och den egentliga drabbningen ännu inte börjad.

Att Rehnsköld blivit starkt skakad av underrättelsen är självklart; och säkert är att här, på denna punkt i händelserna, en obegriplighet föreligger (åtminstone för den militärt oinvigde), större än någon annan under detta slag. Rehnsköld sände genast överste Hielm med ett dragonkommando åstad bakåt för att »skaffa fram Roos»; av någon anledning lyckades Hielm aldrig finna honom, ehuru trakten kring redutterna vid denna tid, strax efter arméns genomgång, bör varit tämligen fri från andra ryssar än verkens besättningar. Men därmed må vara hur som helst: vad Roos vid denna tidpunkt mest trängtande behövde var inte understöd, av kavalleri eller annat, utan upplysningar och order; och adjutanter, till och med i avsevärt antal, borde ha varit det ojämförligt mest lämpliga och till hands liggande att omedelbart avsända till honom. Ty Rehnsköld måste utan vidare kunnat säga sig att Roos' kvarblivande och fortsatta försök bland redutterna måste bero på en fundamental brist på direktiv och allmän orientering, förklarlig endast genom att Siegroth stupat och lämnat honom okunnig om allt; den enda förklaringen i annat fall hade måst vara att Roos plötsligt blivit sinnesrubbad. En god stund senare, när läget för Roos redan hunnit bli hopplöst, och när vägen till honom var längre och betydligt svårare, sände Rehnsköld verkligen ett par adjutanter, och den ene nådde fram; långt lättare måste ha varit att på samma sätt nå fram nu, men ingenstädes finnes någon antydan om att ens en enda adjutant vid denna tidpunkt sänts. Har för ögonblicket den hårt pressade fältmarskalkens reflexionsförmåga, inför denna förfärande chock, totalt klickat? Eller ha hans order till Hielm under inflytande av en våldsam upprördhet varit så korta och summariska, att denne inte fått klart för sig att ett ensamt buds framkomst till Roos skulle vara av lika stort värde som

hela kavalleritruppens? Allt detta förblir tyvärr en gåta.

Roos' tragedi, som fortsättningsvis kom att utspelas ostörd, nådde ganska snart sin fullbordan. Denne stackars generalmajor hade inte blivit rubbad till förståndet, men något märkbart förstånd kan han dock vid detta tillfälle svårligen sägas ha företett. Hans handlingar och själsliga processer — sådana man kan studera dem i hans egen relation om olyckan — präglas från början till slut av en monumental tröghet och tanketomhet; liksom om han här varit fast besluten att slå det tidigare, långt ifrån obetydliga, av Lagercrona innehavda generalmajorsrekordet i den vägen. Sedan han samman med Dalregementet (som hörde till hans egen kolonn) nått fram till den tredje av de framskjutna redutterna, vilken redan fåfängt angripits av ett par av de andra bataljonerna, och sedan därvid Siegroth vid första anloppet fallit i spetsen för sina män, fann sig Roos med sammanlagt sex bataljoner på hand, där snart så gott som alla regementsofficerare stupade under upprepade stormningsförsök. Utan någon egentlig ledning fortsatte det blinda företaget, under det Roos för sin del synes ha nöjt sig med att flegmatiskt se på — liksom om ett nytt och meningslösare Veprik plötsligt blivit hans eftersträvade ideal —, efter hand en smula förvånad över att det blivit tomt i omgivningarna. Hans två gardesbataljoner hade på okänt sätt försvunnit, vilket förbryllade honom åtskilligt; och därefter fann han att även armén i övrigt på något för honom gåtfullt sätt kommit bort. De allt mera meningslösa och utsiktslösa anfallen pågingo enligt hans egen uppgift länge — enligt ett vittne till dess en löjtnant Daniel Pomerijn vid Dalregementet gick bort till Roos och undrade vad man egentligen skulle taga sig till, eftersom vid detta regemente knappt några officerare funnos kvar —; och med ungefär 40 procent av sin styrka försatt ur stridbart skick nådde då Roos till sist till den konklusionen, att

det vore onödigt att »låta förgäves ihjälskjuta folket» samt beslöt att draga sig ifrån redutten med återstoden. En nära till hands liggande tanke skulle då kunnat vara att försöka draga sig till armén; men detta omöjliggjordes av att han inte kunde komma till skymten av en gissning rörande åt vilket håll armén kunde befinna sig. Under sådana omständigheter kom han, på det att olyckan skulle bli fullständig, att draga sig åt det mest olämpliga av alla håll, nämligen österut. Kanske han sett att kungens bår, när den före anfallet passerade från Sparres till Posses kolonn, gått åt detta håll, eller fått höra att hans båda saknade gardesbataljoner försvunnit ditåt. I varje fall begav han sig ett stycke åt öster, till »en liten skogsudde, dit våra sårade kröpo», och försökte där åter formera sin sönderskjutna hop i kompanier och bataljoner, något som visade sig besvärligt med så ytterst få officerare kvar. Detta tog åtskillig tid; och det kan ha varit nu som Hielm infunnit sig någonstädes väster om redutterna; varvid han i så fall nöjt sig med att i hast konstatera att Roos var försvunnen, och därpå lugnt vänt om. Om Roos i stället för åt öster råkat gå åt väster, en riktning som bort te sig högst betydligt naturligare än den valda, eller om han i brist på hopp att finna armén åtminstone försökt draga sig till den plats i sydväst där han visste trängen finnas samlad med flera kavalleriregementen som bevakning, skulle Hielm knappast kunnat undgå att finna honom, och i varje fall skulle då den kvarvarande styrkan kommit undan; men i de blinda tillfälligheternas spel skulle här intet fattas till undergångens fullbordan.

Ryssarna i sitt läger, som nu efter svenskarnas påbörjade avmarsch upp förbi lägrets västfront hade terrängen fri ned åt redutterna, och som märkt att någon svensk avdelning blivit kvar bland dessa, skickade ned en stark kolonn infanteri och kavalleri, som lokaliserade Roos i hans skogsbryn och från tre håll kringslöt honom där, i samma ögonblick som en av Rehnsköld

äntligen utsänd adjutant, kaptenen vid Livdragonerna greve Nils Bonde, infann sig hos Roos »för att visa oss var armén var». Roos bad adjutanten vänta ett ögonblick med sitt ärendes framförande, medan anstalter gjordes att taga mot anfallet; ryssarna rände på, och handgemäng uppstod; Bonde kom under striden bort från Roos, och denne fick aldrig veta var armén fanns, — en kunskap som för övrigt inte längre kunnat spela någon roll. Den hopplösa striden mot övermakten fortsatte; och här och var hördes soldater ropa att man borde lägga ned gevären, dock för att utan svårighet låta sig övertalas att fortsätta, emedan kungen nog snart skulle komma till hjälp. Med en spillra kom Roos undan åt söder, ned mot Poltava, fortfarande med fienden omkring sig, och kapitulerade slutligen i en skans där, med 400 man kvar av 2,600. När fångarna eskorterades bort, någon gång fram mot klockan 10, hördes uppe i nordväst salvorna från huvudaktionen, som nu hade tagit sin början.

Sålunda förgicks, före det egentliga slagets början, tredjedelen av det svenska infanteriet, och det ärorika Dalregementet däribland, utan stort mera mening och nytta än om hela denna styrka uppslukats av jorden. Därmed avgjordes slagets utgång och avgjordes allt. Från början till slut ter sig denna Roos' katastrof som en orgie av blint vanvett, där endast någon enda liten ljusglimt i rättan tid varit av nöden — hos Rehnsköld, hos Lewenhaupt eller hos Roos själv — för att olyckan, i sin helhet eller till största delen, skulle blivit förhindrad. Varför gav sig inte Siegroth tid till ett par förklarande ord innan han rusade åstad till sitt anfall? Varför offrade inte Lewenhaupt ett ögonblicks enkel tanke på sina order och sitt avlägsnare infanteri? Varför sände inte Rehnsköld omedelbart adjutanter till Roos? Varför agerade Roos med en slö stupiditet som skulle varit anmärkningsvärd till och med hos genomsnittliga världskrigsgeneraler? Och av vilken liknöjdhetens de-

mon blev plötsligt Hielm besatt, en man som mer än en gång visat en markerad driftighet? Man kan efter behag fråga sig allt detta och mera, utan att i något speciellt fall finna ett fullt tillfredsställande svar. Men en grundorsak till det allra mesta förefaller mycket tydlig: alltings vitala centrum fattades, den lugnt ordnande personligheten, den vid sin bår nu hjälplöst bundne invaliden, som inte kunde vara med på rätt plats, inte få överblick och inte i rätt tid ingripa: den man vars av ingen nervositet påverkade tankar och order skulle varit av annan effekt än den överansträngde Rehnsköld känslosvallningar och hans med det spända nervtillståndet sammanhängande, under slaget (såsom man hos Gyllenkrook kan se) framträdande bristfälliga förmåga att uppfatta frågor och ge begripliga svar.

Under tiden hade alltså huvudstyrkan till en början anträtt sin marsch norrut parallellt med ryska lägrets västfront, genom en sumpig skogsmark som till en del dolde rörelserna; varvid Rehnsköld i det längsta sökte bibehålla hoppfullhet rörande Roos' snara framkomst med hjälp av den nedsände Hielm. Men när Hielm efter en stund rapporterade att ingen Roos stod att finna, smalt åtskilligt av detta hopp bort, utan att man dock i situationens för varje ögonblick allt tydligare hemskhet kunde upphöra med nya försök att »skaffa fram» honom. Till den ändan, och eftersom dragonerna ensamma inte lyckades, detacherades nu generalmajor Sparre med sina två bataljoner västmanlänningar att med hjälp av något kavalleri göra ett nytt försök. Lagercrona, som intet kommando hade, synes även ha slutit sig till detta detachement, till vad ökad kraft det därmed kunde vinna; och någon gång vid denna tid sände Rehnsköld äntligen ett par adjutanter. Huvudstyrkans marsch fortsattes norrut, långsamt, med halter, ty man avlägsnade sig ju alltmera från de redutter bak vilka den dystra gåtan Roos alltjämt förefanns olöst, och varje ögonblick har

fältmarskalken hoppats att de saknade bataljonerna skulle börja skönjas i söder. Man hade två olika moras att övergå, på något avstånd från varandra, vilka särskilt för kavalleriet voro besvärliga punkter att passera; och slutligen nådde armén till uppställning nordväst om ryska lägret, i den bästa tänkbara position, men med tio infanteribataljoner närvarande i stället för aderton.

Situationen skulle varit förskräckande för ryssarna, om allt varit som sig bort på den svenska sidan, svenskarna kunde då satt sig i ro att vänta på vad ryssarna skulle kunna taga sig till. Men som det nu var, väntade i stället ryssarna i ro; ty de visste nu att en god del av svenska infanteriet fastnat bland redutterna, och kunde därför med jämnmod se tiden an, medan deras utsända styrka gjorde av med Roos. Ty något försök att storma själva lägret kunde naturligtvis svenskarna inte inlåta sig på, med det fåtaliga infanteri de disponerade samt utan medförda kanoner. Massan av det ryska kavalleriet fanns norrut, täckande förbindelserna åt Petrovka till; en del av deras infanteri fick uppmarschera på båda sidor om lägret; i övrigt höllo de sig stilla och väntade på nyheter från redutterna. Och svenskarna höllo sig också stilla och väntade på samma sak. Slutligen kom Sparre ridande tillbaka med nyheter till Rehnsköld, och de voro så mörka som möjligt.

Ingenting kan gärna vara bättre i sin art än Gyllenkrooks skildring av denna marsch norrut och detta väntans och ovisshetens skede. I hans berättelse ser allt ut att gå mycket hastigt: han lägger minnesbild vid minnesbild utan övergångar, så att läsaren endast förnimmer ett antal korta, andlösa moment; men de tillsynes svindlande snabba upplevelser han relaterar sträckte sig i själva verket över närmare tre timmar, från klockan 6 till fram mot 9:

Sedan red jag till infanteriet åt vänster och fick se Hans Majestäts bår, som ej gick långt från Östgöta infanteriet. Emellertid avancerade vi småningom på fältet in mot ett litet kärr, där halt gjordes och Hans Majestäts bår sattes ned på marken. Greve Piper satt på en trumma strax utmed båren, och som en hop gratulerade Hans Majestät och önskade vidare progress, så gjorde jag detsamma, men därhos sade: Gud give generalmajor Roos vore här, så kunde vi än vidare poursuivera fienden. Hans Majestät svarade mig, att Lagercrona och Sparren äro tillbaka skickade att skaffa honom fram: han lär snart komma hit. Blev alltså armén där något stående.... Litet därefter begynte infanteriet marschera över lilla kärret, och jag följde med Närkes bataljon. Då kom Hans Excellens fältmarskalken till mig och sade, att jag skulle avancera sakta med vänster flygeln in mot den lilla skogen, på fiendens högra flygel kavalleri, som stod i tvenne linjer för oss rangerat på andra sidan kärret. Några kosacker hade posterat sig inom gärdesgårdarna som hörde till byn och sköto in i bataljonen. Alltså lät jag detachera 50 man som körde bort dem, och marscherade jag med bataljonen i front åt den förordnade skogen, dock så att vänster flygeln var något mer avancerad än höger. Efter fiendens kavalleri stod mig mycket när, ville jag så marschera, på det jag i hast kunde svänga mig med bataljonen mot fienden, om den ville anfalla. Litet därpå kommer Hans Excellens fältmarskalken ridande och frågar, om inte jag heller visste marschera i kolonn. Jag svarade att jag marscherar med hela bataljonen i front, och skall gå ända fram till skogen. Jag ville explicera mig vidare, men han svarade mig intet utan sade: Marsch, marsch! och red därmed tillbaka från mig. När jag nu avancerat något längre, kom order att vi skulle stanna. Varpå jag säger åt överste Wrangel, att jag ville rida tillbaka och höra om dessa order, vilket jag gjorde. Litet stycke därifrån kom jag dit där Hans Majestät var och generalmajor Sparre, som höll på att relatera för Hans Majestät, att han ej kunnat komma igenom fiendens force, men sade att generalmajor Roos stod i en skog och defenderar sig bra; vartill jag svarade: Ja, ja, herr general, men det vore bättre att Roosen vore här, och jag fruktar det går ej väl; då generalmajor Sparre svarade mig: Vill han ej försvara sig när han har sex bataljoner hos sig, så får han göra hur fan han vill; jag kan ej hjälpa honom. I detsamma kommer fältmarskalken till Hans Majestät och säger, att fienden kommer fram ur

sina linjer med infanteriet. Hans Majestät svarade: Vore icke bäst, att vi ginge på kavalleriet först och körde bort det först? Hans Excellens fältmarskalken svarade: Nej, Eders Majestät, vi måste gå emot dem. Hans Majestät svarade: Nå, nå, gör som I vill. Då begynte alla bataljoner marschera tillbaka.

I den sista episoden i detta citat, med Sparres rapport om var Roos fanns och hur han hade det, samt de därpå följande enkla replikerna (tydligen endast fragmentariskt ihågkomna av Gyllenkrook) mellan kungen och Rehnsköld, ligger totalsituationens egentliga avgörande ödesögonblick och tragiska höjdpunkt. »Då begynte alla bataljonerna marschera tillbaka.» En enkel sats, men betydelsefull. Rehnsköld hade, efter det han med sin hela närvarande styrka nått längst åt norr, på andra sidan det »lilla kärret», och efter det han i samma ögonblick fått höra av Sparre att Roos befann sig kringränd i en skog öster om hela reduttsystemet (vilket nu var fullt av ryssar som hindrat Sparre att komma fram) — Rehnsköld hade nu, inför denna fruktansvärda klarhet rörande Roos' belägenhet, kommit till ett utomordentligt bittert beslut; nämligen att intet annat fanns att göra än att draga armén tillbaka söderut, längs ryssarnas front, samma väg man kommit, för att nå ned åt redutterna och på något sätt få Roos lösgjord. Och samtidigt var ryssarnas hela infanteri i full färd med att rycka ut ur sitt läger och formera slagordning framför detsamma. Där svenskarna nu stodo, norr om »lilla kärret», innan ännu någon återmarsch begynt, befunno de sig på ett kanonhålls avstånd, ungefär 1,500 meter, från lägrets nordvästra hörn, och i full åsyn av fienden. Att under sådana omständigheter åter övergå i marschkolonn och börja draga sig söderut, parallellt med fiendens uppställning och utan minsta hinder emellan, samt för egen del med ett kärr att övergå, var utan tvivel ett beslut som endast en ytterst desperat situation kunde rättfärdiga. Men Rehnsköld ansåg sig inte ha något val.

Situationens kategoriska imperativ var för honom detta: Innan vi kunna slåss med ryssarnas huvudstyrka, måste vi förena oss med Roos.

Men ryssarnas pågående uppmarsch framför lägret visade honom ganska tydligt det fruktansvärda dilemmats andra horn: Innan vi kunna förena oss med Roos, måste vi slåss med ryssarnas huvudstyrka. I det ögonblick han överginge till denna återmarsch söderut, vore hans initiativ slut och situationen överlämnad åt ryssarna att i lämpligaste ögonblick utnyttja: Rehnsköld skulle få göra vänster om och slåss, utan val och utan tid till förberedelser, i det ögonblick ryssarna började röra sig framåt. Och att de i ett lämpligt ögonblick verkligen skulle röra sig framåt var ganska visst, alldenstund den svenska återmarschen endast kunde tolkas som ett uppgivande av alla offensiva tankar, en reträtt som ytterligare skulle stärka deras tillförsikt, redan stimulerad av de för dem mycket angenäma underrättelserna från företaget mot Roos.

Ett alternativ fanns för Rehnsköld: att själv gå till anfall från den ställning han nu innehade: att helt ge upp varje tanke på Roos, acceptera situationen sådan den var och draga nytta av de möjligheter som funnos. Han befann sig här i ordnad uppställning medan ryssarna ännu höllo på med sin, och han kunde här ännu behålla initiativet, kanske rent av, från sin position snett mot de lägerskansar framför vilka de rangerade sig, komma åt deras norra flank. Å andra sidan hade han endast tio bataljoner infanteri och inga kanoner, mot ryssarnas starka artilleri och 51 bataljoner. Men återigen: detta nu en gång givna styrkeförhållande skulle inte förbättras under marschen söderut, med dess enorma risker, förrän en högst oviss Roos vore nådd.

Det är i denna situation, i detta slutligt avgörande ögonblick — när Rehnsköld vid 9-tiden fattar det förtvivlade beslutet att med hela armén gå tillbaka för att äntligen åter nå förbindelse med den sedan ungefär kloc-

kan 5 isolerade Roos —, som Gyllenkrook åhör det samtal i ämnet mellan Rehnsköld och kungen, av vilket han kommit ihåg ett par fragment. Rehnsköld har klarlagt hela situationen för kungen (vilken ju också själv just hört Sparres rapport angående Roos) och har därpå framhållit den nödvändigheten inför vilken han fann sig ställd. Nu måste man betänka kungens situation. Han kunde ingenting se där han låg på sin bår (som i en likkista, tyckte löjtnant Lüth): ingenting alls när båren stod nedsatt, och förmodligen föga även när den bars, med drabanter och följe omkring. Han var som en blind man på en biografteater, hänvisad till att bilda sig en uppfattning om situationen förmedelst hörsägner. Hur pass ryssarnas pågående uppmarsch fortskred, kunde han visserligen få redogörelser för, likaså rörande härens ögonblickliga ställning och annat; men totalvyn, den av egna observationer från lämpliga punkter vunna sammanfattningen av allt, de många topografiska detaljerna, hela den intuitiva klarhet som endast egen överblick kunde ge, detta fältherrens mest nödvändiga fundament fick han här reda sig utan. Dessutom befann han sig av sin sjukdom i ett höggradigt utmattningstillstånd; och med hänsyn till allt detta är det inte underligt att han visade sig medgörlig gentemot Rehnsköld. Men han var gjord av hårdare virke än denne, och hans instinkt har därför, trots allt, upprest sig mot denna återmarsch. Låt oss hellre slåss som vi ha det nu, från en god och ordnad uppställning: låt oss till en början få deras kavalleri undanschasat, och sedan se vad som kan göras. Rehnskölds svar på kungens förslag — »Nej, vi måste gå emot dem!» — är meningslöst som det står (där det ger intryck av att syfta på ryssarna) och torde ha lytt: Vi måste gå till dem! — nämligen till Roos bataljoner. Ty att gå mot ryssarna var just det kungens alternativ som Rehnsköld avböjde. Och kungen gav då med sig: Rehnsköld kunde ju se allt och därför säkerligen också bedöma allt bättre, och dess-

utom var han för tillfället överbefälhavare. Därför: »Nå, nå, gör som I vill!» Vad kunde han säga annat, så som allt var ställt? Men någonstans finns en deltagares reflexion,[1] att om kungen själv kommenderat, »skulle vi sluppit att göra halvt höger om», — ord som inte gärna kunna syfta på annat än den högeravmarsch som nu begyntes.

Till situationens prägel av nästan övernaturlig tragik hör, att Roos' bataljoner, med vilka man nu gick att med största möjliga risk söka återförening, vid denna tidpunkt inte längre existerade. Roos med sin lilla sista spillra befann sig nu långt åstad nedåt Poltava, — redan, efter vad det vill synas, innesluten i sin skans och med kapitulationen överhängande. Men hans spökbataljoner vinkade ännu, från redutterna och skogen där de förblött, till sina kamrater av infanteriet för att nå en återförening med dem.

Alltså gjorde nu armén höger om och började filera tillbaka över det »lilla kärret» samt vidare nedåt mot ett andra kärr vid byn Budischtje. Infanteriet gick närmast ryssarna; under det kavalleriet, av vilket någon mindre del blev kvar norr om »lilla kärret», rörde sig innanför infanteriet längs en parallell linje, mycket hindrat av detta kärr och därför ur stånd att bibehålla full ordning. Creutz ledde kavallerikolonnens främre hälft, vilken vid fall av vändning mot fienden skulle bilda högerflygel och för vilken det därför var högst angeläget att snabbt komma upp i höjd med de främsta infanteribataljonerna; denna nödvändiga brådska bidrog ytterligare till oreda bland hans skvadroner. Hamilton, med sin vänsterflygel, passerade sist över kärret.

Medan han som bäst var sysselsatt därmed, kom alltings kris, påskyndad (ovisst hur mycket) av ett nytt missförstånd mellan Lewenhaupt och Rehnsköld. Om detta berättar den förre att från infanteriets vänstra flygel, alltså kolonnens kö, där kungen och Rehnsköld

[1] Som det tyvärr är mig omöjligt att återfinna.

då befunno sig, en order kom, repeterad från regemente till regemente, att högra flygeln (där Lewenhaupt själv befann sig) skulle rätta sig efter vänstra. Vad nu än en sådan order under innevarande omständigheter kunnat betyda, tyckte sig Lewenhaupt samtidigt se att vänstra flygeln börjat uppmarschera i linje, varför han själv på samma sätt gjorde front mot fienden. Men Lewenhaupt hade sett fel, och ordern hade inte haft den meningen; och vid Lewenhaupts oförmodade manöver

kom fältmarskalken, och efter sin vana hårdeligen reprocherade mig, varföre jag gjort detta, och sade att det intet var handlat som en trogen Hans Majestäts tjänare, utan alldeles oförsvarligt; fastän jag efter mitt tycke fann det mera rådligt, än på något sätt straffvärdigt... Jag kunde alldeles intet mera tvivla, att icke allt var allenast myntat att tillägga mig någon särdeles blame, eller om någon olycka skedde, att söka om möjligt vore att kasta sådant på min hals, och fann därför så mycket större skäl att åter draga på sagtaste strängen. Jag svarade därför utan någon alteration: Eders Excellens, jag kan försäkra eder, att desse ordres äro komne ifrån vänstra flygeln och från regemente till regemente; antingen Eders Excellens eller Hans Majestät givit dem, kan jag intet veta; Gud förbanne mig om de äro komna från mig. Han sagtade sig något häröver och sade: Jag tror eder emedan I svärjen; men det som den gjort har inte handlat som en redlig man, Gud förlåte honom! vilket han repeterade till tre eller fyra gånger. Sedan vände han åter till vänstra flygeln, varest Hans Majestät på sin ryssebår sittande ankom, och jag följde honom. Så snart han kom något när till konungen, frågade han: Har Eders Majestät givit order att infanteriet skall uppmarschera uti front? Hans Majestät blev röd i ansiktet och svarade: Nej! — på ett sätt att man väl skolat kunna tänka att dessa ordres dock kommit från Hans Majestät. Fältmarskalken tog det ock således upp och sade: Ja, si så gör Herren alltid; jag får intet göra som jag vill; Gud give Herren ville låta mig råda. Jag tänkte vid mig själv: Sker detta konungen, vad hade du annat att förvänta än det som dig skett?

Här har tydligen Lewenhaupt låtit sina känslor mot Rehnsköld skena i väg med sig vid nedskrivandet; ty

bortsett från annat i denna skildring, har naturligtvis kungen inte kunnat med en osanning förneka en order — om infanteriets uppmarsch i linje — som enligt Lewenhaupts egna ord aldrig blivit given; alldenstund den enda order som givits var den, att »högra flygeln skulle rätta sig efter den vänstra», och någon uppmarsch på vänstra flygeln inte skett. Någon så skarp och i denna form på allt sätt ytterst osannolik sammanstöt har därför inte kunnat äga rum; så mycket mindre som Gyllenkrook, vilken vid denna tid följde kungens bår, naturligtvis skulle påmint sig ett så utomordentligt uppträde. Men en ordväxling av något slag har dock säkerligen här förekommit mellan kungen och Rehnsköld; ty Lewenhaupt är inte en man som far med medveten osanning, och notisen om att kungen blev röd i ansiktet bidrar också till detta mått av trovärdighet, emedan en rodnad, enligt andra vittnesbörd, brukade vara ett säkert tecken — ofta det enda — på att kungen var allvarligt ond. Rehnsköld har därför sannolikt, i sin nu alltmera stegrande upphetsning, förgått sig med någon fråga — eller utbrott — i häftig ton, och därvid fått ett så kort svar som möjligt, utan att därvid kungen, trots de för Rehnsköld mycket förmildrande omständigheterna, kunnat dölja sin känsla av att fältmarskalkens sätt var olämpligt. Lewenhaupt har därpå (mer eller mindre omedvetet) fått det hela tillvridet i sitt minne, i sin starka glädje att därmed kunna framställa Rehnsköld som en allsidig översittare, som till och med terroriserade kungen själv.

Infanteriet fick återgå i kolonn; men ryssarna hade fått färdig en slagordning, som Lewenhaupt fann vara »mycket god», och voro färdiga till aktion; och det är troligt att Lewenhaupts felaktiga manöver, som kunde uppfattas som början till ett svenskt anfall, satte dem i rörelse tidigare än vad eljest skulle skett. Men i varje fall var nu för dem det gynnsammaste ögonblicket inne, med ena halvan av svenska kavalleriet oordnad bakom

infanteriet, andra halvan i färd med att övergå ett kärr, och det svenska infanteriet nått just till det läge gentemot fiendens uppställning, att det ryska infanteriet kunde vara säkert på att dubbelsidigt överflygla motståndarna. Nu, strax före klockan tio, kom det därför, på ryskt initiativ, till huvudaktion, med den svenska armén tvingad till strid i ett så bundet tillstånd, att den aldrig fick någon möjlighet att utveckla sin fulla kraft. Det stora avgörandet kom att taga endast en halv timma; det skulle i varje fall blivit hårdare disputerat, och möjligen kunnat utfalla på annat sätt, om Rehnsköld inte givit upp hela den ursprungliga planen genom denna sin återmarsch åt söder. Men återmarschen var ett följdfenomen till olyckan med Roos; det är på denna allt hänger.

Infanteriet bildade åter linje mot ryssarna, så snart dessa sågos börja röra sig framåt; och ehuru tiden nu var knapp, hann ett nytt och sista missförstånd äga rum mellan Rehnsköld och Lewenhaupt. Fältmarskalken översände till Lewenhaupt en order om rättning, som denne förstod så, att infanterilinjen skulle dragas åt höger. Hur klart eller dunkelt denna order var formulerad är okänt, men något helt annat var menat än det Lewenhaupt uppfattade; och Rehnsköld och han kommo på nytt i gräl, varvid Lewenhaupt »blev helt bestörter då jag såg, att jag varken med eller utan ordres kunde göra något i lag; och blev uti mitt sinne alldeles förtretlig och önskade mig hellre döden än att längre stå under ett sådant kommando». Men därmed hade dessa båda tragiska gestalter nått slutet på sitt ömsesidigt prövande umgänge i tjänsten; och när infanteriets framryckning inte längre kunde uppskjutas — Rehnsköld väntade i det längsta, för att ge kavalleriet varje möjlig smula tid att försöka komma i ordning — red fältmarskalken fram till Lewenhaupt, där denne höll för sin front, och lät sin sista order till honom ledsagas av nobla ord; vilka Lewenhaupt, nu ställd

ansikte mot ansikte med en mänskligt att döma säker död, och i sådan situation i besittning av nerver av lika orubblig art som kungens egna, enligt sin vana genast började spekulera över för att komma underfund med deras egentliga innebörd:

Han kom med en mycket vänlig min framför infanteriet, där jag var, till mig igen; jag kan intet veta, om han var övertygad av sitt eget samvete att han gjort mig mycket förnär, eller av vad annan rörelse han fördes; tog mig vid handen och sade: Greve Leijonhufvud, I måsten gå och attackera fienden: Gör som en ärlig man till Hans Majestäts tjänst: Nu vilja vi göra förtrolig vänskap och broderskap ihop. Jag kunde intet begripa huruledes jag skulle uttyda det, annat än att han redan själv begynte tvivla om en god utgång; svarade därför med tacksamhet allenast för den äran av hans vänskap som han tillbjöd mig, och bad honom vara försäkrad att jag hade det hoppet till Gud, att kunna förhålla mig som en trogen Hans Majestäts tjänare; frågade därjämte om Hans Excellences vilja vore, att jag nu strax skulle gå löst på fienden? Han svarade: Ja nu strax. Och jag igen: I Guds namn då, Gud stå oss nådeligen bi!

Därmed gav han tecken till framryckning, trummorna rördes, och med sina bataljoner gick han till sin och deras sista strid. Fältmarskalken, berättar Gyllenkrook, »kom till Hans Majestät och sade: Nu går infanteriet fort på fienden! och red strax bort. Jag svarade i hastighet: Hur är det möjligt, att bataljen redan skall begynnas? Hans Majestät svarade mig: Nu marschera de. Jag bugade mig för Hans Majestät och sade, att Guds änglar ville bevara Hans Majestät!»

Det var en fåtalig styrka som nu gick fram mot ryssarna: endast tio bataljoner, alla i en linje och med breda luckor mellan bataljonerna för att få linjen att efter möjlighet räcka till. Likväl famnade det ryska infanteriet vidare ut åt både höger och vänster, formerat i två långa linjer utan luckor mellan bataljonerna. Den svenska linjen var kanske 4,000 man stark sammanlagt; den motstående ryska räknade minst fyrdubbla styrkan. De trupper som Lewenhaupt förde till denna strid

voro, med sina befälhavare, från höger räknat: Gardets grenadjärbataljon under kapten Libert Rosenstierna (sårad och fången i slaget); Gardets första bataljon under kapten Gustaf Gadde (fången i slaget); Skaraborgs regemente, för sin svaga numerär formerat på en bataljon, under överste Karl Gustaf Ulfsparre (stupad i slaget); Kalmar regemente, också på en bataljon, under överste Gustaf Ranck (stupad i slaget); Gardets andra bataljon under kapten Hans Mannersvärd (stupad i slaget); Gardets tredje bataljon under major Erik Gyllenstierna (stupad i slaget); Upplands regementes första bataljon under överste Gustaf Stiernhöök (stupad i slaget); Upplands andra bataljon under överstelöjtnant Fredrik von Post (stupad i slaget); Östgöta regemente, på en bataljon, under överste Anders Appelgren (kom sårad ur slaget och blev fången vid floden); samt Närke-Värmlands regementes andra bataljon under överstelöjtnant Georg Johan Wrangel (stupad i slaget). Högre befäl, under Lewenhaupt, fördes till höger av Gardets överste, Karl Magnus Posse (kom ur slaget och blev fången vid floden), samt till vänster av generalmajor Berndt Otto Stackelberg (fången i slaget). Lewenhaupt själv red oskadd genom alltsamman.

Vid en sådan strid mellan tvenne parallella infanterilinjer — en gammal enkel stridsform, som redan var den normala hos grekerna — gick segern till den som först kunde få övertag mot fiendens ena flygel och få den krossad eller driven på flykt; ty därmed var fienden kringgången och dess brutna flank ett öppet sår som kunde fås att snabbt fräta sig in mot centrum och vidare. Kavalleriets stora funktion vid ett sådant fall var att genast hugga in i en bruten flygel och få denna frätningsprocess i gång; och ju mera underlägset den ena partens infanteri var till numerären, desto mera viktigt var det att dess kavalleri ögonblickligen var till hands vid en sådan möjlighet, enär ett fåtaligt infanteri inte på egen hand kunde hålla situationen uppe

Slaget vid Poltava. Kopparstick av Charles Simonneau efter målning av Pierre Denis Martin le jeune.

mer än en mycket kort stund. I det föreliggande fallet försvårades allt på förhand framför allt av den omständigheten, att orört ryskt infanteri på grund av den ryska linjens mycket större utsträckning, måste komma att bli kvar på yttersidan av vilken svensk flygel som än kunde ha framgång; och mot orört infanteri, särskilt om det som här var rikligt försett med regementskanoner, var det svårt för kavalleri att uträtta något. Dessutom hade svenskarna överhuvud endast högra flygelns kavalleri att räkna med, emedan de flesta av Hamiltons skvadroner ännu voro sysselsatta i kärret. Och alltings kulmination hängde nu på minuter.

De fåtaliga svenska bataljonerna gjorde nu i sanning vad möjligt var; de gjorde nästan det omöjliga. Den ryska linjen gjorde fortast möjligt halt och öppnade eld med sitt talrika medbragta artilleri, »så snart de kunde räcka oss med kartescher», för att snart också börja med infanterisalvor; men trots alla förluster av artillerielden ryckte svenskarna oförtrutet fram, utan att skjuta; och *man muss,* säger löjtnant Weihe, som var på Mannersvärds gardesbataljon, *unsern soldaten diesen ruhm lassen, dass sie fast springend dem tode unter augen lieffen und von den russischen canonen mehrentheils niedergeschossen wurden, ehe und bevor sie die mousqueterie gebrauchen konnten.* På vänstra flygeln var förmodligen fiendens artilleri alltför överväldigande, ty denna flygel blev efter och nådde aldrig någon framgång; men på högra flygeln, där Lewenhaupt själv befann sig, ryckte gardesbataljonerna samt Skaraborgs och Kalmar oemotståndligt fram, fingo första ryska linjen att svikta och vända sig till flykt, togo och passerade en del av dess kanoner, gåvo en salva — dock med mycket dåligt krut, säger Lewenhaupt, så att skotten ofta klickade och de som gingo av endast hördes »som när man slår två handskar samman» — och fortsatte därpå tills »vi med pikar och bajonetter äntligen räckte fienden i ryggen».

Lewenhaupt synes själv ha befunnit sig vid sin systersons, Erik Gyllenstiernas, bataljon; vad som skedde längst ute på högra flygeln kunde han för krutrök inte urskilja, ehuru han mycket torde ha spanat ditåt för att få se något tecken till kavalleri. Däremot upptäckte han, under det han här drev fienden, att vänstra flygeln blivit efter, och red över dit för att söka få den fram. Men inför övermakt och kanoner visade sig detta omöjligt; tvärtom ökades här det ryska trycket hastigt, och kavalleri, till de fåtaliga och medtagna bataljonernas hjälp, var nu också här högt av nöden för att inte allt skulle översvämmas av påträngande fiender. Soldaterna, nu med nästan alla sina officerare fallna, började vika; Lewenhaupt red in ibland dem, »bad, hotade, bannades och slog», men intet ville hjälpa; han stötte på Axel Sparre, som nu återkommit med sina västmanlänningar (ehuru dessa inte hunnit fram i linjen), och som också försökte få folket att stå. Han ropade till denne: »Käre bror, låt oss för Guds skull laga att vi få dem till stånd igen, på högra flygeln driva vi fienden!» Men Sparre svarade: »Fan själv kan inte få dem att stå; det är omöjligt!» Allt kavalleri Lewenhaupt här såg till, var »en trupp på intet över 50 hästar, som kom till och föll med värjan i handen in i den förföljande fienden, och kom honom inte allenast att studsa utan ock att något vika tillbaka». Den ensamma lilla trupp Lewenhaupt här såg hugga in var livskvadronen av Nylands kavalleri, förd av sin överste, greve Anders Torstensson, — »en herre som inte var mera än 33 år gammal», säger en anonym karolin, »men dock så fullkomlig i krigsvetenskaper, att om han fått leva längre, hade han blivit jämlik sin farfader, den store fältmarskalken». Han föll här samman med sin trupp, men först efter att ha hunnit visa vad som kunnat bli av, om kavalleriet hade kunnat uppträda samlat och i tid. Längre ut till vänster synes generalmajor Hamilton själv, med sitt eget regemente, Östgöta kaval-

leri, ha huggit in på liknande sätt: regementet blev nästan mangrant på platsen, och själv föll han i ryssarnas hand. Han synes vara den ende generalsperson i detta slag, mot vilken ingen har kunnat rikta några anmärkningar.

När Lewenhaupt såg att intet fanns att göra på vänstra flygeln, ville han återvända till de segerrika bataljonerna åt höger, där det egentliga avgörandet måste komma. Det hade redan kommit. Lewenhaupt kunde inte åter nå dessa bataljoner, som fördjupat sig bland ryssarna och »ännu stodo i full eld». Fienden hade redan, försatt i framåtrörelse av sin högra flygels framgång, trängt in i ett mellanrum som uppstått mellan de båda flyglarna; chocken av det svenska anloppet till höger hade hunnit neutraliseras av den fientliga massan och den bakre linjens stöd; kring de framgångsrika bataljonerna flöt fienden samman på alla håll, och ju mera de fördjupat sig framåt, desto mera förlorade voro de nu, inom minuters eller sekunders tid. Men ännu stodo de, som isolerade klippor mot stigande flod. Som en stor skald sagt om en strid av liknande art — Flodden Field — i Europas motsatta utkant:

> The stubborn spearmen still made good
> Their dark, impenetrable wood,
> Each stepping where his comrade stood
> The instant that he fell.

Och alltjämt, även här, kom intet kavalleri. Några ögonblick till, och allt var över; de dogo där de stodo, och svallet slog samman över dem. Det sista som sågs av upplänningarna var att de »till ungefär 100 man eller mera lågo i en hop och som på varandra fallna eller i hög kastade, vari fienden med pikar, bajonetter och värjor ivrigt slaktade och allt vad han kunde massakrerade»; och en annan överlevande — gardeskaptenen Göran von Öller, som själv låg med fem blessyrer — såg hur »major Gyllenstiernas bataljon Garde, som sist av allt infanteriet ännu stod på fötter, alldeles blev om-

kullkastad och i grund ruinerad». Med Mannersvärds bataljon samt Kalmar och Skaraborgs regementen gick det på liknande sätt; endast av de båda gardesbataljonerna längst ute till höger kommo nämnvärda spillror undan.

Infanteriets återförening med Roos' bataljoner hade ägt rum, på andra sidan om alla jordiska vedermödor.

Varför kom aldrig kavalleriet? Därför, kan man kortast säga, att det aldrig hann bli färdigt att uppträda med sådan samlad kraft som hade behövts. Att allt gjordes, som under de föreliggande omöjliga omständigheterna kunde göras, för att få det färdigt och fram i tid, är tämligen klart; ty efter det Rehnsköld sänt fram infanteriet, kunde han uteslutande ägna sig åt sin högra kavalleriflygel, för att få den ordnad och framförd på bästa sätt. En del av Creutz' skvadroner blevo också färdiga till anfall; men de redo mot det infanteri som stod längst ut till vänster i den ryska linjen och mot vilket intet infanteri kommit. Dessa orörda bataljoner bildade fyrkant och förmådde något så när värja sig; dessutom stodo de utanför själva slagets snabba dramatik (där allt kom an på att kavalleriet skulle komma in i det infanteri som de svenska bataljonerna drevo framför sig), och sysslandet med dem var därför till föga nytta. Vidare fick Creutz, just som han red till anfall, ryskt kavalleri i ryggen, framkommet från den ödesdigra reduttlinjen, och under bortjagandet av detta förgick den korta tid då högra flygelns infanteri förmådde hålla situationen uppe med sina bajonetter.[1]

[1] Generalstabsverket gör på denna punkt ett beslutsamt försök att lägga hela skulden för kavalleriets fiasko på Creutz, som alltså till sist skulle ha varit den som vållat nederlaget, efter det Lewenhaupt, i skildringen av slagets tidigare skeden, fått i mesta möjliga mån bidraga. Men Rehnsköld hade efter infanteriets framsändande ingenting av tillnärmelsevis sådan vikt att sysselsätta sig med som att få högra flygelns kavalleri ordnat och därefter lämpligt använt; Creutz var en officer som han var van vid, och om Creutz nu skulle ha missförstått sin uppgift och inte utnyttjat förefintliga möjligheter, så måste i sanning Rehnskölds sätt att ge order denna dag ha varit problematiskt. Närmare till hands synes det an-

Därmed var nu allting färdigt och slut; och där nyss infanteriets tunna ridå funnits — nu brusten och trampad i trasor — vällde ryssarna in bland bakgrundens överraskade publik. Allt är därmed mörker, förvirring och mardröm, med en och annan hastig glimt över någon isolerad scen i vimlet. Gyllenkrook, ridande ute bak vänstra flygeln för att leta efter kavalleri, mötte »en hop infanterister som gingo dispargerade på fältet; till vilka jag sade: »Dra er ihop, bussar! Är ingen officer här?» Men de bortdrivande infanteristerna — trötta dagsverkare som anse att de nu gjort sitt — svara honom med enkla ord: »Vi äro blesserade, och alla våra officerare äro döda.» En stund därefter fastnar Gyllenkrook i ett kärr och finner sig i brottning med »en karl som var till fots» och som gripit i hans gehäng. Han

---

tagandet ligga, att Rehnsköld och Creutz gjort allt vad som kunde göras med kavalleriet; men att ingenting hjälpte, emedan fristen var för kort; varav följer att arméns situation, i det ögonblick ryssarna började röra sig framåt från sin uppställning framför lägrets skansar, var ohållbar.

Att Rehnsköld överhuvud skulle kunna ha någon som helst skuld till att något i slaget gick galet, är för generalstabsverket på förhand uteslutet. Detta är en tes som för den oinvigde är svår att vara med på. Rehnsköld företrädde (liksom kungen) en högre form av krigskonst än t. ex. Lewenhaupt; men var Rehnsköld (eller kungen) därmed befriad från möjligheten att begå misstag? Troligen begå krigskonstens stora och djärva representanter flera fel än den omsorgsfulla medelmåttan; förmedelst sin storhet, sin djärvhet och sin tillit till sitt eget mästerskap försätta de sig bland möjligheter att begå verkligt stora och positiva fel, under det att medelmåttans fel övervägande bli negativa, alltså taga formen av försummade möjligheter. Lewenhaupt skulle förmodligen aldrig gjort högeravmarschen över »lilla kärret»; inte på grund av någon militär begåvning jämförlig med Rehnskölds, utan därför att han aldrig skulle varit i stånd att förmedelst en storslagen plan försätta sig i en sådan situation som den vari Rehnsköld vid detta beslut befann sig.

Analogt skulle man kunna säga, att generalstabsverkets stora fel, nämligen dess genomförda strävan att göra sina båda heroer, Karl XII och Rehnsköld, till formalhjältar som voro höjda över varje möjlighet till militära missgrepp, mycket intimt sammanhänger med verkets hela stora teoretiska grundtanke rörande den höga form av krigskonst som verkligen var deras; och att alltså ett sådant fel knappt skulle kunnat få en så pregnant gestaltning, om inte generalstabsverket varit ett så storslaget tänkt och genomfört verk som det är.

sliter sig lös och kommer upp ur kärret samt finner ute på fältet »en skvadron som hade satt sig och gjorde front åt fältet. Officeren, som var för skvadronen, var en stor karl, men jag kände honom ej; till vilken jag sade: Herre, I gör övermåttan väl; gör eder flit att få flera till stånd. Han svarade: Gärna, herr överste, jag skall göra min flit.»

Rehnsköld skymtar förbi i en sista glimt, ropar åt Piper: *Alles ist verloren!* och försvinner ut åt ena flygeln, där han blir tillfångatagen. Stackars Rehnsköld, den stolte och säkre mannen, sin konungs bästa och mest tillgivne tjänare: för alla var nederlaget bittert, men för ingen kan det ha känts fullt så som för honom. Sin herre skulle han först återse i november 1718; och i dag skulle han bjudas på frukost av zaren, en potentat vid förklarligt gott humör, som endast mera lätt vidrörde bristen på ryska fångar vid Fraustadt. Piper kom också med på samma frukost, med delar av sin svit; men kanslirådet Hermelin, den vältalige och lärde mannen, var inte med där. Somliga sade att han fallit i slaget; andra att zaren låtit nedhugga honom genast efter det han tagits till fånga, på grund av alltför outhärdliga diplomatiska elakheter om högstdensamme som flutit ur Hermelins penna; och någon annan sade sig längre fram ha sett honom i en fästning i Rysslands avkrokar åt sydöst, där han endast hade ett grekiskt Nya Testamente att läsa i. Prins Max av Württemberg högg in med sina dragoner på vänstra flygeln »strax efter fältmarskalkens tillfångatagande» och hejdade ryssarna där, men blev omringad och själv fången; för att ett år efteråt, stadd på hemresa, dö tjugoårig borta i Dubno i Wolhynien. »Han var min bäste vän», sade kungen, när han fick höra om det dödsfallet.

Kungen hade uppehållit sig ett stycke bakom Gardet. När allt brast samman, fick han artillerield på sig; båren sköts sönder, bärare och drabanter föllo, och kungen var i fara att omringas. Han kom med följe fram

vid byn Budischtje och fann vägen spärrad av en rysk bataljon. »Vi måste fram!» sade han; varpå man passerade tätt förbi bataljonen, som gav salva så att »både människor och hästar och trädgrenar föllo till marken». Båren var nu helt sönder, och få bärare kvar; kungen lät lyfta sig på en häst, med det sjuka benet lagt mot hästens hals. Denna häst föll skjuten, och kungen sade: »Giertta ger mig häst!» Drabantlöjtnanten, själv svårt sårad, lämnade då sin häst och blev kvar, stödd mot en gärdesgård, förbidande sitt öde; men hans båda bröder kommo och räddade honom, den ene för att själv bli fången.

Lewenhaupt kom ridande, efter att länge ha försökt att få de vikande och oordnade kvarlevorna att stanna. Han mötte drabantlöjtnanten Hård, som bad honom försöka få folket att hålla stånd, emedan kungen var strax i närheten, nästan övergiven. Lewenhaupt red in bland drivande infanterispillror av vänstra flygeln och ropade: »I Jesu namn, låtom oss intet övergiva kungen, han är här. Då några av infanteriet svarade: Är kungen här, då vilja vi stå. Och så begynte såväl de som en del av kavalleriet att sätta sig igen.» Nu såg han kungen själv »komma ridande på en slät häst, och hade lagt sin blesserade fot på hästhalsen, vilken av det stadiga rörandet mycket blödde». Kungen såg på Lewenhaupt och sade: »Leven I än?» Lewenhaupt svarade: »Ja, nådigste Herre; bättre Gud hur här står till!» Kungen undrade vad man nu skulle taga sig för.

Ryssarna ryckte nu fram med största försiktighet och tvekan, perplexa över vad som hänt; och småningom kom vad som fanns kvar av den svenska armén till något mått av samling och ordning, varpå kungen och Lewenhaupt förde den ned till byn Puschkarjovka, där trängen stod. Man anlände dit ungefär vid middagstid; och Lewenhaupt berättar att han genast begav sig till sina vagnar och vederkvickte sig med »ett stycke bröd och ett par gånger dricka, ty jag var både tör-

stig och matt». Man kan inte undra mycket på den saken, ty dagen hade börjats tidigt, och Lewenhaupt hade varit i hetare sammanhang än de flesta av dem som nu återvände.

Hären hade ryckt ut till slaget omkring 17,000 man stark; resten av totalstyrkan stod i belägringsverken, som täckning vid bagaget samt i detacheringar på förbindelserna söderut längs Vorskla. På fältet kvarlågo nu 301 stupade officerare, 16 livdrabanter samt ungefär 6,600 döda eller dödligt sårade av underbefäl och manskap. Fångna voro 191 officerare och 2,587 underbefäl och meniga.

Åttonde kapitlet.

MÖRKER VID FLODEN.

For in one common overthrow
The Hero tumbles with the Thrall:
As dust that drives, as straws that blow,
Into the night go one and all.

W. E. Henley.

När kungen i slagets slutliga förvirring stötte samman med Lewenhaupt, undrade han som hastigast vad man nu skulle taga sig före. Det är sannolikt att hans fråga just då endast rörde sig om de för ögonblicket mest överhängande problemen, om de överblivna truppernas återsamling; men efter det man nu med hären, sådan den var, nått ned till Puschkarjovka, ett stycke väster om Poltava, och fått en första överblick över vad man hade kvar att röra sig med, kunde man göra sig samma fråga i vidsträcktare bemärkelse.

Ur slaget återvände ungefär 8,000 man, därav många sårade: och lade man därtill allt som i övrigt fanns — kavalleri som bevakat trängen, detachement söderut längs Vorskla samt de trupper som under slaget stått kvar i belägringsverken i Poltava —, steg totalsumman svenska trupper till något mer än 15,000 man, däri dock inräknat alla sårade, sjuka och sådana som blivit invalider av sina frostskador. Infanteri fanns endast kvar

i högst blygsam utsträckning: större delen av Västmanlands regemente, spillror av de båda gardesbataljoner som gått längst till höger i anfallet, spillror av de båda tidigt hejdade och bakåtträngda bataljoner som gått längst till vänster; vidare Kronobergs och Södermanlands mycket svaga regementen, som stått i belägringsverken och som där haft att under slaget utkämpa en allvarlig strid med Poltavas besättning och med trupper som kommit den till hjälp. Under denna strid hade Södermanlands regementes överste, Weidenhaijn, stupat, varmed siffran för fallna infanteriöverstar bragtes upp till sex — utom honom Siegroth, Stiernhöök, Buchwald, Ranck och Ulfsparre —; Gideon Fock, som fört Västerbottningarna, var fången; och kvar funnos vid detta vapen endast gardesöversten Posse, chefen för Jönköpings regemente, Cronman, samt chefen för Östgötarna, Appelgren, som var sårad. Generalmajorerna av infanteriet Roos och Stackelberg voro fångna. Vid kavalleriet, som till större delen var bevarat, voro förlusterna av högre officerare inte fullt så svåra, men kvalitativt voro de dock kännbara nog. Endast en överste, greve Torstensson, hade stupat, men åtminstone fyra, prinsen av Würtemberg, Örnestedt, Enesköld och Taube, voro fångna; fångna voro också två generalmajorer av kavalleriet, Hamilton och Schippenbach, varjämte en tredje, Meijerfelt, på annat sätt kom bort. Åt honom hade nämligen ryskt pass nyligen utverkats för hans hemresa (han var invalid efter ett benbrott), varpå han av zaren blev kvarhållen på den grund att passet inte kunde anses gälla efter nederlaget. (Han blev dock snart på vissa villkor frigiven och kom hem i tid för att vara med i slaget vid Hälsingborg.) Så gott som alla dessa kavalleriofficerare hörde till eliten, och deras försvinnande var självfallet av stor inverkan på arméns effektivitet och moral. Generalitetet inskränkte sig alltså nu till Lewenhaupt och fyra generalmajorer: Creutz, Cruse, Sparre och Lagercrona. Dessutom fanns

generalkvartermästaren Gyllenkrook kvar, och han var nu en mycket betydelsefull person; ty, som kungen sade, »Gyllenkrook känner vägarna».

Och svåra och långa vägar var det nu fråga om: ödemarksvägar mot ett ovisst fjärran, spår söderut över tatarsteppen. Problemet vad man nu skulle taga sig till var i själva verket lätt nog att besvara: fälttåget var förlorat, och endast en sak återstod: att gå till tatarerna. Detta var inte någon munter eller särskilt löftesrik utväg; ty om tatarerna redan före Poltava ställt sig tveksamma rörande anslutningen till den svenska armén, kunde de nu näppeligen tänkas med större hänförelse hälsa dess slagna spillror; men vägen till dem var dock inte svår att besluta sig för, alldenstund det var den enda utväg som fanns. En stunds gästfrihet hos khanen kunde man alltid påräkna, och sedan finge man försöka att längs tatariska och turkiska utmarker taga sig in i Polen, för att se om dess dimkonung på sin dimtron ännu funnes kvar där, eller om allt sådant vid ekot från Poltava omedelbart upplösts i tunn luft. I varje fall borde Krassow och hans regementen stå att finna där, såsom mera solida element; och i brist på bättre var det ju alltid något.

Men sådant låg tillsvidare långt borta i det ovissa. Viktigast var nu att fortast möjligt komma åstad söderut, innan ryssarna hunnit hämta sig från sin häpnad över vad som ägt rum och börjat bli företagsamma. De hade omedelbart satt i gång ett stort festande och tänkte tillsvidare inte mycket på förföljelse.

När kungen fått armén någorlunda samlad hos trängen vid Puschkarjovka, och efter det trupperna från belägringsverken dragits dit, befallde han omedelbar avmarsch söderut längs Vorskla till Novie Senschari, där ett detachement stod. Hans tillstånd började nu fram på eftermiddagen taga ut sin rätt. Mattigheten, sårfebern, ansträngningarna, en kvävande hetta, chocken av vad som ägt rum samt situationens och framtidens

mörka ovisshet: allt hängde över honom och pressade honom till det yttersta, och hans medvetande synes nu ha börjat omtöcknas. »Han frågade mycket efter greve Piper och fältmarskalken», berättar Lewenhaupt; halvt mekaniska frågor, kan man förmoda, utan att han klart lyckades uppfatta vad som svarades; men slutligen förstod han att dessa båda voro ohjälpligt borta och att han nu, i sin stora kroppsliga och själsliga maktlöshet, hade att reda sig utan sina båda bästa stöd. Avmarschen från Puschkarjovka ägde rum i ordning, med träng och artilleri främst, tillsedda av Gyllenkrook, och med Creutz som chef för arriärgardet. Denne brände upp en del tyngre fordon och satte vad infanteri som fanns kvar på ledigblivna trosshästar.

Gyllenkrook med arméns tät kom sent på kvällen fram till Novie Senschari, där kungen sagt sig skola besluta vidare. Kungen själv anlände »något före dager» och var då »helt utfatiguerad». Sedan hans säng burits in i en stuga och fältskärerna sett till hans fot, föll han genast i sömn. Gyllenkrook, drabantlöjtnanten Hård (som var sårad) och hovintendenten Düben lågo på golvet bredvid hans säng. Lewenhaupt säger sig här ha en lång stund varit inne i kungens rum, under det att denne lät förbinda sig, och väntat på order; dock utan att därvid, ehuru han måste ha kunnat se kungens tillstånd lika bra som Gyllenkrook, själv göra någon påminnelse, trots att han nu var högst i befälet näst kungen och därför lämpligen bort visa en smula initiativ när kungen själv var så klart urståndsatt att sköta kommandot. Här vid Novie Senschari fanns ett bekvämt vadställe över Vorskla, vilket Lewenhaupt enligt sin egen framställning kände till och där man kunde köra över med vagnar, och detta var rakaste och bästa vägen ned till tatarernas landamären. Väl över Vorskla här, skulle man haft fri väg utan ytterligare hinder, och med goda proviantering smöjligheter under den fortsatta färden i ett flertal kosackstäder längs denna väg.

Att kungens avsikt föregående dag, medan ännu hans tankar voro något sånär klara, varit att gå över här, förefaller mycket troligt; men när han nu denna morgon, efter endast en kort stunds sömn, väcktes av hovintendenten Düben med upplysningen att ryssar låtit se sig och att man därför borde skynda sig vidare, var han, enligt Gyllenkrook, fortfarande »utfatiguerad» och synes inte ha haft någon klar uppfattning om var han befann sig eller vad som stod på. Ty allt vad han svarade var: »Ja, ja, gör som I vill!» När han därefter placerats i sin vagn och marschen åter sattes i gång ned längs västra Vorsklastranden, hade han, enligt Bielkes hågkomster, som svar åt dem som ville att man här skulle gå över floden endast ett upprepat mummel: »Gyllenkrook vet vägarna!»

Gyllenkrook gjorde också flera försök att få kunskap om dessa, främst om möjligheterna att komma över Dnjepr nere vid Perevolotjna, i vinkeln mellan denna flod och Vorskla; och han fick under pågående marsch upplysningar, men de voro tyvärr falska. En av Mazepas kosacker visste meddela honom, att man ett stycke ovanför Perevolotjna kunde köra över Dnjepr med vagnar denna årstid; och när Gyllenkrook nått till staden Kobeljaki, halvvägs mellan Novie Senschari och Perevolotjna, träffade han där befälhavaren för arméns sydligaste postering längs Vorskla, överstelöjtnant Silfverhielm, vilken, enligt Gyllenkrooks detaljerade påstående, skall ha meddelat att han »dagligen varit där neder och kände var buske och försäkrade att han skulle skaffa armén över, och dessutom kunde skaffa så mycket båtar, som han ville hava; ropade en underofficer fram, som ock visste om allt, och besannade det på olika sätt». Allt detta var oblandat nonsens och är endast begripligt under förutsättning att något stort missförstånd ägt rum mellan Gyllenkrook och Silfverhielm, så att den ene talat om möjligheterna vid själva Dnjepr och den andre om ett vadställe över Vorskla tätt vid dess myn-

ning. Vid detta samtal hade Silfverhielm just av Gyllenkrook fått underrättelse om nederlaget och var kanske därför bragt ur jämvikten; och den stackars Gyllenkrook själv var utan tvivel vid denna tidpunkt ganska trött.

Gyllenkrook var dock den ende i betydande befälsställning som kände ett allmänt ansvar och som alltjämt försökte göra något till det helas båtnad; i övrigt rullade marschen vidare i blindo, utan ledning, med kungen mer eller mindre medvetslös och med Lewenhaupt apatisk eller försjunken i egna spekulationer. Om man ägt kännedom om denna högst egenartade personlighets tankar vid denna tidpunkt, är det inte omöjligt att man skulle funnit honom alltjämt främst upptagen av ordväxlingarna med Rehnsköld föregående dag. Å andra sidan borde han kunnat hämta ett motiv till energi och allmän eftertanke ur den trösterika vissheten att han nu var Rehnsköld kvitt och sålunda nu på allvar kunde komma till sin rätt som kungens närmaste man.

Men på vinst och förlust marscherade man alltså vidare, förbi ett andra vadställe över Vorskla vid Bielki, och därpå ned mot Dnjepr. Denna flod, antikens Borysthenes, hade enligt Herodotos en dotter som på sin tid haft en större kärleksförbindelse med den skytiske Zeus; och liksom om denna gudinna åter legat i liknande funderingar, och därvid valt Peter till föremål för sina ömma omsorger, drogs nu den svenska armén oemotståndigt ned till hennes strand, för att där blint och onödigt nå sitt slutliga fördärv. Ytterligare ett tredje och sista vadställe över Vorskla fanns emellertid, strax före ankomsten dit, vid Kischenka, ett fåtal kilometer ovanför Perevolotjna; Gyllenkrook fann här övergången bekväm, och därtill åtta stora prämar till hands på stället. Han lät en ryttarpostering bli kvar här, som skulle hejda kungen när denne nådde hit samt påpeka den goda övergången; men själv var Gyllen-

krook nu så pass upptänd av de falska upplysningar han fått rörande möjligheterna nere vid Dnjepr, att han fortsatte dit och lät prålmarna följa med. Kungen, som kanske under tiden fått liknande falska upplysningar som Gyllenkrook (eller fått dem av denne själv), lät sig inte hejdas av ryttarposten utan fortsatte i Gyllenkrooks spår för att »själv tala med honom». Gyllenkrook säger sig tidigt på morgonen den 30 ha ämnat gå tillbaka till Kischenka, sedan han funnit förhållandena vid Dnjepr föga inbjudande till övergång, och det hade varit mycket lyckligt om han så gjort; men av någon anledning »resolverade jag att vänta», och vid middagstiden denna dag nådde kungen fram till Perevolotjna, med hela armén i sitt följe. Gyllenkrook beklagade sig då över att Hans Majestät inte stannat med armén vid detta sista Vorsklavad; och kungen mumlade: »Nå, nå, jag vill vända om!» — ty det var ju endast några få kilometer tillbaka till Kischenka.

Men att vända om norrut till ett passerat vad, om också endast några få kilometer, var inte så lätt för armén i dess nuvarande psykologiska situation. Söderut hade marschen gått lätt, ty söder var det instinktiva väderstrecket; där måste tryggheten finnas, om någonstans överhuvud. I norr funnos ryssarna; från väster hade man en gång kommit, och det var långt till trygghet den vägen, det visste man; öster lockade inte, ty öster var det mest främmande väderstrecket, — längre bort, mot Asien och det ovissa; söder tedde sig ojämförligt bäst för allas instinkt i det föreliggande fallet. Denna känsla har utan tvivel förefunnits även hos hovintendenter och annan liknande personal i kungens närmaste omgivning, och delvis kan detta bidraga till det blinda fortsättandet ned längs Vorskla med den i dvala försänkte kungen, med en olust vid varje tanke att vika av österut över denna flod, även om en och annan kunnig man kunde påstå att tryggheten funnes där. Och att nu vända tillbaka det lilla stycket åt norr

måste te sig onaturligt för den slagna hären; varvid det visserligen är sant att den därvid fick så liten hjälp och uppmuntran som möjligt. Gemene man hade naturligtvis endast högst dimmiga föreställningar om var i världen de befunno sig; de visste att fienden fanns i norr och alltså tryggheten i söder, men knappast mera; men även hos de högre ställda torde den allmänna kartbilden knappt ha varit mycket tydlig. Hade de överhuvud i större utsträckning klart för sig att, om man väl komme över Vorskla, ingen Dnjeprövergång skulle behövas, utan färden gå vidare längs Dnjeprs östra strand tills tryggheten vore nådd? Kanske så gott som ingen, utom ett par kartografiska specialister. Det genomgående mycket matta intresset för en Vorsklaövergång i tid skulle på så sätt bli bättre begripligt.

Emellertid komplicerades nu hela situationen högst avsevärt genom den panik som vid åsynen av den breda floden grep flertalet högre officerare och kom dem att kasta sig över kungen med ivriga föreställningar att han fortast möjligt borde sätta sin egen person i säkerhet, med tanke på framtiden och Sveriges väl. Denna iver var självfallet endast avigsidan av en känsla att arméns läge var praktiskt taget hopplöst; och hur mycket som därvid varit rättfram månhet om kungens person, och hur mycket som varit mer eller mindre omedveten strävan hos vederbörande (dock Lewenhaupt därvid undantagen) att på så sätt kunna för egen del nå trygghet i kungens följe, kan naturligtvis inte avgöras, och skulle förmodligen varit svårt att avgöra även för de agerande själva. Men runt honom sorlade nu plötsligt alla på denna melodi: hovfolket, Sparre, Creutz, Poniatowski, Lewenhaupt, Gyllenkrook och flera.

De hade sitt tillfälle och kunde bearbeta honom med gott hopp, alldenstund hans svaghet var sådan att han föregående dag endast förmått mumla: »Ja, ja, gör som I vill!» vid Dübens uppmaning till fortsatt marsch längs floden. För första och sista gången i sitt liv kun-

de Karl XII behandlas som om han varit en konstitutionell monark, och hans omgivning grep med stor sinnesnärvaro tillfället i flykten. Allt man hade att göra var att prata honom till full utmattning och därpå arrangera transporten efter behag.

Men fast han var svag och halvt utslocknad, var han dock inte ett så lätt byte för övertalarna som man skulle kunnat tro. Liksom han två dagar tidigare trots sin hjälplöshet opponerat mot Rehnsköld högeravmarsch framför ryska lägret, satte han sig nu, med all kraft han på något sätt var mäktig, mot detta för honom förryckta förslag. När Lewenhaupt med yttersta vältalighet, under knäfall och tårar vid hans säng, bragte ämnet på tal, »tog han mig med handen på bröstet och sköt mig med otålighet ifrån sig, sägandes: Generalen vet intet vad han säger, jag har långt andra och viktigare saker att tänka på.» Lewenhaupt påstår sig dock ha fortsatt och ha sagt att »här som vi nu stå, är intet annat att tänka på än antingen bliva krigsfångar eller alla massakrerade»; varpå kungen svarat: »Ja, först skall det smälla!» Än ytterligare höll nu Lewenhaupt på, med floder av patetisk retorik, och skickade därefter kammarherre och generalmajorer in en och en för att vidare mjuka upp honom. Gyllenkrook slöt sig till de andra och gjorde vad han kunde. Han sade sig frukta att »konsternationen är nu bland folket så stor, att om de få se fienden, går mesta parten till fienden över, de andra lära dränka sig i strömmen». Men den torterade sjuke gav sig inte, utan genmälde på detta med en av sina yppersta aforismer: »De ska fäkta, när jag befaller dem!» Detta, tyckte Gyllenkrook, kunde ju kanske nog vara sant och riktigt, om bara inte Hans Majestäts blessyr varit, som redan vållat olyckan vid Poltava, där man »varken rätt recognoscerat, ej heller anfört vårt stackars folk så att de fått göra sin devoir, som de tillförne alltid gjort». Vid sådan kritik tog nu kungen sin saknade fältmarskalk varmt i försvar, begripligt nog;

ty även om kungen kanske inte så helt gillade alla manövrer vid Poltava, måste i närvarande stund fältmarskalken te sig i förklarat ljus i jämförelse med de herrar generaler som nu endast kunde pladdra om att kungen borde övergiva armén. »Fältmarskalken», sade kungen, »har gjort sin flit nog; men han har ingen hjälp haft av generalerna, de ha ej gripit sig rätt an.» Efter denna utvikning återgick samtalet till den närvarande situationen, och Gyllenkrook inskärpte det bästa argumentet för sin sak, nämligen att kungen skulle bli fången här vid floden, om ryssarna hastigt ryckte an. Än sen, undrade kungen: Vad skulle de göra med mig om de finge mig fången? Gyllenkrook brast nu i gråt, liksom nyss Lewenhaupt: Ryssarna skulle föra Hans Majestät kring sitt land »som ett spektakel» och tvinga honom att ingå en skymflig fred. Men, ansåg kungen, Sverige skulle inte kunna vara bundet av något som han, kungen, bleve tvingad till i fångenskap; — och därmed överväldigades den hedersmannen Gyllenkrook helt av sin rörelse.

Detta med den hotande fångenskapen var onekligen ett starkt argument, som kungen i sitt närvarande tillstånd inte kunde bemöta. När han en gång tidigare, på våren 1705 i Ravicz, varnats för Smigielskis partier, som lågo ute för att fånga honom under hans ensliga promenadritter, hade han med stort lugn svarat: »De skola inte taga mig levande.» Men så kunde han inte svara nu. Vid en sista förtvivlad strid skulle han få bli liggande i sin säng, hjälplös, vare sig i en stuga eller på en kringburen bår, tills han bleve tagen; utom för möjligheten av någon hjälpsam fientlig kula funnes ingenting som kunde ändra denna eventualitet. Och hans tillfångatagande skulle förvisso vara den största tänkbara olycka, inte endast för honom själv utan även för hans land. Därför var denna sida av saken otvivelaktigt tänkvärd.

Men detta perspektiv med fångenskap var dock endast

en eventualitet, aktuell blott för den händelse ryssarna manstarka infunne sig innan någon Vorsklaövergång hunnit ske; och ett övervägande av helt annan art blev slutligen det avgörande. Hären skulle över Vorskla taga sig ned åt sydöst längs Dnjeprs nedre lopp, för att tillsvidare hamna någonstans i trakterna kring Krim; i sådana trakter skulle den, kanske för avsevärd tid framåt, vara helt avskuren från Europa. Och kungen hade utan tvivel, sådant läget nu gestaltade sig, varit avskuren från Europa länge nog. Man kunde taga för givet att världen snart genljöde av Peters segerbulletiner, och under sådana omständigheter kunde Sverige och Polen behöva fortast möjligt höra något från honom själv. Bortsett från mycket annat måste dessutom bud ofördröjligen sändas hem angående det förstörda infanteriets återuppsättande. Vidare måste direkta förhandlingar med turkarna komma i gång ju förr desto hellre, såväl rörande svenska arméns mottagande som i fråga om möjligheterna till förbund mot ryssarna. Allt detta kunde ojämförligt bäst ordnas från någon punkt vid Turkiets nordgräns, ej långt från Polens utkanter. På allt sätt skulle alltså en ytterst viktig politisk tidsvinst ske, därest kungen nu ginge direkt till Turkiet, raka vägen fram över Dnjepr; under det hären, som inte kunde tagas över floden med de möjligheter som stodo till buds, finge gå sin nödtvungna omväg bortåt Krim och sedan efter råd och lägenhet komma västerut till kungen.

Detta var det skäl han själv senare gav för sitt till sist nådda beslut att ge efter för övertalarna och lämna armén; och ingen kan gärna säga annat än att skälet är gott och att det — särskilt tillsammans med tanken på följderna av en eventuell kunglig fångenskap — är fullt tillräckligt. Likväl förefaller det vid första ögonkast tydligt, i ljuset av vad som omedelbart efter hans bortfärd hände, att han här begick ett fel, må vara ett som han i sitt nedsatta tillstånd inte kunnat på förhand göra

klart för sig. Ty visserligen gjorde han rätt i att lämna armén och gå direkt till Turkiet; men, kan man säga, han borde inte ha lämnat den förrän den redan satts i marsch och helst varit välbehållen över Vorskla. Ty det visade sig vara psykologiskt svårt eller omöjligt för armén att börja någon marsch åt ett annat håll, sedan den sett kungen försvinna söderut över floden.

Men å andra sidan: skulle kungens bortfärd från armén överhuvud ha någon mening och påbörjas med skälig möjlighet att komma fram till Turkiet över den vida steppen, så måste denna avfärd ske med gott försprång framför ryssarna. Deras förtrupper kunde vara framme vid Dnjepr när som helst; och en bortfärd över floden i deras åsyn, eller med endast föga försprång, skulle vara meningslös, emedan den mindre truppstyrka som skulle följa kungen inte kunde tänkas bjuda något framgångsrikt motstånd åt det ryska kavalleri som då genast skulle manstarkt sändas i hans spår. Skulle han åstad, måste det därför ske så fort som möjligt, särskilt som han beslöt taga med sig en mängd sårade officerare (för att dessa inte skulle få det värre under arméns långa marsch), något som måste sätta ned hans egen marschhastighet. Denna kunde för övrigt inte bli alltför stor redan av den anledning att han själv måste färdas i vagn.

Det är därför omöjligt att bedöma om han verkligen kunnat vänta något längre för att först se till att få armén i marsch; och överhuvud är det svårt att nå till ett klart omdöme rörande hans bortfärd, beroende på att känsla och förnuft här strida mot varandra hos betraktaren, liksom fallet synes ha varit hos honom själv inför detta avgörande. Som hjälte borde han ha stannat, all fångenskapsrisk och alla politiska nödvändigheter till trots; som konung måste han gå.

Innan han drog bort, sökte han trygga arméns fortkomst, och ett frivilligt erbjudande av Lewenhaupt tedde sig därvid som en oväntad ljusglimt. Kungen förord-

nade rörande de truppavdelningar och de högre officerare som skulle följa med till Turkiet, och bland officerarna valde han även Lewenhaupt. Hans avsikt var att ge befälet över armén åt Creutz, med Posse som chef för det lilla infanteri som fanns kvar. Men Lewenhaupt lyckades, sin vana trogen, att tolka in en underfundig innebörd i kungens avsikt att taga honom med, och efter en stunds grubbel ansåg han sig förstå att detta endast kunde vara menat som en frestelse. Han erbjöd sig därför att bli kvar vid armén och taga hand om den.

Lewenhaupts sinnrikhet var följande. Han hade varit den bland generalerna som först och ivrigast talat för kungens bortfärd. Om han nu antoge erbjudandet att följa med kungen bort, skulle allt kunna tydas så, att han från början främst varit mån om sin egen undankomst från hotande faror. Kungen, som ju i början varit mycket otålig vid hans övertalningsförsök, hade utan tvivel sina misstankar i den riktningen, och förslaget att taga honom med vore därför tydligen menat som ett prov. Säkraste sättet att behålla sig kvar i Hans Majestäts ynnest vore följaktligen att stanna kvar vid armén. På så sätt bleve det omöjligt att någon fläck skulle kunna sättas på hans osjälviska nit.

Lewenhaupt ter sig för den sentida betraktaren en och annan gång klart sublim; stundom förryckt; ej sällan rörande och gripande; ofta komisk; ännu oftare enbart besynnerlig och tålamodsprövande; alltid i grunden tragisk — och högst beklagansvärd — förmedelst de speciella band i vilka hans sällsamma läggning, hans abnorma självupptagenhet, hans till förföljelsemani gränsande spekulationer och övriga invecklade griller, en gång för alla höllo honom snärjd. Men aldrig framstår han i en så otrolig sammanfattning av nästan alla dessa attribut som vid detta tillfälle, då han uteslutande på grund av denna sin egen sinnrika uträkning kom att stanna kvar vid armén och sålunda lyckades att på

en gång, med fruktansvärd virtuositet, sätta krokben för sig själv, för armén, för kungen, för sitt land och för sitt rykte hos eftervärlden.

Kungen blev angenämt överraskad av Lewenhaupts anbud att stanna, som endast kunde anses vittna om stort nit och om en sant heroisk åstundan att taga itu med en krävande uppgift. Han kom nu med Lewenhaupt överens om vad som var att göra, om arméns väg och andra detaljer. Om detta har man en relation av kungen själv i ett brev till systern (den enda historiska återblick kungen någonsin befattat sig med), en relation vari han betonar det ödesdigra fel han därvid själv gjorde sig skyldig till:

Jag ärnade själv intet gå därifrån i förstone, utan betänkte mig länge. Men som mig försäkrades att order skulle efterkommas och att ofelbart vi skulle mötas vid Otjakov; och därtill ville han göra sin högsta flit att bibehålla manskapet och bränna upp vagnarna (men intetdera blev efterkommet): så tog jag förut vägen över Dnjepr till Otjakov, eftersom, utom det att jag för min fot då intet kunde uträtta något till häst, så höll jag nödigt att förut komma till Otjakov till att därifrån kunna avfärda nödiga brev till svenska armén i Polen om slaget vid Poltava, att de skulle få veta rätta sammanhanget därom och att de skulle avvänta att jag med de trupper, som jag lämnat hos Lewenhaupt, kunde stöta till dem...

Men en förseelse gjorde jag också, innan jag skildes från Lewenhaupt, att jag förgat giva de order, som Lewenhaupt och Creutz allenast visste av, åt alla de andra generalspersoner och överstar som voro där. Då hade aldrig någonsin det kunnat hända, som skett är; ty alla de andra överstar voro rådlösa och visste inga order som voro givna, eller vad väg de skulle gå med regementena, eller vart jag gick. Jag hade i tankarna att säga till dem alla därom; men som mycket småsysslor och beställningar föreföll, och därhos måste jag käbbla med åtskilliga och hade därhos att göra med fältskärernas förbindning: alltså glömde jag bort att säga så ordentligt till åt alla om orderna som jag hade bort, och det var stort fel av mig. Dock kan något entskyllas, eftersom jag var blesserad och ibland måste laga om foten; så kunde snart något falla i glömska, helst åtskilliga av dem som voro

friska mycket litet påminte, utan sökte allenast beklaga sig, vilket den gången var onödigt och mycket skadligt. Officerare och gemene man kan alls ingen skuld tillvitas, att de icke varit villiga till att fäkta och göra allt vad man velat påfordra.

Här har man alltså kungens egen redogörelse för hans del i dessa händelser. Han är inte rädd för att själv taga på sig åtskilligt av ansvaret och att konstatera att hans stora fel blev avgörande i det ögonblick Lewenhaupt svek. Åter inträffade då samma fall som redan ägt rum hos Roos i redutterna, nämligen att officerare och soldater kunde vara hur villiga som helst att göra sin plikt och mera, men att de på grund av absolut okunnighet om allt funno sig i ett helt hjälplöst tillstånd. Detta betyder med andra ord, att armén, så länge den stod under kungens normala och högst aktiva tillsyn, var en ojämförligt god och effektiv armé, men att den, med det genomförda systemet att i möjligaste mån hålla allting hemligt och inneslutet hos befälhavaren själv, helt försattes ur spelet så snart högsta befälet blev ineffektivt. Vid vilken som helst armé från senare tider, och kanske också vid åtskilliga dåtida, skulle det i en analog situation varit självklart att förmedelst någon än så kort proklamation eller dagorder ge trupper och officerare en välbehövlig stimulans i form av en upplysning om vad kungens bortfärd betydde, jämte någon enkel skiss rörande utsikterna för dem själva. Ett dylikt meddelande i auktoritativ form skulle naturligtvis varit av oskattbar betydelse och skulle högst väsentligt höjt härens allmänna energi och tillförsikt. Men en sådan åtgärd var honom helt främmande; dess möjlighet — möjligheten att via något uppläst papper säga någonting rörande allmännare ting till sin här — synes aldrig ha fallit honom in; det längsta hans tankar kunde gå i den vägen var till ett sammankallande av generaler och överstar, och även detta blev vid en tanke som han glömde bort. Nu kan man utgå ifrån att av ett in-

tellekt som hans, även om det befinner sig i nedsatt tillstånd, en sak av sådan vikt inte gärna glömmes bort annat än i det fall, att själva tanken från början strider mot ägarens djupa instinkt; är däremot så förhållandet, då vill tanken själv från början glömmas bort, och då blir den också bortglömd.

I möjligheten till en sådan glömska hos honom har man ett drag som endast kan karakteriseras som en defekt: fältherrens naturliga förtegenhet driven till det absurda. Denna glömska kan visserligen i föreliggande fall delvis ursäktas med de omständigheter han själv anför, men den framträder här utan tvivel oberoende av alla tillfälligheter såsom följden av ett outrotligt lyte. Det kan till sist endast vara hans naturs ohjälpliga stumhet och slutenhet som här spelat honom ett sådant spratt: den svåråtkomliga, ständigt förnimbara kvalitet hos honom, som måste ha bestått i en genomgående, oresonlig, undermedveten, i hans väsens djup förefintlig panisk skräck för att yttra sig, annat än på tu man hand till förtrogna personer; liksom om för honom talandets akt varit någonting vulgärt, skamligt eller obscent, kringsvept av fasor till vilka fientliga bataljonssalvor på närmaste håll aldrig förmådde bjuda honom det blekaste motstycke. Det normala för människor är att vara magnifika i prat och beklämda i riskabel handling; hos honom hade den skapande naturen vänt upp och ned på dessa eljest mycket solida relationer; och såsom fältherre vann han därmed å ena sidan mycket i effektivitet, men förlorade å den andra, i ett fall som det föreliggande, inte mindre.

Sålunda blev alltså nu, som alltid, ingenting sagt, utom till de allra nödvändigaste, till Lewenhaupt och Creutz. Men till en början behövde kungen knappt känna någon anledning att gräma sig över de uteblivna upplysningarna till överstarna, ty Lewenhaupt ådagalade i sina försäkringar en ganska betryggande beslutsamhet. Bortsett från hans frivilliga kvarstannande, till synes betryg-

gande redan det, förklarade han för kungen att om Gud gåve nåden »att jag får denna natten och morgondagen fri från någon stark och med infanteri ankommande fiende, så hoppas jag, näst Guds hjälp, att ännu något hopp är övrigt att salvera trupperna». Så enligt hans egen berättelse; och man kan kanske våga en gissning att hans försäkringar i verkligheten låtit en smula mera emfatiska, något som kungens allmänt hållna återgivande också tyder på.

Övertransporten av de sårade officerare som skulle tagas med till Turkiet hade under tiden ägt rum förmedelst tillgängliga prâmar och flottar; en order utgavs till alla regementen att intet övrigt försök finge göras att övergå Dnjepr, och att armén skulle vara marschfärdig nästa morgon för att gå »till annan ort»; därpå lät kungen, natten till den 1 juli, sätta sig över floden. Utom de talrika sårade officerarna tog han med sig generalmajorerna Sparre och Lagercrona (den sistnämnde alltjämt på något sätt omistlig i sina finansärenden; han kunde eljest utan skada fått hamna i Sibirien, och ej utan en viss glädje tar man del av professor Stilles upptäckt i något arkiv, att denne framstående finansman efter krigets slut blev stämd inför rätta av en ur fångenskapen hemkommen officer, såsom havande från denne stulit en häst på vilken han räddat sig bort från Poltava); vidare Mazepa och Poniatowski samt Gyllenkrook och Valentin von Daldorff, jämte ytterligare några överstar och överstelöjtnanter. De åtföljande trupperna utgjordes av Drabanterna, nu endast 80 man starka, med sina båda sårade löjtnanter, Hård och Giertta; ungefär 700 man annat kavalleri, delvis bestående av överstelöjtnanten Silfverhjelms kommendering av Södra Skåningarna; samt omkring 200 man av Södermanlands infanteri, troligen detta regementes hela stridande styrka vid denna tid. Dessutom en del hovfolk och kanslipersonal, samt zaporager och andra kosacker som följde Mazepa. Melchior Neumann var med för att sköta foten, ordinarie liv-

medikus för kungens återstående livstid. Åtskilliga officerare och meniga, som omedelbart efter kungens avfärd trots förbudet togo sig över floden på egen hand, slöto sig till kungens trupp under marschen över steppen eller efter framkomsten; men andra, som något senare försökte och som kommo ett stycke på väg, blevo upphunna av förföljande ryssar.

Lewenhaupt var nu kvar som överbefälhavare för att göra sitt bästa. Han var mycket lättad till sinnes av att ha fått åstad kungen; men samtidigt befann han sig åter i ett liknande metafysiskt tillstånd som natten före Ljesna, när han skådat den sällsamma kometen. Ty på eftermiddagen, före kungens avfärd, hade han upplevat »en besynnerlig ovanlig händelse», som visserligen, enligt hans egen åsikt kunde ske »utan något under», men som dock, emedan den »skedde just då och vid de tankarna jag då var uti», lämnade honom i »någon eftertanke», ehuru han skyndar sig att tillägga att han eljest aldrig bryr sig om något sådant eller förr aktat på liknande ting:

Jag red till mina handhästar där jag hade lämnat dem, och fann generalmajor Schlippenbachs dragonregemente som var avsuttet på samma ställe; jag var trött, förtretlig, plågad av hettan och hade därjämte en diarré; jag åstundade gärna något ställe där jag kunde lägga mig i skuggan och litet vila; men ingen skugga var att finna. Äntligen fick major Rosenkamp av det Schlippenbachska regementet, som såg detta, en liten marketentarevagn, tog några av sina standarer, lät sätta dem vid vagnen emot varandra och hängde på dem en dragonkappa, så att jag kunde hava någon skugga: ty han bevektes genom mitt klagande, och det tillståndet som han såg mig i. Jag tog alltsamman med tacksamhet till godo, klädde av mig min rock och camisol för hettans skull, lade en kappa under mig, tog en annan som mig gavs och lade tillika med min hatt under huvudet. Då jag hade legat en liten stund, kände jag att något levande rörde sig under mitt huvud; jag blev illa vid, och mente det var en orm eller annat skadligt djur; satte mig upp och såg allestädes omkring kappan, vilken hade legat på hatten under mitt huvud, men jag blev intet varse... Jag lade mig därför ned igen; men

låg intet länge, förrän jag åter förnam en starkare rörelse under huvudet; sprag därför upp och begynte att sakta lyfta upp kappan, då jag blev varse i min hatt-krämp en hermelin, vilken då han såg mig, drog huvudet tillbaka och ville gömma sig uti hattkrämpen för mig. Jag fattade strax hattkrämpen på bägge ändarna med händerna, så att djuret inte kunde komma ut, och ropade major Rosenkamp och andra officerare; lät någon taga en tjock handske på sig och taga djuret levande, samt befallde att skadelöst släppa det igen, sedan vi nogsamt hade betraktat det. Härvid föll mig strax in, huru vi voro nu ävensom denna hermelin på en ort, där vi hade fångat oss själva; önskandes till Gud att vi ock måtte komma så oskadda ifrån denna orten, som jag lät släppa hermelinen utur sitt fängelse och i friheten igen.

Om nu visserligen denna sällsamma händelse kunde anses klart visa, att Guds hjälp måste till för att rädda Lewenhaupt och armén, liksom Lewenhaupts hjälp behövts för den självfångade hermelinen, så borde å andra sidan Lewenhaupt i sin begrundan inte ha glömt, att hermelinen själv efter bästa förmåga sökt hjälpa sig förmedelst en och annan »stark rörelse», en motsvarighet som Lewenhaupt för sin del glömde bort att i fortsättningen åstadkomma. Icke heller visade det sig för ryssarna vara behövligt med någon »tjock handske» för att plocka fram honom, alldenstund han inte ådagalade minsta tendens att bitas. Man kan därför tryggt påstå att Lewenhaupt, trots all omsorgsfull begrundan, inte lyckades få ut samtliga signifikativa moment ur denna sin upplevelse med hermelinen.

Samtidigt med förbudet mot vidare försök att gå över Dnjepr hade befallning givits att regementskassorna skulle utdelas bland officerare och soldater, i avräkning på deras sold, att ammunition skulle avhämtas hos artilleriet och att proviantförråden skulle utdelas, så mycket varje man bekvämligen kunde medtaga på sin häst. Av allt detta blev ingenting utfört. Försöken med flottbygge och annat i den vägen fortsatte natten igenom, varvid en del ivrigt folk drunknade; och inga nämnvär-

da försök till genomförande av orderna ägde rum, ty Lewenhaupt själv gick omedelbart efter kungens avfärd, som ägt rum mellan 10 och 11 på kvällen, till vila i kungens tomma tält, där han tillbragte natten samman med sin närmaste man, Creutz. För detta sitt hastiga gående till vila bör han sannolikt inte dömas hårt; ty han var, säger han själv, »trött och bekymrad», det sista framför allt emedan en tatarisk vägvisare kommit bort för honom; och då han dessutom, som av hermelinhistorien framgår, led av diarré, var utan tvivel en stor trötthet högst naturlig. Mången heroism, och månget stort historiskt avgörande har hängt på någon liknande sak, ehuru de magistrala framställningarna i klassisk eller annan stil sällan förmäla något därom. Napoleon hade urineringsbesvär i Ryssland och tandvärk vid Waterloo, ting som sannolikt grepo in i de stora kausalsammanhangen i högre grad än en del långt mera ventilerade faktorer.

Men alldeles bortsett från Lewenhaupt och hans själsliga och kroppsliga komplikationer, voro i hela situationen två redan nämnda ting av stor och måhända avgörande betydelse: dels att ingen i hären visste någonting om vad som försiggick eller tillämnades, dels att genom kungens bortfärd över floden arméns blickar och hela instinktiva åstundan vänts åt samma håll. En viss uppluckring av disciplinen kunde redan på förhand förväntas av tre andra omständigheter: av nederlaget, av den stora bortgången av dugliga officerare och av kungens avresa såsom sådan. Lewenhaupt hade sålunda otvivelaktigt en högst besvärlig situation att handskas med, och hans klagan över oordning bland manskapet och omöjligheten att samla lösgängare till kompanierna kan inte avfärdas som en tom ursäkt. Men vad som trots allt står kvar som Lewenhaupts stora och ofrånkomliga ansvar är att han, när krisen kom, aldrig gjorde ens något minsta försök att uträtta något med den betydande styrka som han dock hade tillgänglig.

För övrigt syntes Creutz förmedelst en olycklig medgörlighet ha gjort åtskilligt till för att öka antalet lösa flottbyggare längs stranden. Överstelöjtnanten och fungerande chefen vid Livdragonerna Philip Örnestedt (inte att förväxla med överste Karl Gustaf Örnestedt, som nämnts vid Lagercronas irrfärd och som blivit fången i slaget) hade på eftermiddagen förklarat att om han finge försöka på allvar, skulle han före klockan 7 nästa morgon ha hela sitt regemente över floden; och trots att Creutz ansåg att om ett regemente finge tillstånd skulle andra också börja, och att varje försök dock vore helt hopplöst, gav han likväl Örnestedt tillåtelse, med resultat att dessa försök blevo långt mera omfattande än vad eljest skulle varit fallet samt fortgingo efter det allmänna förbudets utfärdande på kvällen. När det därför nästa morgon blev fråga om samling och uppsittning, saknades på somliga håll stora mängder manskap, och Lewenhaupt kan kanske ha rätt i sin uppgift att många kompanier kavalleri och dragoner endast hade 20 eller 30 man närvarande.

När därpå tidigt nästa morgon Lewenhaupt och Creutz var på sitt håll börjat syssla med att få armén i marsch, kom Lewenhaupt av en tillfällighet att få den uppfattningen — understödd av hans egen allmänna fallenhet för att se allt i svart — att han inte kunde lita på de värvade tyska dragonerna, bland vilka, liksom bland kavalleriet i allmänhet (utom det som en gång tillhört hans egen armé), han personligen var föga eller alls inte känd. Han kom i gryningen till fots in bland Meijerfelts dragonregemente, och ropade på tyska att det är tid att sitta upp; men dragonerna endast sågo honom »stint uti ansiktet» utan att röra på sig, »som om jag varit galen». Så snart han fått tag på överstelöjtnant Trautwetter, deras chef, och denne fått hand om saken, sadlade de genast och kommo i ordning. Likaväl har Lewenhaupt behållit en tillräcklig känsla av obehag av denna mycket förklarliga och helt harmlösa lilla episod för att

anse det lönt att meddela den som ett bidrag till hans ursäkter.

Han hade inte hunnit hämta sig från detta, förrän Creutz kom ridande till honom och sade: »General, det är redan gjort!» — vilket skulle betyda att allting redan var över och slut; varpå han som förklaring av detta påstående meddelade att »fienden står med hela sin makt bakom höjderna framför oss, och har skickat en generaladjutant som har låtit blåsa an och tillbjuder oss ackord, vilken håller här uppe hos vår förvakt». Ögonblickligen kommo nu Lewenhaupt och Creutz överens om vad som var klokast att göra, nämligen att börja underhandla med Mensjikov rörande dennes förslag; dock naturligtvis — såsom de synas ha försökt intala sig själva och varandra — endast »till tids vinnande», på det de måtte få tid att få folket i ordning och att »Hans Majestät kan profitera att komma något undan». Därpå red Creutz över till Mensjikov och underhandlingarna om kapitulation började.

Mensjikov måste mycket snabbt ha blivit underrättad om kungens bortfärd, ty i annat fall skulle han knappt kunnat falla på den idén att komma med ackordsförslag; men även med sådan kunskap var hans initiativ företagsamt nog, ty han hade inte med sig mera än ungefär 9,000 man; resten av ryska armén var långt tillbaka. I hans styrka, som han rangerat på några höjder varifrån svenskarnas läger behärskades, och som för Creutz tedde sig som »ryssarnas hela makt», ingick såväl artilleri som infanteri, det sistnämnda dock självfallet inte i större antal, eftersom allt detta endast var en förtrupp. Lewenhaupt syntes för sin del överhuvud inte ha brytt sig om att kasta någon närmare blick på fienden, innan han skickade Creutz åstad att börja underhandla; han fortsatte tillsvidare med att försöka få manskapet från stranden till sina regementen, och har förmodligen under detta arbete, som »var svårt» och »gick långsamt», helt överväldigats av tristess och funnit allting hopplöst, utan att bry

sig om att kalkylera vare sig fiendens styrka eller den egna styrka som faktiskt fanns vid standaren. Strax i början, när Creutz red fram till sina förposter för att närmare betrakta ryssarna, ägde några skärmytslingar rum; Creutz mötte därvid en flyende förvakt, där ryttarna skreko till sin officer, en kornett: »Stå, du lappare! Du är inte värd att vara officer! Vi stöta värjan i dig! Stå om du är en brav karl!» Men lika fullt, tillfogar Creutz, »rände de alla; då jag sade: Stå I då, om inte officern vill stå, jag skall väl få råd med honom! — då jag fick dem att vända och konjugerade dem med ryttmästarevakten och således drev kosackerna tillbaka». Detta är en liten episod som egentligen (ehuru Creutz alls inte tänkt på den saken) kan stå som en symbol för hela denna dystra affär vid Perevolotjna, med en udd som kännbart vänder sig mot Creutz och Lewenhaupt själva. Var befälet beslutsamt, då mankerade inte folket, även om det för tillfället kunde befinna sig i oordning; men när högt och högst ställda lappare inte ville stå, utan hellre genast började ackordera, då blev det med nödvändighet som det blev.

När nu efter en kort stund preciserad uppgift överbragtes från Mensjikov rörande de kapitulationsvillkor denne vore sinnad att bestå, var Lewenhaupt redan tillräckligt undergrävd för att sammankalla alla regementschefer och fråga dem hur de voro sinnade och om de kunde försäkra att manskapet skulle slåss. Detta var redan för hans egen del uppgivelsen i ganska obeslöjad form. Föregående kväll hade han gett kungen vissa löften, »om han finge morgondagen fri för en stark och med infanteri ankommande fiende». Fienden hade nu kommit; om den var stark eller ej, hade han inte brytt sig om att ta reda på, alldenstund han i sin skrift kan uppge en sådan summa som 30,000 man, vilket är mera än tre gånger för mycket; infanteri hade den visserligen med sig, men i obetydligt antal; och kavalleri, av knappt jämnstark styrka med det svenska, var i sanning inte mycket

att frukta. Ty under det att det ryska infanteriet mer än en gång visat sig vara ett numera dugligt vapenslag, hade aldrig ryskt kavalleri visat sig vara i stånd att vålla svenskt kavalleri något avbräck, utom vid fyrfaldig övermakt eller mera. Även om man därför går så långt att man godtager Lewenhaupts egen uppgift, att han endast skulle haft 6,000 man tillgängliga i ordnat tillstånd, kunde dock ett beslutsamt försök varit väl på sin plats och haft god utsikt att lyckas; så mycket mera som ett par skvadroner på högra flygeln, närmast Vorskla, strax före underhandlingarnas öppnande drivit undan framskjutet ryskt kavalleri och det därpå endast behövts att fortsätta där de börjat. Någon »stark rörelse» hade kanske kunnat få ryssarna att »springa upp»; men den lärorika hermelinen var glömd; och Lewenhaupt, vars moraliska mod var lika undermåligt som hans fysiska mod var utan vank, hade nu dragit sig in i en egen rymd av dunkla grubblerier, där varje försök att följa honom är förgäves.

Överstarna voro på hans tillfrågan av delade åsikter rörande manskapets villighet att slåss; men Lewenhaupt namnger endast en, Dücker, bland de »några, som gåvo sig den onde i våld på, att de gemena intet skulle fäkta utan lägga ner deras gevär» så snart någon fiende komme. Man kan kanske därför våga gissa att det inte varit så synnerligen många flera än Dücker som haft denna uppfattning, ty då skulle det självklart varit mycket angenämt för Lewenhaupt att kunna räkna upp dem. Däremot nämner Lewenhaupt alls ingenting om vad en man som överste Anders Ramsvärd svarade, före detta drabantkorpral, numera chef för Svenska Adelsfanan. Enligt egen uppgift svarade denne, att han såväl som hans regemente hade gjort Hans Majestät sin trohetsed, och att han alltså hoppades att ingen vore, som ej skulle göra den plikt och devoir, vartill han vore förbunden och vartill han bleve kommenderad. Till saken hör vidare att dessa överstar ingenting visste om vad Lewenhaupt över-

enskommit med kungen, ingenting om de konkreta räddningsmöjligheter som funnos och vilkas försökande denne påbjudit och blivit lovad.

Vid den avslutande och högst förryckta åtgärd som Lewenhaupt nu vidtog, måste man komma ihåg att denna okunnighet naturligtvis i ännu långt mera fullständig form var för handen hos det meniga manskapet. Han befallde cheferna att de skulle »var och en fråga sina gemene, vad de vore sinnade att göra, och om de ville hellre försvara sig än bliva fångna». Bortsett från själva åtgärdens förryckthet som sådan, var denna fråga så otillständigt formulerad som möjligt; den kunde för manskapet endast betyda: Vilja ni å ena sidan bli fångar nu strax, eller å andra sidan »försvara er», alltså tydligen här på platsen där vi äro, tills förr eller senare tillräckligt med ryssar anlända för att övermanna oss? Skulle överhuvud en liknande fråga framställas till omröstning hos trupperna, borde den åtminstone varit formulerad med hederliga och klara alternativ: Gå i fångenskap; eller försöka driva undan ryssarna, gå över Vorskla och komma undan till tatarerna, såsom kungen befallt. Men Lewenhaupt var tydligen redan på det klara med hur allt borde avlöpa, och därför inte längre bekymrad rörande sådana småsaker. Endast måste först, förmedelst dessa hänvändelser, allt hans eget ansvar vältras av först på regementscheferna och därefter på manskapet. När Karl XII skrev den ovan citerade kommentaren till denna kapitulation, hade han läst en av Lewenhaupt översänd försvarsskrift och var därför inne i alla detaljer; och han har direkt vänt sig mot dessa försök till ansvarets undanskjutande med orden att »officerare och gemene kan alls ingen skuld tillvitas, att de inte skulle varit villiga att fäkta och göra allt vad man velat påfordra».

Uppmaningen till regementscheferna att fråga sitt manskap till råds synes till en början ha varit dem för stark; ty samme Dücker, som nyss skulle ha svurit på att folket inte ville slåss, frågade Lewenhaupt om inte

Hans Majestät givit »några absolute ordres, vad man skulle göra»; och det är här kungens egen ödesdigra glömska blir klar till hela sin innebörd. »Jag svarade härtill: Det kunnen I väl tänka, att Hans Majestät inte kan ha givit andra ordres, än att försvara sig så länge man kan; och därför måste jag först veta, vad I, edra officerare och gemena äro sinnade att göra, förrän jag kan säga eder vad jag vill göra.» Detta svar, som Lewenhaupt inte gärna kan tänkas ha återgivit onödigt ogynnsamt för sig själv, är av allt i hans skrift det ojämförligt mest häpnadsväckande. Bortsett från det franka förnekandet och förtigande av varje tillstymmelse till kunglig befallning, eller ens uttalad kunglig tanke, eller egen tanke, att armén skulle kunna räddas ned till tatarerna (en tanke som man vet att kungen hyste och att Lewenhaupt själv hyste, även om den måhända aldrig tagit form av någon »absolut order» till Lewenhaupt, utan kanske mera av ett löfte av Lewenhaupt till kungen), kvarstår under alla omständigheter att det är en ytterst tarvlig sofism som Lewenhaupt här funnit för gott att avspisa sina stackars överstar med. De menade: Ge oss någon upplysning rörande kungens befallning eller önskningar eller planer rörande hären, så skola vi meddela våra regementen detta och höra om de äro villiga att försöka. Men Lewenhaupt menade: Jag vill först ha ett i blindo avgivet absolut svar av trupperna, innan jag på minsta sätt befattar mig med något försök till räddning av den armé som jag lovat kungen att försöka rädda. I ett hemskare själsligt förmörkelsetillstånd än till användandet av argumentering av sådan art kan inte gärna en befälhavare hamna; och varken Lewenhaupts egen skrift eller någon annan hjälp ger någon möjlighet att i än så blygsam mån rekonstruera hans själsliga processer vid detta tillfälle. Det enda som kan sägas är att de måste ha varit högst besynnerliga samt präglade av den yttersta förvirring. Och man måste till fullo instämma i kungens omdöme om hans handlingssätt:

Det kan intet ursäktas... Den relation som han skickat till sin hustru och hon översänt hit, till att visa skulden vara truppernas, som intet velat fäkta, den visar tvärt om, att skulden varit hans och intet truppernas... Saken är alltför klar och oemotsägelig, att han handlat mot order och soldatmaner på nesligt vis och förorsakat obotlig förlust, som aldrig kunde blivit större om han vågat det yttersta. Jag tror intet att han gjort det av uppsåtlig illvilja eller enskild räddhåga. Men det är ingen undskyllan i fält; utan han måste ha varit helt förvirrad i huvudet och modfälld till att gripa sig verket an som en general bör göra när det ser svårt ut; ty då är oförsvarligt att visa försagdhet, som han har gjort.

När Lewenhaupt nu arrangerat det så, att frågan: Ge sig eller slåss? under så föga ärliga former skulle riktas till manskapet, ansåg han sig säkerligen kunna vara lugn för hur svaren skulle utfalla; men han hade att göra med ett hårdnackat släkte, föga vant vid begreppet kapitulation, och efter en stund kommo regementscheferna tillbaka med svar som han fann högst otillfredsställande. Så gott som alla hade svarat, att de ville göra som de andra och slåss om de andra slogos. Om Lewenhaupt nu inte fullständigt varit ett offer för någon sorts till sinnesförvirring gränsande och all hederskänsla förlamande hysteri, skulle han funnit ett sådant svar, avgivet under så ytterst ogynnsamma betingelser, gott nog, samt begripit att det nu kunde vara hans tur att ge trupperna någon uppmuntran genom att själv visa sig en smula kavat, i stället för att endast pocka på orimlig frejdighet av dem. Men långt ifrån att någon sådan tanke skulle lyst upp hans själsliga mörker, sände han cheferna tillbaka med uppmaning att bättre framhäva fiendens styrka och situationens farlighet samt begära klarare svar. Det var ungefär detsamma som en direkt uppmaning till kapitulation, och utgången av denna sällsamma frågvishet kunde då slutligen inte bli mera än en.

Det var vid detta tillfälle som Albedyhls dragoner gåvo sin stora replik. Fänrik Abraham Piper, som fortfarande inte kunde stödja på sina frostskadade fötter, låg

i sin vagn vid den plats där detta regemente höll. Han såg på morgonen de meniga dragonerna ligga i gräset bakom sina sammankopplade hästar och läsa i sina bönböcker; en sysselsättning som inte tyder på panik hos dem, utan fastmer ter sig som enkla och gudfruktiga mäns lugna förberedelse till en allvarsam strid. När Lewenhaupts fråga ställdes till dem, »hörde jag», säger fänriken, »med egna öron dragonerna av Albedyhls livkompani, som voro mest alla gamla soldater och hade tjänt i Ungern och annorstädes, säga: Varför frågar man oss nu? Tillförne har man aldrig frågat, utan det har hetat Gå på! Vi kunna ej säga att vi skola slå dem, men vi vilja göra allt vad mänskligt och möjligt är.»

»En stund därefter», fortsätter Piper omedelbart, »gavs oss tillkänna att det var kapitulerat.»

Sålunda sträckte nu Lewenhaupt gevär, den 1 juli fram på förmiddagen, ungefär 12 timmar efter det han lovat kungen att göra sitt bästa till arméns räddning, med sammanlagt (sjuka, sårade och otjänstbara inräknade) 1,161 officerare och 13,138 underbefäl och meniga, utan något som helst föregående försök att få någonting uträttat. Man kan säga, att av alla de hårda skämt som ödet under detta ryska fälttåg öst ut över kungen och armén, var intet bittrare än det att Lewenhaupt inte kunnat få stupa samman med sitt infanteri vid Poltava, utan fortfarande skulle vara till hands, och själv kunna ställa sig till förfogande, för åstadkommandet av ett sådant slut på denna här och ett sådant slut på sin egen bana. Han beklagar sig över att han framdeles under fångenskapen blev »mycket kittlad» av officerare som ansågo att hans kapitulerande överhuvud, och därvid framför allt hans påfund att fråga manskapet om man skulle slåss eller ej, var åtskilligt klandervärt; och mot dylika ofinkänsliga anmärkningar försvarar han sig genom att med gravlikt allvar hänvisa till bibelställen om Gideon och Judas Makkabeus; en hänvisning rörande vilken professor Stille torrt kommenterar, att likheten mellan

Lewenhaupts och dessa gamla beslutsamma fältherrars handlingssätt »icke är slående».

Därmed hade den kungliga armén upphört att finnas till; och en förlust hade vållats, som redan kungen själv år 1712 (i sina anförda anmärkningar) med rätta kunde kalla obotlig och som för den senare tillbakablicken ter sig ännu långt mera obotlig än vad han då kunde veta eller tro. För de fångna krigarna (som inte givit sig, utan som givits bort av sin befälhavare som en omsorgsfullt insamlad present), tog nu, efter nio års ärorika kampanjer, en helt annan form av tillvaro vid, dock med för dem oförminskade möjligheter att ådagalägga den uthållighet och allmänna heroism som de fostrats till i kungens skola. De fingo nu, som begapade utställningsföremål, vandra med i ett zariskt triumfintåg i Moskva; därpå, i officerares fall, sitta i någon avkrok av Ryssland, eller borta i ett ännu långt mera öde och vilt Sibirien, stundom i stor nöd, alltid i en karg och glädjelös tillvaro; och i menigas fall, om de inte ville taga rysk tjänst, syssla med tvångsarbete vid befästningsbyggen i Moskva och Petersburg, vid skeppsvarv och i gruvor. De stodo i många fall obrutna ut med allt detta, tills efter tretton år den allmänna möjligheten gavs till återfärd till hemlandet; och åtskilliga förkortade denna tid förmedelst äventyrliga rymningar, stundom med döden som följd, stundom med lycklig utgång och återvunnen möjlighet att träda i gevär vid det gamla regementet.

De nationella regementen som här gingo i fångenskap kunde inte dö, utan blevo snart återuppsatta i hemlandet; de som däremot nu för alltid försvunno voro de värvade tyska dragonregementena: Hielms, Meijerfelts, Dückers, Taubes, Gyllenstiernas och Albedyhls. De hade i samtliga fall gjort gott skäl för sin sold, men blevo självfallet, såsom förband av tillfällig karaktär jämfört med de indelta regementena, aldrig återuppsatta. För manskapet vid dem var krigsfångenskapen ett enklare problem än för svenskar och finnar; ty inga nationella eller andra

hinder funnos för dessa professionella soldater att vid inträffad fångenskap gå i rysk tjänst, — att, som det på Trettioåriga Krigets tid med en gängse term hette, följa sina fanor. Likväl synes även vid dessa värvade regementen män ha funnits (kanske inte så få) som hade den uppfattningen att de tjänade Karl XII en gång för alla, och därför inte reflekterade på andra möjligheter till utkomst. Här är som exempel en tjänsteförteckning (möjligast ordagrant översatt) från år 1719, av dåvarande furiren vid Strömfelts (bremiska) dragoner Gottlob Curass; den utmärker sig inte för ordrikedom, men rymmer åtskilligt av innehåll:

Trädd i Hans Majestäts tjänst anno 1702, vid Herr Generallöjtnant Taubes dragonregemente. 1703 slagits vid Posen, slagits vid ett polskt läger, därpå kommenderad i Lithauen med Herr General Dücker, slagits vid Wolkeniuk. Kommenderad med General Creutz, slagits vid Kletsk. 1706 marscherat till Sachsen. 1707 åter utmarscherat åt Polen, slagits vid Starudob, attackerat i Rikebo, gjort två infall i ryska läger, slagits vid Cammin. Därifrån med Hans Majestät till Veprik, stormat; kommenderad till Oposchnja, slagits; med Hans Majestät inåt Ryssland, slagits vid Krasnokutsk, slagits vid Oposchnja. 1709 slagits vid Poltava, med Hans Majestät till Bender, kommenderad med överste Gyllenkrook, fången av ryssarna i Valakiet, 3 år fången, utlöst mig själv. 1711 kommen till Stettin, av Herr General Greve Meijerfelt avancerad till furir. 1714 transporterad till Herr Generalmajor Strömfelts dragonregemente. 1715 med Hans Majestät, slagits på Rügen, retirerat till Stralsund till fästningens övergång, fången, därpå till Sverige. Bördig från Frankfurt an der Oder. Född 1682, tjänat Hans Majestät 16 år. Ännu frisk och sund.

Peter hade segrat; tillsvidare, kunde hans motståndare ännu säga; definitivt, såsom det slutligen kom att bli. Han hade segrat på grund av egen arbetsamhet, organisationstalang och kloka åtgärder, främst däribland förhärjandet av eget land; på grund av de goda tyska officerare och generaler med vilka han fyllt sin armé; samt på grund av den utomordentliga tur med allt, som följt

honom alltifrån eftersommaren 1708 och som låtit olycka på olycka drabba svenskarna utan någon Peters egen förskyllan. Det slutliga avgörandet hade kommit på grund av skottet i kungens fot; därav nederlaget vid Poltava, och därav också den av nederlaget i avsevärd grad oberoende slutkatastrofen, för vilken — bortsett från den stora allmänna orsak som blessyren utgjorde — kungen själv genom sin glömska med orderna har en del av ansvaret, men Lewenhaupt ojämförligt mycket större.

Peter skall en gång på äldre dagar, vid en middag för hemvändande svenska officerare, ha yttrat sig utförligt om sin store motståndare. I den av osedvanlig insikt och omdömesförmåga präglade översikt av Karl XII:s ryska fälttåg, som av professor Hallendorff utgivits under titeln *Karl XII i Ukraina: En Karolins Berättelse* (och vars sannolike författare anses vara premiärryttmästaren vid Svenska Adelsfanan Peter Schönström), berättas, såsom avslutning på en efter krigsöversikten följande allmän karakteristik av Karl XII, att zar Peter på äldre dagar

aldrig tålte att någon talade annat än väl om den store konungen. När freden 1721 blev sluten och svenska fångar blevo satta på fria fötter, lät zaren bjuda alla som kommo till Moskva till måltids; då han själv satt med dem till bords. Över måltiden discourerade han med de svenska generalerna, som sutto närmast honom, om hela kriget och om de svenskas och ryssarnas ömse lycka, och orsakerna därtill. Äntligen kom han att tala om konung Karl XII, varvid han fällde dessa orden:

Jag tror att ifrån världens begynnelse aldrig varit en så fullkomlig man och hjälte som broder Karl: men han var därföre inte den lyckligaste, emedan han var för stor att regera över människor. Efter han hade mera än övernaturligt courage, trodde han att alla som tjänte honom skulle hava detsamma, men han blev som oftast däruti bedragen. Han ville att alla utan straff skulle göra väl, att alla skulle taga exempel av honom; men sådant slog ock ofta för honom fel. Efter han var ordhållig och ärlig, mente han att alla skulle så vara; men han blev som oftast både av sina grannar och undersåtar bedragen. När han lovade något,

höll han det, fastän det skolat kosta honom krona, rike och liv; det gjorde inte alltid hans grannar mot honom igen. Därför kommer alltid den bättre ut att regera över människor, som själv känner hos sig mänskliga svagheter.

Huruvida detta är ett anförande i thukydideisk stil, utformat mer eller mindre på fri hand av den litterärt förfarne premiärryttmästaren (i vilket fall det är en mycket god prestation), eller om verkligen Peter själv yttrat sig så klokt och ingående, är naturligtvis omöjligt att avgöra. Det kunde förefalla vara alltför filosofiskt objektivt, särskilt med sitt omnämnande av mindre pålitliga grannar, för att gärna i denna form kunna härröra från Peter. Men å andra sidan utvecklades hos denne mycket märkvärdige man, efter hand som åren gingo, förstånd och omdömesförmåga allt mera (på ett hos av lyckan gynnade människor mycket ovanligt sätt), jämte en tendens till stundom melankoliskt färgad filosofi vid tobakspipan. Det är därför alls inte uteslutet att han åstadkommit en sådan analys av sin motståndare och av de grunder till misslyckande som, bortsett från all anhopning av oblida tillfälligheter, lågo i själva hjältekaraktären såsom sådan. Därmed skulle då Peter, på ett sätt värdigt en man som förlänats tillnamnet den Store, ha uttalat sin insikt om det faktum att i denna värld, där visserligen allt är förgängligt (till sist även de tre fastaste grundelementen, ondska, feghet och dumhet, ehuru deras kraftfulla treenighet

gror med tusen liv
ur namnlös botten dagligdags,
ej stäckt av tidens kniv,
men endast av dess sax),

dock det storslagna, nobla och upphöjda i ojämförligt mycket högre grad är hemfallet åt undergången. I grunden har han då, i denna sin parentation över Karl XII, givit sin tidiga version av Tegnérs sentens rörande samma föremål:

Det härliga på jorden,
förgänglig är dess lott.

Vid Perevolotjna blev det tomt och tyst; segrare och besegrade drogo bort, till sina glädjerus och sitt elände; och den stora floden, som under tidernas lopp sett så mycket — och som nu speglat sina sista krigiska gäster från goters och varjagers land —, hade åter en gång, som så ofta förr, medan jämt sig lik dess bölja sorlade i en nu åter stilla dal, sett en härsmakt och ett välde virvla bort och försvinna, som en vind över steppen.

Fjärde boken

ENSAM MOT ÖDET

Första kapitlet.

PÈLERINAGE DE CHARLES DOUZE.

Fast du ser blott en,
som åker i vagn,
äro dock många ryttare med
på fälten med de bleka blommorna.

Brans Resa.

På morgonen den 1 juli började kungen sin färd söderut över steppen, från sydsidan av Dnjepr vid Perevolotjna — lagom för att undgå att se vad som samtidigt började arrangeras med den kvarlämnade hären på norra flodstranden — till staden Otjakov vid Svarta havet, på andra sidan om Bugs mynning. Fågelvägen dit var ungefär 350 kilometer tom ödemark. På grund av Lewenhaupts mycket snabba avvecklande av sina affärer erhöll kungen endast ringa försprång framför fienden; själv var han på grund av sin blessyr tvingad att åka i vagn (ett transportmedel som han alltid på det högsta avskydde), liksom åtskilliga av de svårast sårade officerarna i följet; och fordonens framskakande över stepptuvorna kunde, även bortsett från all tanke på de sårades välbefinnande, inte ske alltför snabbt. När dessutom på grund av svår hetta och vattenbrist åtskillig mattighet snart gjorde sig gällande hos många i truppen, voro i verkligheten utsikterna för denna resas

lyckliga fullbordan mycket små. Men denna gång, och i denna blygsamma utsträckning, hade kungen åter tur, för första gången på mycket länge; liksom om hans olycksöde, trött av lång medfärd, för en stund inte orkat följa med längre, utan vilat sina vingar vid Perevolotjna, för att där desto omsorgsfullare hålla ögonen på allt.

Den obrutna steppen tog vid strax söder om Dnjepr: ett oändligt och människotomt land av steppgräs, malört och salvia; med en och annan i högsommarhettan uttorkad liten flodbädd där man kunde lägra sig, och där Hultman ur kvarvarande varma och grumliga gölar fick filtrera vatten genom servetter till dryck åt kungen. Om problemet med vatten ställde sig svårt (stundom lika svårt som på sin tid för Alexander vid marschen genom Gedrosiens och Arachosiens öknar, ting som kungen under denna färd säkerligen ofta påminde sig ur Quintus Curtius), var problemet med föda knappt lättare, ty tillräcklig vägkost hade vid avfärden inte kunnat medtagas. Man fick i viss utsträckning hålla tillgodo med köttet av störtade hästar, en för den tidens nordbor utomordentligt motbjudande och okristen föda, som måhända här godtogs som en försmak av vad man hade att vänta i hedniska turkars land. Till mötandet av de mera rent andliga faror som kunde förmodas från samma håll, hade i truppen medtagits inte mindre än aderton prästmän; däribland dock inte drabantpastorn Göran Nordberg, kungens blivande historiograf, ty han hade blivit fången vid Poltava.

Mazepas kosacker, uppemot 3,000 sammanlagt, marscherade för sig själva, på något avstånd från svenskarna, dock under försök att göra nätterna inbringande förmedelst häststölder från dessa. Deras herre visade ingen gripenhet vid att fortfarande finna dem omkring sig, såsom trogna ännu i landsflykt, utan utverkade av kungen att själv få färdas med en trupp södermanlänningar till personligt skydd. Hans kosacker kände sig visser-

ligen tvungna att fly undan zarens vrede, men hade inte kvar några varma känslor för sin gamle oduglige ataman, vilken misstänkte att deras kritiska inställning skulle taga formen av gevärsskott om han släppte dem för nära inpå sig.

Gräshavets ödslighet upplivades av »vildgetter», på vilka kosackerna anställde jakt och som torde ha varit saigaantiloper, samt även någon sorts harar och annat villebråd; däremot sågos inga andra vittnesbörd om människor än här och där på steppens åsryggar väldiga gamla gravhögar, minnen från kumaners och patzinakers eller kanske till och med skyters dagar; likadana som de skådats av franciskanerbrodern Wilhelm av Ruysbroek, när denne i mitten av 1200-talet såsom den förste kände västerlänningen korsat dessa nejder på väg till den Gyllene Hordens herre och till stor-khanen i Karakorum. Steppen var numera ännu långt ödsligare än då, med »tolv ridtimmars ödemark» fördragsenligt fastställd på vardera sidan av gränslinjen mellan tatarer och ryssar, tydligen såsom en minimibredd som tillsvidare inte var i fara att underskridas.

Sålunda gick färden så hastigt som möjligt vidare, utan andra ihågkomna episoder än att en och annan av svält eller solsting kreperad medlem av truppen fick lämnas efter; och kungen, som vid Perevolotjna befunnit sig i ett allt utom löftesrikt tillstånd för uthärdandet av en sådan färds strapatser, synes utan särskilt besvär ha stått ut med den, och till och med ha återhämtat sig från den själsliga chock som förorsakats av överansträngningen vid Poltava och upplevandet av ett nederlag. Hans spis torde under dessa dagar ha varit mera än vanligt primitiv, ty även om föda fanns, hade man ingenting annat att koka den vid än gräs och hästspillning; men Hultman gjorde det bästa med vad som fanns, och Neumann såg tre gånger om dagen till foten, där det nu började bli tydligt att en del dött ben snart skulle få bortplockas. Drabanten Karl Carpelan nämner i sin

tjänsteförteckning att han under denna marsch »ofta haft den nåden att under Hans högstsal. Kongl. Majestäts sjukliga och blesserade tillstånd hjälpa Hans Majestät av och på sin hästbår»; varvid visserligen alla andra vittnen överensstämma i att kungen inte här färdades i någon hästbår, utan i en vanlig lätt vagn, samman med den sårade drabantlöjtnanten Hård, och stundom med Axel Sparre såsom tredje man i vagnen; den sistnämnde, med sitt beprövade goda humör säkerligen mycket på sin plats till förströelse och uppmuntran. Ty dylikt kunde förvisso behövas, ehuru kungen tillsvidare befann sig i okunnighet om det värsta.

Under tiden hade hans räddning undan förföljare hängt på en mycket tunn tråd. Senare än kungen hade en krigskommissarie Melander jämte ett par sårade officerare tagit sig över floden, måhända ett stycke ovanför Perevolotjna där vissa överkomstmöjligheter funnos, och försökt hinna upp kungens trupp, men därvid kommit in på ett spår som vek av västerut. Strax efter kapitulationen hade därpå Mensjikov sänt nästan hela sitt tillgängliga kavalleri, 6,000 man under furst Volkonski, åstad på förföljelse av kungen; och denne Volkonski, som förmodligen tagit sig över på samma ställe som den försenade krigskommissarien, hade slagit in på dennes spår och visserligen uppnått och tillfångatagit honom och hans sällskap men därmed förlorat åtskillig tid. För att taga igen det förlorade hade därpå Volkonski försökt genskjuta kungen längs en något västligare väg än dennes, men hade därvid blivit hejdad av Bug, som inte lät sig övergås, och fått bekväma sig att fortsätta ned längs denna flods östra strand. Genom allt detta blev han tillräckligt försenad för att inte komma inom synhåll för svenskarna förrän just som dessa, den 9 juli, voro i färd med att gå över Bug nere vid dess mynning och redan till största delen i säkerhet på dess andra sida. Om inte denna Volkonskis tillfälliga vilsekomst och försening kommit emellan, hade sannolikt det karolinska

eposet kommit att nå sitt slut i en sista strid ute på steppen, med Mazepas folk skingrat åt alla håll och kringrända svenskar beslutna att göra skäl för sig runt kungen så länge denne var i livet, eller tills hetta och törst gjort slut på allt; eller också hade det hela fått den dystrare fortsättningen av rysk fångenskap för honom, sedan han i sitt tillstånd inte kunnat välja att hellre falla. Men som det nu blev, och ytterligare tack vare Poniatowskis händighet med en pascha, kom ännu åtskilligt att äga rum före sagans slut.

Redan den 5 hade kungen nått fram till Bug, och måst stanna där emedan övergång av den breda floden var omöjlig utan turkiskt bistånd. Poniatowski hade då sänts åstad till närmaste högre myndighetsperson, Abderrahman Pascha i Otjakov, och i denne funnit en högeligen filosofisk person, som inte gjorde någon min av att låta hetsa upp sig till handling i onödan. Paschan förklarade att Allah var stor och allting mycket besynnerligt och att ingenting kunde göras åt saken förrän instruktioner inhämtats från Stambul. Bud till Stambul och åter skulle tagit mycken tid, varunder svenskarna skulle haft att kampera helt oskyddade vid flodstranden, bekvämt åtkomliga när förföljare förr eller senare infunno sig. Men Poniatowski hade redan hjälpligt begrepp om vissa grundelement i turkisk diplomati, en diplomati som inte var alltför väsenskild från den polska och i vilken han efter hand skulle bli en framstående expert. Han utverkade ett samtal på tu man hand med paschan och bjöd denne 2,000 dukater för rask expedition. Mellan turbanen och skägget på den världsfrånvarande filosofen tändes då genast en märkbar glimt av välvilja och intresse. I Allahs namn: båtar skulle ställas till förfogande, och de otrognas konung och hans folk skulle skeppas över och bespisas; ty stunden för polyteisternas fördärv stod dock från början skriven och skulle komma när den skulle komma.

Trots Poniatowskis raskhet hade allt detta tagit sin

tid, ty Otjakov låg en god bit väster om floden; och först den 7 vid middagstiden nådde han med vederbörligt besked tillbaka till kungen. Övergången ägde nu rum den 8 och 9 juli, mycket långsamt på grund av farkosternas litenhet och fåtalighet: kungen och Drabanterna först, därpå Södermanlänningarna, slutligen kavalleriet. Kosackerna, med hästar som voro bättre vattendjur än de svenska, togo sig simmande över på egen hand; men en del zaporoger till fots, samt ett antal av de sista svenskarna, voro ännu inte över när Volkonski slutligen hann fram. En strid uppstod på stranden, varvid några svenskar, ovisst hur många, blevo tagna till fånga av ryssarna: en episod som, när den inberättats till sultanen, ansågs ha varit mycket nära att vålla avsändandet av ett betydelsefullt silkessnöre till den filosofiske paschan i Otjakov, för visad slöhet rörande de långväga gästernas mottagande och trygghet.

Så fort kungen kommit över floden, tog den politiska verksamhet vid som under så lång tid fått ligga nere av brist på förbindelser med yttervärlden. Ett sändebud skickades till hovet i Stambul, ett annat (sekreteraren O. W. Klinckowström, broder till den 1704 utanför Kalisz stupade kammarpagen) till krimkhanen för arrangemanger rörande armén, som nu kunde förmodas vara nådd till tatariskt område; och kansliet fick ofördröjligen sätta upp en skrivelse till defensionskommissionen hemma i Sverige rörande Poltava och de stora nyuppsättningar av regementen som därav blivit nödvändiga. Kansliet bestod numera, sedan dess främsta krafter, Piper, Hermelin och Cederhielm, försvunnit vid Poltava, av män som hittills förekommit mera i skymundan: kanslirådet G. H. von Müllern och sekreteraren Casten Feif. Kanske på grund av att dessa män ännu inte hunnit bli varma i kläderna på sina betydelsefulla poster, blev detta viktiga och svåra brev slutligen till övervägande del formulerat av kungens egen hand. Det gör i sin stilisering intryck av att vara mycket noga genom-

tänkt, för att dels meddela vad som måste meddelas, dels undvika en alltför förkrossande verkan på adressaterna och andra. Det är daterat »från lägret vid Ossow utmed Svarta Havet den 11 juli»:

Det är en rum tid, att vi utur Sverige intet haft några tidender, ej heller kunnat få tillfälle att sända här ifrån några brev.

Emellertid har tillståndet här varit gott och allt väl avlupit, så att man inom kort förmodat att hava så stor överhand över fienden, så att han skulle nödsakas ingå sådant slut som man åstundade av honom. Dock är hänt, att den 28 förledne månad genom ett öde och olyckligt tillfälle de svenska trupper lidit avbräck i ett fältslag, vilket är skett alldeles intet genom fiendens stridbarhet eller myckenhet, ty fienden har i förstone allt stadigt blivit driven; utan själva orten och lägenheten har varit så fördelaktig för fienden samt befäst, så att därigenom de svenske ha haft förlust, som utav stor åtrå till fäktandet, oaktat alla fiendens fördelar, hava fienden allt stadigt angripit och förföljt, varpå sedan har hänt, att mestadelen av fotfolket blivit förlorat och själva rytteriet lidit också en stor avbräck.

Denna förlusten är fuller stor; dock är man betänkt att finna utvägar, att fienden härigenom ej skall vinna någon överhand, ej heller den ringaste förmån. Fördenskull är härmed till Eder vår nådiga vilja och befallning, att I med all flit och det snaraste någonsin är görligt, därhemma låte rekrytera alldeles å nyo landtregementena till fot, vilka hava varit här ute i fält, görandes anstalt att dem med beklädning, gevär, fanor, spel, tält och allt annat tillbehör förse, som de förr hava haft. Kavalleriet har fuller också tämmeligen lidit; dock som man just intet kan veta avgången, så vore dock väl att alla rusthållare höllo sig färdiga till hel ny rekrytering, särdeles Östgöta kavalleri, som helt och hållet måste å nyo rekryteras.

Det är högst nödigt att man nu intet fäller modet, ej heller släpper verket handlöst, utan med yttersta krafter griper verket an att bringa det åter i stånd igen, på det man inom kort må bringa alltsammans till önskligt slut. Och förmodar man, oaktat denna förlusten är skedd, fienden inom kort skall åter kunna så tvingas, att man lärer kunna vinna av honom allt vad man åstundar.

Gardets rekrytering är ock nödigt att, så mycket görligt,

därtill anstalt göres, och att man söker hitta på förslag hur den lätteligen må fortsättas, vartill ett ansenligt tal av manskap fordras, och torde av salpetersjudare, en del därtill kunna bekommas. En del officerare med några få gemena av gardet finnas än i behåll, tillika med några få av det andra fotfolket; och vad som hos fienden kan blivet fånget, gör vi oss hopp om att kunna få utväxla.

Man kan i detta brev lägga märke till ett ord, som han veterligen aldrig tidigare använt, men som framdeles någon gång skulle återkomma hos honom: nederlaget kom sig av »ett öde». Hur svårt detta öde drabbat, svävade han vid detta brevs avfattande alltjämt i okunnighet om, och det dröjde sannolikt ännu tre veckor innan han fick trovärdig upplysning om kapitulationen. Karakteristiskt är, att han inte med ett ord omnämner sin svåra blessyr såsom ett ursäktande moment för egen del, försåvitt man inte vill finna den saken antydd just i satsen om »ett öde och olyckligt tillfälle». Inte minsta ord av klander mot någon; beröm åt manskapet, som haft »åtrå till fäktandet»; olyckan härledes av att orten varit befäst: det är de ödesdigra redutterna som spelat den avgörande rollen. Slutligen: ingen känsla av att vara avgörande slagen, eller ens trängd på defensiven: man skall »inom kort» försöka få allt rättat igen och fienden »tvingad»; — en inställning som förvisso inte är oförklarlig, när han vid skrivandet ännu tror sig kunna disponera en armé på åtminstone 12,000 stridande, utom kosackerna, i de trakter dit han nu kommit för att söka få turkarna med. Det enda som i detta brev verkligen synts ha vållat honom oöverkomligt bekymmer är återuppsättandet av Gardet, där han en smula hjälplöst pekar på tillgängliga salpetersjudare med en tydlig känsla av att de inte komma att räcka till.

Under tiden kom bud från seraskieren Jussuf Pascha, som residerade i staden Bender vid nedre Dnjestr: samme man som för halvtannat år sedan skickat ett sändebud till kungen när denne stod vid Weichsel för att bör-

ja sitt ryska fälttåg: endast för halvtannat år sedan, men dock redan en händelse belägen på andra sidan av så mycket, att den kunde te sig såsom hörande till ett avlägset förflutet. Jussuf Pascha visade sig vara av en långt mera hjärtlig och förekommande läggning än den dåsige filosofen i Otjakov; han översände tält och vagnar och andra förnödenheter och inbjöd kungen till Bender; och den 16 juli bröt denne med sitt folk upp från trakten av Otjakov och drog vidare västerut, till en början längs Svarta havets strand. Man hade nu inte längre sådana mödor och umbäranden att dragas med som under steppmarschen; men genom att svenskarna nu, i detta sällsamma land där de hamnat, läto sig väl smaka av allsköns ovan föda i otvungen blandning, uppstod åtskillig sjuklighet bland dem. Meloner, fårtalg och kaffe visade sig vara mera oroande ting än hästkött, och marschen gick endast långsamt vidare mot Bender. Vid byn Sukleia, där man den 21 juli rastade — för första gången i en träddunges behagliga skugga —, nåddes truppen av en från Otjakov eftersänd turkisk officer, som medförde 36 svenskar och halvtannat hundratal zaporoger: män som på egen hand givit sig iväg efter kungen från Dnjepr och oskadda lyckats korsa steppen. Även dessa synas ha kommit iväg före kapitulationen och inte haft något att meddela rörande den.

Den 24 kom man fram till Bender, dit Gyllenkrook sänts i förväg för att utse lämpliga kvarter. Uppehållet här, som kom att sträcka sig över mera än tre år, var endast avsett att räcka någon kortare tid, tills armén anlänt och kungen blivit bättre i sin fot; och tillsvidare blev han boende kvar i sitt tält, som uppslogs ett stycke utanför staden. Framdeles beträdde han sällan eller aldrig själva staden, och sina brev daterade han från »lägret vid Bender». Från denna ort var det inte så särdeles långt till polskt område, dit han efter härens ankomst tänkte bege sig för att förena sig med Stanislaus och Krassow.

Strax efter ankomsten till Bender utförde Neumann, den 27, en operation på kungens fot och bortskar »det angripna och fördärvade köttet» samt plockade ut ett bortdött mellanfotsben, »hörande till den mellersta tån». Med gudomligt bistånd blev kungen härigenom, meddelar Neumann, *ganz glücklich curiret*. Någon tid därefter började han kunna röra sig med kryckor, stödde snart på foten och steg den 7 september för första gången åter till häst. Det uttagna mellanfotsbenet lät den ordenlige och pietetsfulle Neumann ingalunda förfaras: det hörde ju dock till Herrens Smorde. Vid en av gravöppningarna i senare tid fann man det i kungens sarkofag, »i en blå sidenpåse vid den dödes vänstra fot», Neumann hade tydligen lagt ned det där den gång han visade sin herre den sista tjänsten, på det att Hans Majestät i så helfärdigt tillstånd som möjligt måtte kunna möta uppståndelsens dag.

»Jag har ock», skrev kungen den 9 augusti hem till systern, »några dagar före slaget bekommit en favör i foten som hindrat mig på en tid att rida. Men nu innan kort hoppas jag hämta in den skadan.» Detta var alla ord en härdad krigshjälte kunde behöva spilla på en sådan bagatell som ett sår, i ett brev hem till en älskad syster som inte i onödan borde bedrövas och som även dessförutan, liksom kungen själv när han skrev detta, kunde ha sorger och bekymmer nog. Därför talar han här med lätt ton endast om att han hindrats att rida och att den skadan snart vore hjälpt; men vid denna tid visste han allt vad denna blessyr vållat honom av annan skada, som tyvärr var svårare att finna någon hjälp för.

Från en värld bortom allt detta fälttågs elände hade för övrigt vid denna tid ett bud slutligen nått honom, som uppskakat honom ojämförligt mycket mera än något som helst annat olycksbud vare sig förr eller senare.

Den 11 december 1708 hade hans syster Hedvig Sofia, änkehertiginna av Holstein-Gottorp, avlidit i Stockholm

i »stora mässlingen»; och sekreteraren Klinckowström hade av rådet skickats åstad med detta budskap till kungen. Strax före slaget vid Poltava hade denne äntligen lyckats leta sig fram till armén, men på grund av kungens då mycket svåra sårfeber hade Piper tillrått uppskov med underrättelsen. Därpå kom katastrofen och kungens vanmakt och färden till Turkiet; och först efter framkomsten till Bug blev han underrättad om detta dödsfall. »Vad dessa tidender gingo den ädelmodige Herren till sinnes är nästan obeskrivligt och otroligt»; ty all hans hårda självbehärskning, som kommit även hans närmaste omgivning att tro att han inte längre ägde några känslor, tog slut inför detta. Han föll i gråt, ville framdeles inte höra ett ord nämnas om att systern kunde vara död, och sökte på ett sällsamt sätt intala sig själv att budskapet, ett officiellt meddelande från rådet, måste vara endast »ett alltför elakt, oförhoppat rykte, som snart alldeles försoffat mig». Först ett år senare, i ett brev till prinsessan Ulrika Eleonora den 12 juni 1710, har för honom »allt hopp försvunnit i det mål, som jag gjort mig förtröstan om att aldrig bliva så olycklig att överleva»; men kvar har han alltjämt »den bedrövelsen, som intet lärer helt upphöra hos mig, förrän det kommer tillsammans som blivit skilt åt».

Gråt var förvisso ingenting som föll sig naturligt för honom; han hade kanske eljest i dessa dagar kunnat gråta en gång till, inför kunskapen om den stora avslutande olyckan; men det är sannolikt att han av rykten var varnad på förhand, innan bekräftelsen kom. Några dagar efter ankomsten till Bender, och efter det att Jussuf Pascha uppvaktat med ceremoniösa välkomstönskningar, infann sig, den 3 augusti, den av zaren åter lössläppte Meijerfelt, och händelserna vid Perevolotjna voro därmed en ofrånkomlig visshet. Omvälvningen av Fortunas hjul var fullbordad. Det fanns inte längre någon kunglig armé; det fanns ingenting att förena med Stanislaus och Krassow; det fanns ingenting att underlätta

den svåra mödan att locka turkarna till anslutning och det fanns för turkarna ingenting att ansluta sig till annat än en man i Bender, nyss tidens Alexander, nu en ensam pilgrim och gäst hos främlingar, avskuren från ett fjärran hemland vars nödrop allt starkare började förnimmas ur allt mäktigare fienders ring.

Andra kapitlet.

SULTANENS GÄST.

> De sade till Dhu'l-Qarnayn: Förvisso anstifta Gog och Magog stor ofärd på jorden; skola vi giva dig bistånd, på det att du må sätta en mur mellan oss och dem?
>
> Han svarade: Den makt jag fått av Gud är förmer; men bistån mig dock träget, så skall jag sätta en mur mellan eder och dem.
>
> *Koranen.*

Från det ögonblick, då efter ankomsten till Bender underrättelsen nådde honom om arméns tillspillogivande, undergick Karl XII:s tillvaro en stor förvandling, till det yttre märkbar redan därigenom att den hittillsvarande väldige vandraren kring länder och riken nu blev en stillasittande man: en Odysseus som från episka år och mödor blåsts in till lång vila i faiakers eller sömniga lotofagers land. Efter en tillvaro av fri handling fick han nu, sedan handlingens redskap ryckts ur hans hand och brutits sönder, pröva på någonting helt motsatt: en tillvaro av tvungen väntan. Hädanefter kunde han aldrig mera, på samma sätt som förr, göra någonting; allt vad som återstod för honom var att i varje givet ögonblick planera, hoppas och vänta, — på handlingsmöjligheter som aldrig helt ville återkomma. Hans

handlings stora epos hade redan nu på visst sätt nått sitt slut; vad han i fortsättningen kunde för egen del åstadkomma var endast ett antal smärre lyriska stycken: ett turkiskt krig, en glimt vid Prut, en strid i ett brinnande hus, en ritt genom Europa, braken kring Stralsund och de sista kampanjerna: spridda korta ting, skiljda åt av stora mellanrum av stillhet och förbidan. Vapenlös och ensam satt han i Turkiet — som Ludvig den Helige i Egypten efter katastrofen vid Mansurah, som Richard Lejonhjärta bakom gallren på slottet Trifels — i långa år av ständig väntan; och dessa år voro, för eftervärldens överskådande och statistiskt summerande blick, tomma år, ty till sist tjänade de ingenting till; men för honom själv voro de i varje givet ögonblick tillräckligt färgade av ett eller annat hopp för att göra denna väntan subjektivt uthärdlig och objektivt rättfärdigad. Turkarna skulle väckas till insikt om sitt eget bästa och med makt rycka ut mot moskoviterna; någon genstörtig storvisir eller liknande dignitär skulle diplomatiskt manipuleras tills han toge sitt förnuft till fånga eller finge sitt huvud lagt för sina fötter; en svensk armé skulle från Pommern gå in i Polen, för att där förena sig med turkarna och honom själv, varpå ryssarna skulle krossas i enlighet med de ursprungliga planerna. Överhuvud måste, om man endast uthärdade länge nog, någonting gynnsamt förr eller senare komma att ske på något håll: i himlen, i Europa, i Turkiet eller kanske till och med i Ryssland, där Peter inte kunde räcka för evigt; Guds prövningar måste någon gång taga ett slut, sviten av olyckor kunde inte hålla på i det oändliga. Det fanns sålunda planer och förhoppningar nog, mer eller mindre konkreta, och hoppfullheten dog långsamt i en optimistisk själ som hans. Därför kom vistelsen i Turkiet att bli mycket lång och, från en synpunkt, stor och skrämmande i sin meningslöshet.

»Lathundsdagarna i Turkiet» var den självironiska benämning han stundom under sina sista år an-

vände om den långa vistelsen i detta land, vilken kom att sträcka sig över något mera än fem år; och lathundsdagar vore de i sanning för en som hittills föga prövat på sysslolöshet och stillasittande. Någon nedbrutenhet hos honom, någon stor apati efter olyckorna, kan inte spåras som bidragande orsak; dessa många dagar blevo lathundsdagar endast av bittert nödtvång. Likväl finns, på grund av hans turkiska tillvaros övervägande karaktär av stillhet och dagdriveri, av väntan och endast väntan, förhållandevis litet att säga om denna tid ur biografisk synpunkt; liksom det sällan finns mycket att berätta om en fånge i en cell, oavsett hur länge han sitter där, — med undantag av hans monotonis enkla cirkel och hans funderingar rörande möjligheterna att komma ut. Det ryska fälttåget, aderton månader i allt från Weichsel till Perevolotjna, är en evighet av händelser och innehåll; vistelsen i Turkiet, fem år efter almanackan, ter sig närmast som ett tidlöst moment.

Väl att märka: som ett tidlöst moment för den sentida åskådaren. För kungen själv var naturligtvis denna turkiska vistelse allt utom tidlös, lika litet som motsvarande form av tillvaro är det för fången i cellen; fastmera måste den för honom ha känts som en blytung oändlighet, fruktansvärd att stå ut med för en extrem handlingsmänniska som han. Och ändå var därvid själva monotonin och sysslolösheten det minsta han hade att hålla sig uppe mot. Från hemlandet och dess provinser började nu inom kort de stora olycksbuden och hjärtslitande nödropen att på allvar bli hörda, i en ändlös, efterhand allt mörkare och allt mera mäktigt svällande symfoni. Den hade han som ständigt ackompagnemang under sina turkiska år, och hade att därvid, inför kalamiteter, jämmer och hastigt överhandtagande allmän förtvivlan, alltjämt bibehålla förtröstan och fasthet, under sådan strävan efter sitt stora slutmål som alltjämt var honom möjlig och alltjämt kunde synas löftesrik. Till en sådan bibehållen attityd var han bättre danad

än de flesta, men lätt att uthärda var alltsamman förvisso inte ens för honom.

Då kände Odysseus
ömkan varm för sin hustru som grät; man hans ögon förblevo
fasta som horn eller stål, mellan ögonlock utan en skälvning,
medan han såg hennes sorg; och med konst höll han tårarna dolda.

Ty till Sverige, som till en ny herrelös Penelope, kommo nu oförtövat, så snart Poltavas ekon rungat genom världen, hårda friare för att på allvar banka på, efterhand i allt talrikare flock och vid samtliga dörrar. Och inte ens därmed var det nog. 1709, i sällskap med Poltavabudet, kom missväxt; den första riktiga missväxten efter hungersnöden tolv år tidigare, och fattigt folk började nu åter dö av svält. Nästa år kom pesten; den gjorde ett stort svep genom Europa och tog även bort åtskilligt folk i Bender; men i Sverige, där man redan kände sig tillräckligt hemsökt av annat, bet den särskilt djupt i människors själar, som ett tydligt tecken på att allt elände sammansvurit sig till landets undergång. Samman med pesten kom Peter åter till Östersjöprovinserna, nu mäktig vorden och med hög hand, för att göra rent hus och inte mera drivas bort. Sommaren 1710 föllo de sista bålverken där, Riga, Pernau och sist Reval, trötta, demoraliserade och pesthärjade; och samma sommar föll — som en om möjligt ännu större olycka — det fasta och stolta Viborg: svenskt alltsedan Torgils Knutsson år 1293 byggt dess fäste; därefter genom tiderna en pålitlig klippa mot många stormar; nu inte frälst av någon viborgsk smäll.

Under tiden hade Danmark, livat av tecknen på återvändande trevnad i världen, i all hast fått stövlarna på och en smula yrvaket tumlat in på sitt hörn av scenen; till en början visserligen endast för att oförmodat finna sig hängande på Stenbocks horn och raskt slängt

tillbaka in i kulissen. Stenbocks seger vid Hälsingborg var en enstaka och ytterst välbehövlig ljusglimt i allt svenskt elände; hans skånska fälttåg vittnade om att det ännu fanns goda män kvar, och när det ville sig väl god beslutsamhet också; men nu hade man alltså, trots denna seger, åter Danmark på halsen, nytert efter nio års vila. Därmed var den gamla trion från krigets början åter fullständig; ty August av Sachsen hade inte heller haft svårt för att vakna och påminna sig gamla intressen.

Stanislaus i Polen, kringfluten av ryssar och sachsare, fann sig utan buller tillrätta med ändrade förhållanden. Han störtades inte, i någon egentlig bemärkelse, ty det fanns ingenting han kunde störtas ifrån; han stupade inte med ryggen mot en vägg, ty det var inte en position som föll sig naturlig för honom. Han endast smalt bort, som en suck i dimman; och all Karl XII:s polska politik med honom. Han fladdrade åstad till Pommern, fanns någon tid i Sverige, i Kristianstad (med ett medbragt »hov», som tilläventyrs ännu kan skönjas i svartmuskiga spår i den trakten), senare i Zweibrücken; blev småningom svärfader till Ludvig XV och hertig av Lothringen; levde till 90 års ålder, sammanskrev förståndiga filosofiska funderingar rörande varjehanda, *d'un philosophe bienfaisant,* och kunde roa en senare generation med många anekdoter om Karl XII samt skaffade sig namn som en banbrytare inom högre societetsliv förmedelst praktiserandet av mycket sena måltidstimmar. En gemytlig och harmlös man, som ville människor väl och inte bråkade i onödan; vår egen vällyckade avbild, när vi äro av den fridsamma sorten; en figur som vårt hjärta strängt taget borde känna varmt för, om det lydde självbelåtenhetens smakschema. Frid med honom: han skall nu inte bekymra oss mycket mera.

Allt detta, och åtskilligt annat liknande, var ting som Karl XII fick till livs från hemtrakterna under första

året av sin vistelse i Bender; ting som till sin politiska del voro de omedelbara verkningarna av Poltava och Perevolotjna. Om inte något stort lyckoomkast ägde rum, någon stor motkombination eller kraftsamling komme till stånd, kunde man ha goda skäl att förmoda att motgångarna, sedan nu en gång allting kommit på glid, efter hand skulle ytterligare tillväxa och komma med allt mera ökad hastighet. Under sådana omständigheter fanns det för kungen, abstrakt sett, två stora allmänna alternativ att välja på.

Antingen kunde man nämligen finna sig i den situation som inträtt, såsom ett beklagligt men ofrånkomligt faktum; övergå till ett mindre spel, i stället för det stora som hittills prövats och som sprängts vid Poltava; lägga sig på defensiven och inskränka sig till att försvara vad som ännu fanns kvar av hotade eller invaderade landsändar. Någon tanke på krossande av motståndaren bleve det då inte längre fråga om, endast om ett samlat motstånd mot vidare anfall, med utsikt till en någorlunda dräglig kompromiss vid en slutlig fred.

Eller också kunde man postulera att allt detta med Poltava och dess följder endast vore en episod, en tillfällig fnurra på tråden; att sakerna därigenom visserligen komme att gå långsammare än man avsett, men att ingenting skulle ändras i själva huvudavsikten; att det stora spelet, långt ifrån att nu bli mindre, tvärtom först nu skulle nå sin fulla storlek, förmedelst indragande av turkar och tatarer; att det därför alls inte kunde bli fråga om någon strategisk defensiv, utan fastmera gällde att åstadkomma en grundligare offensiv än någonsin; att överhuvud all defensiv, allt inskränkande till bevarandet av vad som fanns kvar, all tanke på slutlig kompromiss, innebure ett medgivande, en kapitulation, en moralisk kollaps, ett slut på tron på en förnuftig världsordning; och att därför, kort och gott, valspråket hädanefter måste vara *Fiat justitia, pereat mundus:*

En rättvis seger skall vinnas, även om det yttersta måste krävas av både kung och folk.

För kungen föll det sig självklart att bliva vid detta andra alternativ; det underförstås i det tidigare anförda brevet till rådet rörande Poltava, vari fienden fortfarande skall »tvingas». Ett par frågor ge sig därvid av sig själva: Var det klokt av honom att välja så? Blev han därmed i fortsättningen till någon nytta för sitt land? Och på dessa frågor är svaret inte svårt: Det var, som allting kom att gå, inget klokt val av honom. Och han blev, som allting kom att gå och till stor del på grund av sitt fasthållande vid det nämnda alternativet, framdeles till ingen nytta för sitt land, utan i totalresultatet tydligt och klart till skada. Om han fallit vid Poltava, eller dött på stäppen, hade Sverige — då ännu långt mindre sönderslaget och förblött än efter 1718 — mänskligt att döma bort kunna nå en betydligt drägligare fred än den som slutligen kom till stånd.

Men detta är endast att på ett annat sätt uttrycka den triviala sanningen, att när stora krigare till sist gå bort övervunna, blir slutresultatet för deras sida desto sämre, ju mera obrytbara och hårdnackade de själva varit. De besegrade äro aldrig positiva element i världens materiella nettobokslut, och naturligtvis minst av allt för sina egna, vare sig de heta Hannibal eller Karl XII eller Napoleon eller Robert Lee; tvärtom figurera de i detta bokslut framför en fruktansvärd minuskvantitet av blod och guld. De elimineras ur den historiska processen; men emedan de äro vad de äro, med vilja och kraft av heroisk art, elimineras de endast med den yttersta svårighet och först efter att ha satsat sitt sista uns av styrka och tillgång. Genomsnittsmänsklig klokhet, förståndig anpassningsförmåga efter totalsituationen, händighet att i rätta ögonblicket gripa den drägliga kompromissen, finnas inte såsom dominerande kvaliteter hos personligheter av den arten. De förstå, från enkelt mänsklig synpunkt, inte sitt eget bästa; de envisas med det omöjliga, långt

efter det varje vardagsmänniska omkring dem vet att det är en omöjlighet de envisas med; de bidraga själva till sin undergång genom ett orygglig fasthållande vid vissa positioner, ideal eller imperativ (liksom om de trots stundom betydande olikheter vore släkt med Sokrates, Jesus och Jeanne d'Arc inför sina respektiva domstolar); och till yttermera visso äro dessa deras positioner, ideal eller imperativ av för civilisationsmänniskan svårfattlig och utomordentligt overklig art, alldenstund de sällan synas ha större emotionellt samband med de tre solida och allmänförståeliga saligheterna, pengar, njutning och långt liv. Man kallar med ett allmänt namn den sortens människor för hjältar, inte nödvändigtvis därför att de äro framstående i slagsmål, utan därför att de äro av sådan oförändrad hårdnackenhet i alla skiften samt upptända för andra ting än dem människor i gemen bry sig om. Och det de äro upptända för, och slåss för, och gå under för, kallar man — med olika, för civilisationsmänniskan färglösa benämningar — rättvisa, ära, stolthet, samvetets bud, inre övertygelse, eller annat i den stilen, utan att kunna finna någon term av önskvärd åskådlighet.

De heroiska själarnas oförmåga att modifiera sig, ge efter eller mjukna har mer än en gång markerats av poeterna. I sjätte kretsen av Inferno, där kättare ligga i brinnande kar, stöter Dante på en man av hjälteart, oföränderlig till kynnet även på denna ort. Över randen av sitt kar av eld reser sig »med bröstet och anletet» en gammal florentinare, Farinata degli Uberti, ghibellinernas forne hövding, och ser sig omkring med en min som om »han hölle Helvetet i stort förakt»: *come avesse lo inferno in gran dispitto.* Motsvarande kvalitet hos Karl XII av absolut trots mot olycksödet har fått sin odödliga epigrammatiska form av Tegnér:

I med- och motgång lika,
sin lyckas överman,
han kunde icke vika;

rader vari detta mycket väsentliga drag i hjältesjälen är beskrivet inte med lyrik i det blå utan med nykter exakthet, sådant det verkligen förefanns. Och dessa båda drag, oföränderlighet i med- och motgång samt oförmåga att vika tillbaka, komma i hela Karl XII:s levnad till sitt största uttryck i hans (för honom själv helt självklara) beslut att efter den ryska katastrofen förbli kvar vid sin ursprungliga avsikt rörande fienden, nämligen att »tvinga» den tills »man kan vinna vad man åstundar».

Turkiet, som nu för sitt eget bästa skulle övertalas till viktig hjälp med detta, var inte längre tillfullo den fruktansvärda makt såsom vilken det ännu ganska nyligen kunnat uppträda; men trots en redan mycket tydlig förfallsprocess besatt detta rike alltjämt aktningsvärda resurser, jämte en god del av sitt gamla rykte hos grannar vilkas skräck det länge varit. Även under gynnsammaste omständigheter var det dock en ovig och långsam tingest att få i rörelse, sedan sömnighet och slapphet alltmera börjat befästa sig som de mest utmärkande dragen hos dess regering. De stora erövrarsultanernas tid var sedan länge förbi. Osmans avkomlingar, på sin tid verksamhetssjudande och outtömligt vitala män, som tillbragte halva sitt liv i fält och »voro fäder vid femton år och ännu blevo det vid sjuttio», hade småningom i generationers haremsvärme undergått en stor förvandling; den siste som själv i gammalstor stil fört sina härar i fält, Murad IV, en i jämförelse med dekadensens genomsnitt väl bibehållen kraftnatur, hade 30-årig dött av dryckenskap år 1640; och nästan utan undantag därefter (ofta redan tidigare) voro sultanerna feta och melankoliska herrar med lika mycken energi som hos urblåsta ägg, med riklig rosenessens i skägget och spridda utbrott av rusigt raseri: härskare som ogärna lämnade sin säng, sällan sitt palats och aldrig sin huvudstad. Deras egna regeringshandlingar inskränkte sig väsentligen till det ledande av fredagsbönen som ålåg

dem som kalifer samt till att i seraljens stora mottagningssal, vid audienser åt sådana visirer eller andra högre ämbetsmän som väckt deras misshag, efter vederbörliga korancitat av någon teologisk rättslärd få dessas huvuden avslagna bredvid ett springvatten därstädes och utställda i en nisch ovanför yttre palatsporten. I övrigt tillbragte de sin tid i sitt harem, försjunkna i dvala, upptagna av dåsiga debaucher eller intresserade av senaste sändning cirkassiskor och levantinskor, som ännu kunde rymma någon stimulans för tröttade sinnen; för att därunder stundom, när den allmänna situationen bland nitälskande prästerskap, oroade ämbetsmän, försummade exfavoriter, mutade eunucker och misslynta janitscharer alltför mycket fått glida dem ur händerna, själva överraskas av ett snöre om halsen, en sabel mot revbenen eller ett tillförlitligt apotekarpreparat i sin natttdryck. De ekon, som från en dimmig yttervärld trängde in till dessa härskare och råkade närmare uppfattas av dem, voro sällan starka nog för att bredvid den dagliga kvantiteten bråk och intriger i seraljens innandömen te sig som annat än bleka andrarangsproblem. De Rättrognas Behärskare kände sig tillräckligt tagna i anspråk av sitt hushåll; riket, en sekundär angelägenhet, fick skötas av andra.

I varje givet ögonblick var sålunda storvisiren den man som tämligen ostört skötte rikets affärer: en syssla som var hög och inbringande så länge den räckte, men som sällan gav utsikt till lugn bortgång. Till skillnad från sultanerna voro storvisirerna stundom driftiga och dugande män, vilka kunde taga åt sig den huvudsakliga förtjänsten av att Turkiet ännu i någon mån förmådde hålla sig uppe; men ofta voro de, såväl som övriga ledande ämbetsmän, personer som i görlig mån försökte efterlikna sin höge herre och funno det angenämare att lugnt dväljas i sina slott vid Bosporen, under njutande av livets goda, läsning av persisk poesi och fridfullt inräknande av mutor från underlydande och ambassadö-

rer, än att på allvar fördjupa sig i politiska ting som dock måste bli som Allah bestämt.

Med denna sorts härskare och ämbetsmän hade Karl XII nu att göra, för att försöka få något allvarligt till stånd mot ryssarna. Företaget tedde sig knappt hoppfullt, och hans relationer med sina värdar kommo att gestalta sig åtskilligt brokiga. Sultanen hette Achmed III, en tjugoårs man, regerande sedan 1703 (han kom att räcka ovanligt länge, avsattes 1730 av janitscharerna och förgiftades senare av sin brorson och efterträdare): en genomsnittlig dekadensfigur med sitt harem som huvudintresse, ännu inte helt bortdomnad, utrustad med ett visst mått av fattningsförmåga. Han var övervägande vänligt stämd mot den svenske kungen, ej minst på grund av påverkan av åtskilliga bland sina haremsdamer, vilka med en bland kvinnor ej ovanlig inställning kände stor entusiasm för den sällsamme främmande hjälten. Men med storherren själv fick Karl XII enligt förhållandenas natur aldrig någon direkt förbindelse; för att så skulle blivit, hade det fordrats helt annan kvalitet hos Achmed. Kungen fick väsentligen inskränka sig till diplomatiskt spel med tillgängliga ämbetsmän: allsköns paschor av tre hästsvansar, successiva seraskierer av Bender (närmast en sorts fältmarskalkar) och först och sist storvisirer. De sistnämnda avlöste varandra under hans turkiska tid ovanligt raskt, vanligen med honom som direkt eller indirekt orsak; sammanlagt fungerade under dessa år sju stycken. Att antaga att å ena sidan Karl XII, å andra dessa sju storvisirer någonsin på avlägsnaste sätt förstodo varandra, eller att deras diplomatiska ord och satser, även reducerade till ett gemensamt tungomål, någonsin hade en tillnärmelsevis likvärdig betydelse för båda parter, skulle vara mer än djärvt. I själva verket var alltsammans, från början till slut, ett försök till kontakt mellan helt och hållet osammanjämkbara personligheter, världsbilder och strävanden; och resultatet av det hela, med allsköns an-

nan europeisk politik inblandad och med tatarkhanen och storherren själv såsom stundom direkt inskridande element blev en så utomordentligt invecklad, dunkel och oupplöslig härva, att den alltjämt driver även de lärdaste Karl XII:s-historiker till resignerat vemod.

Ett antal punkter i förvirringen framstå dock med en viss klarhet. Karl XII ville 1) till en början gå åt Polen fortast möjligt, helst efter avslutet förbund med Turkiet, för att förena sig med Stanislaus och Krassow; 2) senare, efter det denna väg befunnits redan stängd, vänta tills turkarna ställde en utlovad armé på 50,000 man till förfogande, med vilken han skulle gå upp i Polen och förena sig med en svensk armé från Pommern; 3) fortast möjligt få denna svenska armé utrustad i hemlandet, övertransporterad och satt i marsch åt önskat håll; 4) slutligen, sedan allt sådant och annat hopp bleknat, inte resa hem under förhållanden som skulle gjort hans hamnande i fientlig hand nästan till en visshet.

Turkiska regeringen, i form av växlande storvisirer och deras anhang, ville, i stora förenklade drag och med olika portioner iver eller slöhet, 1) till en början nödvändigt locka honom att stanna kvar, gärna förmedelst lätt uttalade löften om 50,000 mans eskort och annat, emedan han var nyttig att ha på hand vid en pågående traktat med Ryssland; 2) få höra att den utlovade svenska armén från Pommern verkligen vore på marsch, innan det kunde bli tal om allvar mot Ryssland eller utlovad eskorterande armé; 3) efterhand allt hellre bli av med honom, emedan han ställde till besvär och visade sig vara en farlig man för stackars storvisirer; 4) i vissa fall, mot skäliga kontanter, gärna hjälpa till med något arrangemang under hand med ryssar och andra, på det han under hemresan måtte falla i deras händer.

Sultanen själv ville 1) ett par ögonblick på anmodan, krig mot Ryssland; 2) gärna visa ett bekvämt mått av tillmötesgående mot kungen av Sverige, förmedelst pen-

ningförsträckningar och ombyten av storvisirer, emedan haremsdamerna därmed höllos vid gott humör; 3) eljest ingenting särskilt.

Alla ambassadörer i Konstantinopel, som på något sätt kunde draga sitt strå till stacken, ville dessutom allt möjligt annat, efter vars och ens lägenhet: avhålla Turkiet från krig mot Ryssland, emedan sådant kunde oroa Österrike; lägga gift i kunglige privatambassadören Poniatowskis kaffe (detta var ett av de ryska inslagen); transportera hem kungen på franska skepp; transportera hem honom på engelska eller holländska.

Och slutligen ville khanen av Krim (han hette Devlet Geray och var i dessa sammanhang den ende utom Karl XII som besatt verklig energi) en tid framåt med all iver krig mot Ryssland; men ville senare, med plötslig helomvändning och lika stor iver, bli av med Karl XII. Orsaken till en sådan märklig omkastning hos denne betydelsefulle potentat synes ha förblivit helt okänd, och i hela härvan utgör därför han det dunklaste inslaget.

Betraktar man nu en sådan grovt uppdragen stomme till situationens psykologi, så frapperas man ingalunda av någon större harmoni bland komplexet av viljor och strävanden. Det hela är inte en situation av den art, som tenderar till alltings sammanlöpande i endräktig handling. Men vissa harmoniska element visa sig dock finnas. Två män, kungen och tatarkhanen, äro till en tid ense om att vilja turkiskt krig mot Ryssland; och turkiskt krig mot Ryssland blir det mycket riktigt inom kort, emedan dessa äro situationens båda energiska personligheter, — ett krig som kanske mera åstadkommes på grund av khanens ingripande än av Poniatowskis visserligen mycket habila verksamhet i Konstantinopel, men utan tvivel redan med kungens blotta befintlighet i Turkiet såsom ett viktigt bidragande element, bortsett från det turkiska hoppet att snart få höra av hans omtalade armé från Pommern. Det andra stycket sam-

stämmighet i situationen rör denna svenska armé, som skall rycka in i Polen; om dess avgörande betydelse äro kungen och storvisirerna fullt ense, den enda punkt där de överensstämma. Denna deras överensstämmelse är naturlig nog. Kungen, sådan han sitter i Bender, är med sin lilla flock ingen stor materiell hjälp vid ett eventuellt krig. Visserligen är han en stor krigshjälte och har i sin dag vunnit väldiga segrar, som även blivit omtalade i Turkiet; men till sist har han dock övervunnits av ryske zaren, och ter sig alltså nu, från turkisk synpunkt, kanske mera som en varning än som en eggelse: när ryssarna kunnat övervinna till och med en sådan hjälte som han, hur skola de inte då kunna fara fram mot vanliga människor? Men om han skickar bud hem och får ut en ny armé, då måste han verkligen vara en man värd att slå sig samman med. Och det är i sanning att vara en konung: att från Bender tvärs över Europa befalla sina paschor i hemlandet, där zaren välter fästningar i utkanterna: Min armé är slut, skicka ut en ny! Månne han verkligen kan vara så mäktig, att han inte bara befaller så, utan också får det utfört? Man får se hur det blir med den saken, innan han helt kan tagas på allvar.

Så föll det sig naturligt för turkarna att resonera; och kungen måste här tänka på liknande sätt. Bland allt han under sina turkiska år väntade på, väntade han därför framför allt på denna armé, vars uppträdande i Polen ännu skulle kunna helt ändra allt. Utan större svårighet lät sig en vision frambesvärjas av en ofantlig offensiv mot Ryssland med en front från Krim till Lithauen, av tatarer, turkar, ukrainare, polacker och svenskar. Vid den väntade härens ankomst till Polen skulle tatarer och turkar utan vidare övergå till handling, och därpå de övriga, som nu som bäst trampades under Peters stövlar, efter förmåga ansluta sig; men först med svenskarnas ankomst till Polen skulle allt detta på allvar kunna aktualiseras. Med en sådan plan, så-

dana ännu hägrande möjligheter till en ofantlig revansch gentemot Peter, var denna armé någonting som verkligen var värt att vänta och hoppas på, även om tålamodet under tiden bleve hårt påfrestat.

Till sist, efter mera än tre år, kom verkligen denna armé över från Sverige till Pommern; men därifrån inte åt Polen utan mot danskarna: först till en seger vid Gadebusch, slutligen till en kapitulation vid Tönningen i Holstein; och först därmed hade för kungen det stora spelets möjligheter definitivt ändats och hans turkiska år utmynnat i intet.

Men innan dess skulle åtskilligt hinna äga rum i den invecklade komposition som i österländsk stil skulle kunna betitlas »Sagan om Järnhuvudet och de Sju Storvisirerna». Till en början fingo kungen och hans folk i Bender småningom vänja sig vid tanken att deras turkiska uppehåll skulle bli längre än vad som först avsetts, sedan en tidig rekognoscering upp åt Polen slagit illa ut och visat att den vägen snabbt blivit stängd. Redan i september 1709 skickades nämligen en blandad styrka på 500 man åstad norrut, för att söka spåra upp Stanislaus och Krassow (vilka i själva verket redan dragit sig åt Pommern); och nådd till närheten av staden Czernovitz, men ännu kvar på turkiskt område, fann sig truppen kringränd av stor rysk övermakt och måste kapitulera; endast en liten del kom undan och tog sig tillbaka till Bender. Denna episod fick en politisk betydelse genom försämrandet av den turkiska stämningen mot Ryssland, sedan det blivit klart att ett gränsövergrepp förelåg. De ryska diplomaterna i Konstantinopel bedyrade flitigt att det rörde sig om en självrådig handling av vederbörande ryske general, som otvivelaktigt skulle bli strängt straffad av zaren; utan att de dock lyckades få dessa försäkringar fullt senterade av turkarna. Zaren själv, i sin nyvunna mäktighet, bekymrade sig naturligtvis mindre än någonsin om den rättsliga sidan av en sådan liten inbringande eskapad.

Befälhavaren för denna trupp var ingen mindre än den säkre generalkvartermästaren Gyllenkrook, som här nåddes av sin värsta, men av honom själv ej kommenterade prövning i detta ryska fälttåg. Därmed fick han förena sig med de övriga högre svenska officerarna i Moskva, för att under fångenskapen sammanskriva sina båda värdefulla relationer om fälttåget intill Poltava och om själva slaget: berättelser som med all sin subjektivitet och alla sina stora brister äro värdefulla och stundom mycket fängslande ting. Här säga vi alltså farväl till denne i det föregående ofta anlitade hedersman; han överlevde alla sina många ryska bekymmer (ehuru han, enligt Piper, i Moskva grubblade sig fram till en övergående period av sinnesförvirring) och slutade 1730 i all önskvärd välmåga såsom generallöjtnant, friherre och skånsk possessionat.

Farväl (fast utan all värme) kunna vi i detta sammanhang säga till två andra personer, som spelat var sin ödesdigra roll i det ryska fälttåget: Mazepa och Lagercrona. Mazepa, som på sista tiden varit mycket skröplig och haft åtskilliga oroande upplevelser med sina kosacker, dog i slutet av september 1709 i Bender, utan att på något håll synas ha lämnat någon saknad efter sig. Rörande Lagercrona är det tillfredsställande att finna att han i Bender, förmedelst sin framfusighet och bråkighet, till sist lyckades nå slutet på till och med kungens eget tålamod, vilket var stort och alltför stort gentemot personer som han en gång vant sig att ha omkring sig. Slutet på sin bana nådde denne man den 25 september 1710, då, enligt von Kochens kanslijournal, »H. M:t lät kalla Gen.Maj. Lagercrona till sig, och sedan H. M:t honom föreställt, huru otidigt han dagen förut varit mot överste Grothusen i H. M:ts närvaro, befallde H. M:t honom att packa sig bort, emedan H. M:t ej ville mera veta av honom». Nordberg, som är tyst om saken i sin stora historia, berättar utförligt därom i sina *Anmärkningar*. Kungen, säger han, kände

väl förtrytelse över vad Lagercrona gjort i Severien, men

lät aldrig märka sig däröver förr än i Turkiet. Där hände att Lagercrona kom i ordväxling med överste Grothusen, och det i konungens egen kammare. Konungen lät dem träta, och hörde allenast på, utan att säga något ord. Följande dag infann sig Lagercrona och ville bedja om förlåtelse för det som i H. M:ts närvaro passerat. Konungen svarade, med största kallsinnighet: »Det var en hård discours, och I hade orätt. I var så skamlös, att om jag varit i Grothusens ställe, hade jag tagit eldgaffeln och slagit eder över huvudet, fastän det varit i konungens kammare. Dock det är förbi. Men, att säga eder i dag vad jag tänkte i går och tänkt längsedan: I kunnen gå bort, och ej komma mer för mina ögon.» Lagercrona föll till fota och bad om nåd; men H. M:t sade: »Det är en gång sagt, och skall bliva därvid.»

Lagercrona var inte en man som utan vidare gav sig ens inför en så tydlig tillsägelse. Han fick sig ett respass tillställt för »Anders Lagercrona», utan titel, men förblev en tid kvar i Bender, i hopp om att åter tagas till nåd, och fann slutligen på att hänvända sig till »sin biktfader, magister Aurivillius». Han önskade begå nattvarden, förklarade han, men fann sig hindrad av samvetsbetänkligheter så länge konungen var honom onådig; och Aurivillius skulle därför omtala för kungen denna hans svåra andliga belägenhet. Men kungens slutliga utlåtande blev: »Detta är allenast en invention, för att komma igen, och det blir intet av. Har Lagercrona intet annat på sitt samvete, som hindrar honom från Herrens nattvard, så må detta, som han föregivit, intet hindra honom; ty jag kan alltid såsom konung straffa ens brott, utan att bära hat till själva personen.» Och därmed försvinner denne man hem till obemärkthet i Sverige, för att tillbringa resten av sitt liv med flitigt processande i sina invecklade penningangelägenheter: — den säkerligen mest osympatiska figuren i hela det karolinska persongalleriet.

Eljest förflöt den dagliga tillvaron i Bender utan nå-

got större mått av sensationer, sedan den väl hunnit stadga sig och sjunka in i daglig rutin. Pesten kom och vållade ett antal dödsfall, men synes här ej ha härjat alltför hårt. Herrar drabanter hemföllo i sysslolösheten till ett ganska flitigt duellerande inbördes, liksom vid tidigare längre stillaligganden i Ravicz och annorstädes, här kanske ej utan sammanhang med förekomsten av gott och billigt vin och måhända även obeslöjade kristinnor; någon måste kungen låta arkebusera för dråp, på det att alltför allvarliga oregelbundenheter ej måtte inrota sig hos dem. Kökspojkar och yngre officersdrängar fingo lära sig att se upp för överfall från mycket våldsamt sodomitiska turkar; en sort som visade sig vara så vanligt förekommande, att legationspredikanten Agrell fann en av detta märkvärdiga lands större sällsamheter vara att en ensam pojke här gick mindre säker än ett ensamt fruntimmer. Kurirer från och till Sverige kommo och gingo, och soldater skrevo brev hem till fästmör som sist setts för tio år sedan. Rymlingar ur rysk fångenskap anlände efter hand i betydande antal; och stanislaiska arméfragment, förda av fältherren Potocki, jämte översten Gustaf Zülich med någon spillra av det ursprungligen till Krassows kår hörande franska dragonregementet, drevo under invecklade omständigheter långsamt ned genom Ungern och Siebenbürgen, i förbigående inblandade i genomgångsländernas lokala krig.

Kungen levde sitt vanliga enkla och stillsamma liv och fann på så mycken sysselsättning som situationen medgav, under väntan på sina olika politiska och militära planers förverkligande: arbetade i sitt kansli med Müllern och sekreteraren Feif, genomgick poster från hemlandet, sällan av uppmuntrande art, och expedierade svar och påminnelser; hade vid måltiderna några få förtrogna vid sitt bord: Sparre, Hård, Müllern, Düben, Daldorff, Grothusen; skickade sådana högre officerare som plågades av gamla blessyrer eller ledo av annan sjuklighet, såsom Johan Giertta och den från ryssarna ut-

växlade överste Karl Gustaf Örnestedt (vilken alltsedan Lagercronas irrfärd varit sjuk i »svår melankoli» och låtit skägget växa), till de berömda varma baden i Brussa i Mindre Asien, med 1,000 dukater åt var till expenser; och skickade unga och företagsamma fortifikationsspecialister, med lämpligt handlag ut på resor till Syrien, Palestina och Egypten, för att avrita märkliga ting därstädes. Han lät sitt folk vid Bender syssla åtskilligt med husbyggen, sedan det blivit klart att uppehållet där skulle komma att tänjas ut, och småningom växte en hel liten svensk stad upp utanför Benders murar: en hastigt ryktbar ort, dit resenärer vallfärdade för att få se kungen av Sverige på hans dagliga promenadritt, kanske rent av förunnas att växla några ord med honom.

Något som i ganska stor utsträckning gick åt till det ena och det andra var pengar; ty kungen ägde inte stort sinne för sparsamhet, annat än för sin egen högst personliga del, och hans diplomatiska presenter till olika turkiska dignitärer voro storslagna. Den kassa som medbragts, en sista återklang från goda indrivningsdagar i Sachsen, räckte inte länge; alltför mycket kunde man inte importunera sultanen med ansökningar om lån, särskilt som denne själv var ganska fästad vid sina penningpungar; och uppdrivandet av nödiga belopp blev därför snart en viktig och överhängande angelägenhet. Till all lycka visade sig förrådet av finansiell begåvning i kungens omgivning inte vara uttömt med Lagercronas avlägsnande; dennes antagonist vid det stora bråket i kungens kammare, överstelöjtnanten vid Dückers dragoner friherre Christian Albrecht Grothusen (under den turkiska tiden befordrad till överste och generalmajor) trädde i hans ställe och kom högt i gunst hos kungen på grund av sitt förströstansfulla humör och sin osvikliga förmåga att även under de mest brydsamma omständigheter anskaffa kontanter.

Sant är att den tappre dragonöversten därunder ingalunda, förmedelst sådana trista och löjliga ting som bok-

föring, räntekalkyler och liknande, lät sig förvandlas till någon överansträngd skrivbordspedant; han bibehöll sig helt fri från allt sådant, och på grund av hans ytterst kavaljersmässiga affärsmetoder ställde sig de belopp han anskaffade i längden mycket dyra. I ett för honom själv snart helt oöverskådligt virrvarr av orientaliska transaktioner visste han efter någon tid inte själv vilka amorteringar han verkställt, och glömde bort att vid återbetalningar begära sina reverser tillbaka; under det hans fordringsägare, för sin del föga hemsökta av den sortens älskvärda tankspriddheter, gärna i mån av möjlighet lyfte sina tillgodohavanden mera än en gång, prisande Allah som kunde låta en enkel revers förvandlas till en livränta. Av den under sådana omständigheter ytterst snabbt svällande skuldlavinen lät Grothusen sin sinnesfrid lika litet störas som en tanklös ung akademiker av sitt första tjog växlar; tvärtom gladde han sig åt det goda ansende han snabbt tillvann sig bland flockande privatdiskontörer — en brokig samling turkar, judar och armenier — samt bibehöll en koncentrerad inriktning på alltings ensamt betydelsefulla centralpunkt: att ur denna svärm, likgiltigt mot vilka papper, procent och provisioner, draga ut de kontanta belopp som kungen för ögonblicket behövde. Lika harmoniskt som med finansmännen samarbetade han med kungen. Hans redovisningar inför denne brukade omfatta tre uppskrivna poster: så mycket influtit; så mycket utbetalt i Kongl. Maj:ts ärenden; resten använt till diverse ting: — en form av räkenskaper som kungen fann charmerande i sin klarhet och fullkomligt tillräcklig mellan män av ära.

Resultatet av dessa affärer blev, när till sist uppbrottets stund kommit, att en ej ringa del av Turkiets procentare utvandrade samman med sin älskade Grothusen, medbringande de skuldsedlar som de erhållit av honom eller kanske ibland på lediga stunder själva tillverkat. Småningom skeppades de över till Sverige och vistades i kolonier på olika anvisade platser, tills statsverket efter

en mansålder löst in det sista av deras innehållsrika papper. Grothusen själv, lycklig i allt, slöt sitt sorglösa liv i slaget vid Strezow och undgick därmed all sådan tråkighet som kunde vållats av revisorers och skattebetalares vresiga kritik av hans enkla metoder. Han bör äras såsom en av de oberäkneligt sällsynta dragonöverstar som försökt sig som finansministrar.

En vid denna tid i Turkiet befintlig skrivande resenär, den till England utvandrade franske hugenotten Aubry de la Motraye, begav sig på försommaren 1711 till Bender för att beskåda ställets illustre gäst. Efter att först ha betraktat kungen på avstånd när han red förbi, blev resenären föreställd för honom av en vän, den till kungens omgivning hörande holsteinske diplomaten Fabrice, och blev mycket intagen av hans okonstlade vänlighet, liksom av allt annat hos honom; ej minst frapperades han, som alla andra främlingar, av hans spartanska vanor och hans förmåga att reda sig »utan nattmössa, peruk, nattrock och tofflor». Kungens middag räckte aldrig längre än en halv timma, varunder han åt fort och tyst. De av hans herrar, som därunder inte hunnit bli tillräckligt mätta, hade för vana att från kungens bord omedelbart begiva sig till en middag nummer två hos Grothusen, som i enlighet med vad som kunde krävas av en förtroendeingivande finanskapacitet »hade öppet bord, rikligt försett med de läckraste rätter landet kunde åstadkomma». La Motraye åt hos Grothusen, samman med Fabrice och de efterhand ankommande; »och snart kom kungen enligt sin vana och tittade in genom fönstret. Man sade mig att man ingenting skulle låtsats om; ty om han såg sig observerad, avlägsnade han sig genast. Denna andra måltid för dem som ätit hos honom roade honom mycket, och han skämtade stundom med sina herrar över deras vällevnad.»

För dessa sina en smula vällevande närmaste män, för vilka tiden säkerligen ofta kändes lång och tom (med en opulent och fuktad middag hos Grothusen såsom ett

högst betydelsefullt inslag för andar som inte tränats till intellektuella förströelser), var han en mycket blid och nådig herre, hjälpte dem efter möjlighet med pengar och förbättrade deras rang. Den skämtsamme Axel Sparre hade hittills inte kunnat glädja sig åt någon särskild rask befordran, men blev nu generallöjtnant av infanteriet; med sin händighet som porträttmålare saknade han för övrigt inte möjligheter till tidsfördriv, och han avmålade här i Bender även kungen, såsom redan en gång tidigare i Lais. Daldorff blev först generalmajor och kort därefter generallöjtnant av kavalleriet. Den tappre holsteinaren hade stundom anfall av retlighet, vilka ansågos förorsakade av den kula som en gång på bron vid Praga rört om i huvudet på honom; kungen fördrog alltid hans små utbrott med stort jämnmod och brukade därvid klappa honom på axeln med orden: »Så, så, Daldorff, var inte ond!» Karl Gustaf Hård, äldste drabantlöjtnanten, blev kaptenlöjtnant för sin kår, en befattning som hållits vakant sedan Otto Wrangel stupat vid Holovzin; och även den ovärderlige Grothusen kom, som nämnt, i åtnjutande av god befordran.

Till kungens egna tidsfördriv, när de dagliga sysslorna inte ville räcka till, hörde läsning, bland annat av Racines tragerier, samt schackspel. Kort och brädspel, säger Nordberg, rörde han aldrig, ehuru han stundom kunde »liksom ovetandes låta det passera att han hörde det andra spelte». Men schack, såsom kanske från teologisk synpunkt något mindre betänkligt, unnade han sig alltså någon gång; »dock även det mycket sällan», betonar den för kungens goda rykte ängslige Nordberg, »där icke så var att ett och samma spel fordrade längre tid, då han vågade en stund därpå, dag efter annan». Denna sista upplysning saknar inte ett visst intresse, alldenstund den tyder på att kungen varit en god och grundlig spelare (han skulle eljest knappt kunnat få partier att räcka från en dag till nästa, ty den rene klåparen spelar tanklöst och fort och når snart slutet);

och en del ofta förekommande uppgifter om hans originella spelmetoder voro därmed avfärdade, såsom förmodligen fria uppfinningar av något sentida kvickhuvud. I schacklitteratur kan man se nämnt att han i överensstämmelse med sin karaktär skulle ha ivrat för vissa reformer av spelet: benämningen drottning på den starkaste pjäsen syntes honom outhärdlig, han ville ha den omdöpt till fältmarskalk; och lika galet föreföll det honom att kungen skulle gömma sig i ett hörn bakom bönder, varför han i sina partier alltid lät kungen marschera främst ut på brädets mitt, utan att låta sina principer påverkas av upprepade dåliga resultat av denna manöver. Dessa uppgifter torde svårligen stå att uppleta i någon samtida källa. Hos Thure Bielke finns däremot i detta ämne en notis, som tyvärr endast vittnar om att Bielke själv saknat varje begrepp om schack och därför helt missförstått någon erhållen upplysning:

Schack var stundom ett tidsfördriv för kungen i Turkiet. Vid detta spel hade han en helt egenartad metod. Den bestod i att han utvalde en viss pjäs med vilken han anföll; och därpå spelade han uteslutande med den och förde den fram så långt han kunde, utan att röra de övriga; när den blivit slagen, började han med en annan på samma sätt. För den som inte vant sig vid denna metod, fordrades mycken uppmärksamhet för att inte bli överrumplad.

Detta är naturligtvis fullständigt nonsens; dess kärna av mening skulle kunna tänkas vara att kungen ansetts särskilt skicklig i att föra sina bönder i dam. Men till skillnad från Napoleon, av vilken man har åtminstone ett par upptecknade partier, har Karl XII inte fått något av sina bevarat, och man vet därför ingenting närmare om hur hans talanger yttrat sig på detta område.

Sålunda förflöt, på ett och annat sätt, tiden i Bender; allt under det att på det stora brädet partiet mot Peter fortgick, för att 1711 oförmodat leda till en kris där denne, med något bättre lycka för hans motståndare, skulle ha blivit schack och matt.

Tredje kapitlet.

EN HÄGRING VID PRUT.

Fyra ting komma aldrig tillbaka: en avskjuten pil, ett uttalat ord, ett tillryggalagt liv och ett försummat tillfälle.

Omar ibn-Khattab.

Den förste av de turkiska årens sju storvisirer hette Ali Tchourlili, en bland höga värdigheter välförankrad man, gift med en dotter till sultanens företrädare Mustafa II, och en underfundig diplomat, som minst av allt hyste någon tanke på att ge sig i krig med Ryssland. Tvärtom gick hans stora åstundan ut på att få den fred med Ryssland förlängd, som år 1700 slutits på tio år och som alltså vid Karl XII:s ankomst led mot sitt slut; och uteslutande ur denna synpunkt, såsom ett utmärkt påtryckningsmedel vid sina förhandlingar med ryssarna, fann han kungen av Sverige välkommen och hans kvarstannande tillsvidare önskvärt. Med mycken högtidlighet utlovade han i sultanens namn den nämnda eskortarmén på 50,000 man, för att avhålla Karl XII från att i otid söka taga sig hemåt på egen hand; bragte därpå sina hemliga förhandlingar med ryssarna till lyckligt slut och kunde på nyåret 1710 överraska svenskarna med offentliggörandet av en definitiv fredstraktat med Ryssland; varpå han tydligt lät kungen förstå att denne nu kunde resa ju förr desto hellre, förslagsvis på så sätt

att Hans Majestät läte sig omhändertagas av den mot österrikarna kämpande ungerska fursten Frans Rakoczi, vilken redan underrättats och med glädje ställt sig till förfogande. Emellertid visade det sig omöjligt att entusiasmera kungen för denna plan, till stor sorg såväl för storvisiren som för Rakoczi (vilken sistnämnde redan fått ryska trupper placerade i sin närhet, till ytterligare vård av den väntade resenären); i stället begärde kungen med skärpa att få den utlovade eskorten, under påpekande av att löftet om densamma, givet i sultanens namn, väl inte gärna kunde tänkas vara tomt munväder av en om sin härskares ära föga bekymrad storvisir. När småningom detta missförstånd trängde fram till sultanen, jämte det slutliga konstaterandet av ryssarnas gränskränkningar vid fångandet av Gyllenkrook och oftare, började högstdensamme, trots stor ömsesidig förståelse hittills, finna sin kloke Ali allt mindre lyckad; och fram på sommaren 1710 avsattes denne och fick något senare ett snöre åtdraget runt sin hals. Han efterträddes av en medlem av den ryktbara ätten Köprülü (vilken flera framstående storvisirer tillhört) vid namn Numan Pascha; och svenskarnas förhoppningar, som med Alis ryska traktat nått sin lägsta punkt, stego genast åtskilligt, ty denne Numan var känd som en energisk, hedervärd och ryskfientlig man. Men redan efter ett par månader hade han genom sin allmänna energi tröttat ut sultanen, och från Syrien tillkallades en efterträdare, guvernören över Aleppo Mehemet Pascha, kallad Baltadji (det är Vedhuggaren), redan en gång tidigare storvisir. Ved högg denne man inte längre, men hade fått sitt tillnamn emedan han börjat som page i seraljen och därvid fått syssla med sådant; han var varken energisk, hedervärd eller ryskfientlig, utan endast en förslöad gammal pederast (enligt vad en förargad pascha meddelade La Motraye) med en bibehållen förmåga att hugga i sten. Hans personliga feghet var stor, någon armé hade han aldrig så mycket som sett, och nu på sin ål-

ders dagar kunde han därför redan på förhand anses vara föga lämpad till härförare; men i en politik som den turkiska, fri från varje inneboende element av plan, vilja och förnuft, kunde allting hända.

Vedhuggaren själv ivrade lika litet som Ali för krig mot ryssarna; men till sin ytterliga olust fann han sig dock inom kort i spetsen för en stor armé på väg mot dem. Karl XII:s och tatarkhanens förenade ansträngningar att få ett krig till stånd buro slutligen frukt hos sultanen; den krigiske khanen (som Karl XII efter förmåga höll vid önskvärd temperatur förmedelst ett ständigt sändebud på Krim, majoren vid Skaraborgs regemente Sven Lagerberg) gjorde visit i Konstantinopel och hade mycket att berätta om ryska insolentier; och i november 1710 gick sultanen med på krigsförklaring. Khanen kunde omedelbart få lov att börja agera norrut från Krim; varpå den turkiska armén i all sin makt skulle rycka ut till våren, förd av Vedhuggaren.

För kungen var detta självfallet en stor glädje; men den dämpades något av att det tredje elementet i kombinationen, hans egen armé från Pommern, ännu alls inte hördes av. I stället hade rådet i Stockholm och välvillig västeuropeisk diplomati låtit honom höra av något helt annat, som måst fylla honom med stor förtrytelse. Holland och England voro garanter för frederna i Traventhal och Altranstädt, båda nu brutna av danskar och sachsare, och hade därför, enligt papperen, att inskrida mot fredsbrytarna. Sådant föll sig dock alltför obekvämt för dem, dels emedan de hade att göra med sitt eget krig mot Frankrike, dels emedan de därigenom skulle skada sin handel på Östersjöländerna. Men när de inte ansågo sig i stånd att uppfylla sina förpliktelser, tyckte de sig dock böra göra något för Sverige, helst något som passade dem själva, även om det kanske i grunden alls inte passade Sverige; och i början av 1710 kom därför den s. k. neutralitetspakten i Haag till stånd. Denna, som kanske ursprungligen skisserats av August

och zaren och i varje fall helt harmonierade med deras önskningar, innebar att alla offensiva företag på tysk mark skulle vara förbjudna för samtliga deltagare i det nordiska kriget; och västmakterna drevo sin tjänstvillighet mot Sverige så långt att de förklarade sig villiga att hyra överflödiga svenska trupper i Pommern, vilkas underhåll därmed inte längre skulle tynga den ansträngda svenska statskassan. För rådet i Stockholm, främst Arvid Horn, tedde sig hela detta förslag högeligen förnuftigt, såväl ur militär som finansiell synpunkt, och utan långt betänkande förklarade sig rådet gå med på detsamma, förutsatt att kungen ingenting hade att invända. Men naturligtvis hade kungen allting att invända; han och rådet förstodo varandra mindre än någonsin, ty för rådet var det lilla spelet självklart, med ren defensiv och bevarande av vad man hade, under det att kungen fortfarande spelade det stora spelet, som just på hans kant såg ut att vilja arta sig bra. Han förbjöd därför omedelbart allt detta skadliga nonsens med neutraliserande av Pommern och upprepade sina befallningar om offensiv in i Polen; men bortsett från alla reella svårigheter som i tillräckligt mått förefunnos i Sverige, var ett råd med så diametralt motsatt inställning mot hans föga upplagt för energi i detta ärende; och ännu på våren 1711, samtidigt med att turkarna ryckte i fält, kunde han upprepa sina befallningar till rådet »att sörja för de tidigare befallda regementers säkra övertransporterande till Pommern i så god tid, att vårt förehavande uti instundande fälttåg intet må komma att studsa», utan att något resultat av befallningarna förnams. Orsak till detta uteblivande, som alltjämt, trots turkarnas krigsförklaring, gjorde hans ställning i Turkiet betänkligt haltlös, fann han, enligt ett senare uttalande, främst i »rådets slumrande och skadliga anstalter» — direkt skadliga genom det tidsödande nappandet på neutralitetsförslaget; och särskilt var rådets ledande huvud, den forne gunstlingen Arvid Horn, en man hos

vilken kungen (också enligt ett senare ord) »på några år funnit minsta ivern: han vinnlägger sig allenast att någorlunda vara utan ansvar».

Sålunda fick alltså denna kampanj gå löst uteslutande med tatarer och turkar och med kungens materiella stöd av dessa inskränkt till den ej obetydliga men militärt föga framstående svärm av polacker och kosacker som han hade tillgänglig i Bender; ett sällskap på uppemot 10,000 ryttare sammanlagt, under Potocki och Mazepas efterträdare Orlik. I stället försökte han desto mera att vara de orientaliska strategerna behjälplig med råd och uppmuntran, något som förvisso också kunde vara av nöden.

På janitschargården i Konstantinopel utstuckos i slutet av februari från seraljens stora divan de hästsvansar som betydde att de rättrogna skulle gå ut i krig: ett för grannstater fruktansvärt tecken i äldre tider, när Bajazid Ilderim, Muhammed Erövraren, Selim den Grymme eller Soliman den Lysande fört kommandot; något mindre förfärande nu, under Vedhuggarens ledning. Den 1 mars marscherade janitscharerna, härens kärna, ut ur huvudstaden, »som föregavs, några och 20,000 man starka». Legationspredikanten Agrell såg dem och tyckte att man måste »med undran se det sköna, unga och friska manskapet»; deras överstar voro »klädda uti polerade pansarskjortor och försedda med förgyllda bågar och broderade koger, fulla med dyrbara pilar». Agrell nämner ingenting om ett pittoreskt inslag i janitscharernas uniform, som någonstans finns nämnt hos en skildrare från annan tid; nämligen att de i fält alltid buro sina stora blankpolerade soppslevar av koppar instuckna i turbanerna; den för måleriska ting känslige Agrells tystnad om detta kan bero på att han såg dem defilera i »paradmössor». Asiatiska ryttarsvärmar, tross och kanoner följde, allt i riklig mängd; och den 9 uttågade Vedhuggaren i egen hög person, kostymerad som imposant krigsbuss men beklämd till sinnes, orubbligt

besluten att inte genom dumdristig företagsamhet ställa till risker i onödan.

Ungefär 1100 år tidigare hade från samma stad, kanske genom samma stadsport, en byzantinsk fältherre dragit ut, om vilken Gibbon har en liten karakteristik som ej illa passar in på Baltadji. »Commentiolus», säger den allvarlige historikern, »är ett föremål för satir eller komedi, snarare än för historia, ty han saknade till och med det personliga modets enkla och vulgära kvalifikation. Hans högtidliga rådslag, sällsamma evolutioner och hemliga order skänkte honom ständigt en förevändning för flykt eller uppskov. När han marscherade mot fienden, bildade Haemus' vänliga dalgångar en oöverkomlig barriär; men på reträtt utforskade han med outsläcklig nyfikenhet de svåraste och mest undangömda stigar, som fallit trakternas äldsta bebyggare ur minnet.» Men Vedhuggaren är i själva verket en långt underbarare figur än denne ej oävne föregångare; ty trots den yttersta redobogenhet att vid minsta förevändning gripa till reträtt, nådde han aldrig fram till någon sådan för honom naturlig klimax, utan fann sig i stället, sedan han gensträvigt framfösts mot fienden, till sin utomordentliga förbryllelse plötsligen såsom segrare.

Poniatowski, kungens extraordinarie ambassadör i Konstantinopel, numera en stor expert på haremspolitik och liknande samt lyckligen undsluppen från den ryska diplomatiens behjärtade försök att få honom undanröjd med gift, följde med som påfösare och visade sig även därmed ha en lycklig hand. Vedhuggaren vred sig och suckade, blev kvar så länge han kunde i ett fältläger strax utanför Konstantinopels murar, kravlade långsamt ett stycke framåt, gjorde halt för att vänta på något som blivit efter, dröjde länge i Adrianopel, men kom alltid under Poniatowskis vänligt uppmuntrande behandling åter ett stycke på väg, utan att dock kunna dölja för sig själv att han på detta sätt, hur sakta det än gick, nödvändigtvis så småningom kom allt närmare

fienden. Khanen av Krim, återvänd från ett vinterfälttåg som haft åtskillig framgång och slutligen hejdats av stora snöfall, kom på besök och hjälpte Poniatowski med pådrivandet; och efter att ha ryckt ut ur Konstantinopel i början av mars, nådde massan av armén på detta sätt fram till nedre Donau i början av juni. Poniatowski hade behandlat den gensträvige fältherren med sådan finess, att denne lovat honom två av de vackraste flickorna i sitt harem; men detta löfte kan också tänkas ha inneburit ett försök att mildra Poniatowskis omänskliga åstundan att alltjämt vilja draga den stackars storvisiren allt närmare fienden. Baltadji hade sultanens befallning att rörande kriget inhämta den svenske kungens råd, och kunde därför inte alltför mycket sätta sig på tvären mot dennes ombud vid armén.

Här från Donau, medan flodövergången långsamt ägde rum vid Isaccea och tungt artilleri urlastades, som transporterats på skepp över Svarta havet, sändes Poniatowski med hälsning till kungen i Bender, att storvisiren gärna ville se honom som sin gäst vid armén. Till en början tänkte kungen omedelbart följa Poniatowski tillbaka; men enträgna föreställningar från Müllern och Feif kommo honom att närmare övertänka saken och att från en eller annan logisk synpunkt finna det ogörligt att resa. Om sultanen själv funnits vid armén, hade naturligtvis ingen svårighet förelegat; men att fara som gäst till storvisiren, när storvisiren själv inte först kommit på besök till kungen, skulle kunna tolkas som om kungen av Sverige vore en kung på upphällningen, mest lyckoriddare och supplikant, och sådana tankar finge man inte ge anledning till. Var storvisiren inte värd att sultanen följde honom i fält, var han uppenbarligen inte heller värd att kungen av Sverige följde honom. Dessutom kan också känslan av obehag inför perspektivet att behöva sitta och framsäga artigheter åt en sådan gammal ledsam kanalje som Vedhuggaren ha spelat in; samt. överhuvud det onaturliga

för Karl XII att komma till en armé över vilken han inte hade befälet.

Förklaras kan alltså denna hans vägran med relativ lätthet; men ursäktas kan den svårligen, från eftervärldens synpunkt. Ofrånkomligt begick Karl XII med denna sin vägran det mest ödesdigra missgreppet i hela sitt liv (möjligen med undantag för det ögonblick då han beslöt sig för Augusts avsättning från polska tronen); och Poniatowski, en av hans mest hängivna tjänare, hade måhända inte fel då han 1719 förklarade att »om inte kungens rådgivare avhållit honom från att resa till turkiska armén, skulle utan tvivel konungariket Sverige nu befunnit sig i besittning av alla sina förlorade provinser». Resultatet blev, att när det stora avgörandet mellan ryssar och turkar kom, endast 90 kilometer från Bender, fanns den som mest strävat för detta avgörandes åstadkommande, och som hade störst intresse av detsamma, inte på platsen förrän allt redan hunnit upplösas i ett tomt gyckel.

Men sant är, att detta fälttågs vidare förlopp (vilket sannolikt utan överdrift kan kallas enastående i all krigshistoria), inte vid denna tidpunkt kunde förutses eller ens på minsta sätt anas av kungen, för vilken detta uteblivande från turkiska armén tillsvidare kunde te sig endast som ett hövligt avböjande av en betydelselös artighetsinvit.

Denna lilla händelse (eller uteblivna händelse) hade emellertid också sin omedelbara psykologiska följd, betydelsefull även den, ehuru förmodligen oanad av kungen, till vars starka sidor känslan för psykologiska finesser inte hörde. Genom sin vägran att antaga storvisirens inbjudan sårade han, hur artigt än hans svar var formulerat, den ömtålige Vedhuggarens fåfänga mycket djupt. Efter läsningen av kungens svar, berättar Poniatowski, vände sig Baltadji till khanen, som stod bredvid honom, med en anmärkning att han nog på förhand misstänkt att den stolte otrogne inte skulle gö-

ra dem en sådan ära. Hädanefter hade kungen en bitter vedersakare i storvisiren, som i fortsättningen mindre än någonsin var sinnad att bemöda sig om vinningar som mest skulle komma kungen av Sverige till del. Det förefaller också troligt att khanen, som från detta fälttåg var kungens fiende, i grunden känt sig lika djupt sårad som storvisiren, kanske ännu mera; ty om inte storvisiren vore värd en kunglig visit, borde ju åtminstone han, såsom regerande furste och bundsförvant, vara det; och oartigheten drabbade egentligen honom, såsom den i rang högre, långt svårare än Baltadji.

Under tiden hade Peter, numera säker på sitt framstående fältherreskap, tämligen vårdslöst ramlat in i detta lilla turkiska krig, som borde komma att te sig som en enkel sak för hjälten från Poltava. Han beslöt att föra fälttåget offensivt och i stor stil, så mycket mera som hospodaren av Moldau, en turkisk vasallfurste, förklarat sig sinnad att övergå till »den av den Helige Andes gåvor uppfyllde Peter». Med en här på ungefär 40,000 man och med sina stora fältherrar omkring sig, Scheremetjev, Hallart och till och med Repnin, men utan den kloke Mensjikov, ryckte Peter därför raskt in i Moldau, där han fick ungefär samma nytta av hospodaren som Karl XII fått av Mazepa, och fortsatte därefter, under stigande svårigheter bland khanens tätnande tatarsvärmar, vilka ödelade landet och togo bort hans proviantforor, fram över Dnjestr och Prut och därpå vidare söderut längs västra stranden av denna flod. Med salvor och stort pokulerande högtidlighölls andra årsdagen av Poltava; men stämningen i hären var knappt den rätta, ty livsmedelsbristen hade redan börjat bliva högst kännbar. På Moldaus magra och till stor del öde slätter, stekta av en fruktansvärd högsommarhetta, började folk och hästar att i oroväckande antal dö undan i Peters här, medan däremot de överallt kringsvärmande tatarerna syntes var vid bästa vigör; situationen fick snart åtskillig likhet med den som romarna under Cras-

sus en gång råkat ut för mot partherna i norra Mesopotamien. När Peter till sist började begripa sin belägenhets risker, voro möjligheterna till räddning redan mycket små.

Turkarna hade under tiden marscherat honom till mötes längs Pruts motsatta strand. Den 8 juli fingo förtrupperna syn på varandra tvärs över floden, ett möte som hos ryssarna vållade stor häpnad och hos storvisiren en brinnande åstundan att omedelbart slå till reträtt; ty, säger Poniatowski, »eftersom han aldrig förr sett fientliga trupper och av naturen var en stor pultron, ansåg han sig genast förlorad». Men khanen, Poniatowski och janitscharernas aga höllo honom kvar; khanen med sina tatarer simmade genast över floden, sedan ryssarnas förtrupp gått tillbaka och lämnat passagen fri; och på snart åstadkomna broar gick efterhand resten av turkiska armén, taxerad till ofantlig styrka av åtskilliga berättare och i verkligheten kanske inte långt från 100,000 man.

När nu först den energiske khanen och därpå inom kort hela svärmen av turkiskt rytteri dök upp på samma strand som ryssarna, blev dessas situation helt förtvivlad. Stora delar av ryska kavalleriet gick redan till fots; mycken träng hade förlorats, och det mesta av återstoden togs nu av tatarerna; soldaterna stupade av törst, och allt det ryska infanteriet fick bilda en ofantlig fyrkant och i denna formering draga sig ned till själva floden för att åtminstone ha dricksvatten. Där, på en i Prut utskjutande halvö, som de åt landsidan nödtorftigt förskansade med spanska ryttare och döda hästar, omringades de helt av det turkiska kavalleriet och de efter hand ankommande janitscharerna, och Peter fann sig i en belägenhet ojämförligt mycket värre än den i vilken Lewenhaupt befunnit sig vid Perovolotjna.

Hos hjälten från Poltava stodo inte de oregerliga nerverna rycken inför en sådan bottenlös kalamitet, i vilken

han själv och allt hans verk såg ut att ohjälpligt skola försvinna. Han återgick till äldre attityder och sprang, säger en mot honom vänligt stämd dansk berättelse, »som en vansinnig» omkring i lägret och »slog sig för sitt bröst». Efter honom sprang hans medbragta zaritsa, Katarina, som hade bättre nerver och under loppet av sitt liv varit med om åtskilligt buller, och försökte lugna honom. Hon var en liten knubbig och godlynt dam, av oviss baltisk extraktion, en gång i tiden fru till en svensk dragonunderofficer vid namn Johan Cruhs. I tämligen nygift tillstånd hade hon 1702 fallit i ryssarnas hand i Lifland och vunnit varm uppskattning bland ryska officerare samt slutligen hamnat i själve Mensjikovs säng; varpå till sist zaren, när han fått se henne och uttryckt sin uppskattning, erhållit henne i present av sin finkänslige vän. Hon hade visat sig ha en mycket lycklig hand med Peter, vilken hon godmodigt tog en smula från ovan, som en halvvuxen pojkvalp, något som han satte det största värde på; och utan ofruktbara spekulationer rörande furiren Cruhs och dennes oförnekliga prioritetsrätt som äkta man, hade han småningom beslutat göra henne till sin kejsarinna och hade nu för första gången låtit henne följa med i fält för att sola sig i hans segrar. Hon lyckades nu i någon mån lugna honom; men när janitscharerna fått fram sitt artilleri och öppnat eld mot lägret, blev det åter värre. Peter lät på ett möjligast skyddat ställe gräva en grop i marken, med ett soltält spänt över, och kröp sorgset ned där samman med Katarina.

Under tiden arbetade Poniatowski hårt med Baltadji för att få denne att följa khanen och janitscharerna över floden och gå närmare de innestängda ryssarna. Storvisiren värjde sig förtvivlat mot sådan äventyrlighet; och först sedan Poniatowski under ett helt dygn »uppbjudit all sin vältalighet», tog Baltadji Allah i hågen, passerade floden med sin eftertrupp och smög sig en bit framåt för att kasta en skygg blick på sina fiender,

varje ögonblick inställd på att de skulle komma rusande ut ur sitt läger och göra honom illa. Det gjorde ingenting att man förklarade för honom att ryssarna omöjligt kunde komma ut, att deras sista hästar nu voro döda, att de helt behärskades av den turkiska övermakten, att de befunno sig i ett framskridet stadium av svält och mattighet och att man alltså blott hade att i lugn och ro sitta stilla och vänta ett par dagar, för att allting — ryska armén, zaren, fälttåget och kriget — utan vidare besvär skulle vara slut. För Baltadjis instinkt tedde sig allt sådant resonerande som tanklöshet och tomma sofismer: redan ett fälttåg såsom sådant var tillräckligt hemskt; men detta, med fienden dag och natt alldeles in på livet, var någonting ännu långt mera ohyggligt; och måtte Allah vara en stackars storvisir nådig i ett sådant predikament.

Hos ryssarna var allt hopp ute. Efter ett dygns fullständig inspärrning, och under det att spridda avdelningar janitscharer försökte bryta sig in genom deras förskansning, höllo de den 11 på morgonen ett dystert krigsråd. Det fanns inte mycket att säga vid detta krigsråd, ty ingenting fanns att göra eller föreslå; man kunde inte ens försöka rädda zaren över floden, som kungen av Sverige räddats vid Perevolotjna, ty turkarna hade snappat upp varenda farkost; och till råga på allt ansåg sig någon ha framför lägret i morgongryningen sett en ryttarskepnad som inte var att ta fel på: det var kungen av Sverige som rekognoscerat, och då kunde man ha generalstorm att vänta när som helst.

En närvarande kanslijude vid namn Sjafirov föreslog att man skulle sända en parlamentär till turkarna med anhållan om vapenstillestånd och anbud om fred på fläcken. Peter och generalerna sågo på den talande utan någon glädje i sina ansikten, ty ett sådant skämt kunde inte anses ha mycken poäng. Någon av generalerna tyckte, att den turk som ginge in på sådant vore ännu galnare än den ryss som föreslog det. Försöket var

mindre än ett halmstrå att klamra sig vid; men eftersom ingenting annat fanns att föreslå, beslöts dock att pröva det, och Scheremetjev fick i sitt namn sätta upp en skrivelse till storvisiren med dessa propositioner.

När skrivelsen kom i Baltadjis hand, genomströmmades denne av en underbar lycka. Detta var tydligen Allahs hand. Fienderna föreslogo vapenstillestånd, och han Baltadji, hade endast att säga ja för att därmed befinna sig utom all fara. Fred kunde sedan utan dröjsmål slutas, och som stor krigshjälte kunde han därpå återvända till välsignad frid i Konstantinopel. Mitt i sin bedövande lycka kunde han visserligen omkring sig urskilja misslynta utbrott av Poniatowski, khanen och andra, som inte ville veta av något vapenstillestånd; men sådant var efemära ting, som inte rörde det väsentliga, och Baltadji förklarade att vapenvila skulle beviljas och förhandlingar omedelbart inledas. Rimliga hänsyn skulle därvid också tagas till kungen av Sverige, och allt skulle bli frid och glädje.

Poniatowski rusade åstad och fick i svindlande fart en biljett nedskriven, alltjämt bevarad i original (på franska), som genast med en god ryttare, kaptenen vid Franska Dragonregementet Jean Louis Bousquet, avsändes till Bender; han har vid dess skrivande befunnit sig i sådan brådska och upphetsning att han daterat den 1710 i stället för 1711:

Sire, jag kastar mig för Eders Majestäts fötter med största underdånighet för att meddela att vi ha omringat zaren och hela hans armé, utom general Rönne som är detacherad med tiotusen ryttare, jag vet inte vart. Zaren har sänt till visiren för att anhålla om fred, som han också vill ha med Eders Majestät; man har svarat att Scheremetjev bör infinna sig för att höra vad man vill medgiva, och under tiden göres alla förberedelser till strid. Visiren har lovat mig att han inte skall avsluta något utan Eders Majestät, vars närvaro därför är nödvändig, genast, eller instruktioner och fullmäktiga. Jag ber Eders Majestät om ursäkt att jag skriver på en sådan papperslapp, men har inte kunnat finna

bättre för att kasta mig för Eders Majestäts fötter, med största nit och största vördnad, Sire, Eders Majestäts ringaste och underdånigaste tjänare

Poniatowski.

Denna biljett, skriven den 11 juli, förmodligen vid middagstiden, kom nästa dag på kvällen i kungens hand; och kungen steg genast, denna kväll vid 10-tiden, till häst, och red genom natten allt vad tygen höllo de 90 kilometerna rakt västerut, mot den lilla staden Husi, i vars närhet hans öde nu höll på att avgöras i förhandlingar mellan Baltadji och de av glädje och häpenhet halvt vimmelkantiga ryssarna. Eller rättare: redan hade avgjorts; ty Baltadji var inte den som sölade i ett sådant ärende som att få frid och trygghet omkring sig, vad han än kunde ha lovat Poniatowski rörande uppskov till kungens ankomst. Redan på kvällen samma dag som Poniatowskis biljett avgått, hade denna blixtsnabba fred undertecknats och ryssarna beviljats fritt avtåg, trots att khanen påstås ha gråtit av raseri. Peter skulle återlämna Azov och draga sig tillbaka från Polen: det var ungefär allt som Baltadji djärvdes besvära honom med. Till gengäld skulle ryssarna få turkisk eskort ett stycke på hemvägen, på det de inte måtte bli besvärade av bångstyriga tatarer. Under kungens ritt torde ett par senare bud från Poniatowski och khanen ha mött honom, med underrättelser om vad som förehades och hjärtslitande rop att skynda; och utan tvivel har han nu i sitt hjärta bitterligen ångrat de överväganden som avhållit honom från att tidigare bege sig till armén. Ty om han varit där, skulle Baltadji med både honom och den rysshatande khanen emot sig, omöjligen vågat handla som nu. Förmedelst ett bestämt uppträdande i rättan tid skulle det sannolikt inte varit alltför svårt att sätta ungefär lika stor skräck i den fridsälskande mannen som den de hjälplösa ryssarna förmått alstra hos honom; och i varje fall skulle fredsfördraget och dess garantier kommit att se helt annorlunda ut.

Den 13 klockan tre på eftermiddagen, efter sjutton timmars ritt, nådde kungen fram, innan ännu fienden helt, enligt hans egna ord, »var ur sitt hål avmarscherad»; men freden var alltså redan två dagar tidigare sluten. Kungen red först ned och besåg platsen där ryssarna varit innestängda och fann (enligt vad han senare meddelade sin ordinarie envoyé Funck i Konstantinopel), att storvisiren hade kunnat »tvinga fienden, utan att vidare våga någon man, att med hela armén tigga kvarter, så framt några stycken endast blivit satta på de därtill bekvämligaste ställena; eller om han velat utan något skott bemäktiga sig fienden, så hade fienden genom hunger och elak stank blivit tvungen att inom fyra eller högst fem dagars förlopp giva sig fången med hela sin krigshär».

Sedan kungen, med känslor som han behöll för sig själv och som torde ha varit bland hans livs bittraste, konstaterat detta, red han upp i turkiska lägret och fram till storvisirens tält, steg in samman med Poniatowski och en tolk och satte sig på divanen »framme vid Muhammeds fana». Baltadji och khanen, som varit åstad för att möta honom, infunno sig med en mängd paschor, vilka senare kungen bad få avlägsnade emedan han ville tala enskilt med storvisiren; en ceremoniell kopp kaffe dracks under tystnad, och mellan den till det yttre oberört lugne kungen och den nu mycket serene och självbelåtne Vedhuggaren ägde därpå ett sällsamt samtal rum:

Här är, sade konungen, en skön armé församlad. Storvisiren svarade: Det har Gud givit. Konungen sade: Det är skada att den ej blivit bättre använd. Visiren: Nu behöves det ej mera, sedan saken kommit till slut. Jag hör, sade konungen, att du har gjort fred, och mina angelägenheter äro förbigångna, tvärt emot sultanens löfte och din egen parole. Visiren svarade: Jag har vunnit så mycket för Porten att jag är nöjd. Konungen sade: Du hade kunnat vinna tusen gånger mera, ty du hade zaren och hela hans armé i dina händer. Visiren svarade: Det är emot

Muhammeds lag att neka sin fiende fred då han begär den; och om jag tagit zaren till fånga, vem skulle sedan hava styrt hans rike? Kungen sade: Det behövde du intet bry dig om; men menar du ock, att din kejsare lärer vara nöjd? Visiren svarade: Jag har armén under mitt kommando och gör fred när jag vill.

Vid denna punkt i resonemanget, fortsätter Nordberg, »steg konungen upp av sätet»; kanske för ett ögonblick, trots all självbehärskning, gripen av en nästan oemotståndlig lust att driva värjan genom skrovet på den gamla vitskäggiga vrångbild av allt mänskligt som satt pladdrande i orubblig självbelåtenhet och övernaturlig enfald. Men kanske också endast emedan han insåg att allt var lönlöst. Han gjorde ett sista försök genom att föreslå att han själv, som ju inte var inbegripen i freden, skulle få till låns en smula trupper och några kanoner, så ville han ännu försöka inhämta ryssarna och ordna till det på annat sätt för dem. Men ett sådant förslag fann Baltadji helt omöjligt, emedan rättrogna inte finge anföras av en kristen.

Den man som vid detta tillfälle tjänstgjorde som kungens tolk, holländaren Savary, har på äldre dagar nedskrivit en relation om kungens turkiska tid, vari han även återger detta samtal. Såsom sig bör i en munvig tolks återgivande, utmärker sig ordbytet hos honom för en ömsesidigt flödande svada, men replikernas kärna är i stort sett densamma som hos Nordberg. Ett viktigt replikskifte, som Nordberg inte fått med, tillkommer dock hos den tydligen minnesgode tolken och gör ett högst trovärdigt intryck. När kungen förebrått storvisiren för att denne helt åsidosatt de svenska intressena, genmälte denne, säger Savary, att kungen av Sverige inte kunde ha anspråk på mera, alldenstund den utlovade svenska hären, som skulle fallit in i Polen, aldrig hörts av: ett argument som på sitt sätt kunde vara träffande nog. Men detta var i så fall Vedhuggarens enda glimt av förstånd i detta sammanhang; ty därefter tillade han,

enligt samma källa, att dock så mycket utverkats, att vägen genom Polen nu bleve fri för ryssar och att alltså kungen nu kunde resa obehindrat hem, så mycket mera som zaren lämnat gisslan i storvisirens händer, vilken skulle vara förverkad om han inte hölle ord. Denna gisslan bestod av kanslijuden Sjafirov och en brorson till Scheremetjev; och kungen anmärkte, som svar på detta sista stycke statsmannavisdom, att zaren kanske skulle anse det lönt att riskera den gisslan för att få kungen av Sverige i sina händer. Men på argumentet om den uteblivna svenska hären fanns för kungen intet tillfredsställande svar att ge, ehuru han visserligen, i något annan sammanhang än detta, skulle kunnat säga att han för sin del gjort vad han förmått för att få den ut i tid.

På en sista fråga förklarade storvisiren, med en lämplig avslutande munfull ord utan spår av verklig mening, att han för sin del skulle göra allt vad han kunde för att enligt kungens önskan få till stånd en eskorterande armé på åtminstone 40,000 turkar; och därmed slöt denna fantastiska scen, som i sin helhet, såsom rent estetisk bild, besitter en högst egenartad kvalitet: ett samtal mellan det renodlade tragiska och det renodlat groteska, mellan Hjälten och Grodan.

Hela denna affär vid Prut var därmed oåterkalleligen tillända; en möjlighet förlorad som aldrig återkom. Prut var sista scenen i kungens stora ryska tragedi och på visst sätt en stegrad höjdpunkt även bredvid Poltava och Perevolotjna; några höjdpunkter, vare sig av tragisk eller annan art, skulle hädanefter inte komma till stånd mellan honom och Peter, ehuru visserligen kungen förblev vid sina försök och ingalunda gav spelet förlorat. »Där hade de fågeln i handen», tyckte Peter efter sin räddning, »men det skall inte hända en gång till». Så underbart som Peter här kommit undan, skulle det inte varit märkvärdigt om han på allvar börjat luta åt samma åsikt som den poetiske Demetrius Cantemir, hospo-

daren av Moldau, nämligen att han vore »fylld av den Helige Andes gåvor», eller i varje fall genomdränkt av någon liknande andes överflödande nåd; och kanske i känslan härav var hans första beslut, sedan han nått trygghet, att helt strunta i de små fredsbetingelserna som Vedhuggaren avkrävt honom. Polen förblev översvämmat av ryska trupper, och Azov återlämnades inte, trots att storvisiren efter en tid, längtande efter sina triumfers resultat, hotade att sätta zarens gisslan i strängt fängelse, eller till och med taga deras huvuden, om inte villkoren bleve uppfyllda. Dessa båda män, kanslijuden Sjafirov och Scheremetjevs brorson, förblevo Baltadjis och Turkiets enda vinst av fälttåget.

Man kan känna en åstundan att få veta hur allt detta avlöpte för Vedhuggaren och hans anhang, och hur slutligen svaret blev på Karl XII:s undran angående sultanens belåtenhet med vad som ägt rum. Baltadjis mest nitiska medhjälpare vid fredsslutandet voro hans kiaija (ungefär hovmästare eller kansler) Osman och hans sekreterare Omar; varjämte även janitscharagan Jussuf Pascha (en annan än den tidigare nämnde seraskieren av Bender) synes ha lämnat en hjälpande hand. En viss grovhuggen rättvisa tog slutligen hand om hela detta sällskap. Kungen försummade därvid inte att efter förmåga bidraga; så snart han återkommit till Bender, skickade han upprepade anmaningar till sina ombud i Konstantinopel att låta sultanen bli ordentligt underrättad om hur allt gått till. Baltadji å sin sida, ängslig efterhand som Azovs överlämnande uteblev samt inseende att kungen av Sverige med all makt strävade att få honom störtad, vidtog de försiktighetsmått som stodo honom till buds. Dels uppsköt han i det längsta att hemförlova hären och stannade kvar hos den, varigenom han i viss mån höll sig skyddad mot sultanen, som kunde frukta stora oroligheter om han försökte gripa honom vid armén. Dels strävade han med all makt att bli av med kungen av Sverige, slutligen under hot att använda

våld. Mellan Baltadji och kungen fortgick därför till fram mot årets slut det skarpaste diplomatiska krig, varvid Baltadji bland annat, för att tvinga kungen att ge sig i väg, indrog det underhåll som hittills utgått till svenskarna i Bender. Under tiden blev sultanen småningom så pass underkunnig om vad som hänt, att han greps av en märkbar förargelse och till och med i ett anfall av energi fällde det häpnadsväckande yttrandet att han själv i egen person tänkte föra nästa krig.

Mot slutet av året blev Baltadji, trots alla sinnrika slingringar, gripen av sultanens utskickade i Adrianopel, tvingad att överlämna storvisirssigillet, slagen i järn och deporterad till Arkipelagen, där han snart avled. Osman Kiaija och Omar Effendi grepos samtidigt; och den 16 december såg Agrell »framför seraljporten de avhuggna huvudena av de herrar, som varit med uti fredshandeln med Moskva», främst de båda nämndas. Janitscharagan, som kanske inte varit fullt så skyldig som de andra, slapp tillsvidare allt straff; kanske berodde detta också på att många erfarenheter visat att det till och med för sultaner inte var klokt att i onödan blanda sig i ting som rörde janitscharerna, alldenstund dessa då hade en fallenhet för att sparka omkull sina matkittlar (det traditionella tecknet till uppror hos dem) och på ett ytterst närgånget sätt blanda sig i sultanens egna angelägenheter. I stället blev denne Jussuf Pascha Vedhuggarens efterträdare som storvisir, dock endast för att efter ett års ämbetsutövning bli avsatt och strypt.

Medan dessa avslutade transaktioner med Baltadji pågingo, hade kungen på grund av en stor översvämning av Dnjestr, som kom vattnet att stå högt över hans kammargolv, blivit tvungen att ändra sin bostadsplats. Han gjorde sitt nya läger vid byn Varnitza, ett stycke från Bender, och lät därför uppföra ett nytt hus åt sig, samt befallde att det denna gång skulle byggas av sten, en ytterst sällsynt sorts arkitektur i Turkiet. Måhända hade Baltadjis hotelser mot honom något inflytande på

detta hans beslut. Strax innan Baltadji försvann till slutlig frid på Lesbos, lades grunden till detta hus; och det stod färdigt i tid för att bli skådeplats för den ryktbara affär som är känd under namnet kalabaliken i Bender.

Fjärde kapitlet.

STRIDEN I DET BRINNANDE HUSET.

> De gingo fram mot huset; och där blev nu hård strid, och med skarpt anlopp, ty försvaret var bland de manligaste.
>
> *Sturla Thordsson.*

Från skottet vid Vorskla till slutet var ödet hårt mot Karl XII, med få möjligheter för honom att komma till sin rätt, och höll honom i Turkiet bunden i fullständig yttre overksamhet; men det var honom nådigt genom att låta kalabaliken bli honom beskärd. Visserligen inte så, att denna tilldragelse skulle varit någon gåva med nyttighetsvärde eller med större historisk betydelse, ty dess följd var endast att han blev turkarnas fånge; inte heller så, att han själv i särskilt hög grad behöver ha uppskattat affären, vare sig ur rekreationssynpunkt eller på annat sätt. Men för samtid och eftervärld hade denna strid, av en kung med en handfull män mot en armé, en moralisk kvalitet som fulländade hjältens bild. Andra kungar, andra hjältar, andra härförare kunde råka ut för situationer av ena eller andra slaget, men endast situationer belägna inom en viss gräns; kalabaliken framstod från början för alla människor såsom någonting där ingen annan huvudperson var tänkbar än Karl XII. Oanfrätt av alla rationalistiska betraktelser har denna händelse bibehållit sig i eftervärldens med-

vetande såsom en stilren sinnebild av den absoluta oböjlighet som inför all övermakt förblev hans.

Kalabaliken är sagolik på mera än ett sätt. Den är sagolik i den allmänna betydelsen av någonting sällsamt; men den är sagolik också i mera bokstavlig bemärkelse: den påminner om de gamla sagorna. Karl XII är i åtskilliga avseenden den siste av sin art. Han är den siste kung i Europa som personligen fört vapen i sina drabbningar. Han är den siste kung i Europa som fallit i strid (eller åtminstone fallit *under* strid). Men han är i ännu långt mera egenartad ensamhet den siste kung i Europa, som slagits i sitt brinnande hus; och man väntar knappt att få se någon efterföljare. En gång i tiden var en strid i ett brinnande hus en ej alltför sällsynt händelse bland kungar och hjältar; men det var för mycket länge sedan, i de fjärran århundraden då notiser i den anglo-saxiska krönikan nedskrevos om Cynewulf av Wessex och andra, och då berättelserna om Rolf Krake i Lejre ännu voro färska ting. Längst kvarlevde, hjältar emellan, denna sorts tilldragelser på Island; men efter branden på Flugumyri, som Sturla Thordsson beskrivit i den gamla stilen och som ägde rum år 1253, vore det svårt att leta upp någonting likvärdigt och väsensbesläktat förrän kalabaliken kommer i en stor ensamhet; — liksom om ett stycke gammalgermansk epik ryckts loss ur sina sammanhang och slängts ut i en främmande värld, tom på allt liknande. Det är skada att vid denna tid *Niebelungenlied* ännu låg oupptäckt under dammet i sin vrå; ty eljest skulle kanske någon doktorsavhandling kunnat diskutera huruvida inte färden till Turkiet och kalabaliken i Bender i grunden vore att fatta såsom en efterbildning av färden till hunnerna och striden i Attilas hall.

Karl XII eftersträvade för ingen del någonting sådant som denna kalabalik. Den påtvangs honom och var för honom en enkel och logisk försvarsåtgärd. Men detta hindrar inte att han själv var den utslagsgivande

orsaken, och att utan honom ingenting i den stilen kunnat bli av; ty vilken som helst annan än han skulle på förhand givit tappt inför övermakten, när de turkiska preliminärerna tillräckligt tydligt visade vad som var att vänta. Han besatt den karaktär som var en nödvändig förutsättning för tilldragelsens möjlighet, och kalabalikens egenart avspeglar därför hans egen.

Om man inför själva kalabaliken såsom sådan kan försjunka i enkla episka stämningar, riskerar man däremot inga dylika tillstånd inför det diplomatiska spel som ledde fram till densamma. Tvärtom utgör detta spel, räknat från Baltadjis störtande i slutet av 1711, ett till ytterlighet invecklat trassel (i möjlig mån klarlagt av professor Stille i hans avhandling *Karl XII och Porten*), där huvudtrådar från sultan, storvisir, Karl XII, Krim, Ryssland, Polen, Sachsen, Pommern och Danmark, jämte talrika sekundära stumpar, outtröttligt korsa varandra, sammanlöpa, gå i sär, slå knutar och nystas ihop i fantastisk kombinationsrikedom; och endast den allra mest schematiska skiss (med Stille såsom säker vägledare) kan här komma i fråga.

Sedan man blivit av med Baltadji, förklarade sultanen omedelbart ett krig nummer två mot Ryssland, då det dock tedde sig alltför barockt med Sjafirov och unge Scheremetjev såsom enda vinning av Vedhuggarens härfärd. Prutfredens modesta betingelser ville sultanen åtminstone ha uppfyllda, och rustningarna bedrevos med en viss beslutsamhet. Peter, som fann sig ha tillräckligt att stå i på andra håll och som utsattes för övertalningar från västmakterna, gav nu plötsligt med sig och överlämnade Azov samt försäkrade med mera trohjärtat allvar än någonsin att Polen nu verkligen till sist, helt och hållet, definitivt och oåterkalleligt, skulle utrymmas av hans trupper. På basis av detta slöt Jussuf Pascha, Baltadjis efterträdare, fred i april 1712; tre månader därefter skulle Polen vara tomt för ryssar. Tre månader därefter var Polen lika fullt

av ryssar, som någonsin, ett faktum som Karl XII efter inlupna underrättelser bemödade sig om att göra klart för sultanen. Anmodad om förklaring rörande detta, svor Peter på att dessa uppgifter berodde på illvilja och lögnaktighet: han hade inga trupper kvar där; och för den händelse man inte ville tro honom på hans ord, bifogade han intyg från August av Sachsen. Två sådana samstämmiga sanningsvittnen tyckte sig storvisiren inte kunna tvivla på; men på grund av den svenske kungens envishet i ämnet beslöt sultanen att för säkerhets skull skicka upp en pålitlig man, sultanens stallmästare, för att konstatera hur därmed förhölle sig. Till ressällskap åt denne medsände kungen tvenne till turkar förklädda svenskar, sekreteraren Klinckowström och generaladjutanten Sten Arvidsson Natt och Dag; och eftersedd av dessa, kunde stallmästaren vid sin återkomst inte säga annat, än att Polen alltjämt genomkorsades av ryska trupper som om ingenting hänt; varpå sultanen lät strypa sin storvisir, på nytt förklarade krig mot Ryssland (november 1712) samt beslöt att själv försöka regera en smula för att få någon ordning i alltsammans. För en häpen omgivning manifesterades detta bland annat därigenom att han reste till Adrianopel, för att leva ett strävsamt fältliv där, med förmodligen endast valda delar av sitt harem med sig.

Under tiden, och såsom en starkt bidragande orsak till dessa kraftyttringar av sultanen, hade från Pommern bud anlänt som på det högsta gladde både honom och Karl XII. Till sist, i september 1712, hade den så länge utbefallda och efterlängtade svenska armén, förd av Stenbock, skeppats över till Pommern; främst hade detta blivit verklighet på grund av den glödande energi varmed Stenbock drivit på ett åtskilligt svalare råd till denna saks förverkligande. Sultanens strax efter denna underrättelse utfärdade krigsförklaring skedde alltså under de till synes bästa konjunkturer, och för kungen tycktes till sist en morgonrodnad på väg att frambryta,

efter väntans långa mörker. Med sultanen själv intresserad av sitt krig och med en svensk här inom kort i Polen skulle sakerna äntligen komma i gång på allvar.

Men i själva verket hade Stenbocks expedition redan från början blivit ohjälpligt förlamad. Med hans trupper nätt och jämnt landsatta och hans förråd ännu på sjön, hade den danska flottan (den som egentligen skulle förstörts år 1700, om inte skämtet i Traventhal kommit emellan) till sist på allvar gjort sig gällande, och hade därmed åstadkommit det avgörande som blev det slutgiltiga för hela kriget och bräckte kungens sista möjligheter i hans stora spel. Bättre ledd än den svenska, hade den engagerat Stenbocks täckande eskader och lyckats taga eller förstöra största delen av transportskeppen med härens förråd. Där stod Stenbock med sin här, maktlös. Ett vinterfälttåg inåt Polen utan förråd var en otänkbar sak; i Pommern kunde föga fås; tills en ny transportflotta komme från hemlandet, kunde ingenting göras i den riktning kungen önskade. Och hur länge skulle det dröja innan en sådan ny transport kunde komma? I sin förtvivlan fann Stenbock ingen annan utväg än att avsluta en vapenvila med motstående sachsare och ryssar, varvid den vid armén förefintliga Stanislaus tänkt ut sitt betydelsefulla bidrag. Han förklarade sig nämligen villig att avstå från den polska tronen, varmed allting skulle kunna bli lugn och harmoni på det hållet, och ämnade med det snaraste själv resa till Turkiet för att övertala Karl XII att gå med på denna sin tankegång.

På grund av den danska flottans lyckade kupp var detta alltså det nästa bud kungen fick från det pommerska hållet: stillestånd och förslag om abdikation i stället för en väntad inmarsch i Polen; »och det torde ej vara överdrivet att säga», sammanfattar Stille, »att då Danmark förstörde Stenbocks transportflotta, gjorde det en av sina mest betydelsefulla insatser i den världs-

historiska politiska utvecklingen, en insats för vilken framför allt Ryssland haft skäl att vara tacksamt».

För kungen kom naturligtvis detta som ett fruktansvärt slag. Åter en byggnad av rimliga förhoppningar som rasade samman; nästan lika blixtsnabbt som vid Prut. Det enda han kunde göra var att oförtövat sända bud till Stenbock och Stanislaus med befallning om ändring i galenskaperna, slut på stilleståndet och marsch åt Polen; — varvid dock alla befallningar rörande detta sista föga tjänade till, alldenstund hos Stenbock möjligheterna fattades att utföra dem.

Men samtidigt kommo samma upplysningar till Adrianopel, till den nu någorlunda vakne och intresserade sultanen; och för honom fingo de med nödvändighet sin särskilda kulör. Ifall krafterna räckt till, har förmodligen den stackars storherren slitit sitt hår vid denna otroliga historia om ett svenskt vapenstillestånd i Pommern. Var han alltså nu åter en lurad man, såsom alltid förr på alla håll? Av skurkar och bedragare var han omgiven, det var en gammal visshet: storvisirer som han ständigt måste låta strypa, utan märkbar förbättring, och andra av samma ull; zaren drev gyckel med honom efter förmåga, och övrig diplomati var knappt mera förtroendeingivande än den ryska. Men åtminstone en enda hederlig man hade han hittills förutsatt, en som inte pratade ett och menade ett helt annat, nämligen kungen av Sverige; och nu såg även detta ut att vara en illusion. Kungen av Sverige lockar honom till ett nytt krig: kungen av Sverige skall själv hjälpa till i detta krig förmedelst en armé från Pommern: en sådan armé kommer mycket riktigt till Pommern, och man förklarar det avtalade kriget. Men knappt är krigsförklaringen gjord, förrän svenskarna ingå vapenstillestånd. Är alltså allt endast ett ofantligt skämt på Turkiets bekostnad, eller vad skall man tro? I allt detta tarvas någon sorts slutgiltig klarhet och ändring: man kan inte låta allt stanna vid en pedagogisk risbastonad

åt de haremsdamer som pratat så mycket vackert om kungen av Sverige. Denne kung och ärade gäst, antingen han trots allt menar allvar eller ej, bör nu uppmanas att själv bege sig till sin tredskande armé och få den in i Polen, ju förr desto hellre.

Detta var från sultanens synpunkt klar och tydlig logik; och order i ärendet avsändes till seraskieren i Bender, numera en man vid namn Ismael Pascha.

Några särskilda påstötningar i detta ärende voro till en början inte av nöden, ty kungen själv var den ivrigaste att fortast möjligt komma till sin armé. Eskort genom Polen skulle åstadkommas av khanen, som själv skulle följa med. Det enda, som tedde sig besvärligt från kungens synpunkt var ekonomien; ty förmedelst sina egna och Grothusens förenade ansträngningar hade han vid denna tid lyckats trassla in sig bland procentarna till den grad, att »räntorna voro tio gånger det erhållna kapitalet»; och utan en ytterligare försträckning från sultanen, till nödig utrustning och till avbetalning av mera skriande krav, såg han sig knappat ha någon möjlighet att komma loss. Trots sultanens ovillighet att låna ut mera pengar syntes denna sak på väg att ordnas, när plötsligt allt förändrades och kungens motstånd mot avfärden blev absolut. Seraskieren blev ytterst misslynt; sändebud från sultanen lågo över kungen med pockande uppmaningar att resa; och khanen, som kamperade ett par mil från Bender, rasade och hotade med våldsåtgärder. Vad hade hänt?

Upplysningarna om vad som hänt äro inte särdeles utförliga eller precisa. Vad det rörde sig om var ett fortfarande i dunkel höljt intrigspel mellan khanen och Augusts kronfältherre Sieniawski, med den förfarne August själv såsom primus motor; och om detta hade kungen blivit underrättad genom ett brev från khanen till kronfältherren, vilket han via Poniatowski kommit på spåren och låtit uppsnappa av några utsända drabanter. Därav framgick att en vacker plan tänkts ut. Se-

dan khanen med sina tatarer eskorterat kungen ett lämpligt stycke väg in i Polen, skulle han helt enkelt vända om och lämna honom åt sitt öde; varpå Sieniawski skulle vara till hands och bemäktiga sig kungen för att vidarebefordra honom till August. Nyttan av ett sådant arrangemang från Augusts synpunkt är utan vidare tydlig; men vilken fördel den alltjämt ytterst ryssfientlige khanen kunnat se i saken är svårare att förstå. Förmodligen har han helt förts bakom ljuset av August, som torde ha utbrett sig om framtida medverkan mot ryssarna, när han bara först i all vänskap fått göra upp med sin besvärlige kusin; vilket sistnämnda säkrast kunde ske genom att han finge honom i sin hand och dymedelst bleve i stånd att för honom förklara hans eget bästa. Men vilket vackert lögnfyrverkeri August än kan ha åstadkommit: en sak var tydlig, nämligen att khanen bländats av detsamma, och att en avresa därmed, bortsett från alla penningproblem, blivit helt omöjlig. Situationen förvärrades nu ytterligare genom khanen, sedan han kommit underfund med att kungen sett i hans kort, lät spärra alla vägar från Bender till Adrianopel för svenska kurirer och därefter höll sultanen i lämplig okunnighet om vad som i själva verket försiggick. På detta sätt helt kringränd och isolerad, maktlös gentemot khanens och seraskierens manipulationer, avlät kungen i mitten av december en skrivelse till khanen, där konceptet är skrivet av kungens egen hand och lyder, med hänsyftning först på finanserna, därefter på khanens stämplingar:

1) Det bör icke begäras omöjligheter av oss, ej heller bör man tro oss ljuga, så att vi behöva mindre än vi en gång begärt, vilket strider mot vår så väl som kejsarens heder.
2) Om det vi behöva till vår marsch ej kan givas oss, så måste oss lämnas en viss tid att föreskriva det vi behöva från vår armé, som nu slagit fienden, och vi alltså allt så mycket lättare kan få till oss utan hinder. Och det är emot all religions rätt att förneka gäster jorden till att stå på så

länge, till dess de kunna själva skaffa sig utvägar till att komma bort.

3) Man kan ingalunda, sedan man så länge varit antagne för gäster, låta utdriva sig ur landet till fot som fä, och utan att de brev, som äro till kejsaren skrivna, äro av honom sedda, vilket är tecken att de med flit för honom undandöljas. Och vill man alltså avvänta det yttersta, emedan man ingen annan utväg här kan hava.

4) Så länge de med våld vilja driva oss ut, så kan man klart märka att deras tankar måtte vara listiga, att oaktat alla försäkringar så vilja de spela oss i fiendens händer; vilket att undvika vi mycket hellre åstunda att här bliva av eder antastade offentligt med våld och förda in i Turkiet, än på sådant sätt förrådda som somliga uppsåt synes vara, vilket vi veta alldeles vara kejsaren oveterligt. Emellertid äro vi beredda att bemöta det, som mot oss kan frestas.

Under de följande veckorna, fram genom januari 1713, ökades khanens och seraskierens hotfulla påtryckningar på allt sätt, och underhållet för svenskarna indrogs åter, liksom en gång tidigare under Baltadjis trakasserier. Dessutom anlände från sultanen ytterligare förständiganden till avresa. Men kungen vidblev att sultanen egentligen var hans vän, endast nu driven till gillande av khanens och seraskierens åtgärder på grund av att han hölls felaktigt underrättad av dem. Han lät insamla nödig proviant åt sitt folk samt hö åt sina hästar, vidtog görliga försvarsanstalter och avväntade för övrigt, i enlighet med sitt brev till khanen, med lugn det yttersta.

Under tiden hade till Adrianopel anlänt underrättelser som visade att det trots allt måste vara allvar med det svenska kriget: stilleståndet i Pommern hade fort tagit slut, och vid Gadebusch hade Stenbock vunnit en lysande seger över en överlägsen dansk-sachsisk armé, som blivit mycket hårt åtgången. Detta slag hade stått i början av december, men först de sista dagarna av januari synes saken ha blivit bekant för sultanen, något som ter sig som ganska långsam nyhetsförmedling till honom. Storvisiren — som för tillfället hette Soli-

man Pascha — höll den svenske envoyén överste Funck i arrest, jämte två till denne ankomna generaladjutanter, greve Jacob Torstensson och Sten Arvidsson Natt och Dag, och var på allt sätt hätsk mot kungen av Sverige; det kunde därför vara möjligt att han någon tid undanhållit nyheten från sultanen, för att ge sakerna i Bender tid att mogna. I varje fall avhöll sultanen en stor divan, vari beslut fattades att ge seraskieren och khanen fri hand mot kungen av Sverige, därest denne fortsatte att tredskas rörande sin avresa. När därefter underrättelsen om Gadebusch, kort tid efter detta besluts avsändande till Bender, förorsakade en omsvängning hos sultanen, skickades ett bud nummer två med underrättelse att missförstånden skingrats och att sultanen åter var vänligt stämd. Men detta bud hann inte fram till Bender förrän kalabaliken redan ägt rum.

Det var söndagen den 1 februari den utspelades; men på lördagen hade man ett förspel, varvid turkarna öppnade artillerield och janitscharer ställde upp till anfall. 27 kanonskott träffade kungens nya stenhus, men vållade föga skada; och janitscharerna visade sig ovilliga att övergå till allvar mot en krigshjälte som de lärt sig att tycka mycket om. De började snart ropa att seraskieren skulle visa dem sultanens befallning, innan de tänkte göra någonting, och efter en stund avtågade de, varpå även artilleriet tröttnade och resten av lördagen förflöt lugnt. På söndagen klockan tolv på middagen höll hovpredikanten Brenner som bäst på med sin predikan, när det rapporterades att turkarna ånyo ryckte an; predikan fick vara, alla skyndade till sina poster, och denna gång blev det allvar — eller åtminstone, enligt kungens uttalade åsikt när allt var över, någonting halvvägs mellan allvar och skämt.

Den plats som turkarna anföllo och som kungen under senaste veckornas belägringsaktiga tillstånd låtit i görlig mån förskansa mot dem bestod av ett vidsträckt och oregelbundet komplex av spridda hus, med det sto-

ra kungshuset av sten i mitten. Husen i periferien hade förbundits med förskansningslinjer; dessas längd var betydande, och den försvarande styrkan var ringa. Polacker och kosacker hade mangrant lämnat svenskarna, när turkarnas attityd börjat bli hotande, och hade ställt sig under dessas »skydd» såsom enklaste sättet att undgå våldsamheter. Kungen hade därför endast kvar sitt eget folk; och ehuru alla icke stridande — drängar, kökspersonal, kanslister och allt — i god tid beväpnats och indelats till olika försvarsposter bland soldaterna, steg förmodligen den totala styrkan inte till stort mera än 1,000 man (lägre siffror förekomma också; å andra sidan uppger Thure Bielke antalet svenskar som hösten 1714 bröto upp från Turkiet till 1,500 man). Men det som i kungens ögon gjorde kalabaliken oförtjänt av att kallas en allvarlig affär var att allra största delen av denna styrka aldrig kom att slåss.

När janitscharerna ryckte fram mot förskansningslinjerna, förmodade svenskarna endast ett upprepande av gårdagens harmlösa demonstration, så mycket mera som turkarna ropade Ingen fara! (eller ett ord som tolkades ungefär så) och avsköto sina bössor i luften. De tillätos därför att utan nämnvärt motstånd komma igenom de bräckliga förskansningarna; men då de väl voro inne i tillräckligt antal, avväpnade de hastigt försvararna, som ingenting kunde göra. Detta är den ortodoxa versionen, och det är tydligt att den inte saknar sin förskönande tendens; i själva verket ha flertalet försvarare, särskilt de högre officerarna (som på förhand gjort föreställningar hos konungen), haft ytterst ringa lust att slåss, då ju dock motstånd från början var helt hopplöst mot flera tusen janitscharer med artilleri, och mängder av tatarer dessutom. Man kunde då lika gärna ge sig som till ingen nytta bli dödad; och något nämnvärt klander kan knappt drabba dem som i en sådan situation tänkte och handlade så.

Men för kungen tedde sig detta övergivande såsom ett

bedrövligt fiasko, av män som inte betänkte att man alltid måste soutenera sin reputation genom att slåss så länge man kunde, även om situationen var än så hopplös; och för egen del var han inte sinnad att visa sådan medgörlighet. Kungshuset, med sin på förhand avdelade besättning, fanns kvar som en sorts centralfästning; och sedan han med ett litet följe ridit omkring och funnit förskansningarna överallt uppgivna och turkarna i färd med att plundra och bortföra sina fångar, begav han sig mot en av kungshusets ingångar, kring vilken någon sorts mer eller mindre allvarligt handgemäng redan var i gång. Kungen, med en annan svärm turkar efter sig (paschan hade lovat 8 dukater per man åt dem som kunde taga honom levande), steg av sin häst och släppte den lös; en turk rusade fram och grep honom i ena armen, men kungen ryckte sig så häftigt loss att han själv föll baklänges, och en röra av turkar och svenskar bildades över och omkring honom tills han åter kom på fötter. En kula, avfyrad på nära håll mot Hård (som fick den i armen och blev fången), skrubbade kungens näsrygg och kind och tog med sig en bit av örsnibben; det var hans tredje kula. Drabanten Axel Roos (som vi en gång sågo en skymt av som adertonårig volontär vid Pultusk) grep honom bakifrån om livet och drog honom mot dörren; men kungen spjärnade emot och förklarade att han ville »stå kvar litet och se vidare, vad turkarna taga sig före». Slutligen bekvämade han sig dock till att gå in, och dörren tillbommades.

Man känner namnet på en del, men sannolikt inte alla, av dem som kommo med honom in i huset till den redan förefintliga besättningen där. Fyra drabanter voro med honom: Axel Roos, Mathias Wolberg, Hiob Henrik von Tschammer och Karl Carpelan; överste Cyprianus Urbanowicz, den ende polack som stannat hos svenskarna; kammarherren Gustaf Clysendorff, hovjunkaren Johan von Palmenberg och kanslisekreteraren Karl

Didrich Ehrenpreuss; löjtnanten vid Upplands infanteri Olof Åberg och sergeanten vid Åbo läns kavalleri Karl Magnus Krusell. Vidare nämnas Grothusens kammartjänare och Axel Sparres kock, som båda i fortsättningen slogos tappert och blevo i striden. Den som sist av alla kom in var Krusell; han berättar i sin tjänsteförteckning:

Majoren Follin med mig och dess manskap sökte att få sekundera Konungen och huset, men möttes av turkiskt infanteri som fångade allt vårt folk och nedsköto majoren; och jag allena, dock hårt sablad och blesserad i ansiktet till två oxeltänders förlust, kom fram genom fienden, varpå jag med ryggen mot väggen av det redan igenbommade kungliga huset en stund måste värja mig emot turkarna; och sedan myckenheten mig fångade och jag likväl med värjan åter salverade mig, kom jag in till Konungen. Uti huset förhöll jag mig oförbunden under alla anfallen i Konungens höga åsyn, så att Högstsal. Hans Kongl. Maj:t tvenne gånger särdeles nådigt tilltalade mig. Då jag ånyo (under turkarnas sista anfall på huset) blev inskjuten i första blessyren i ansiktet och ut genom stora halssenan och så slutligen blev liggande för Konungens fötter som halvdöd, har Hans Maj:t av nåd och ömhet själv låtit förbinda mig, där jag sådan blev kvarliggande tills att turkarna utburit mig ur det brinnande huset.

»Strax efter Konungens utgång undan för elden», fortsätter den gamle krigaren stolt (han skrev detta år 1742), »skall Hans Maj:t allernådigst ha frågat efter mig.»

När kungen och hans följe kom in, var huset till stor del fyllt av turkar, som särskilt i »stora salen» förekommo i myckenhet, ivrigt sysselsatta med plundring; besättningen hade dragit sig tillbaka till ett av sidorummen, där nu kungen förenade sig med densamma. Denna besättning bestod (enligt Roos' uppställning i hans relation om kalabaliken) av sju troppar, vardera förd av en kapten eller ryttmästare; varje tropp synes ha bestått av sex man. Totalantalet kan man inte vara helt säker på, alldenstund Roos endast räknar upp de 30

överlevande korpraler och meniga, till vilka han 1715 i Stralsund på kungens befallning utdelade 10 dukater per man för välförhållande under kalabaliken. Roos' lista över dessa män saknar inte sitt intresse och kan vara värd att anföra. Själva soldatnamnen ha sitt goda ljud; dessutom är det gammalt bruk att vid skildring av strider i brinnande hus räkna upp alla kända namn på de innevarande; och slutligen utgjorde denna trupp för ögonblicket allt vad Karl XII hade kvar av den armé med vilken han gått mot Ryssland:

Ryttmästare Unges tropp (Peter Otto Unge, överstelöjtnants avsked 1719, död 1740): korpral Erik Tillberg; Erik Brun, Michael Bonde, Anders Frisk, Jakob Mårtensson, profoss Frimodig. Kapten Fribergs tropp (Johan Friberg, adlad von Segerberg 1718, ryttmästares avsked 1719, död 1734): korpral Fleisman; Georg Ludvig, Erik Sadman, Olof Kjerström, Olof Bohm. Kapten Ungers tropp (friherre Johan Adam von Ungern-Sternberg, död som överstelöjtnant 1748): Georg Sånge, Johan Smitt. Kapten Grubbenhielms tropp (Clemens Cornelius Grubbenhielm, kaptens avsked 1719, död 1740): Peter Gädda, Mårten Paulsson, Lars Frimodig, Peter Holm. Kapten Westerbergs tropp (Anders Westerberg, ryttmästares avsked 1727, död 1753): Johan Tingstedt, Georg Sehman. Kapten Heldts tropp (Reinhold Heldt, död som kapten 1744): korpral Nordstrand; Måns Palm, Fabian Meiss, Bertil Block, Per Carlsson. Kapten Kuhlefelts tropp (Hans Christoffer Kuhlefelt, död som kapten 1717): Henrik Baur, Adam Flink, Per Enerot, Sefre Winter, Georg Spring, Jon Berg.

Dessa (jämte de till truppen hörande som föllo under striden, vilka man inte vet namnen på) voro alltså vad kungen nu hade kvar att röra sig med. Det var tydligt att med en sådan styrka inte mycket stod att uträtta mot den turkiska hären; men en sådan reflexion var enligt kungens instinkt helt på sidan om ämnet. Ty stor makt eller liten kunde för behjärtade män alls ingenting ha att betyda; och huvudsaken var nu att före slutet försöka hjälpa dessa turkar att bilda sig en uppfattning om vad det ville säga att gå fram mot allvarligt sinnade

svenskar, genom att med all flit bränna av musköter i deras ansikten och ränna långa värjor genom deras skrov.

Till en början fanns härtill ett lämpligt fält i den av turkar fyllda stora salen, vars dörrar utan tidsspillan slogos upp. Kungen och hans flock rusade in, och någon inledande ömsesidig salva synes ha lossats, varpå man övergick till handgemäng i ett tjockt moln av krutrök, som efterhand sänkte sig och endast tillät de stridande att se varandras ben. Kungen angreps av en turk som nedsköts av Sparres kock; varpå en annan bakifrån riktade ett hugg mot kungen, som drabanten Tschammer hann parera med sin framsträckta karbin, men som dock trängde igenom den huvudbonad kungen bar. Denna huvudbonad var en ännu bevarad utterskinnsmössa; man hade nämligen sträng vinterköld i Bender, särskilt just denna dag, ehuru det blev varmt för de stridande innan den var till ända. Turkarna, utom ett antal kvarliggande, försvunno snart huvudstupa genom fönster och dörrar, och stora salen var återerövrad; man rensade därpå de angränsande rummen och förmodade därmed huset vara rent för inkräktare, varpå soldaterna posterades vid de olika fönstren och öppnade eld mot de fiender som närmade sig.

Efter en stund kom en soldat till Axel Roos, som stod posterad vid ett fönster i den angränsande »konungens kammare», och sade att kungen just lämnat stora salen och att man inte visste var han blivit av. Roos gick då att söka efter honom och kom in i ett litet rum, »hovmarskalkens kammare», där intet manskap blivit posterat, emedan antalet inte räckte till. Där, berättar Roos,

fick jag se Hans Maj:t stå emellan trenne turkar med bägge armarna högt upp i vädret och med värjan i högra handen. Så snart jag kom in genom dörren och tog känning på Hans Maj:t, fattade jag strax min pistol och sköt ner den ene turken, som stod med ryggen mot dörren. Hans Maj:t såg inte när jag kom in, ty kammaren var full av krutrök, så att jag knappt kunde känna honom igen; men så snart

Hans Maj:t hörde mitt skott, vände han ansiktet åt mig men sade intet ord; utan då den ene turken blev av mig nederskjuten, så lät Hans Maj:t ned den högra armen med värjan och stack den andre turken tvärt igenom, och jag var intet sen att skjuta den tredje till döds. Då kände Hans Maj:t först igen mig och sade dessa ord: Roos, är det I som frälst mig? Jag svarade: Ja, näst Gud hade jag den nåden. Då klappade Hans Maj:t mig på axeln och sade intet mer än: Jag ser att I, Roos, intet har övergivit mig.

Utom skrubbsåret över ansiktet, som alltjämt blödde, hade kungen nu fått ytterligare en blessyr. Under striden med de tre turkarna, innan dessa övermannat honom, hade han avvärjt ett sabelhugg genom att med vänstra handen gripa om klingan och hade därvid fått handen uppskuren tvärs över och mellan tumme och pekfinger. Han torkade blodet ur ansiktet »med sitt handkläde», och Roos förband hans hand med sitt. Kungen synes nu ha haft ett ögonblick av sorgmodighet; ty när han och Roos från Dübens kammare åter gingo in till de övriga, undrade han var nu alla de andra kunde vara, »som övergivit mig», alltså alla de utanförvarande; varpå Roos, utan något försök till för honom främmande hovmannavändningar, lugnt genmälte att »största delen av dem lärer mest vara döda och tillfångatagna».

Turkarna förde nu efterhand fram artilleri och började häftigt beskjuta huset, dock utan nämnvärd verkan; ty murteglet »var så mjukt att kulorna endast gjorde sitt hål», utan att de tjocka murarna visade tecken att vilja rasa. Från huset sköt man friskt på allt turkiskt som kom inom håll; och kungen, som för sin del inte tyckte mycket om att skjuta, gick omkring med krut och en hattfull kulor, som han lämnade ut till behövande soldater vid fönstren. På detta sätt fortsattes striden flera timmar, tills den korta vinterdagen började lida mot skymning; Fabrice och La Motraye, vilka inte ofredades av turkarna, besågo den med oro på avstånd, den sistnämnde »förklädd till tatar» för att då och då

kunna rida ett stycke närmare och se bättre utan risk att bli skjuten av de belägrande. Slutligen grepos turkarna av en känsla av det löjliga att inte med hela sin härsmakt kunna betvinga huset; tatarerna fäste då brinnande blår i sina pilar och avsköto dem mot husets spåntak, samtidigt med att janitscharer lyckades rusa fram till ett av dess hörn med ett antal höbalar som de staplade ovanpå varandra och antände. Innan de innevarande märkt någonting, stod taket i ljus låga. Drabanten Wolberg och »några domestiker», och därpå kungen själv med Roos och några soldater, gingo upp på vinden för att se vad som var att göra. Ingenting fanns att släcka med, ty innehållet i några på vinden förvarade fat vin och brännvin, som i hastigheten råkade försökas, visade sig inte lämpat för ändamålet. Med värjor och musköter bräckte man loss vad man kunde av taket; men elden spred sig hastigt och fann god näring i en mängd dyrbara presenter från sultaten samt annat i förråden på vinden; turkarnas skjutande blev livligt när de märkte verksamheten, och alla försök att släcka måste snart uppges. »När nu», säger Roos, »Hans Majestät fattade den resolutionen att springa genom elden tillbaka igen, kastade han och vi rockarna över huvudena och sprungo hastigt genom elden tillbaka till trappan. Då turkarna märkte det, sköto de bra på oss, så att tvenne karlar blevo kvarliggande i elden och brunno upp; och Hans Majestät och vi alla med elden i kläderna sprungo över varandra utför trappan, som mest var avbränd, och kommo genom Guds nåd oskadda därifrån.» Kungen var nu mycket törstig; och eftersom allt vatten i huset var slut, tömde han, »för första gången sedan han lämnat Stockholm», ett stort glas vin.

Nu, som det brukar heta i de gamla isländska berättelserna, tog elden till, och bränder började falla ned från tak och loft. Elden hade börjat invid husets ena gavel; och efterhand som den gick fram längs husets längd, och då rummen inunder blevo omöjliga att vistas i när loftet

genombränts, drog sig kungen med sitt folk undan från rum till rum, tills slutligen alla, halvkvävda av röken och utmattade av hettan, voro samlade i ett sista rum, kungens sängkammare. Någon föreslog att man nu skulle ge sig, emedan det ändå var omöjligt att uthärda längre och till ingen nytta att brinna upp; men kungen, som säges ha befunnit sig i ett mycket ivrigt tillstånd (till någon del kanhända förorsakat av det ovanliga glaset vin) avvisade otåligt detta förslag: ge sig skulle man under inga omständigheter. Men även i denna sista kammare, och under det fortfarande en livlig skottväxling med anstormande turkar pågick, »föll elden ned genom trossbottnen på oss» och »en del av vårt gevär sköt löst av elden, så att vi snart hade skjutit varandra ihjäl». När det inte längre gick att andas, slogs kammarens ytterdörr upp; kungen sade: »Låt oss ännu göra motstånd, tills de ta oss levande eller döda!» — och alla rusade fortast möjligt ut, hälsade med livligt skjutande av turkarna. Efter några välkomna andedrag ropade kungen: »Låt oss retirera oss till kanslihuset!» — en nyuppförd, ännu inte fullt färdig stenbyggnad ett stycke från kungshuset. Med värja i ena handen och pistol i andra började han själv springa ditåt, med de andra efter sig, samtidigt med att turkar kommo tillrusande från alla håll; men hunnen runt det brinnande husets närmaste hörn, trasslade han sig i sporrarna och föll framstupa. Löjtnant Olof Åberg, som var närmast, kastade sig över honom för att täcka honom med sin kropp, och en svärm turkar över båda. Åberg fick ett sabelhugg över huvudet och drogs undan; värjan vreds ur kungens hand, och turkarna började ivrigt slita bitar ur hans rock, till styrkande av förtjänad dusör. De övriga blevo samtidigt fångna och genast utplundrade. »Detta skedde klockan åtta om aftonen, sedan Hans Majestät och vi, som hade den nåden att vara närvarande, uti fulla åtta timmars tid, från begynnelsen till ändan, redeligen och tappert försvarat oss.»

Därmed var den ryktbara kalabaliken slut. Någon

särskilt bloddrypande historia var den inte. Utom den av Krusell nämnde majoren Nils Follin synes ingen svensk officer ha stupat; däremot föllo de båda kammarherrarna Clysendorff och Palmenberg; dessutom ett antal soldater och tjänare, sammanlagt uppgivna till tolv eller femton. Turkarna skola ha förlorat omkring tvåhundra man, ingen osannolik siffra vid åtta timmars anfallsförsök mot huset samt det inledande handgemänget i dess inre. Kungen ansågs ha med egen hand nedlagt ett betydande antal turkar, men sade sig själv inte påminna sig mera än tre. En historia att han på en gång drivit värjan genom två turkar kom dock genast i svang; och perserna älska alltjämt att se sina översättningar av Voltaires bok prydda med bilder, på vilka hjälten med prisvärt nit har ända till fyra sprattlande turkar uppträdda på sin ofantliga värja.

Så fort värjan vridits ur hans hand, återtog han mitt i trängseln och slitandet sin vanliga lugna oberördhet. Röksvärtad, krutstänkt och blodig, med ögonbrynen avsvedda av ett skott och med kläderna i trasor, lät han sig med fridfull min bäras av sina turkar till Ismael Pascha, som artigt tog emot honom och bad honom taga plats på en divan. Han avböjde att sitta ned i paschans sällskap, utan samtalade med honom stående: den sista gång på elva månader han stod på sina fötter. När han snavade och föll och fick svärmen av turkar över sig, hade han fått ett par ben i högra foten brutna, en sak som först blev bekant genom en röntgenundersökning vid gravöppningen 1917. Själv nämnde han ingenting om saken för någon, inte ens för sin livmedikus; men från och med nästa dag blev han liggande och lät bära sig, och man gissade att han skadat sig i ena knät. Men med skadan färsk förblev han stående under sitt samtal med seraskieren, för att inte ge denne något olämpligt intryck av gemytlighet. Han vägrade att låta sig tjusas av dennes komplimanger rörande striden, förklarade att det hela varit för mycket för ett skämt, men för litet för allvar,

och att om alla svenskarna hjälpt till, skulle turkarna inte övermannat dem på tio dagar.

Khanen av Krim höll sig undan från varje möte med kungen, kanske redan gnagd av vissa tankar hur alltsamman för hans egen del skulle komma att avlöpa. Han behövde inte sväva i ovisshet därom lång tid, ty sultanen avsatte honom och deporterade honom till Arkipelagen. Även storvesiren blev inom kort avsatt, men synes ha undgått snöret; och seraskieren i Bender, Ismael Pascha, som bland alla svenskar åtnjöt ett rykte för ojämförlig skurkaktighet, förorsakade dem slutligen en stor glädjedag, »en hjärtestyrka och ett ljuvligt spektakel», när han fram på våren blev fängslad. Han deporterades till en början till Sinope, och på dagen två år efter kalabaliken utställdes hans huvud vid seraljporten; varvid visserligen inga svenskar funnos kvar i landet för att glädja sig åt hans lämpliga slut.

Om hos de segrande herrarna redan vissa oroande aningar kunde förefinnas, åtnjöt däremot den övervunne en fullkomlig sinnesfrid. Han hade gjort vad han kunnat göra, och åtminstone skulle nu ingen avresa med överlämnande i Augusts händer bli av. Han fördes till seraskierens residens, kastade sig vid framkomsten genast på en divan, begärde vatten och sorbet, avvisade en framdukad måltid och föll strax i sömn. Seraskieren lösgav genast Grothusen och gardesmajoren Bengt Ribbing för att vara honom till sällskap och uppvaktning; och när Fabrice nästa dag fick företräde hos honom, fann han honom »så belåten som om han haft alla turkar och tatarer i sitt våld». Det förspordes att han skulle föras inåt landet, till Adrianopel eller kanske Saloniki; och hans största omsorg dessförinnan var att få sina män lösköpta från janitscharer och tatarer, en angelägenhet som Fabrice, La Motraye och engelska sändebudet Jeffreys nitiskt ombesörjde.

Fabrice uppmanade seraskieren att genast lämna kungens värja tillbaka; men detta avböjde seraskieren med

bestämdhet, under förklaring att han då kunde riskera att kungen åter började slåss. Den 6 februari lät kungen bära sig ned till en väntande resvagn; och nu hade seraskieren tagit risken med sin farlige gäst och lagt hans värja bredvid hans bädd i vagnen. Kungen omgavs av ett följe på 101 svenskar; de övriga skulle stanna i Bender, med Axel Sparre som befälhavare.

Därpå gick färden än en gång söderut, och än en gång i vagn, liksom på stäppen. Kungen var »vid så gott humör som i sin största välgång och frihet».

Den som skriver detta är den lycklige ägaren till ett exemplar av Nordbergs Historia som en gång tillhört en man som varit med om kalabaliken; nämligen friherre Claes Rålamb, då kammarjunkare hos administratorn av Holstein och på tillfälligt besök i Bender. Vid slutet av Nordbergs skildring av kalabaliken har han, utgående från rättandet av en felaktig personuppgift, gjort en marginalanteckning om en audiens två dagar efter striden. Anteckningen meddelar ingen egentlig upplysning utom själva rättelsen, men den kan likväl få en plats här:

»Det var majoren av Gardet Bengt Ribbing som jag Claes Rålamb själv har sett i Konungens rum och kammare, då jag den 3 februari hade den nåden att tala med Hans Majestät, utplundrad som jag var av turkarna. Vid detta tillfället hade jag den lyckan uppå Hans Majestäts nådiga tillfrågan att berätta huru jag blev tillfångatagen och huru en janitschar uti min arrest på citadellet i Bender hade mig visat ett brev av sekreteraren Biber ifrån Pommern skrivet till Konung Stanislaus om bataljen vid Gadebusch; vilket Hans Majestät nådigt upptog och befallde general Daldorffs janitschar att beledsaga mig till citadellet, på det jag andra gången ej skulle bliva tillfångatagen. Efter nådigt avskedstagande skildes jag från denne makalöse hjälte och såg honom aldrig mera i livet, mig och var trogen svensk till en obotlig avsaknad.»

Femte kapitlet.

SULTANENS FÅNGE.

> Now all is done that men could do,
> And all is done in vain.
>
> *Burns.*

Vem som så hastigt föranstaltade om kungens avfärd från Bender är ovisst. Sultanen själv kan inte ha hunnit sända bud tillbaka på de få dagar som förlupit sedan kalabaliken. Sannolikt har seraskieren, sedan han funnit situationen med kungen kvar som fånge i Bender alltför nervös och oformlig, ordnat avresan på eget bevåg, med Adrianopel (där sultanen fortfarande vistades) som provisoriskt mål. Ryktesvis nämndes bland svenskarna även Saloniki som destinationsort. Somliga ville veta att turkarna därifrån tänkte föra kungen till någon ö i Arkipelagen; andra att han skulle erbjudas hemresa på franska skepp, sedan han nu tillräckligt tydligt visat att han inte ville bli avyttrad till August i Polen.

Slutligen blev det varken Adrianopel eller Saloniki, utan en liten stad vid namn Demotika, belägen ungefär 40 kilometer rakt söder om Adrianopel. Sultanen, som nu som bäst, pådriven såväl av sina favoriter som av sin politiskt betydelsefulla och mot Karl XII välvilliga moder, höll på med att sätta sig in i händelserna i Ben-

der och att tänka ut lämplig tillrättavisning åt de herrar som fört honom själv bakom ljuset och farit olämpligt fram mot hans gäst, kunde knappt vara upplagd för att så genast efter det förefallna missförståndet se kungen av Sverige i Adrianopel, något som måst medföra ömsesidiga känslor av obehag; medan han visserligen å andra sidan, med nyheterna om Gadebusch färska, var allvarligt sinnad att ställa allt till rätta igen mellan sig och kungen. Hemtransport på franska eller andra skepp har knappt allvarligt ifrågasatts annat än av vederbörande ambassadörer; sådan hemfärd skulle för kungen varit i lika hög grad politiskt riskfylld som försök landvägen. Sultanen var under de nya omständigheterna inte längre angelägen om hans avresa, sedan svenska armén nu på egen hand visat goda livstecken och alltså snart kunde väntas åt Polen.

Efter en långsam resa, vars tempo de på allt sätt hänsynsfulla turkarna läto kungen helt bestämma själv, anlände han till Demotika; men redan efter tre veckors vistelse där inbjöds han, sedan nu allmän psykologisk jämvikt kunde anses ha återinträtt, att komma närmare sultanen, till slottet Timurtasch strax utanför Adrianopel. Anstiftarna av kalabaliken voro nu straffade; och en ny storvisir, den sjätte av dem Karl XII hade att göra med, beredde sig att hälsa kungen välkommen. Han hette Ibrahim Pascha, tidigare amiral, och hade rykte för energi, medan däremot förstånd och taktfullhet inte hörde till hans starka sidor. Kungen anlände till Timurtasch den 12 april, och den nye storvisiren lyckades genast grovt förplumpa sig och därmed komma på kant med både kungen och sin herre. Ännu en smula yr i huvudet av sin höjelse, inbjöd han en mängd vänner att komma med för att beskåda kungen av Sverige, drog med stort och präktigt följe ut ur Adrianopel, slog upp sitt stora prakttält invid Timurtasch och inbjöd kungen till besök. Kungen, till vars vanor besök hos turkiska ämbetsmän alls inte hörde (emedan de, även

om de voro storvisirer, endast voro sultanens undersåtar), ursäktade sig med att han var sängliggande sjuk; och när storvisiren vidblev att vara enträgen, lät kungen fråga om sultanen fanns i storvisirens sällskap: i så fall skulle kungen trots sitt tillstånd infinna sig, eljest inte. Ibrahim Pascha fick packa in sitt tält och draga hem igen; och sultanen, förargad över denna och andra dumheter, lät ett par dagar senare strypa honom, sedan han beklätt storvisirsämbetet i 21 dagar.

Sultanen, som med en viss iver bedrev rustningar till det förestående fälttåget mot Ryssland, beslöt nu att tillsvidare försöka reda sig utan storvisir, förmodligen eggad till sådan energi av sina damer; även kanske därför, att alla storvisirer han försökte alltid visade sig ur stånd att på rätt sätt umgås med kungen av Sverige. Som närmaste hjälpreda nöjde han sig tillsvidare med en kajmakam (den närmaste i rang efter storvisir) vid namn Ali Pascha, som till en stadig harmonis tryggande giftes med en nioårig dotter till sultanen. Med sultanen i någon mån personligt aktiv och med tillrustningar mot Ryssland pågående, kunde situationen nu åter börja te sig ganska löftesrik från Karl XII:s synpunkt.

Men endast för ett kort ögonblick; ty på alla håll vände sig nu den europeiska situationen till Karl XII:s nackdel. Gadebusch bleknade och dog bort, en glimt i mörkren som ingenting betytt. Stenbock kunde aldrig försöka något åt Polen till. Med sin nödställda armé gick han i stället västerut, åt Holstein; brände i sitt dystra humör staden Altona vid nyårstid, »emedan där bryggdes och bakades åt sachsare och ryssar»; och snart spordes det att han av överlägsna fiender stängts in vid fästningen Tönningen, där han slutligen i maj måste kapitulera med hela sin utsvultna här. Därmed var för Karl XII det sista stora hoppet definitivt slut; och helt slut var därmed också turkarnas intresse för krig med Ryssland. Kungen av Sverige hade nu inte längre för dem någon positiv politisk betydelse. Av positiv bety-

delse blev däremot i stället avslutandet av fred med Ryssland, ty det stora kriget mot Frankrike började nu lida mot sitt slut; därmed skulle Österrike bli fritt att vända sig mot Turkiet, och Österrike hade hittills visat sig vara en bra mycket farligare fiende än Ryssland.

När efterhand allt detta började avteckna sig på Adrianopels horisont, skedde den slutliga turkiska omsvängningen. Rysk ambassadör och gisslan plockades fram ur sina försvaringsrum »20 fot under jorden» i de Sju Tornen i Konstantinopel, dammades av och skickades till Adrianopel för underhandlingar. Kajmakam Ali Pascha, som visade sig vara en energisk och dugande man (ehuru omöjlig från svensk synpunkt, emedan hans intressen voro turkiska och dessa nu inte längre stämde med de svenska), fick efter behag sköta kommersandet med dem; sultanen, uttröttad av sina små försök att själv göra något, drog sig åter tillbaka till sin vila; och i juni, en månad efter Stenbocks kapitulation, kom utan större svårighet definitiv fred till stånd mellan Turkiet och Ryssland.

Mitt i allt detta fladdrade nu för ett sista ögonblick stackars Stanislaus fram. Han hade redan före kalabaliken kommit till Turkiet för att för kungen förklara sin villighet att avstå från Polska tronen, och Karl hade då vänligt bett honom låta bli sådana fantasier. Han hade därefter blivit sittande, först i Jassi, sedan i Bender, så att turkarna nu hade två irrande monarker på hand. För turkarna föreföll det fortfarande bättre att ha Stanislaus än August på polska tronen, så mycket mera som man då kunde bli av med de oroliga svärmar polacker och kosacker som hörde samman med kungen av Sverige. För att undersöka möjligheterna satte Ali Pascha på sommaren i gång en turkisk expedition upp till polska gränsen, med Stanislaus medföljande — och med en av Karl XII medsänd skvadron svenskar under överste Anders Koskull såsom drabantvakt åt honom —, för att se om någon polsk rörelse till förmån för Sta-

nislaus skulle bryta ut. Så blev inte fallet; underhandlare och trupper mötte från Augusts sida, och avslutandet av en polsk-turkisk uppgörelse överenskoms; Stanislaus återvände till Bender och sändes nästa år av kungen till Zweibrücken, därmed helt ute ur sagan.

Med strandandet av detta försök — det sista stycke turkisk politik där hans intressen kunnat främjas — gav Karl XII upp och lät sin polska politik falla. När allt så envist gick honom emot, och när Stanislaus själv helst ville avstå från alltsamman, avstod även han från vad som varit hans stora strävan sedan 1701: han var nu villig att komma överens med August och erkänna denne som polsk konung, mot att denne ginge med på förbund mot Ryssland. Ingenting kunde vara bittrare för honom än att på detta sätt få erkänna sig övervunnen, men intet annat fanns att göra. Han var maktlös i sin belägenhet; och underrättelser från Sverige kunde börja tyda på att han, långt ifrån att ha tid till övers för andra kronor, snart kunde få bekymmer för sin egen; ty kunde han nu, från de hemmavarandes synpunkt, sägas ha möjlighet kvar att regera sitt land, sedan han efter kalabaliken uppenbart var fast i turkarnas våld på ett helt annat sätt än tidigare?

Till allt annat kom att han i Timurtasch allvarligt insjuknade. Trakten var sumpig och mycket ohälsosam i sommarvärmen; flera i hans följe dogo av malaria, och slutligen angreps han själv. »Den 5 juli efter aftonpredikan», säger Melchior Neumann, »överfölls Hans Majestät av en häftig och giftig pestilentialisk feber, som varade i sex veckor, och jag har haft den nåden att därunder helt allena se till Hans Majestät; efter febern följde en mycket stor svulst på halsen, och jag, som själv var febersjuk, lät bära mig till Hans Majestät och kurerade honom lyckligen.»

Sedan nu turkarna slutit fred med Ryssland och beslutat sig för en allmän avveckling av alla sina affärer åt ryskt och polskt håll, kunde det synas som om de in-

te skulle haft något intresse av att kvarhålla Karl XII, så mycket mindre som han nödvändigtvis kostade dem en del i underhåll. Men först och främst fann den omtänksamme Ali Pascha det nyttigt att ha honom på hand tills freden med Ryssland ratificerats, därefter tills uppgörelsen med Polen var definitivt klar, vilket sistnämnda ärende drog ut över vintern. Redan tidigt förklarade dock Ali Pascha för Poniatowski, att denne för framtiden inte borde falla turkiska regeringen besvärlig med vidare inlagor och försök av ena eller andra slaget; i november föreslog han kungen att denne över vintern skulle återvända till Demotika, och några dagar efter kungens avresa dit, återvände sultanen till Konstantinopel: allt tecken på att han och kungen av Sverige numera inte hade något reellt att säga varandra. Personligen hade de båda potentaterna aldrig mötts: ingendera kunde utan att ge efter på sin värdighet göra första besöket hos den andre, och Karl XII höll i Turkiet till det yttersta på sin värdighet i alla ceremonisaker, för att undgå att te sig som supplikant.

Allt turkiskt var nu för kungen slut, förbi och till ingen nytta; han befann sig i ett mörker där föga hopp kunde skönjas, och alltjämt kunde han inte komma åstad. Peter, nu lugn för allt obehag från Turkiet, hade för första gången fullt fri hand och kunde nu vända sig mot Finland, där hittills endast Viborg tagits. Danmark hade tagit Sveriges sista fältarmé, och därefter började litet var i trakterna att vilja vara med om bytets delning: Preussen ville ha Stettin, Hannover ville ha Bremen-Verden; dessa båda kunde man räkna med att inom kort få på halsen som öppna fiender. Fram mot våren 1714 blev det bekant att Frankrike och Österrike slutit fred i Rastadt; det ena av Europas stora buller var därmed slut, och kungen kunde tänka på en alternativ väg hem genom Österrike och Tyskland, om aldrig den polska bleve möjlig. Strax därefter fick Ali Pascha äntligen sin polska traktat klar, vari kungens

hemfärd genom Polen ordnats, och kunde nu odelat ägna sig åt ett planerat krig mot Venedig, vars erövringar på Morea han ville återtaga. Och alltjämt kvarhölls kungen i ett land där han alls ingenting hade att göra längre, under det hans eget land föreföll kunna helt rasa samman vilket ögonblick som helst.

Det var kung August som ställde om det sista försenandet av Karl XII:s hemfärd. I det polsk-turkiska fördraget fanns bestämt, att Karl skulle resa hem genom Polen till Danzig, men för August tedde sig denna klausul vid närmare påseende åtskilligt riskfylld. Det kunde bli oro bland polackerna vid hans genomresa; och komme han till Danzig och hem redan nu på vårsidan 1714, kunde han kanske ha en armé i fält före årets slut. Bäst var därför att söka förebygga sådana risker; och August lyckades omgående inbilla Ali Pascha, numera storvisir, att han, August, vore beredd till separatfred och förbund med kungen av Sverige, och att om storvisiren bleve förmedlare av den saken, så skulle detta inte endast bli fördelaktigt för storvisirens ekonomi, utan hans berömmelse, redan stor såsom Turkiets fredsbringare och sultanens ärorike svärson, skulle därigenom ytterligare högst betydligt tillväxa. Ett sändebud borde därför av storvisiren skickas åstad, till uppgörande av preliminärerna. Storvisiren fann detta högst tänkvärt och skickade upp en tatarisk dignitär, som först efter långt letande fann rätt på August och småningom kom underfund med att det hela endast var ett skämt. Men innan allt detta blev klart, hade en god del av år 1714 hunnit förgå; det svartaste av kungens år, både för honom själv och hans land.

Sedan äntligen detta sista mellanspel nått sitt slut, fanns varken för storvisiren eller någon annan minsta anledning till kungens fortsatta kvarstannande; och kejsaren av Österrike (Karl VI hette han numera, ty Josef I hade dött 1711) hade förklarat sig ingenting ha emot att kungen reste hem genom hans länder. Efter

heroiska men fruktlösa försök av Grothusen att göra ett stort avslutande lån hos sultanen, för att lugna svärmen av efterhängsna procentare, och efter det formaliteterna rörande avresan äntligen expedierats av turkarna, bröt kungen den 20 september 1714 upp från Demotika och ställde färden hemåt. Den sjunde och siste av hans turkiska års storvisirer lämnade han efter sig i triumf och tillsynes tryggad välmåga: Ali Pascha kunde stryka sitt skägg såsom den där till sist ordnat allt till det bästa, med ryssar, polacker och kungen av Sverige, och kunde nu sätta i gång ett segerrikt fälttåg mot Venedig. Men inom kort fick han den nu lediga Eugène av Savojen över sig och led mot denne en tapper krigares död i slaget vid Peterwardein år 1716.

Turkarna ägde ingen större fallenhet för att bevara märkliga män i långt minne. Sinnevärldens fantasmagori var för deras orientaliska instinkt ett alltför flyktigt och väsenslöst skådespel för att skepnaderna i dess procession skulle kunnat vara värda intresse eller hågkomst längre än för det flyende moment då de funnos för ögonen. Storvisirer ödmjukade man sig för, och såg nästa dag deras huvuden uppsatta utanför seraljen. Sultanen var Guds Skugga på jorden, men dock endast skugga; en vacker dag en fånge i en bur. Vad var allt sådant att minnas? Det hade så varit, och skulle fortsätta på samma sätt, och någonting av förblivande betydelse fanns inte där. »Från Allah komma vi, och till Honom vända vi åter: pris Honom vars starkhet evinnerligt styr och vars välde är och är!»

Men denne sällsamme främling och gäst kommo de ovanligt länge ihåg. Visserligen hade han föga uträttat i deras åsyn och halvt varit en fånge i deras land: även han sålunda ett tjänligt exempel på all makts intighet. Likväl kommo de ihåg honom sedan han ridit bort; tydligen emedan de hos honom sett någonting som var förvånansvärt och avvek från det vanliga. De fördjupade sig inte i analyser över honom, ty intellektuella pro-

cesser hade föga lockelse för dem; men de gåvo honom en benämning: en som endast behöver beteckna stor envishet, men som också skulle kunna innebära att de hos honom, även i hans maktlösa belägenhet hos dem, förnummit en styrka som endast Gud själv kunde bryta. De kallade honom *Demir-bachi:* Järnhuvudet.

Sjätte kapitlet.

HEMFÄRDEN.

Ej är det bländverk
här du skådar,
ej heller varsel om
åldrarnas ände,
när vi med järnudd
hästarna driva:
nu är åt hövdingar
hemfärd given.

Sången om Helge Hundingsbane.

Kejsaren av Österrike hade redan föregående år låtit sitt sändebud i Konstantinopel meddela Karl XII, att vägen genom kejsarens länder stode öppen för honom vid eventuell hemresa åt detta håll. När nu fram på hösten 1714 underrättelser började komma till Wien att kungen av Sverige verkligen tänkte välja denna väg och snart vore att vänta vid gränsen, bemödade man sig på allt sätt att ställa i ordning för honom och hans följe. Kejsaren var älskvärt tillmötesgående och lät svenska sändebudet förstå att han ingenting skulle ha emot ett personligt sammanträffande med Karl XII; men å andra sidan måste vissa försiktighetsåtgärder vidtagas vid en genomresa av detta slag. I Siebenbürgen och Ungern, där man nyligen haft uppror, befalldes guvernörer och generaler att noggrant tillse, att sammanlopp och oro bland protestanterna inte ägde rum i samband med kungens genomfärd; hos kungen själv anhölls att han

inte måtte låta några landsflyktiga ungrare komma med från Turkiet, varjämte det av åtskilliga skäl vore olämpligt att förlägga färdens fortsättning genom Schlesien; och slutligen skulle kejsaren sätta stort värde på att kungen annonserade sin ankomst förmedelst en skrivelse vari kejsaren bland annat bleve titulerad konung av Spanien. I övrigt bestämdes att kungen av Sverige, för den händelse han reste officiellt, överallt skulle visas samma hedersbetygelser som om han varit kejsaren själv.

Det enda som härvid kom att vålla en aning kantighet mellan de båda monarkerna var frågan om den spanska titeln. Kejsaren hade vid freden med Frankrike visserligen erhållit åtskilliga spanska områden, men själva Spanien hade blivit kvar i bourbonsk besittning; och Karl XII, som på senare tiden fått ökade sympatier för Frankrike (den enda makt som genomgående betett sig honnett mot honom, och av vars ambassadör i Turkiet han fått åtskillig hjälp), lät genast svara, att han visserligen gärna skulle sett kejsaren som innehavare av Spaniens tron, men att han, som sakerna nu en gång blivit, inte kunde gå med på att ge kejsaren den önskade titeln, bland annat emedan det då skulle se ut som om han måst köpa sin genomresa med detta medgivande. Samman med prins Eugène och övriga höga rådgivare begrundade kejsaren högtidligt detta avslag, varvid man kom till det resultatet att man trots allt borde insistera på den önskade titeln; ty »*man müsste dem eigensinnigen Genio dieses Königs diesseits die Standhaftigkeit entgegensetzen, und gegen ihm einige Apprehension oder Furcht nicht zeigen*». Vidare påstötningar visade sig dock ingenting tjäna till i denna reellt betydelselösa men för kungen principiellt tillräckligt klara titelfråga; och den enda följd denna angelägenhet fick var att ett sammanträffande mellan kejsaren och Karl XII därmed blev omöjligt, enär kungen kunde misstänka att han då skulle bliva trugad rörande denna sak.

Om än kejsaren kände sig en smula stucken av detta titelresonemang, får man dock till hans heder säga att han inte därav tog sig anledning att visa någon knussel med gästfriheten åt de väntade svenskarna. Längs uppgjord marschväg för den svenska truppen från Bender genom siebenbürgiskt, ungerskt, österrikiskt och bajerskt område befalldes anskaffande vid haltplatserna av 1,500 matportioner (bland annat omfattande en halv kanna öl eller hälften så mycket vin) och 2,033 hästrationer, jämte »för samtliga officerare tillsammans dagligen 15 får, 80 höns, 1,500 ägg, 15 kalkoner, 30 gäss, 30 skålpund fett och 70 kannor vin». Officerarna voro visserligen talrika i den trupp som drog hem från Bender, men man får en allmän känsla att de böra ha kunnat stå sig på denna matsedel. Sedan det därpå vidare blivit bekant att kungen ingalunda tänkte resa officiellt, utan så privat och okänt som möjligt samt utan alla ceremonier, sändes fältmarskalklöjtnanten greve Welczek att möta honom, ha överinseende med arrangemangerna för honom själv och hans följeslagare samt eventuellt ledsaga honom genom de kejserliga länderna.

Under tiden red Karl XII norrut från Demotika, passerade Timurtasch, de slutligt brustna illusionernas ort, mottog där en större avskedspresent från sultanen, prakttält, hästar och juvelbesatt sabel, övergick Donau vid Rutschuk och kom den 8 oktober till staden Pitesci i Valakiet, den sista staden på turkiskt område. Här hade han stämt möte med sitt folk från Bender, som nu Sparre anlände med. Sparre och hans män hade under sin ensamma tid inte haft några sötebrödsdagar, men hade uthärdat bland knapphet och sysslolöshet med sådan filosofi som stod att åstadkomma; de torde nu ha befunnit sig i god stämning inför utsikten att äntligen få återse kristet folk och fädernesland och hem. Men om åtminstone en, drabanten Johan Wilhelm Kruse av Elghammar, finns det nämnt att han fick stanna kvar, »med onåd bortvist från kungliga svenska suiten

emedan han blivit muhammedan», dock för att längre fram åter komma på bättre tankar och småningom återvända till Sverige; måhända var han inte den enda som låtit sig omvändas till Muhammeds på flera sätt sympatiska religion. Ett antal polacker och kosacker, de sist kvarblivna av ett en gång talrikt följe, voro alltjämt med bland Sparres folk.

Hela styrkan, utom kungens personliga svit, indelades nu för sin marsch genom Europa i fem »divisioner», varje division om tre troppar på ej fullt 100 man vardera. Axel Sparre, numera general av infanteriet, var överbefälhavare; de fem divisionerna fördes av Hård, numera generallöjtnant, och generalmajorerna Zöge, Zülich och Johan Giertta samt Sparre själv. Bland befälhavarna för de femton tropparna märktes överstarna Tchammer och Axel Roos, båda befordrade efter kalabaliken, drabantkvartermästaren Olof Boman, numera adlad Segersköld, samt överstarna greve Jacob Torstensson, Otto Koskull, Göran Silfverhielm, Sven Lagerberg (tidigare sändebud hos tatarkhanen), Sten Arvidsson Natt och Dag och Grothusen, den sistnämnde med sin flock orientaliska finansmän i släptåg. Den 25 oktober bröt denna styrka upp norrut, de olika divisionerna med en dags mellanrum, och gingo över Törzburgerpasset mot Kronstadt; de blevo väl mottagna på den siebenbürgiska sidan, där landets kronister, efter att han funnit sig i besvikelsen att inte kungen av Sverige själv sågs till, särskilt noterade att en greve Torstensson var med: ett namn som fortfarande var välbekant till och med i Siebenbürgen.

Samtidigt med Axel Sparres uppbrott begav sig kungen med ett litet följe till en prästgård ett stycke utanför Pitesci och förberedde där sin egen avfärd. I ett förtroligt samtal, där Fabrice var närvarande, hade han undrat hur han bäst skulle gå tillväga för att kunna resa oigenkänd. Fabrice hade då förklarat att om Hans Majestät ville låna Grothusens svarta peruk och Mül-

lerns nattmössa och nattrock, taga in på de bästa värdshusen, begära in vin, skämta med värdinnan, klappa förefintliga vackra pigor samt ligga länge på morgnarna, så ville han, Fabrice, ansvara för att ingen skulle taga honom för kungen av Sverige. Kungen hade därvid förklarat att han kanske skulle rätta sig efter ett och annat av de goda råden; och han anlade nu verkligen en mörk peruk och guldgalonerad hatt, samt dessutom »en brun rock med vitt rask-foder»; varmed han, enligt v. Rosens relation om hemfärden, ansågs vara förklädd.

Han hade med sig Poniatowski, generaladjutanterna greve Thure Bielke och Gustaf Fredrik von Rosen, överstelöjtnanten Bousquet (densamme som ridit med Poniatowskis brev från Prut), majoren vid Gardet Henrik Magnus von Buddenbrock (som ett dystert öde slutligen väntade: samme Buddenbrock som 1743 halshöggs efter det misslyckade ryska kriget), kaptenen vid Gardet Karl Albrecht Adlerfelt och kaptenen Otto Fredrik von Düring; samt dessutom kammartjänaren och livmedikusen Melchior Neumann, tolken Baptiste Savary, två lakejer och två stalldrängar. Av dessa skickade kungen Buddenbrock, Neumann, tolken och en lakej »över Belgrad att utan uppehåll fortsätta deras resa». Själv tog han med sig Rosen och Düring såsom sina båda omedelbara följeslagare, under det resten av sviten skulle följa samma väg som han, över Rotenturmpasset, men ett par dagsresor senare. Han hade låtit utskriva pass åt sig själv och sina båda följeslagare såsom kaptener i svensk tjänst; han själv hette däri Peter Frisk, Rosen hette Johan Palm och Düring hette Erik von Ungern. Det av kungen använda namnet (självfallet valt med full avsikt) förekom hans historieskrivare Nordberg så ohyggligt, att denne i sitt verk ändrade det till Karl Frisk. Den 27 oktober klockan 11 på kvällen redo dessa tre kaptener åstad, utan vägvisare, på en lång och ryktbar resa.

Kungen skulle man vid denna tid kunna börja kalla smått medelålders; han var nu inte mindre än 32 år fyllda. Strapatserna hade varit få under den turkiska tiden; så gott som hela föregående året hade han legat till sängs och hade vid det slutliga uppstigandet varit »halvt förlamad» av den långa stillheten; av porträtt från denna tid framgår att han lagt märkbart på hullet. Men han var tydligen nu helt återställd, såsom också det av honom valda efternamnet kunde tänkas tyda på, och den nu påbegynta skarpa färden genom Europa gick han oberörd igenom.

Hans båda följeslagare voro yngre än han, men den ene hörde redan till veteranerna. Rosen var född i Reval 1788, hade 17-årig börjat som dragon vid Hielms regemente, därefter gjort alla kampanjer och var nu nybliven generaladjutant; på porträtt ter han sig ganska lik kungen. Han hade ett långt och ärorikt liv framför sig, blev slutligen riksråd och greve och dog 1769, såsom en av de sista av Karl XII:s officerare som varit med i Ryssland och Turkiet. Om Düring vet man mindre, och hans bana blev kort. Han var holsteinare, född 1794, systerson till Grothusen, och hade först nyligen kommit i svensk tjänst. Rosen säger i sin relation att Düring vid denna tid var kapten, men enligt annan uppgift var han redan överstelöjtnant; i så fall ett raskt avancemang för en 20-åring, kanske inte utan allt sammanhang med morbror Grothusens goda position hos kungen. Men åt sina tidigt vunna lagrar fick han inte länge fröjda sig: han stupade vid ett utfall från Stralsund i december 1715.

De tre ryttarna, som vardera förde en löshäst, började sin resa med att rida vilse i de kuperade gränsvildmarkerna mellan Pitesci och Rotenturm och irrade följande natt omkring på måfå, längs bergsstigar där de måste gå till fots, tills de fingo »se en eld i själva vildmarken, varvid en svinaherde låg och sov»; tack vare Rosens språkkunskaper lyckades de göra sig förstådda

för herden och få honom till vägvisare fram till en by vid namn Keinin: »vid foten av själva Ungerska Bergen». Dit kom man på kvällen den 29; och kungen, säger Rosen, »gav sig till ro till klockan 12 om natten; dock på det ingen skulle märka någon åtskillnad mellan dessa resande personer, så lämnades på befallning all den kungliga vördnaden å sido, och fick ingen kalla andre vid annat än deras antagna namn. Vakten ombyttes varannan timma, och höll Hans Maj:t sin tur i vakten samt av- och påsadlade sin häst utan hjälp liksom de andra.» Vid avfärden härifrån mitt i natten, som skedde »mot all inrådan», kvarlämnades Rosen med befallning att följa fyra timmar senare, varpå kungen och Düring genom Rotenturm fortsatte till Hermannstadt. I fortsättningen höll sig Rosen alltid ett stycke bakom de båda andra.

Vid Hermannstadt blev det endast hästombyte och omedelbar färd vidare, ehuru Düring redan var starkt utmattad. Legenden på orten vet dock berätta att kungen av Sverige här tittade in på en bal och tog sig en sväng med en borgarflicka. I någon mån kan detta kanske förklaras av att Thure Bielke, som ett par dagar senare samman med Poniatowski och de övriga i sviten kom samma väg, på kunglig befallning färdades »iförd en av Hans Maj:ts kostymer och med hans stövlar, sporrar och värja samt bärande hans matematiska etui»; men Bielke har i så fall fått skynda sig med dansen, ty hans sällskap skulle försöka bibehålla sitt avstånd till kungen oförminskat, — något som visserligen inte i längden lyckades för dem. Med sådana försiktighetsmått rörande kungens identitet ägde naturligtvis åtskilliga mystifikationer rum under resan; gott folk ansåg sig ha sett och härbärgerat kungen av Sverige litet varstans; stundom med noggrant ihågkomna detaljer, såsom t. ex. en vid Hans Majestäts säng placerad stor bägare vin till nattdryck, vilken han skulle sagt sig behöva »för sin sjukliga och svaga kropp».

Ett stycke på andra sidan Hermannstadt föll Düring »som död av hästen, emedan han ej var van vid så stark ritt»; men kungen och en postiljon »vederkvickte honom ur en vattenpuss» och fingo honom till liv igen. Här, vid Mühlenbach, tog den ridande posten slut, och ända fram till Wien fick kungen åka i postvagn: en för honom förhatlig form av förflyttning som han på senare år fått pröva på åtskilligt och som säkerligen tröttade honom långt mera än den hårdaste sträckritt. Vägen gick över Klausenburg, Zitah, Debreczin, Ofen och därpå längs södra Donaustranden fram till Wien.

Vid Szylagyi Somlio, ett stycke öster om Debreczin, stötte Bielke med sällskap på greve Welczek, som bad att få tala med Poniatowski och undrade var kungen av Sverige kunde finnas. Poniatowski förklarade sig ingenting veta om den saken, enär de skilts från kungen vid gränsen; men Welczeks sekreterare höll blicken ihärdigt fäst på en som titulerades »simpliciter kapten»; och Bielke å sin sida höll efter förmåga den lilla komedien vid makt genom att under en måltid, vari greve Welczek och den tankfulle sekreteraren deltogo, endast dricka vatten. Vid avskedet förklarade greven att han styrt om allt rörande deras skjutsning, och att det nog var tur att han så gjort, alldenstund de båda kaptener, som de sänt i förväg i sådant ärende, förefallit något berörda av vin när han föregående kväll i skymningen passerat dem. Karl XII simulerande beskänkthet för att slippa greve Welczeks personliga omsorger är nog en alltför fantastisk tanke; förmodligen har Düring ensam fått agera i det fallet, för så vitt inte denne helt enkelt ansett sig behöva stärkande drycker under åkturen för att taga igen sig efter överansträngningen i resans början. Utom för detta omedvetna möte fick den stackars greve Welczek aldrig sammanträffa med kungen, trots sina noggranna uträkningar rörande allt, men kungen synes dock på lämpligt sätt ha ihågkommit hans omsorger om resenärerna; ty ännu i dag (eller åtmin-

stone för inte synnerligen länge sedan) »bär huvudmannen för grevliga ätten Welczek alltid, infattad i en slät massiv guldring, en större ädelsten, kallad vit safir, som förbemälde greve Welczek fick sig tillställd av Karl XII».

Enligt en uppgift skall det ha varit den 5 november, som kungen som hastigast passerade genom Wien; men säkra dateringar äro inte kända för resans senare del. I varje fall gjordes här intet nämnvärt uppehåll, endast det nödiga för att äta och få ett par posthästar sadlade; två värdshus i en av Wiens förstäder tävla ännu om att vara det ställe där han stannat till. Düring synes nu ha varit i bästa form, ty färden till häst genom Tyskland gick i rasande fart, med få och korta vilostunder. Vägen togs över Regensburg, Nürnberg, Bamberg, Würzburg, Hanau och Kassel och därifrån rakt mot Stralsund; inga äventyr ha blivit noterade från denna sista hälft av färden, endast ett par småsaker. Någonstans i trakten av Hanau tappade Düring, berättar Bielke, sin turkiska yllekappa, varpå dess lycklige upphittare förvandlade den till småbitar som omedelbart funno ivriga köpare: kungen av Sverige var väntad, och en bit av hans kappa var en underbar relik. I Kassel var Karl XII fortfarande mån om att bevara sitt inkognito, och en av lantgreven av Hessen utsänd överste Kagg, av svensk börd, som skulle rapportera kungens ankomst, fördes bakom ljuset genom att kungen vid en måltid samman med denne tömde ett stort glas vin. Detta var naturligtvis endast en fortsatt lek, som inte längre behövdes; Kagg var en harmlös man, utsänd av en välvillig furste som stod i begrepp att få sin son gift med Karl XII:s syster, och inkognitot spelade ingen roll längre, utom såtillvida att det avvärjde officiella ceremonier och därav följande förseningar. När därför kungen här, under så föga tvingande omständigheter, grep till vin för att upprätthålla maskeraden, skulle man kanske kunna förmoda att han under resan följt Fabrices råd även rörande denna sak, och måhända har han därför

verkligen pokulerat en smula med Düring under färden genom Ungern, såsom greve Welczeks yttrande till Bielke skulle kunna tyda på. Men med resans slut var det i varje fall åter helt förbi med den sortens eskapader; intet mera glas vin figurerar i hans liv efter detta i Kassel. »Farväl, min käre Kagg, hälsa lantgreven från mig!» ropade han belåtet, så snart han åter var i sadeln.

När Poniatowski med följe drog fram samma väg, uppvaktades Bielke både i Hanau och Celle av kloka genomskådare, som höviskt läto honom förstå att han var igenkänd; och när därvid Bielke i ett fall försvarade sig med att han ju talade franska, vilket det var allmänt bekant att kungen av Sverige aldrig gjorde, fick han det oberörda svaret: »Kungen av Sverige kan allt vad han vill.»

Vid 12-tiden natten mellan den 10 och 11 november redo tvenne ryttare fram mot en av Stralsunds portar, kallad Triebser Thor, och ville bli insläppta, något som vid den tiden på dygnet stötte på svårigheter. De sade sig vara kurirer, och fingo därpå ge sig till tåls framför porten. Efter ett par timmars väntan släpptes de in och blevo av vakten förda till general Dückers hus. Till allas ytterliga häpnad befanns den ene vara kungen: i Stralsund hade ingen anat att han var att vänta. »Han har», berättar en brevskrivare, »för tillfället logerat sig in i general Dückers badstuga, varest han lagt armen på ett bord och huvudet därpå och så insomnat för $^1/_4$ timma. När han kom igenom vakten, hade han en svart allongeperuk, en brun rock och en stor hatt, och skägget var helt långt.» Stövlarna fingo skäras upp; de hade inte varit av på länge; den gamla blessyren hade skavts och svullnat. Nästa dag var han utvilad och i arbete; »hela eftermiddagen har han suttit och skrivit», förnams det i staden. Det blev också genast bekant att »skräddarmästar Brink förfärdigar honom en slät blå rock och en vit klädescamisol och ett par skinnbyxor;

förrän de bliva färdiga, får ingen den lyckan att se honom.»

Düring var halvdöd av trötthet. Rosen anlände någon dag senare; Poniatowski, Bielke och de övriga av sviten ytterligare ett par dagar efteråt. Kungens färd från Pitesci till Stralsund (räknat efter det sannolikaste datum för uppbrottet från förstnämnda ort: det finns två olika uppgifter därom, natten till den 26 eller natten till den 28) hade tagit jämnt 14 dygn. Vägen från Pitesci till Mühlenbach kan med krokvägar och irrfärder sättas till minst 200 km.; därefter finnas uppgifter att den i vagn tillryggalagda sträckan fram till Wien varit 118 tyska mil, och vägen därifrån till Stralsund 170 tyska mil. Sätter man den tyska milen till 7,500 meter, skulle resans längd bli sammanlagt omkring 1,500 km. till häst och 900 km. i vagn, alltså med genomsnittliga dagsresor på omkring 170 km. Mycken nattsömn eller annan vila har tydligen under sådana omständigheter inte kunnat komma i fråga, och bland kända monarker torde Karl XII vara tämligen ensam om en sådan färd. Närmast skulle kanske komma Napoleons resa i släde och vagn 6—18 december 1812 från Smorgon i Lithauen över Warschau och Dresden till Paris, varvid dagsresornas storlek blir någonting liknande; men med bekväma och bäddförsedda åkdon hela tiden blir naturligtvis denna resa — i och för sig en god prestation av en 43-årig fet och bortklemad kejsare — ingenting att jämföra med Karl XII:s hemfärd.

Sparre med truppstyrkan följde efter. När de fem »divisionerna» kommo upp genom Törzburgpasset, räknades de omsorgsfullt av kejserlige generalen Steinville, som fick ett totalresultat av 1,168 man, med 1,625 hästar och 147 vagnar. I totalantalet noterades särskilt »28 judar», Grothusens finansmän. Svenskarna voro, enligt Steinville, »i miserabelt tillstånd, dåligt beridna och dåligt beväpnade» — ingenting att undra på efter deras långa turkiska misär. Men hurudant än deras

tillstånd var, voro de ihärdiga i att marschera; de julade i Ofen (det är Budapest) och fingo där höra att kungen lyckligen nått Stralsund, varpå de påskyndade sin marsch. Danske ministern Weyberg beskådade dem ett stycke utanför Wien och konstaterade med glädje deras blandade kostymering och dåliga hästar samt inslagen av orientaliskt slödder; men sachsaren greve Wackerbarth, som också såg dem vid Wien, skrev hem till August: »Man säger att detta folk är obeskrivligt otåligt att förkorta tiden till deras återkomst till deras konung, varför de i denna hårda årstid på ett fast otroligt sätt påskyndat sin marsch; och såsom orsak anföra de, att det kanske bleve aktion, och att de hellre ville marschera sig till döds än försumma att därvid vara hos sin konung. Härav ser man deras stora attachement och huru mycket de förbliva affektionerade för sin herre.»

I mars 1715 anlände de till Stralsund och behövde inte vänta länge på aktioner. Axel Sparre var belåten att ha fått allt så långt och ville nu ha en smula vila; han var 62 år gammal och hade varit med om allt från krigets första början. Han anhöll hos kungen om tjänstledighet för att lägga sig vid en badort; ty »ryggen och benen måste smörjas; annars är Sparren odugligare än en gammal musköt». Han fick sin permisson och slapp att vara med om fler bataljer; — under det kungen å sin sida, från sitt sista stora bibehållna transbaltiska fäste, blickade ut mot en svärm fiender, talrikare än någonsin, som ivrigt rustade sig till anfall.

Sjunde kapitlet.

STRALSUND.

> It is as if some inscrutable power, presiding over the struggles on the world's arena, often was pleased to let lesser men pass out after defeat; but could never sate its curiosity in watching the strongest and most skilful, faced with impossible odds, fight it out to the last.
>
> *Anonym i The Times (om Karl XII).*

Under färden hem från Turkiet, berättar Thure Bielke, hade människor på åtskilliga ställen misstänkt att en av de två främsta ryttarna kunde vara kungen av Sverige, och nästan alltid hade det varit Düring på vilka dessa misstankar fallit. Kanske han såg morskare ut, förmodar en modern kommentator. Det är mycket möjligt; å andra sidan var Düring endast 20 år gammal och borde därför, abstrakt sett, ha synts alltför ungdomlig för att kunna vara kungen. Man man skulle kunna våga det irrationella antagandet att det just var på grund av sina 20 år som Düring blev misstänkt. Karl XII var 18 år vid Narva, 25 vid Altranstädt; sådan hade Europa lärt känna honom, och sådan kom det ihåg honom. Därefter hade han varit försvunnen, en bruten sägen ur fjärran, uppslukad av mörker och tomma år: för människors enkla instinkt kunde denna tiderymd inte räknas eller ha någon betydelse. När Barbarossa kommer

ur Kyffhäuser, eller kung Arthur från Avalon, skall på dem ingenting märkas av de år som förflutit sedan de gingo därin. Sebastianerna i Portugal, som ansågo att kung Sebastian inte stupat i Marocko år 1578 utan hölls fången av hedningarna och en gång skulle komma tillbaka, funnos kvar ännu på 1700-talet, ostörda av kronologiska bekymmer. Kanske en liknande instinkt varit verksam i detta fall; så att människor därför, när de längs vägen sågo de båda ryttarna, tryggt pekade på den 20-årige och sade: Det är han.

Men på ett sätt kan man fråga sig: hade Karl XII åldrats eller ej sedan de lyckliga åren. Var han själsligt alltjämt densamme som vid 20 och 25 år, eller hade även hos honom den process ägt rum som anses vara allmänmänsklig och som med ett så vackert namn som möjligt brukar kallas karaktärsutveckling? I Turkiet hade han varit ett lejon i bur, alltid pressad av tvång; nu var han åter fri och sig själv, i stånd att förevisa de personliga resultaten, efter att ha genomgått ting av en helt annan storleksordning än dem vi i daglig erfarenhet bruka anse som upplevelser, kriser och tragedier. Hur mycket hade hårda öden lärt honom, och vilka märken hade han fått? Hur mycken normalt mänsklig karaktärsutveckling — alltså ökad eller nyförvärvad världsklokhet, människokännedom, habilitet, koncilians, principlöshet, illusionsfrihet och cynism — hade han fått med sig som vinst ur sina prövningar? Hade han förstått nyttan av att i allt bli en kompromissernas man? Hade han tillräckligt länge varit ett föremål för diplomatiens små och stora yrkesfinter för att till sist bekväma sig att själv börja spela detta spel i överensstämmelse med gängse regler? De yppersta läromästare hade så länge demonstrerat sina färdigheter runt omkring honom — August, Peter, de sju storvisirerna, khanen av Krim, Danmark, Preussen, allsköns andra monarker och ambassadörer — att han i fråga om åtnjutandet av den sortens pedagogik kunde anses stå framom de flesta.

Hade han dragit nytta av »livets skola» och blivit som de andra? Eller var han danad av alltför osedvanlig moralisk brons, alltjämt sig själv lik, opåverkbar och förstockad gentemot alla sådana nyttiga lärdomar?

»Man kan upphöra att ha lyckan med sig», sade han vid denna tid till Axel Löwen, »ty däröver råder man inte själv; men man bör inte upphöra att vara en hederlig man»; och därmed är det väsentliga svaret givet på dessa frågor. Enligt alla psykologiska regler borde man ha en Karl XII före och en ganska annan efter Poltava, åtminstone en helt annan efter Turkiet; men det har man inte. Olikheter finnas visserligen, men de äro små i förhållande till det oföränderliga hos honom. Man brukar, inte endast ur rent yttre, politisk synpunkt, utan också i fråga om hela karaktären, skilja på en Peter den Store före och en efter Poltava; liksom man ofta ser skillnaden gjord på en Ludvig XIV före och en annan efter den ryktbara kungliga ändtarmsfisteln. Det normala är att sådana karaktärsepoker förefinnas hos dem som överhuvud uppleva något alls utöver det allra gråaste enahanda; vi vanliga sensibla människor ändrar ej sällan vår »karaktär» och »allmänna åskådning» på grund av sådana ting som en kärlekshistoria, ett erhållet arv, en utebliven utnämning, en väckelsepredikant, politisk eller annan, och ting av liknande format. Karl XII står så långt som möjligt från sådan själslig struktur: han kunde av ingenting ändras. Ej minst anmärkningsvärt är att ingen nyans av svårmod, eller ens misshumör och retlighet, satte sin prägel på honom under olycksåren; även hos en så stark natur som Fredrik II av Preussen gjorde sig sådana ting mycket märkbara när motgångar tryckte honom.

Vissa förändringar kunna dock märkas, hur pass oväsentliga de än äro. Hans blyghet och inbundenhet synas något ha minskats; stundom kunde han numera ge sig in i utförliga resonemang om varjehanda militära och politiska ting, till och med om sina egna tidigare

Karl XII.

Efter målning av David von Krafft. Gripsholm.

företag, dock alltid endast på tu man hand och med förtroligt bekanta personer. Han fick nu, på sina senare år, stundom en smula tid övrig till rent teoretiska intressen och tyckte om att med grundlighet och talang diskutera arkitektur med Tessin, matematik och mekanik med Polhem och Swedenborg; en gång var han till och med på vippen att inlåta sig i brevväxling med en tysk filosof. Han synes ha blivit blidare än förr, mera böjd för överseende med mänsklig svaghet och underlydandes fel, ehuru han visserligen rörande det sistnämnda aldrig varit sträng annat än i rent militära disciplinsaker. En prägel av upphöjd sinnesfrid och harmoni synes ha varit påfallande hos honom på ett annat sätt än tidigare; de som kommo honom nära under hans senare år funno honom större och ännu mera beundransvärd än under hans lyckas tid.

Som fallet varit redan i Turkiet, blev han även i fortsättningen hänvisad till diplomatiska medel i en kamp där vapnen inte längre ville räcka till; och även här kan en förändring skönjas, ehuru från en synpunkt inte stor. Någon fullfjädrad diplomat blev han förvisso aldrig; att för egen del på allvar dyka ned i den europeiska politikens gyttjebad, med dess stank av ohederlighet och gemenhet, förblev för honom en själslig omöjlighet. Han bibehöll här en för honom från början självklar ståndpunkt, som han enkelt skisserade under ett samtal med Axel Löwen (av denne återgivet på franska):

Ha furstar rätt att begå sådana ting som för vanliga människor äro vanhederliga? Jag skulle vara oförmögen därtill, om det så gällde tio kungakronor; och om jag kunde vinna hundra städer, ville jag inte göra det på sådant sätt som kungen av Preussen, när han bemäktigade sig Stettin och Hinterpommern; eller när han sedan, med samma orättfärdighet och för att bevara det han med orätt tillägnat sig, öppet sällade sig till mina fiender. Kungar kräva av sina undersåtar att de skola vara hederliga, och själva äro de till för att främja rättvisan på jorden. Borde de då inte vara rättvisa själva? Och hur skulle de, ensamma bland alla, kunna ha frihet att handla efter eget behag.

Machiavelli hade sålunda alltjämt ingen lärjunge i honom: han fasthöll sin övertygelse att skurkaktighet i politik alls inte var mera ursäktlig än skurkaktighet i privatlivet, och han kunde alls inte tillerkänna furstar någon särställning i någotdera fallet. Men en stor praktisk modifikation, framtvungen av nödläget, ägde dock rum under dessa hans senare år: sedan diplomatin blivit ett huvudvapen, och efter det han nu plötsligt, för första gången i sitt liv, funnit sig ha tillgång till en förstklassig diplomatisk kapacitet, i form av den storslagne, genialiske och av inga hämningar begåvade baron Georg Heinrich von Görtz, lade han utan tvekan hela detta geschäft i dennes villiga händer, för att därefter låta denne efter behag driva sina diplomatiska taskspelerier runt Europa, med endast ett fåtal stora huvudpunkter på förhand överenskomna mellan diplomaten och hans herre. På visst sätt innebär naturligtvis ett sådant arrangemang en sorts kapitulation av kungen. Det ruskiga spelet måste spelas: kungen själv varken vill eller kan befatta sig därmed, men en stormästare i konsten finns till hands: då får han sköta det, ju självständigare desto bättre, ty med detaljerna vill kungen ha så litet att göra som möjligt. Detta kan således anses som en punkt där livets skola förmått sätta spår till och med hos Karl XII.

Med sin ankomst till Pommern hade han för första gången sedan inryckningen i Kurland 1701 satt sin fot på svenskt område; och sådan totalsituationen nu tedde sig omkring honom, där han överblickade den från Stralsund, kunde förvisso alla medel synas behövliga mot den övermakt som omgav honom. Östersjöprovinserna och Finland voro förlorade; nyligen hade ryssarna vunnit ett sjöslag vid Hangö och tagit även Åland; ett litet fäste i norra Finlands ödemarker, Kajaneborg, höll sig ännu: det var allt. Danska flottan hade övertaget i södra Östersjön; danska trupper hade tagit Holstein och Bremen-Verden, och dansk diplomati var just inbegripen i köpslagan rörande dessa sistnämnda provinser med

kurfursten av Hannover, som ivrigt åstundade dem. Denne kurfurste var en person som under namnet Georg I just bestigit den engelska tronen, dock utan att ens i sina egna anhängares ögon utgöra någon egentlig prydnad för densamma. August av Sachsen förhöll sig numera föga aggressiv, sedan Stanislaus definitivt var ur leken och sedan förbundsbrodern Peter börjat te sig ängslande i sin makt; men till gengäld hade Karl på närmaste håll Preussen att tänka på såsom en ny, ännu inte fullt öppen, medlem av fiendesvärmen.

I detta nya land härskade sedan något år tillbaka en märklig, högst effektiv och på sitt sätt storartad personlighet, Fredrik Wilhelm I (fader till Fredrik II, som vid denna tid ännu sprattlade i sin vagga): en man som helst skulle velat se hela Preussen uniformerat och exercerat och som efterhand skaffade sig en så vacker armé, med gigantgarde och allt, att han därefter aldrig nändes använda den i krig. Men vid denna tid var han ännu ny i kläderna och villig att taga risker för tillfredsställandet av sin våldsamma lust efter Stettin och Odermynningen, ekonomiskt betydelsefulla ting för Preussen. Med början under föregående regering hade från Preussens sida invecklade manipulationer ägt rum för att på så stillsamt och harmlöst sätt som möjligt förverkliga detta gamla önskemål; och sedan Stenbock med sin armé var borta, hade Preussen föregående år, förmedelst en procedur i vilken ryssar, sachsare, administratorn av Holstein och den svenska förmågan Mauritz Wellingk voro inblandade, för en penningsumma löst sig till Stettin med område från ryssar och sachsare, vilka först skickats att erövra detsamma; varvid dels Sverige försäkrats att allt detta skedde uteslutande för att hjälpa Sverige att bevara dess tyska besittningar och att allt skulle återlämnas så snart utlägget gottgjordes, dels å andra sidan Peter fick garantera preussarnas stadigvarande besittning av vad de tillägnat sig, med motsvarande återtjänst från preussisk sida rörande Peter och Östersjöprovin-

serna. Hela detta så kallade »sekvesterfördrag i Schwedt» ledde sig utmärkt för Wellingk och rådet i Stockholm men gjorde på Karl XII, som då befann sig i sin djupaste misär i Turkiet, ett ytterst motbjudande intryck och blev av honom aldrig godkänt; och han såg nu med ovilja preussare installerade inte endast i Stettin, vilket till nöds kunde gå an tills vidare, utan till och med på Usedom, där de enligt hans förmenande under inga omständigheter hade att göra. För ingen del stämd till försagdhet inför sådant, gick han därför vid första tillfälle på vårsidan 1715 över till Usedom, tillfångatog och avväpnade där befintliga preussare och skickade dem hem till sitt land; varpå Preussen genast, med vissa möjligheter till anläggande av den kränkta oskuldens min, öppet slöt sig till fienderna. Eggad av detta föredöme, och utan att angiva annat skäl än en varm önskan att åstadkomma lugn i Norden, förklarade sig därpå även hannoveranaren vilja sluta sig till sällskapet, för att få sin bit vid den allmänna delning som borde vara nära; varvid han visserligen endast som kurfurste, inte som konung av England, kunde få nöjet att vara med. Honom betraktade Karl XII (med full rätt) såsom den ojämförligt mest föraktlige bland sina motståndare.

Därmed hade han alltså två nya fiender emot sig, till ett redan förut fullt tillräckligt antal. Men Karl Gustaf hade på sin sista tid haft lika många, och man kunde hoppas att sämjan i svärmen inte skulle kunna räcka så särdeles länge.

Hemma i Sverige såg det vid denna tid föga trösterikt ut. Stenbocks kapitulation jämte underrättelserna om kalabaliken och vad därefter följde hade till sist krossat allt hopp i landet, och Finlands förlust hade beseglat känslan av mörker och tröstlöshet. Kungen hade man börjat för alltid anse bergtagen av turkarna. Svenska folket var sedan gammalt vant vid att sucka och jämra sig under serier av krig, oår, dyr tid och svåra pålagor; men en sak hade varit att sucka under bördor då fram-

gångar vunnos, en helt annan att nu bära lika mycket, eller mera, under en lång tid av så gott som oavbruten motgång. Med en föga duglig, till stor del senil och ofta helt modlös byråkrati som enda styrelse, var kungens långa frånvaro redan rent materiellt en stor olycka, och hos ett folk av sådan melankolisk läggning som det svenska skapades därav dessutom en alltöverskyggande känsla av hjälplös övergivenhet. Den stora allmänna önskan var att få fred snarast möjligt, ungefär till vilket pris som helst; detaljer sådana som avträdandet av en och annan provins i utkanterna kunde därvid inte längre spela någon roll.

Underrättelsen om kungens oförmodade återkomst till svenskt område flög som en blixt genom landet och väckte våldsam glädje och nytt hopp hos folket. Hos rådsherrar och ämbetsmän var däremot glädjen ingalunda otygglad, ty dåligt samvete och fruktan för efterräkningar var vad som där främst gjorde sig gällande. Det skulle ligga nära till hands att förmoda, att en av kungens angelägnaste åtgärder efter hemkomsten skulle bli att allvarligt taga itu med rådsherrarna. Deras sömnighet och skadliga åtgärder hade han ofta och med skärpa påtalat från Turkiet; och med tanke på den långa turkiska tid, varunder hans liv varit en vävnad av fåfäng väntan, besvikelser och förödmjukelser på grund av den armé som han befallt sändas till Polen och som aldrig kom, skulle det varit mycket mänskligt om hans känslor slutligen nått en sådan punkt, att han nu oförtövat skridit till den hårdaste räfst, utan lyssnande till eventuellt befogade ursäkter. Han skickade också omedelbart generallöjtnanten Hans Henrik von Liewen till Stockholm med ett brev, att uppläsas för rådsherrarna, vari dessa strängeligen tillrättavisades för allsköns ofog: för sin slapphet rörande expeditionsarmén, för sitt tilltag att mot kungens bestämda förbud sammankalla en riksdag (i slutet av 1713), varigenom endast åstadkommits att rikets dåliga tillstånd blivit allmänt bekant överallt och fiendens

mod styrkt, samt åtskilliga andra ting; och när han strax därefter fann att rådet nyligen givit en svensk redare tillstånd att driva handel på de i ryssarnas våld befintliga baltiska hamnarna, befallde han att rättegång rörande detta skulle öppnas mot hela rådet, och till Horns, Cronhielms och de övrigas livliga förskräckelse tog en sådan sin början. Men efter kort tid tilläts denna rättegång domna av, och till detta harmlösa skrämskott inskränkte sig hela räfsten. Personer som en gång förverkat hans förtroende kunde sällan eller aldrig återfå det, men från hämndgirighet och personligt hat var han sällsynt fri.

En liknande mildhet ådagalade han vid en något senare tidpunkt gentemot en misslyckad och högst klandervärd general, nämligen Lybecker, en mildhet som i detta fall ingalunda förordades av allmänna meningen och som kan förefalla den sentida betraktaren lika litet på sin plats som hans tidigare utvisade långmodighet i det analoga fallet Lagercrona. Såsom befälhavare över finska armén hade denne Lybecker alltsedan år 1708 vanskött sina saker och avsevärt bidragit till landets förlust; slutligen, när allt var ohjälpligt, blev han avskedad och kom inför krigsrätt. När den ovannämnde Liewen meddelade kungen att dom fällts och att Lybecker dömts att trefaldigt mista livet, undrade kungen för vilka specifika förbrytelser han dömts till så mycket. Först, förklarade Liewen, för att han utnyttjat sin tjänsteställning till egen vinning. »Det är allvarligt» inskött kungen, »där är domen rättvis.» Därnäst emedan han försummat sin plikt som befälhavare. Även detta fann kungen vara värt döden. Slutligen, fortsatte Liewen, emedan han begått majestätsbrott förmedelst lasteligt tal om kungen. »För den saken», sade kungen småleende, »hade man inte behövt döma honom; ty om alla som talat illa om mig skulle dömas från livet, bleve det inte många människor kvar i Sverige.» Slutligen benådade kungen Lybecker, kanske emedan denne som överstelöjtnant vid Livregementet skött sig förtjänstfullt under de tidigare

kampanjerna i Polen. Han var eljest väl lämpad för stupstocken; i långt högre grad än t. ex. Buddenbrock och Charles Emil Lewenhaupt efter Hattarnas ryska krig; men kungens upphöjda storsinthet var alltså i stånd att finna något försonande till och med hos en sådan person.

Glädjen hos folket i Sverige över konungens återkomst sjönk åter när han visade sig bli kvar i Stralsund, och hopplösheten kom åter när man fick höra att två nya fiender tillkommit. För kungen var hans kvarstannande i Stralsund självklart: det var den hotade punkten och hans sista brohuvud på kontinenten; det måste hållas om sådant på något sätt var möjligt. Diplomatin fick göra vad den kunde: Karl underhandlade med Frankrike och lyckades därifrån skaffa en smula pengar, till lindring för ögonblicket av ett behov som fortfarande var lika skriande som under hans svåraste turkiska tid; men i augusti 1715 dog gamle kung Ludvig efter 54 års egenhändig regering — ett dödsfall som hälsades med jubel av hans utarmade folk —, och därmed förlorade Karl XII sin siste vän bland Europas monarker.

Under tiden led det mot avgörandet kring Stralsund. I juli började övermakten på allvar skocka sig däromkring: sammanlagt ungefär 50,000 man preussare, danskar och sachsare; dessutom väntades ryssar, och hannoveranare inneslöto Wismar. Kungen anses sammanlagt ha disponerat omkring 14,000 man; men han motsåg med fattning vad som skulle komma, så länge han höll Rügen och hade öppen förbindelse med Sverige. Fienden bemäktigade sig i juli Wolgast, vars fåtaliga besättning kapitulerade, och därpå Usedom, till vars försvar endast en smärre styrka kunnat avdelas. Vid fiendens landstigning var kungen själv närvarande på ön, och en strid ägde rum, i vars början han fick sin häst skjuten och var nära att bli fången; generallöjtnant von Rosen, följeslagaren från Turkiet, lämnade honom sin, varpå båda, nästan kringrända, räddades av ankommande infanteri.

Strax därpå, den 28 juli, brakade svenska och danska

flottorna samman invid Rügen i en hård men oavgjord batalj, som »med oerhörd kanonad varade från klockan 2 till 8 på kvällen; Hans Majestät satte sig över till Rügen, till ett ställe där man kunde se rangeringen, och stod där tills krutröken betog all sikt av själva skeppen och man allenast kunde se flaggorna här och där ovanföre». Båda flottorna voro därefter så medtagna att de måste gå hem för reparation, danskarna till Köpenhamn, svenskarna till Karlskrona; men under det den danska flottan efter sex veckor åter uppenbarade sig i farvattnen kring Rügen, förblev den svenska liggande hemma i sin hamn. Detta var så ödesdigert som möjligt, ty om fienden blev herre i farvattnen runt Rügen kunde landstigning på denna ö inte hindras, och därmed bleve situationen ohållbar. Bud på bud avgick till Karlskrona att flottan skulle skynda sig ned; och »man såg dagliga dags med längtande ögon från Rügen till sjöss», säger Nordberg, »att den svenska flottan skulle komma; och brev från Karlskrona försäkrade att den låg segelfärdig och väntade allenast på vind, med allt det ombord som Hans Majestät hade beordrat. Men efter lång väntan, och då hon som allra bäst behövdes, måste Hans Majestät låta sig behaga de tienderna, att amiralen Sparre hade åtskilliga gånger velat göra försök, men nödgats för starkt motväders skull bliva tillbaka, och syntes nu icke mera möjligt att han med sina underhavande kunde efterkomma det, som de borde och gärna ville». Kanske vinden verkligen var så oöverkomligt motig; kanske också ivern att gå ut inte var så över sig stor; i varje fall förblev flottan liggande där den låg och hade därmed överhuvud spelat ut sin roll under Karl XII:s tid, ty de efterföljande åren funnos inga medel till dess utrustning.

Därmed hade avgörandet kring Stralsund fallit, ehuru kungen alltjämt försökte hålla situationen uppe. Danskarna forcerade sig fram genom utlagda spärrar och blockeringar, skingrade en liten lokal eskader och fingo slutligen, trots de mest ihärdiga försök till motåtgärder

från kungens sida, situationen mogen för en allierad landstigning på Rügen. Ur sitt överflöd kunde de allierade taga till sin landstigningskår rikligt: omkring 20,000 man samlades till trakten av Greifswald, huvudsakligen danskar och preussare jämte en mindre del sachsare; det hela under anförande av den preussiske fältmarskalken furst Leopold av Anhalt-Dessau, längre fram mest känd under benämningen *der alte Dessauer*. Till att möta detta hade Karl XII på Rügen (utom ett detachement av nyuppsatt milis) endast omkring 3,000 man; med dem ställde han sig vid Palmer Ort, på en utskjutande landtunga mitt emot fiendens samlingsplats. De allierades första försök misslyckades: när deras transportflotta ankrat vid Palmer Ort, och när infanteriet började ro mot land, befanns det, enligt en preussisk rapport, »att kungen av Sverige stod bakom kanoner med sin armé på stranden, väl på sin vakt; och man fann det därför rådligt att försöka på annat sätt»; men någon tid senare, den 4 november, lyckades de verkställa sin landning ett par mil längre åt öster, vid byn Stresow. Här fingo de allt sitt infanteri i land samt artilleri och en del av sitt kavalleri, och började genast på stranden åstadkomma ett befästat läger, »såsom en amfiteater», med flera linjer spanska ryttare bakom varandra, och skansar bakom dessa. Landningen skedde på eftermiddagen, och först efter mörkrets inbrott nådde kungen med sin lilla styrka från Palmer Ort till Stresow; de fientliga försvarsanstalterna voro då redan färdiga.

Övermakten som här stod emot honom var uppemot femdubbel, placerad bakom stora fältverk och bestående av prövade trupper. Mest grotesk var skillnaden i infanteri: fienden hade 20 bataljoner, omkring 12,000 man; kungen endast två svaga bataljoner, vilkas samlade styrka belöpte sig till omkring 750 man. I artilleri var fienden likaledes mycket överlägsen. Däremot hade furst Leopold ännu endast fått en mindre del av sitt kavalleri i land; och kungen, med 2,200 man ryttare och dragoner,

var däri något överlägsen för ögonblicket; dock synbarligen till alls ingen nytta på grund av förskansningarna.

De allra flesta fältherrar — kanske alla utom Karl XII — skulle under sådana omständigheter funnit varje försök utsiktslöst; men kungen beslöt att företaga en nattlig stormning mot det fientliga lägret. Lyckades det, vore allt gott och väl; misslyckades det, vore ingenting förlorat, ty ställningen för Rügens vidkommande kunde inte bli sämre än den redan var. Det sista dagsljuset hade givit honom en överblick över ställningen; nattmörkret borde bli ett skydd och eventuellt bidraga till förvirring och panik bland motståndarna; komme man in med kavalleri mitt ibland dem, skulle en hel del kunna bli gjort, kanske hela den hopträngda röran kunna huggas samman. Alltid kunde det vara värt ett beslutsamt försök.

Kungen satte allt sitt folk i en enda smal kolonn, med de båda infanteribataljonerna främst och med front mot ett lämpligt ställe av de fientliga linjerna. Åtta medhavda kanoner koncentrerades mot samma punkt; och i tätaste mörker, klockan 3 på morgonen den 5 november, öppnade dessa eld, varpå infanteriet — en pommersk och en bremisk bataljon — utan skott ryckte fram, med kavalleriet bakom sig. De två bataljonerna, anförda av generaladjutanten greve Karl Ulrik Torstensson, gjorde under häftig eld öppningar i linjerna av spanska ryttare och kommo upp på jordvallen, bak vilken danska bataljoner stodo, men tvungos tillbaka av övermakten. De försökte en andra gång, eggade av kungen, som de vid skenet från kanonernas blixtar sågo tätt framme vid bröstvärnet. Hans häst fastnade på en spansk ryttare, träffades av en kanonkula och föll, med kungen under sig, i samma ögonblick som han själv fick en musköt kula i bröstet. Korpralen vid Drabanterna Nils Christer von Baumgarten (en av de gamla, som varit med från början) hjälpte honom upp och gav honom sin häst; men han var då nästan medvetslös och kunde inte längre sköta

befälet. Under tiden hade furst Leopold skickat ut sitt tillgängliga kavalleri för att från sidan hugga in på de anfallande; men preussarna möttes i tid av svenska skvadroner och drevos tillbaka, synbarligen dock först efter en hård strid.

Med infanteriets andra anfall avslaget och med kungen försatt ur stridbart skick, fick det förtvivlade försöket uppgivas, och återtåg anträddes; men fienden var tillräckligt imponerad för att hela nästa dag bli stående kvar bak sina förskansningar. Svenskarna hade förlorat 400 i döda och ett par hundra sårade, under det att fienden uppgav sin samlade förlust till 200. Försöket hade slutat med nederlag, det enda nederlag kungen någonsin led i en batalj där han själv kommenderade; men trots nederlaget hade kanske premiärryttmästaren Peter Schönström inte orätt, när han ansåg denna batalj vid Stresow »måste alla hålla för en av konung Karl XII:s största aktioner, när de noga betraktade alla omständigheter och kungens ringa antal av folk».

I denna batalj föllo många högre officerare, däribland flera som stodo kungen personligen nära och som ofta nämnts i det föregående. Utom en generalmajor von Bassewitz och en överste Wöllwart låg här även den glade generalmajor Grothusen stupad, fri från alla efterräkningar rörande turkiska finanser. Generalen av kavalleriet Valentin von Daldorff bars döende bort och kunde inte nu, som en gång vid Praga, återkallas till livet. Dessa båda tappra holsteinare (kavalleriet på svenska sidan i slaget bestod till största delen av holsteinska trupper) sörjde kungen mycket; men han prisade deras död såsom den riktiga, och sådan han helst själv ville få: långt bättre, förklarade han, att dö i strid än att långsamt domna bort i en dyster krets av »doktorer, notarier och snyftande anförvanter».

Här vid Stresow kunna vi också säga farväl till en berömd ätt, vars namn mer än de flesta har ett genljud av storhetstid. Tre unga grevar Torstensson, tre bröder,

hade funnits vid Karl XII:s armé, de sista av sin ätt. Den äldste hade fallit i spetsen för Nylands kavalleri vid Poltava; den andre, överste Jakob Torstensson, sårades dödligt här vid Stresow och dog strax efteråt; och den yngste, Karl Ulrik, som fört infanteriet, föll svårt sårad i fiendens hand. Han kom sig visserligen och levde några år, men dog ung och utan avkomma; och ätten Torstensson, som samman med vår storhetstid kommit sig upp bland slagfältens rök, gick sålunda också i storhetstidens sällskap bort på samma sätt, från dess sista slagfält.

Kungens blessyr visade sig inte vara mycket allvarlig. Han hade, säger Melchior Neumann, »blivit skjuten med en kula i vänstra bröstet, och några dagar innan han lämnade Stralsund var han kurerad». Det var hans fjärde kula. Från Stresow fördes han till Alte Fähr vid öns sydvästligaste spets, och därifrån med andra sårade och en del av trupperna över till Stralsund; de övriga, förhindrade av brist på båtar att komma över i tid, fingo ge sig fångna, och därmed var Rügen förlorat och Stralsunds fall en tidsfråga.

Kungen synes endast få dagar ha behövt hålla sig i stillhet för blessyrens skull; ty när de belägrande den 16 november började bombardera staden, var han uppe och i rörelse som vanligt och kom därvid i åtskilliga farligheter. Bland annat, berättar Nordberg, »passerade något särdeles, som var högsta förundran värt och i sig själv äventyrligt». Kungen stod — på ett torg — och väntade på några officerare, som skulle komma dit för att avhämta order, då en bomb föll ned på platsen; alla närvarande rusade undan, men kungen sprang fram till bomben och sparkade ner den i en grop, där den harmlöst kreverade. Drabanten Axel Patrik Thomson har också från Stralsund en hågkomst om en bomb från en dag då han hade kungsvakt:

Där hade jag tillfälle att visa, att jag för Hans Högstsalig Kongl. Maj:t var så villig som skyldig att våga livet; i det när jag hade den nåden att vara på vakt och Hans Maj:t

gick på batteriet, kom en bomb och slog ned mitt för Hans Maj:t; och som där var ingen undanflykt, så springer jag och ställer mig mellan bomben och Hans Maj:t, så att Hans Maj:t blev ståndande mellan mig och vallen, till dess bomben kreverade. Genom Guds försyn gjorde den ej någon skada, ehuruväl det ej var över 6 alnar mellan bomben och mig.

En kväll ville kungen rekognoscera hur preussarna inrättat sig på Rügen och tog därför en chaloupe med något manskap och lät ro sig ut ur hamnen; till styrman hade han en skeppsbyggmästare vid namn Schmidt. När båten kom inom håll för fientliga stranden blev den utsatt för häftig musköteld, och styrmannen kröp samman så mycket som möjligt. Kungen undrade då om han var rädd; »och i detsamma reste sig Hans Maj:t upp och klädde fyllest skott, med ögonen ständigt på fienden, och vänstra handsken uti högra handen, varmed Hans Majestät ständigt viftade, vilket alltid var hans vana». Sedan kungen sett nog och låtit båten vända, tog den stackars Schmidt, nu ängslig för efterräkningar för sin visade räddhåga, patetiskt till orda: »Eders Majestät, jag är ingen styrman, utan Eders Majestäts byggmästare, som är antagen att bygga skepp om dagen och göra barn om nätterna.» Varpå kungen nöjde sig med att godmodigt påpeka, att han ju av sin extratur som styrman inte blivit vanför i anseende till någondera sysslan.

Emellertid slöts nu ringen allt hårdare kring Stralsund, vars befästningsverk knappt voro av högsta klass och snart blevo hårt åtgångna. Kungen uppehöll sig dag och natt i de främsta linjerna; utanverk togos, återtogos och stannade slutligen i fiendens händer; ett stycke av själva stadsmuren sköts samman; och vid ett stort anfall utanför Knieperthor den 7 december stupade bland många andra den unge Düring, följeslagaren från Turkiet. Allt var i grunden hopplöst sedan flottan uteblivit och Rügen förlorats; och medan man visserligen ingenting vet om kungens ensamma tankar inför den helt förtviv-

lade situationen, kan man dock taga för givet att de voro dystra nog, ehuru han för sin omgivning tedde sig som vanligt. Det fanns nu, med vintern kommen och varje hopp om hjälp förbi, två ting att välja på: antingen kapitulera, eller också slåss till det sista och gå under bland stadens spillror; och det vore inte otänkbart att det sista alternativet haft sin betydande lockelse för honom. Han var nu på allt sätt fullständigt ensam, mera ensam än i Turkiet: ensam personligen, ty hans bästa vänner hade stupat; ensam politiskt, ty intet hopp om diplomatisk eller annan hjälp kunde upptäckas i något hörn av den gråa horisonten. Dessutom betydde en kapitulation att nu en tredje svensk armé skulle sträcka vapen, till de båda föregående vid Perevolotjna och Tönningen; och kungens ståndpunkt hade ständigt varit att finna sig i allt annat hellre än i kapitulationer, bland annat emedan det svenska krigarryktet led stor skada av sådana ting.

Borgerskapet i den svårt hemsökta staden uppvaktade honom med böner om förskoning; och hans officerare och övriga uppvaktning tiggde honom ivrigt att åtminstone rädda sig själv, ty med honom skulle allt vara förbi för Sverige. En liten ö vid namn Hidden See väster om Rügen hölls alltjämt besatt av svenskarna och möjliggjorde för smärre skepp att smyga sig ut; man hade tillgängliga ett par sådana med vilka undkomst ännu kunde försökas; men vintern kom tidigt detta år, och is hade redan börjat lägga sig innanför öarna. En och annan sträng natt till, och all möjlighet till räddning skulle vara förbi.

Men att resa hem var att överge krigsfolket i dess nöd, och kungen hade redan fått ångra att han lämnat sitt folk vid Perevolotjna. Å andra sidan fanns här, till skillnad från förhållandena den gången vid Dnjepr, ingen tillstymmelse till hopp, ingen möjlighet till bättre utgång genom att stanna. Ett kvarstannande kunde endast bli en sista manifestation av trots mot fienden och samhö-

righet med hären: ett beslut att bli bland spillrorna vid den stormning som snart måste komma.

Den 11 december gav han slutligen efter. Hamnen och havet utanför voro redan så tillfrusna att man endast förmedelst en uppsågad ränna i isen, som med möda hölls öppen, kunde komma ut mot Hidden See, där skeppen väntade. Klockan 2 på morgonen tog kungen plats i en liten roddbåt; han hade med sig generaladjutanterna Rosen och Otto Johan von Düring samt sin kammarpage, numera en ung man vid namn Johan Manderstjerna. Den nye Düring, som fått träda i den stupades ställe (men inte var broder till denne: Nordbergs uppgift att den medföljande var Johan Christoffer von Düring, den stupades broder, kan inte vara riktig, då denne dels inte var generaladjutant, dels uppgives ha blivit fången vid Stralsunds kapitulation), visade sig inte vara ett lyckligt val som adjutant, ty kort efter ankomsten till Sverige stal han en större summa pengar ur kungens schatull; varvid visserligen kungen, trots de bästa indicier, inte ville tro på saken, ty »en överste kan inte stjäla».

Efter dagslång möda bland isen, varunder åtskillig fientlig beskjutning förekom, nådde kungen ut till »pråmen eller lastgallioten *Hvalfisken*», som efter bästa förmåga styrde till havs med honom; på två andra fartyg följde dels kanslipersonalen, dels »ett antal turkar och polacker». Sistnämnda post vittnar gott om kungens omtänksamhet: turkarna voro hans fordringsägare, som han inte som hederlig man kunde lämna efter sig; och polackerna skulle riskera att råka ut för mycket hård behandling av August och måste därför, såsom män vilkas trohet mot kungen räckt längre än till och med den som Stanislaus förmått åstadkomma, framför andra räddas. Drabanterna fingo bli kvar i Stralsund; men i kapitulationen, som av Dücker avslöts strax efter kungens avresa, bestämdes att hovstaten, Drabanterna samt 1,000 man infödda svenskar med 120 officerare skulle behålla sina vapen och ha fri avresa till Sverige med

första lägenhet: — älskvärd gammaldags irrationalitet mellan fejdande autokratiska herrar, omsorgsfullt bortputsad från våra sena tiders krigsmetoder.

Den 13 december 1715 klockan 6 på morgonen beträdde kungen Sveriges jord efter 15 års bortovaro. Det skedde ett stycke från Trälleborg, vid en stor upprättstående sten invid stranden, kallad Stavsten; han säges ha stått en stund invid stenen, i lä för en regnby. Samman med Rosen, Düring, Manderstjerna och en femte, onämnd, gick han därpå till fots fram till staden och upp genom dess huvudgata, fick skjuts på andra sidan staden och åkte mot Ystad. Fram på eftermiddagen nådde han dit; han tog sin bostad i samma hus där han bott ett par dagar i juni 1700: före descenten på Själland.

Det bör ha känts åtskilligt sällsamt för honom att återfinna sig i den identiska lokaliteten, med (kan man förmoda) samma soffa, samma målade väggskåp, samma myrten i fönstret, kanske samma piga skrudad i samma högtidsförkläde. Ystad — Humlebæk — Narva — Lais — Düna — Kliszow — Krakow — Thorn — Heilsberg — Lemberg — Punitz — Grodno — Altranstädt — Holovzin — Tatarsk — Kostenitji — Baturin — Hadjatj — Kolomak — Poltava — Perevolotjna — Otjakov — Bender — Prut — Timurtasch — Demotika — Pitesci — Stralsund — Ystad. Cirkeln hade slutit sig: han var åter här. Allt som hänt sedan sist, hur tedde det sig nu för honom själv, när han åter satt i samma kammare som vid första början? Som en hjältesaga? Som ett omätligt olycksöde? Eller kanhända endast som en dröm?

Åttonde kapitlet.

DEN HEMKOMNE.

> Det bliver icke desto mindre oförnekligt att Karl XII hade sina fel; och ibland dem bör väl efter vår tids lynne föras, att han var en ärlig man, älskade riket högre än alla nöjen och hade ingen annan förmån av sin höghet än möda och besvär.
>
> *Sven Lagerbring.*

Enligt en flerstädes förekommande dyster anekdot skulle en av Karl XII:s första handlingar efter återkomsten till Sverige ha varit att ådöma befälhavare och besättningar på två försumliga örlogsfartyg barbariskt meningslösa straff. Galioten *Snaresven* och brigantinen *Snappopp* hade nämligen befallts kvarligga utanför Stralsund för att vara till hands vid kungens eventuella hemresa, men på grund av svår isgång tvingats att gå till havs, så att vid kungens avfärd endast den gamla pråmen *Hvalfisken* fanns tillgänglig (så långt är historien riktig); varpå kungen genast efter hemkomsten skulle ha låtit arkebusera befälhavaren på *Snaresven* samt dömt båda besättningarna, jämte skepparen på det andra fartyget, till spöslitning. Denna historia, som för inte länge sedan visats vara felaktig (och troligen uppkommen på grund av vissa på kungens befallning verkställda arkebuseringar av regelrätta desertörer från Rügen, däribland en skeppare), har fått tjäna som ett tydligt bevis på det förutsatta tillstånd i vilket han skulle ha återkommit till sitt land: desperat och halvt för-

ryckt, brutaliserad av långt fältliv, fallen för orientalisk grymhet mot sina undersåtar efter lärdomar i Turkiet.

Anekdoten är en fantasi, och någon karaktärsutveckling av skisserad art står, såsom tidigare nämnts, inte att upptäcka hos kungen. Men redan att en sådan sak utan svårighet kunnat bli trodd, med sin prägel av förvriden hårdhet (ty att låta spöa en besättning för fel vilka under alla omständigheter måste helt falla på befälhavarna vore naturligtvis, bortsett från strängheten, närmast en vansinnig åtgärd), är påfallande och sammanhänger utan tvivel med det allmänna rykte som Karl XII under sina sista år förvärvade sig i sitt land: ett rykte dels för en sorts galenskap, genom att inte fortast möjligt sluta fred till varje pris, dels för ytterlig hårdhet, genom de åtgärder han efter hemkomsten vidtog för att skaffa manskap och pengar.

Och utan tvivel var han under detta sista skede en mycket hård herre för sitt land, efter hand hatad inte endast av ämbetsmännen, vilkas känslor sedan länge voro bittra, utan även i stor utsträckning av ett plågat folk. Fred borde man otvivelaktigt eftersträva, även enligt kungens åsikt, men det skulle vara en dräglig fred, ingalunda en fred till varje pris. Förr eller senare skulle på det utrikespolitiska området något omslag åstadkommas, sedan nu den förfarne baron Görtz fått sakerna där om hand; och vad det under tiden gällde för Sverige var att få sina försvarsanstalter i bästa författning och därmed dels inge nödig respekt, dels kunna möta eventuella invasioner och själv utnyttja sådana anfallsmöjligheter som fortfarande funnos. Manskap och pengar måste därför anskaffas, i betydande kvantiteter och fortast möjligt; det gick nu inte längre att låta sig nöjas med den gamla paragrafdrillade byråkratiens perplexitet, liknöjdhet och jämrande demonstrationer; man måste tillgripa en mera effektiv hårdhet, andra metoder, åstadkomma ett helt nytt maskineri av enklare och

grundligare art, — inte på grund av något nypåkommet orientaliskt despotlynne hos kungen, utan endast emedan situationen så krävde, om han och hans land inte helt skulle ge tappt.

Trötthetеn i landet var stor vid hans hemkomst; man synes mindre ha sörjt Stralsunds förlust än därtill knutit den förhoppningen, att kungen nu, med alla möjligheter förbi till vidare utländska eskapader, nödvändigtvis skulle gå med på en snar fred. När i stället krigsbördorna nu ökades till någonting hittills okänt, under mängder av kristidsförordningar och ingrepp i hela näringslivet, och samtidigt omfattande och rigoröst eftersedda utskrivningar kommo i gång, sjönk stämningen på många håll till full förtvivlan. Det föreföll så tydligt som möjligt för de trötta människorna, att allting i fortsättningen endast kunde bli värre och värre, till dess slutligen den ännu i behåll varande kärnan av landet, under det dubbla trycket av ständigt ökade yttre fiender och ständigt ökade inre bördor, skulle hemfalla åt den totala undergången. Det är alls inte förvånansvärt att stämningen var sådan; ty sexton år av krig var mycket, till och med för en krigarstat som Sverige, även om detta krig endast varit av normalt omfång; och de sista sju årens motgångar hade varit sådana, att de förmodligen skulle överstigit den moraliska motståndskraften hos alla kända folk utom den tidiga republikens romare.

Till allt detta kom, för att mörkret skulle bli fullständigt och för att kungens olycksöde skulle följa honom intill slutet, att skördarna under hans tre sista år slogo fel. Efter missväxten 1709 hade man i det avseendet haft det ganska drägligt, med pest, utskrivningar och yttre katastrofer såsom enda bekymmer; men med kungens hemkomst blev det annat: 1716 förstördes skörden av regn, 1717 blev den dålig, och 1718 hade man i de flesta landskap full missväxt. Kanske i högre grad än något annat har detta utgjort en ingrediens i tidens ohygglighet; och av allt det nya elände som under dessa år tillkom — nöd-

förordningar, nödmynt, nödbröd och nöd — har i folkets minne levat kvar en efterhand konstnärligt fullkomnad bild, där legenden kunnat fritt röra sig med motiv om den yttersta utarmning och folkförödelse. Sålunda blev det efterhand i folkets medvetande en bergfast sanning att Karl XII:s sista armé bestått av pojkar och åldringar, ehuru prosaiska mönstringslistor visa att så alls inte varit fallet; och under det tillförlitliga folkräkningsresultat visa att »år 1750 fanns det omkring 150,000 män som voro födda på 1600-talet och som alltså för ålderns skull kunnat kämpa under Karl XII:s fanor», visste däremot legenden berätta att kvinnorna i en hel socken slagits om en halt skräddare såsom enda kvarblivna mankön.

Sådan tiden var, oberoende av legendariska utsmyckningar, var dess elände fullt tillräckligt; den blev kallad »den Görtzska tiden», en benämning som för gemene man innebar ungefär detsamma som Jösse Erikssons regemente i Dalarna på Eriks av Pommern tid. Ty upp över alla andra gestalter kring kungen reser sig nu efter hemkomsten, snart nästan till jämnhöjd med kungen själv, den store baron von Görtz, omstrålad av obegränsad kunglig nåd; högst märkbar på nästan alla områden av politik, förvaltning och näringsliv; genialisk, uppslagsrik, hänsynslös och bittert hatad.

Görtz var en från all nationell bundenhet frigjord lyckoriddare av gigantiskt format: född i södra Tyskland, i holsteinsk tjänst, allenarådande kunglig svensk privatminister: en man som mer än de flesta kunde se saker och ting i stort, som hade sitt geni att leva av och som var besatt av en verksamhetsdrift endast överträffad av hans uppfinningsförmåga. Den stora harmonin mellan honom och kungen hade sannolikt sin grund i en viktig likhet dem emellan: de voro båda män som avskydde småskurenhet, halvmesyrer och ängslig försiktighet: de tyckte om stora och grundliga projekt, planer i gigantisk skala. Vid närmare bekantskap visade sig Görtz dessutom vara en oskattbar praktisk hjälpreda, användbar

till vad som helst, aldrig rådlös. Man behövde en svensk diplomatisk aktivitet för att få något uträttat till den yttre situationens förbättrande. Görtz förklarade sig villig att personligen åtaga sig den saken: han skulle göra en europeisk turné och tala en smula förstånd här och var. Till den nya armé som skulle uppsättas behövdes pengar, och inga funnos i landet och inga lån stodo att få. Görtz förklarade sig i stånd att skaffa pengar, förmedelst åtskilliga osvikliga metoder som han själv tänkt ut. Dessutom måste någonting drastiskt vidtagas till tryggande av krigsmaktens behov och till förebyggande av alltför stor dyrtid vid den inträffade missväxten. Görtz visste råd för detta också: man kunde inrätta ett av honom uttänkt nytt ämbetsverk, kallat upphandlingsdeputationen, som han själv med hjälp av pålitliga medhjälpare tänkte sköta och som skulle ordna allt i den vägen. Och Görtz inte bara lovade utan höll också: han skapade egenhändigt en diplomati, till och med en högst omfångsrik och invecklad sådan; han gjorde pengar; och han åstadkom med sitt nya ämbetsverk en sorts folkhushållningskommission av efterhand allt mera generell omfattning, som suveränt ingrep överallt i samhället och åtminstone för ögonblicket förmådde prestera önskade resultat.

Kungen tyckte om att någonting äntligen blev gjort och förefintliga resurser utnyttjade: ting som han själv förgäves sökt åstadkomma med de gamla ämbetsmännen som redskap. Dessa fingo nu visserligen sitta kvar på sina poster, men Görtz blev den ojämförligt mäktige, som förmedelst sina speciella medhjälpare berövade dem mycket av deras reella betydelse och därmed automatiskt samlade på sig allt vad de voro mäktiga av ett tillsvidare diskret frammumlat raseri. Formellt förblev Görtz alltjämt endast en holsteinsk minister; reellt skulle han otvivelaktigt kunna kallas (och har också blivit kallad) Karl XII:s storvisir. Han hade haft små ansatser till föregångare: i Turkiet hade Poniatowski fungerat som kun-

gens privatdiplomat, Grothusen som privat finansminister. Görtz blev bådadera, och åtskilligt annat dessutom, och allt i ojämförligt mycket större skala. Hans existens hängde uteslutande på kungen; så fort denne var borta, och just som de egentliga frukterna av Görtz' verksamhet skulle börja visa sig, slets han sönder av den rasande byråkrati som han ställt i skymundan och bland vars sparade slantar (och till och med bordssilver) han såsom finansdiktator plockat med oemotståndliga fingrar. Bland lyckoriddare och kungagunstlingar torde han vara en av de märkligaste; trots sin fullkomliga moraliska nihilism gör han ett imponerande intryck. Från en sida sett är han en märkvärdig parallellföreteelse till den samtidigt i Paris verksamme finansexperten John Law, som skulle återupprätta Frankrikes förstörda finanser; men Görtz var utan tvivel den långt större och mångsidigare begåvningen. Hans stora finanssystem, som omfattade mera invecklade ting än uttänkandet av de berömda nödmynten (med dem hade han och kungen gjort en liten början redan under Stralsunds belägring), väntar, enligt en framstående auktoritet, ännu på sin skildrare.

Medan Görtz' olika uppfinningar koncipierades och började taga gestalt, var emellertid kungen alls inte sinnad att bli sittande över skrivsaker i sin kammare i Ystad. Strax efter nyåret, endast ett par veckor efter hemkomsten, syntes ödet vilja ge honom en möjlighet, vilken han genast var beredd att gripa. Den starka kölden hade hållit i och isbelade nu Öresund; rymda svenska krigsfångar kommo dagligen över från Danmark; en svensk styrka skickades ut att fördriva danskarna från Hven; några regementen drogos till Landskrona, och stor förskräckelse utbröt i Köpenhamn; och för ett ögonblick hyste kungen hopp att kunna gå över på isen och göra upp allt som aldrig hunnit bli av vid det tidigare besöket på Själland. Men en stark storm kom och bröt upp allt, och stadig is ville det därefter inte mera bli, ehuru han ännu en tid hyste förhoppningar därom.

För att trots allt visa att han inte tänkte lägga sig i dvala, beslöt han då att improvisera ett infall i Norge, den enda offensiva möjlighet som återstod; försvarsstyrkorna där voro måttliga, och vintern borde vara en lämplig årstid för en överrumpling, på grund av lättad framkomlighet över de många vattendragen. Men på grund av företagets överrumplingskaraktär kom det att sättas i gång tämligen huvudstupa, utan att de avsedda trupperna fingo tillfälle till större förberedelser rörande utrustning och annat; när kungen den 16 februari red norrut från Ystad, hade ingen i hans sällskap, lika litet som han själv, vidtagit några personliga anstalter för ett vinterfälttåg; och följden var, säger Bielke (som samman med Poniatowski, Rosen, Axel Löwen och flera var med i hans svit), att under detta fälttåg kungen och allt hans folk kommo att lida mycket av köld och svält.

Från Holmedal i Värmland bröt han med en kår på 3,000 man in över gränsen, hade en kavalleristrid vid Höland, varvid motståndarna skingrades och det fientliga detachementets befälhavare, överste Kruse, togs tillfånga, och fick därvid själv, i handgemäng med en dragon, ett hugg som gick genom kappa och kläder och rispade skinnet. Hindrad av stort snöfall och goda motåtgärder av den danske överbefälhavaren, generallöjtnant Lützow, att tränga vidare framåt, vek han av söderut, förenade sig med en sydligare kår under general Karl Gustaf Mörner (densamme som en gång varit med vid Kliszow, därefter med befattningar i hemlandet) och besatte den 11 mars Kristiania. Detta var ju alltid ett livstecken, ägnat att mer eller mindre irritera danskarna och i varje fall bättre än att sitta stilla i väntan på fientliga invasioner; men särdeles mycket var därmed inte vunnet, särskilt sedan det med de förhandenvarande otillräckliga resurserna visat sig omöjligt att komma åt Lützow i hans goda ställningar väster om staden. Det hela hade mera karaktären av en raid än en solid invasion; och utan tvivel visade sig de norska naturhindren be-

tydligt svårare än vad kungen på förhand förmodat efter kartor och upplysningar som en norsk överlöpare försett honom med. Förbindelserna med Sverige blevo snart avbrutna på grund av höggradig inkompetens av generallöjtnanten Kristian Ludvig Ascheberg (en föga lyckad son till den store fältmarskalken), som stod vid bohuslänska gränsen; och efter fem veckors vistelse i Kristiania utrymde kungen staden och gick tillbaka över Glommen samt tog sitt kvarter vid Torpum, tre kvarts mil från Fredrikshall, där han förblev från slutet av april till slutet av juni, med Lützow på andra sidan floden. För att erövra Norge, finge man tydligen underkasta sig en smula mera besvär än vad kungen tänkt sig; men för att inte låta allt sluta utan någon som helst poäng, beslöt han strax före midsommar att försöka en överrumpling av staden Fredrikshall, sedan han fått höra att en god del av den därvarande fästningens garnison brukade ha nattkvarter i den öppna staden. Man skulle avskära och fånga denna del av garnisonen, eventuellt samman med de flyende komma in i fästningen; och med 1,800 man utvalt manskap företogs en lång och besvärlig nattmarsch, varvid man på grund av felaktiga uppgifter av norska desertörer nådde fram för sent för en fullständig överrumpling. Staden togs hastigt, men de flesta fienderna räddade sig till fästningen, varpå dennas kommendant riktade sitt artilleri mot staden och vållade svenskarna betydande förluster; kungen förblev, utan synbar orsak, stående kvar i den bombarderade staden tills den sköts i brand, varunder han själv kom i livsfara när en bomb brakade ner i det hus där han befann sig; och nästa dag skrev han till sin syster om »en liten förefallen skärmytsel mellan oss och de danska», vid vilken »attacken har gått lyckligt och väl, men genom olyckliga skott hava vi mist åtskilliga brava officerare, som ödet inte längre ville låta leva» — åter ett fall där detta betydelsefulla ord användes av honom. De stupade högre officerarna voro generalmajorerna Karl Gustaf von Dellwig och Johan Baptista

Schommer, varjämte översten för Södermanlands regemente Christer Reinhold von Schlippenbach bars döende bort. Innan den sistnämnde dog, testamenterade han de båda ting han höll kärast i världen, nämligen sin nattrock och sitt regemente, till sin bäste vän, överstelöjtnanten vid Dalregementet Rutger Fuchs; och när kungen, som just träffat andra dispositioner rörande Fuchs, fick höra detta, sade han: »Ja, ja: Schlippenbach har alltid gjort väl: det skall bliva därvid.»

Ett par dagar senare blev en svensk transportflotta med livsmedel för armén övermannad och förstörd vid Dynekil av den driftige Peder Tordenskjold; och inför detta gav kungen för denna gång upp hela sitt föga solida norska företag, för att vid tillfälle återkomma med bättre resurser. Dessutom började det nu se hotande ut med en sedan längre tid förberedd stor rysk-dansk landstigning i Skåne; några av regementena fingo avgå dit, och efter en tids kvarblivande vid gränsen begav sig också kungen söderut. Han red, helt ensam vill det synas, över Strömstad, Uddevalla och Vänersborg till Hjo; lät där, trots rådande hårt väder, sätta sig över Vättern i en liten roddbåt, som kom i land vid Hästholmen; red därifrån till Vadstena, där systern vistades, och kom sent en regnig kväll våt och nedstänkt in till hennes skrämda hovdamer och henne själv, i första ögonblicket ej igenkänd. Den lätt haltande, skallige och av strapatser och öden märkte man som trädde fram mot henne var utan tvivel en ganska förändrad skepnad från den 18-årige yngling hon sist sett, 16 år tidigare. De sutto samtalande på tu man hand till långt ut på natten, och han unnade sig att stanna kvar till nästa kväll; då steg han åter till häst och fortsatte ensam sin resa ned genom Småland, dök upp vid Kullen och Hälsingborg och inspekterade försvarsanstalter där samt anlände den 6 september till Lund, där han kom att ha sitt residens under nära två års tid. Hans syster synes ha blivit särskilt gripen av hans skallighet, ty hon skickade snart ned till Lund en

»carpus» (kalott) och ett flertal peruker; han tackade artigt för presenterna och förklarade att han »skulle väl gärna bruka dem, om inte mitt huvud nu på så lång tid blivit så avvant, att det svårligen kan komma till rätta med sådan huvudbonad, ej heller tåla så stadig värme kring öronen». Hennes framdeles ofta upprepade önskan att han skulle komma till Stockholm såg han sig inte heller i stånd att villfara: bland ämbetsmännen där kunde han inte vänta någon trivsel numera, och dessutom var för honom Skåne ur militär synpunkt den lämpligaste platsen, såsom den tillsvidare mest hotade.

Den stora rysk-danska landstigningen i Skåne skulle nu, på höstsidan 1716, efter långa förberedelser äntligen äga rum, med zaren såsom främsta drivande kraft; 20,000 ryssar under hans befäl lågo kvarterade i Danmark, och samman med en liknande styrka danskar skulle övergången ske. Peter och Karl sutto alltså nu mitt emot varandra vid Öresund, efter att sist ha tangerat varandra vid stränderna av Prut. Efter de påfrestande prutska affärerna hade Peter lagt sig på badkur i Karlsbad och en tid framåt lidit av ohälsa, men hade därefter erövrat Finland och vunnit en sjöstrid mot svenskarna samt efter denna sista bedrift sedigt ansökt hos sina amiraler om att bli utnämnd till viceamiral, en anhållan som vederbörande efter moget övervägande ansett sig kunna bifalla, på grund av den blygsamme skeppar Peters oförnekliga stora förtjänster om det moskovitiska flottväsendet. Med detta ärende avgjort, och med sin egenskap av framstående sjöbjörn sålunda definitivt fastslagen av officiella auktoriteter, hade Peter äntligen nått fram till en sorts allmän psykologisk jämvikt och fulländning. Han hade uppnått ett hav, han hade byggt en riktig flotta, han hade åstadkommit en stor örlogshamn, och han var nu slutligen själv en regelrätt amiral: hans livs fundamentala drömmar voro därmed förverkligade. Han kunde nu slå sig lös en smula, resa omkring i Europa och titta på sina bundsförvanter som

trankil storebror samt taga det hela en smula från ovan. Kriget med Sverige var nu väsentligen avslutat för hans vidkommande; endast till nödigt tryggande av väsentliga vinster måste det alltjämt fortsättas, till dess Sverige ginge med på något från hans synpunkt resonligt arrangemang; någon primär aggressivitet fanns knappt längre hos honom. Men eftergivenhet lät sig alltjämt inte spåras hos den envise »broder Karl», och med nödvändighet förblev därför Peter alltjämt förbundets store huvudman, numera så oproportionerligt mäktig att han vållade åtskillig olust hos sina förbundsbröder. Han tedde sig nu som en sorts allmännelig Lillefar med käppen, en barskare föregångare till zar Alexander hundra år senare i ligan mot Napoleon. Någon undfallenhet i umgänget med sina förbundna behövde han nu inte längre bemöda sig om; med hannoveranaren, morsk av sin engelska kungavärdighet, kom han snart allvarligt på kant, och en stark ömsesidig ovilja utvecklades mellan dem; och när han nu låg kvarterad med en armé i Danmark, förlöpte vistelsen där inte utan märkbart gnissel hos värdfolket. Slutligen, sedan det befunnits att broder Karl själv kommit till Skåne, och efter det rekognosceringar av kusten visat att goda försvarsanstalter vidtagits på lämpliga ställen, uppgav zaren på sina generalers inrådan hela företaget såsom alltför riskabelt; och vänskapen mellan honom och Fredrik av Danmark avkyldes därmed till en ganska kärv temperatur.

Under tiden hade den magnifike baron Görtz, försedd med nästan obegränsad kunglig fullmakt, givit sig ut på stor diplomatisk turné i Europa, för att fiska i alla förefintliga grumliga vatten. Han var i sanning rätte mannen till sådant; ty under det genomsnittliga diplomater stundom, ej utan stolthet, kunde handskas med tre olika diplomatiska metspön i skilda väderstreck på en och samma gång, jonglerade baron Görtz utan märkbar svårighet med ungefär sju. Han kåserade mera

fluent, ljög och förespeglade mera plausibelt, framlade sina planer med en ännu långt mera evident min av sunt förnuft, öppenhet och välvilja än vad någon samtida diplomatisk yrkesman förmådde göra. Hans charm var allbetvingande, och han var en epikureisk förmåga av stora mått. Dessutom var han ägare till ett emaljöga, en kanske ej oviktig tillgång under det diplomatiska arbetet. Man kan föreställa sig att han låtit detta hjälporgan med oemotståndlig makt vila på sina kontrahenter, vilka förhäxade stirrat in i dess djup av karaktärsfull orubblighet och meditativ frid, under det hans arbetsöga suttit obemärkt bredvid och gjort sina kloka observationer; och utvecklingshistorikern skulle till äventyrs kunna finna ett problem värt undersökning i frågan, huruvida inte den inom senare tiders diplomati länge högst viktiga monokeln i själva verket vore ett relikt av den store baron Görtz' emaljöga.

Om emellertid den svenska diplomatien hittills, så länge Karl XII personligen satt sin prägel på densamma, förmedelst sitt insisterande på sådana ting som sannfärdighet, ordhållighet, heder och rättvisa gjort ett förbryllande och onaturligt intryck på den politiska samtiden, så dröjde det nu, sedan baron Görtz fått sakerna om hand, inte länge förrän en beklämning av helt motsatt slag bemäktigade sig det diplomatiska Europa inför det nu helt förändrade fenomenet. Hans spel var så invecklat, hans mästerskap så suveränt, hans äventyrliga kombinationsförmåga så obegränsad och hans principiella hämningar så ytterst få, att han efter hand, under mångfalden av sina diplomatiska transaktioner på skilda håll, lämnade efter sig ett antal nyss charmerade förhandlingsparter, som i tillnyktrat och betänksamt tillstånd fingo söka bemantla medvetandet om sin ringare talang och sina mera prosaiska själar genom att mot den verserade baronen anlägga attityden av smått förtrytsamma moralister. Därmed försvårades för honom själv möjligheterna att på något håll nå verkligt

reella resultat; men sådant spelade tillsvidare mindre roll. Huvudsaken var att det blev klart, att man av Sverige numera kunde vänta ungefär vad som helst i fråga om kombinationer, allianser, separatfreder och liknande ting. Han underhandlade, skulle man kortast kunna säga, med alla tänkbara makter på ett undantag när, nämligen Danmark; ty Danmark skulle slutligen, enligt hans stora grundtanke, få betala kalaset, efter det man arrangerat sig på alla andra håll. Hans andra grundidé var att klyva alliansen mot Sverige genom utnyttjandet av oviljan mellan å ena sidan Peter, å andra sidan främst Georg av England-Hannover, förmedelst förslag till separatfreder och förbund med den ene eller andre av dessa båda. Emellertid skulle han dessutom, enligt vad han överenskommit med kungen, fortast möjligt söka på kontinenten uppdriva en större penningsumma till inköp av skepp och krigsförnödenheter i utlandet; och sedan Frankrike inte visat sig hågat för fortsatta subsidier, invecklade han sig därför i förhandlingar med de engelska jakobiterna, med förslag att mot erhållandet av ett kraftigt förskott ställa svenska trupper till förfogande för uppsättandet av deras pretendent, Jacob Edward Stuart, på Englands tron.

En sådan liten tankegång som denna sistnämnda tedde sig för Görtz högst tilltalande och elegant, kanske med huvudvikten för hans del lagd på ett snabbt erhållande av förskottet, varpå man alltid kunde se tiden an; och underhandlingarna antogo ett betydligt omfång, med specifikation på de svenska styrkor som skulle landstiga i England eller Skottland — »12,000 man, med vapen för 30,000». Karl XII underrättades om projektet och gillade det: att hjälpa legitimismen på fötter i England och driva den vedervärdige individen av Hannover bort från sitt nyförvärvade kungarike kunde för honom inte gärna te sig annat än som en högst behjärtansvärd tanke, även bortsett från de oberäkneliga politiska fördelar som därav skulle komma.

Plötsligt mörknade emellertid hela detta löftesrika divertissement högst betydligt för den mångförfarne baronen. Han drev sina jakobitiska underhandlingar i fast förvissning att endast han själv och sju andra visste något om saken; men engelska regeringen, ytterst vaken rörande stuartska intriger, hade fått nys om saken, uppsnappat brev mellan Görtz och svenska sändebudet i London samt råkat i stor irritation; och Görtz, nyss anländ till Holland för att underteckna överenskommelsen med jakobiterna och samtidigt börja underhandlingar med zar Peter, fann sig plötsligt, efter påtryckningar från engelsmännen, arresterad av holländarna, varvid han visserligen hann bränna upp sina besvärligaste papper men dock hade vissa svårigheter att åstadkomma en min av fullt förtroendeingivande oskuld. Detta inträffade i början av år 1717 och såg ett ögonblick ut att beteckna slutet på Görtz' aktiviteter; men zaren, som för ögonblicket befann sig i Holland och själv i någon mån var inblandad med jakobiterna, »skummade av raseri» över arresteringen, som ytterligare hetsade upp honom mot vännen Georg; fransmännen blandade sig med försonliga tonfall i skandalen, allsköns försäkringar och förklaringar ägde rum, och efter någon tid blev Görtz åter fri samt började nu på allvar ägna sig åt ryssarna, för att nå någon uppgörelse med dem.

Olika förslag rörande en sådan uppgörelse avlöste nu varandra ända fram till kungens död, med förhandlingar som slutligen konkretiserades till en kongress på Åland mellan Görtz och ryska fullmäktiga. Zaren, tyckte Görtz till en början, kunde ju behålla Petersburg med ett stycke land på båda sidor, men återlämna det övriga, och kunde ju därtill ytterligare få t. ex. Wismar, som borde kunna bli en liten pikant ackvisition mitt inne i Europa. Eller också, om nu zaren nödvändigt ville behålla även Estland med Reval, så kunde kanske sådant också ordnas; men då borde Sverige ha lämplig gottgörelse på annat håll, till exempel Mecklenburg, som

zaren borde hjälpa till att bringa i svenska händer. Eller också, om zaren tvunget ville behålla alla Östersjöprovinserna och endast återlämna Finland, så borde Sverige tillerkännas Norge, kanske Bornholm också, varjämte man borde göra ett ryskt-svenskt förbund mot hannoveranaren, en person som otvivelaktigt borde tvålas till ordentligt.

Samtidigt ägde åt andra hållet underhandlingar rum med Georg, med olika propositioner om pantsättande av Bremen-Verden och förbund med England-Hannover mot Ryssland; och dessutom existerade alltjämt, trots de förelupna tråkigheterna i Holland, vissa planer på uppsättandet av den engelske pretendenten, förmedelst en svensk expedition som lämpligen kunde avgå från Norge, efter genomförandet av en påtänkt allvarlig erövring av detta land. Men hela denna görtzska politik är härmed endast på flyktigaste sätt antydd; den avsatte inga bevarade skriftliga spår mellan Görtz och kungen, och dess innersta tankegångar försvunno med dem och utgöra nu för forskarna en dunkel avgrund, där ingen torde kunna fixera så särdeles mycket med absolut visshet.

Medan alla dessa invecklade trådar spunnos i periferin — med åtminstone en viss svensk tidsvinst såsom påtagligt resultat —, fungerade inom landet det stora görtzska systemet rörande finanser och annat, varmed möjligheter åstadkommos till utrustning av den armé som samtidigt ställdes upp. Denna nådde en vacker siffra, sammanlagt 60,000 man eller mera, men endast förmedelst rigorösa utskrivningsmetoder och åtskilligt besvär med tredskande. Man höll ivrig jakt på lösdrivare, undanstuckna gesäller, vanartiga studenter och annat sådant lämpligt soldatmaterial, och även långt mera stadgade och hittills från krigstjänst fritagna yrkesgrupper fingo nu komma med. När under pågående utskrivningar en klockare i Skanör vid namn Sigfrid Göransson avled, strängade ortens skolmästare sin lyra och prisade den bortgångne lycklig, såsom den där nu i himlen finge

ostört fortsätta med sin klockarsyssla, medan de på jorden kvarblivna kollegerna i stor utsträckning måste draga på sig Kronans byxor och »bära skäkt och plit i stället för sin bok»:

Så ville Herren Gud till Himlen dig avfärda,
där du för Lammets tron ditt Amen sjunga må,
när dina ämbetsbrö'r för Amen ropa *Wer da!*
och måste ur sin klockarstol i knektebrackan gå.
Bland änglar ställdes du, och de ibland soldater;
förvisso fingen I olika kammerater.

Under tiden satt kungen i Lund och såg tiden an, tills diplomati och rustningar skulle mogna till ett eller annat resultat. Han hade tagit sitt kvarter hos en välmående professor vid namn Hegardt, i ett ännu kvarstående Karl XII:s-hus, som på den tiden torde ha framstått som en praktbyggnad bland stadens normala kåkar. Det var en mycket liten och stillsam stad, befolkad av ett antal hantverkare, professorer och professorsänkor samt en tunnsådd uppsättning studenter, förmodligen mest sådana som ej voro lämpade för musköten. Intet var den blygsamma lilla lärdomsstaden mera fjärran än någon som helst förhoppning att kunna direkt imponera på den höge gästen, men i viss mån blev dock detta omedelbart fallet. Ty trots sina ej obetydliga erfarenheter från polska och turkiska städer fann kungen smutsen och avskrädet på Lunds gator bilda en komposition av så häpnadsväckande mäktighet, både till kvantitet och arom, att han inom kort vände sig till stadens fäder med en hövlig förfrågan huruvida ingenting skulle kunna göras åt den saken. Borgmästare och råd behjärtade framställningen och beslöto sig för allvarligt ingripande samt nådde (dock först efter ungefär ett år) så långt i uppövat sinne för dylikt, att de till och med påtalade förekomsten av hund- och kattkadaver på gatorna såsom ett avgjort oskick. Dessutom anställde de en särskild tjänsteman, »gamle föravskedade soldaten Johan Blom», som med hjälp av en käpp skulle hindra hun-

dar, tjuvaktiga landstrykare, skränande fyllerister samt professorers och borgares lösgående svin från att alltför mycket tränga sig på Hans Majestät i hans logement. Efter sådana åtgärder kunde borgmästare och råd draga andan en smula, med en känsla av att ha gjort sitt bästa till kungens trivsel; särskilt som de samtidigt bemödade sig om att i någon mån rationalisera kontakten med den då som nu skäligen sekundära världen »utomlunds», förmedelst ett till stadens postmästare avlåtet preliminärt principuttalande mot det rådande systemet att anländ post distribuerades av en i yrsel kringlöpande käring med förklädet fullt av brev, vilka hon lät hamna som det föll sig. Postmästaren Sven Kråka försvarade sig med att han hade tillräckligt att stå i ändå, sedan nu staden blivit befolkad av bistra krigsmän i kungens följe, vilka med våld bröto sig in i posthuset när de väntade brev samt gjorde menande gester åt värjan när han krävde dem på porto.

I denna idyll fann sig kungen efter hand väl tillrätta, samtidigt med att han själv märkbart bidrog till att ge den en rikare kolorit, ej endast genom sitt följe av krigare och diplomater, utan även genom en alltjämt förefintlig tillsats av polacker, kosacker och till och med några turkar, vilka sistnämnda, i lugn väntan på att deras fordringar någon gång skulle betalas, slogo sig ned på universitetsbiblioteket och fördjupade sig i några där befintliga orientaliska volymer. Professorerna jämrade sig stundom över att ha fått sina bostäder fyllda av inkvarteringar, ej alltid av fridsammaste sort, vilket hindrade dem vid koncipierandet av sina föreläsningar; men till gengäld kunde de ibland glädja sig åt kungen själv som lyssnare till deras lärdom.

Ty kungen tyckte om de lärda männen, när de inte (såsom någon enstaka gång kan hända till och med i Lund) visade sig alltför mycket bestå av akademisk värdighet draperad runt ett tomrum. Medicine professorn Johan Döbelius, som en gång, vid ett oförmodat univer-

sitetsbesök av kungen, på dennes uppmaning improviserade en lärd disputation om sinnesförnimmelserna, vann tydligen kungens stora gillande; ty han adlades under kungens lundatid (dock inte enbart på grund av disputationen) och hette därpå von Döbeln, stamfader till generalen. En filosof vid namn Rydelius övertalades av kungen att för nationens heders skull försöka hålla sina föreläsningar på svenska i stället för på latin, och gick i land med den kanske ej lätta uppgiften; men med kungens egen värd, teologen Hegardt, var det däremot ledsamt, ty han, tyckte kungen, »kan och duger ingenting».

Mest av all lärdom älskade kungen matematik och mekanik; och om Lunds universitet inte hade talanger att bjuda på i dessa ting för tillfället, så funnos dock två oakademiska svenskar som voro sällsynta kapaciteter på dessa områden och som båda voro på besök i Lund under kungens tid där. Den ene var den store Polhem, den förmodligen märkligaste man som burit den föga intellektuellt betonade titeln kommerseråd; enligt kungens egen uppfattning (sådan den återges av Feif) en man vars make man inte ser vart århundrade. Den andre var Emanuel Swedenborg, ej mindre märklig än Polhem, ehuru vid denna tid ännu en ung man utan rykte jämförligt med dennes. Med båda dessa hade kungen teoretiska diskussioner rörande matematik och besläktade ting, och båda blevo imponerade av de färdigheter och den tankeskärpa han därvid ådagalade. Åtskilliga teoretiska diskussioner ha under tidernas lopp ägt rum i Lund, men aldrig av någon annan lika märkvärdig trio som Karl XII, Swedenborg och Polhem. Ett gott referat av deras samtal skulle varit värt åtskilliga kubikfot vanliga aktstycken; men allt som finns om den saken är en anteckning av Polhem och ett brev av Swedenborg till Nordberg.

Polhem har antecknat att kungen ägde »en ogemen gåva att kunna i huvudet multiplicera stora tal»; något

som särskilt kom till synes en gång då Polhem råkat nämna talet »en millions million» och därvid anmärkt att så många sekunder ej förflutit under mänskligheten 6,000 år. Kungen räknade då ut detta sekundantal i huvudet, under det »jag måste räkna det med siffror»; resultaten befunnos stämma och vara »en siffra mindre än till en millions million». En sådan gåva att räkna stora tal i huvudet har, säger Polhem, ägts av den lärde engelsmannen John Wallis, men »eljest ganska få». Det är ju för var och en lätt att försöka göra denna kalkyl efter i huvudet; det normala sluttillståndet därvid blir nog en känsla av stor maktlöshet, när man med tillhjälp av förenklande halveringar och dubbleringar kravlat sig fram till sista multiplikationen.

Mera utförlig är Swedenborg, vars brev om kungens matematiska prestationer är långt och mycket klart men tyvärr en smula schematiskt rörande detaljerna. Det är två ting Swedenborg uppehåller sig vid. Det ena är kungens förmåga att utan algebra lösa algebraiska ekvationer på ett sätt som alltid gav rätt resultat, men som Swedenborg inte kunde förstå:

Man kom också att omnämna algebraisk och analytisk kalkyl, som ock Regula Falsi och annat mera, varav några exempel till prov blevo befallda att anföras, och det sådana, som på intet annat sätt tycktes stå till själva Reglans erhållande att utredas, än medelst de i bruk bragta noter, bokstäver och ekvationer. Men till vart och ett som anfördes, spände Hans Majestät så högt sin eftertanke och spekulation, att han kort därpå, utan tillhjälp av en Regelkonst, utforskade sammanhanget, och sade strax att det anbragta exemplet så eller så kunde och borde resolveras, vilket ock med den egentliga uträkningen så stämde, att därvid inte kunde något påminnas. Och kan jag försäkra, att det var för mig obegripligt, huru igenom blott eftertanke, och utan hjälp av det i bruk vedertagna algebraiska räknesättet, sådant stod att utgrunda. Det tycktes lika som ville Hans Majestät skärpa sitt förstånd, och den av naturen och igenom hågen erhållna penetrationen, efter han hade tillfälle att i slika mål tävla med den namnkunnige mekanikern och matematikern, kommerserå-

det Christoffer Polhem, vilken han visste kunna bättre än andra närvarande därom döma.

Den andra sak som Swedenborg uppehåller sig vid är kungens förslag till förbättring av vårt traditionella aritmetiska system. Vårt system är byggt på talet 10; och att detta tal blivit systemets nyckeltal finge helt enkelt anses bero på den orsaken, hade Polhem och Swedenborg framhållit, att all räkning börjar med fingrarnas antal. Men talet 10, påpekade då kungen, är inte något idealiskt nyckeltal, matematiskt sett; ty vid halveringar når man fort till bråk, och det är varken kub eller kvadrat. Talen 8 eller 16 skulle enligt hans förmenande varit långt bättre, men det idealiska skulle varit 64. De båda lärda invände då, att ett sådant system skulle bli ganska ohanterligt: alla tal upp till 64 skulle då skrivas med en siffra, därpå alla upp till 64×64 med två siffror, och dels skulle det vara besvärligt att hitta på så många nya siffror och benämningar, dels skulle man få inlära en multiplikationstabell upp till 64×64 i stället för den lilla enkla som slutar med 10×10. Kungen ansåg dock sin tanke ha vissa förtjänster, och nästa dag skickade han till de båda lärda sitt nya system, ordentligt uppställt på ett papper som Swedenborg ännu hade kvar när han skrev sitt brev till Nordberg. Swedenborg är full av beundran för den uppfinningsförmåga och klart genomförda metod med vilken kungen åstadkommit sina nya siffror och givit dem namn; och alltsammans »kunde inte annat än sätta mig i förundran och erkänna Honom för en Herre av större djupsinnighet och penetration, än någon kunnat eller kan föreställa sig». Sammanfattande uttalar han som sin åsikt, »att, om den högste Gudens försyn varit att Han i fred och ro fått styra sitt rike, Han förmodligen bragt studier och vetenskaper i större flor än de i Sveriges rike tillförne varit, eller hädanefter förmodas komma; då Han, i egen hög

person, tycktes likasom själv hava lust att sätta sig i spetsen för den lärda truppen».

Eggad av den lärda atmosfären i Lund försökte sig kungen ett ögonblick till och med som filosof. Han hade haft besök av ett hessiskt sändebud vid namn v. Hein, en man med lärda intressen och lärjunge till filosofen Thomasius. Med denne Hein hade kungen diskuterat filosofi och blivit tillräckligt intresserad av ämnet för att efter Heins avresa skriva ned ett antal teser, vilka Feif fick översätta till tyska och som kungen därpå ville sända till Hein för att så hålla diskussionen i gång. Feif förmådde honom att avstå från detta, emedan de då kunde råka i händerna på Thomasius, som var en dryg och inbilsk herre och kanske skulle trycka dem med olämpliga kommentarer. Feif bevarade det lilla utkastet och lät det slutligen hamna hos Nordberg, som dock inte upptog det i sitt stora verk utan endast i sina *Anmärkningar*. Särskilt märkvärdiga äro kungens fjorton teser knappt: de flesta av dem röra sig om definitioner och underavdelningar av begreppen kropp och själ, och det som finns bevarat (kanske allt som nedskrivits) är tydligen endast en liten inledning till något som tänkts betydligt vidlyftigare. Men några av de första satserna fastslå sanningar av mera allmän art:

1) Allt levandes naturliga drift är det som kallas passion, eller vällusts åtnjutande.

2) Vällust är av tvennehanda slag, nämligen själens och kroppens vällust. Själens vällust kallas den, vari kroppen ingen del kan hava. Men kroppens vällust kallas den, vilken kroppen tillika med själen känner.

5) Orsaken, varför endera alltid mest härskar, är Naturens ofullkomlighet, vilken inte tillåter, att den ena slags vällusten kan åtnjutas utan att den andra något avgå skall; varav följer, att den ena huvudpassionen ofelbart måste vika för den andra.

Utgångspunkten kunde här vara Spinoza; men Spinoza hade ett alltför stadgat rykte för gudlöshet för att

vid denna tid läsas eller doceras; vilka kungens filosofiska källor kunna ha varit är obekant. Kanske han fått ut något av lundafilosofen Rydelius, vars föreläsningar man vet att han någon gång åhört. I varje fall kunde Karl XII själv med obestridlig auktoritet yttra sig om de båda huvudpassionernas benägenhet att undanträngа varandra, ty den kroppsliga vällusten, i samtliga underavdelningar, hade i hans fall fått sig ringa utrymme beskärt.

Rörande hans mest iögonenfallande form av asketism har man för övrigt från denna tid ett klargörande yttrande av honom själv, riktat till Feif och av denne berättat för Nordberg. Det sammanhänger med upprättandet av Livskvadronen, en elittrupp som skulle avlösa Drabanterna. Dessa hade hemkommit från Stralsund, men voro numera få till antalet, med många döda, andra befordrade till andra regementen. När de mönstrades i Ystad efter återkomsten till Sverige bestodo de av kvartermästaren, 10 korpraler, 11 vicekorpraler och 23 meniga; och eftersom nu ingen god tillgång fanns på unga officerare, som skulle kunnat fylla kåren, fingo Drabanterna i viss mån uppgå i en något mindre exklusiv kår, kallad Livskvadronen, vilken kungen dock strävade att göra så förnäm som möjligt. De som antogos till denna skvadron skulle fylla åtskilliga krav: de skulle vara infödda svenskar med lust för yrket, av god längd och storlek, smärta till växten, mellan 20 och 30 år, av ostrafflig vandel, »otörstiga» samt ogifta. Kungens insisterande på denna sista egenskap kom Feif att till honom göra den anmärkningen, att man av en sådan bestämmelse kunde sluta sig till att Hans Majestät aldrig tänkte gifta sig.

Men Hans Majestät sade: Nej! I haven ingen riktig grund till sådana tankar. Intet vill jag förbjuda äktenskapet; men om jag vill hava en corps av ogifta karlar, är det inte hela världen. Vill någon av dem gifta sig, kan han komma till ett annat regemente, och jag få en annan i stället. Och vad

mig själv anbelangar, skall jag ock gifta mig, när vår Herre giver oss fred; och då vill jag söka ut en hustru, intet efter Raison d'Etat, utan den som jag rätt tycker om och tror mig framgent kunna älska; så att jag slipper hålla en sådan som kallas Maitresse på franska och hora på svenska.

Detta är visserligen först vid ett sammanträffande år 1736 berättat av Feif för Nordberg; men ingen anledning finns att tvivla på själva kärnan, ehuru naturligtvis kungens ordalag blivit mer eller mindre utbroderade i minnet och återgivandet.

Under dessa båda lugna år i Lund företog han endast två länge utflykter: den ena i september 1717 till generalmajor Johan Giertta i Strömstad, där denne säkre befälhavare just avslagit ett stort anfall av Tordenskjold; det andra på våren 1718 till Värmland och norska gränsen, varvid han i Kristinehamn hade sitt andra och sista möte med systern. Båda resorna pekade åt det håll där någonting skulle äga rum härnäst; och när den nya armén till sist stod färdig och någonting allvarligt åter kunde sättas i gång, sade han den 11 juni 1718 farväl åt Lund och red klockan 5 på morgonen åstad till ett företag som han kunde hoppas skulle bli början till en ny vändning i hans öde.

Nionde kapitlet.

DEN FEMTE KULAN.

I have a rendezvous with Death
On some scarred slope of battered hill.

Alan Seeger.

I slutet av oktober öppnade kungen det fälttåg som skulle bli hans sista och kortaste. Det var från början ämnat att bli ganska kort, ehuru på annat sätt än vad ödet kom att bestämma, med en huvudarmé på 36,000 man mot södra Norge och en självständig kår på 7,500 man, huvudsakligen finska trupper, som under generallöjtnant Karl Gustaf Armfelt gick från Jämtland mot Trondhjem. Huvudarmén gick in i Norge i tre kolonner, från Värmland, Dalsland och Bohuslän; kungen själv förde den mellersta, över Västra Ed, och beträdde norskt område den 30 oktober.

Fienden, som var starkt underlägsen i antal, kunde inte göra mycket i öppna fältet mot en sådan invasion, som var av helt annan art än den två år tidigare och baserad på omsorgsfulla förberedelser. Under sommaren hade kungen, med den kunnige Emanuel Swedenborg såsom framstående teknisk hjälpreda, låtit utföra ett stort ingenjörsarbete, varigenom en svensk galärflottilj (som man inte vågade släppa ut sjövägen, för den danska flottans skull) kunde släpas två mils väg över land från Strömstad till Idefjorden, där den stängde in en liknande norsk flottilj och skapade drägliga möjligheter

för svenskarnas fortkomst. När nu inmarschen kom, övergåvo de danska generalerna sina försvarsverk vid Svinesund, sänkte sin flottilj och gingo tillbaka bakom Glommen; och nästa operation gav sig därmed av sig själv för kungen, nämligen borttagandet av samma fästning, Fredrikssten, mot vilken han vid det föregående infallet försökt en överrumpling. Över Idefjorden kunde man få fram tungt artilleri och annat nödigt, för att denna gång taga fästningen under behandling efter konstens regler.

Medan kavalleriet bevakade fienden på andra sidan Glommen, samlades infanteriet vid denna fästning och fick efter bästa förmåga arrangera sig i ett läger av granrishyddor mot årstidens begynnande skärpa. Populärt var detta norska fälttåg knappt i armén, varken bland manskapet, vilkets beklädnad trots alla Görtz' ansträngningar var otillfredsställande vid ett flertal regementen, eller bland de högre officerarna, för vilka krigföring i ett sådant vilt och magert land som Norge inte hade någon lockelse. Kungen sökte som vanligt att förmedelst delande av alla strapatser liva folket till god efterföljd och uthärdande, varjämte han med lämpliga uppmaningar inskärpte vikten av gammal ogenerad framåtanda; såsom i ett brev till Giertta, när denne med en kavalleristyrka gick mot Glommen: »Våra partier måste få order att på gamla maneret gripa fienden an, utan att räkna om fienden är starkare eller svagare, och allt bara med värjan i näven bryta igenom.» Johan Giertta var kanske inte i stort behov av en sådan påminnelse, ty han brukade inte höra till de blyga inför fienden; men en påminnelse kunde ju aldrig skada.

Kungens högkvarter, som uppslogs i byn Tistedalen, på norra sidan av Tistedalsälven, var ganska rikligt försett med militära och andra förnämiteter. Bland generalerna märktes främst fältmarskalken Karl Gustaf Mörner och generalen av kavalleriet Karl Gustaf Dücker. Dessutom tvenne prinsar och kungliga anförvanter, föga

stämda för hjärtlighet inbördes: svågern Fredrik av Hessen, med en högst nominell titel av »generalissimus», samt ~~brorsonen~~ systersonen Karl Fredrik av Holstein-Gottorp. Dessa båda voro, den sistnämnde för sin egen person, den andre för sin gemåls, de båda närmaste arvtagarna till Sveriges tron, så länge kungen inte hade egna avkomlingar; åtskillig antagonism mellan dem och deras respektive anhängare var naturlig, och situationen med nödvändighet ömtålig för båda parter, så länge kungen inte bestämt sig för markerat gynnande av endera. Kungen visade ständigt stor vänlighet mot svågern och hade från början skänkt honom ett ej ringa mått av förtroende; men hans känslor för systersonen voro otvivelaktigt av varmare art. Såsom son till kungens äldre syster hade den unge hertigen av Holstein-Gottorp den starkare ställningen som presumtiv tronarvinge, och Görtz' makt kunde anses tydligt skvallra om att den holsteinska successionen i grunden var den gynnade. Kungen, vars rätt att efter eget behag utse sin efterträdare ingen ifrågasatte, förhöll sig alltsedan sin hemkomst skäligen oberörd mellan hessiska och holsteinska manipulationer och intriger, kanske ur abstrakt regentsynpunkt inte alltför entusiastisk för någon av de båda furstarna som efterträdare; ty såsom karaktärer och begåvningar stodo de ungefär i jämnhöjd, på en stor obetydlighets nivå, dock med en viss primitiv klipskhet och munvighet såsom ett plus hos hessaren. Allmäna meningen i Sverige kunde anses avgjort gynna Fredrik av Hessen, på grund av raseriet mot allt holsteinskt sedan Görtz och hans »system» börjat blomstra; och Fredrik av Hessen själv, märkbart fördystrad efter hand som Görtz' inflytande växte och stadgades, visade sig rörande sina möjligheters tillvaratagande tillräckligt omsorgsfull för att på våren 1718 låta det hessiska hovrådet Hein (samme filosofiske man med vilken Karl XII diskuterat själens och kroppens välluster) uppsätta en promemoria åt Ulrika Eleonora, rörande vad hon hade att iakttaga i händelse av kungens frånfälle,

särskilt med hänsyn till den eventualiteten att hon därvid vore ensam i Stockholm, med gemålen vid armén. Säkerligen ett klokt försiktighetsmått; kanske framsprunget ur oklanderligt harmlösa överväganden; men onekligen präglat av en förtänksamhet och framsynthet som inte bidrager till en förtroendeingivande atmosfär kring den tankfulle prinsessegemålen.

Självklart kan man inte nämna Fredrik av Hessen i sammanhang med Fredrikshall utan att i någon mån låta omnämnandet färgas av de misstankar för vilka han inom kort skulle bli utsatt; men någon väg utanför sådana misstankar synes mindre än någonsin finnas efter professor Lauritz Weibulls utredning i ämnet. Likväl finns det en möjlighet att Fredrik av Hessen var oskyldig till vad som inträffade; i så fall ha tillfälligheterna och hans egna åtgärder sammangaddat sig för att spela hans rykte ett ytterst elakt spratt. Något försök till utredning eller referat av hela detta oändligt invecklade problem (som aldrig kommer att kunna lösas på sådant sätt att inte vissa tvivel kvarstå) skall här inte försökas.

Ännu en storhet dök i dessa dagar upp i kungens högkvarter, sällsam, nästan gengångarlik, nämligen fältmarskalken greve Rehnsköld, lösgiven av zaren såsom ett tecken till att denne nu allvarligt väntade en uppgörelse med Karl XII. Rehnsköld var nu 68 år gammal och märkbart bruten av ålder och fångenskap; något närmare om återseendet mellan honom och kungen synes inte finnas bevarat. De hade sist sett varandra då kungen låg på sin bår på Poltavas slagfält, och Rehnsköld återvände lagom för att få se honom läggas på bår en gång till.

Slutligen väntades ytterligare en högst betydelsefull man, som redan hade bebådat sin snara ankomst, nämligen baron Görtz, hemrest från sin fredskongress på Åland för att tala med kungen om viktiga ting. Det ansågs att han nu hade en uppgörelse med Ryssland nästan färdig, och man trodde sig veta att han gjort upp med

ryssarna om ett giftermål mellan den unge hertigen av Holstein-Gottorp och zar Peters äldsta dotter. Därmed skulle, bortsett från annat, det holsteinska partiet definitivt ha vunnit sitt spel. Men baron Görtz, som skulle inträffat hos kungen den 2 december, nådde aldrig fram.

Under tiden hade belägringen kommit i gång, sedan det grova artilleriet anlänt. Fästningen, belägen omedelbart söder om Tistedalsälven, täcktes på sin åtkomliga östra sida av tre utanverk, Overberget, Mellemberget och Gyldenlöve; den hade en besättning på omkring 1,500 man och var i gott stånd och välförsedd; men den franske fortifikationsofficeren Philippe Maigret, som var belägringens tekniske ledare, ansåg att den inom mycket överskådlig tid — åtta dagar från någon oviss dag i slutet av november — skulle vara i svensk ägo. Den 27 stormades skansen Gyldenlöve, varvid en annan fransman, överste Bousquet (densamme som red med Poniatowskis biljett från Prut till Bender; han stannade i Sverige för resten av sitt liv och dog i Kalmar som generallöjtnant år 1747), var den förste över vallen, och kungen den andre. Man grävde sig därefter fram mot huvudfästningen, under livlig eld från denna och de båda andra utanverken; och liksom en gång i approcherna vid Poltava vistades kungen i belägringsverken de flesta av dygnets timmar.

Den 30 november var första söndagen i advent; högmässotexten, som i högkvarteret utlades av bataljonspredikanten vid Gardet C. J. Lohman, handlade om intåget i Jerusalem. Kungen, vars kläder oftast foro mycket illa och som i fält brukade slita ut en uniform på fjorton dagar, tog denna dag på sig en ny sådan, som kom att bli bevarad till våra dagar. Man har från denna sista dag en enkel skildring som bevarats av Nordberg (dock ej i hans historia):

> Hans Majestät hade varit hela natten i löpgraven, kom om morgonen till Tistedalen och greve Mörners kammare, ömsade där kläder, emedan han var genomvåt, talade myc-

ket litet, utan gick till och från greve Mörners säng, och tryckte hans hand; bevistade gudstjänsten, och lät sedan bära maten till greve Mörner, där Hans Majestät då spisade; men satt därhos i så djupa tankar, att han en och annan gång likasom uppvaknade och sade: Håll! Efter måltiden begynte generalerna bedja att Hans Majestät måtte vila sig åtminstone varannan natt. Särdeles sade general Dücker: Jag har haft den nåden förr, att Eders Majestät förklarat sig nöjd med mitt förhållande: låt mig nu finna samma nådiga förtroende: jag skall, med Guds hjälp, så driva på arbetet, som vore Eders Majestät tillstädes. Konungen svarade: Nej, jag är yngre och orkar bättre hålla ut än alla generalerna; gick därmed ut och satte sig till häst. Han svängde med sin häst, tog hatten av och bugade sig för alla generaler, stabsofficerare och andra som där voro, red dem förbi med blottat huvud, vände sig några gånger tillbaka och gjorde dem en nådig min, lika som ville Hans Majestät taga avsked av dem, såsom det ock högst beklagligen blev.

Hästen han red denna dag hette Engländaren; med några officerare i sitt följe kom han till belägringsverken någon gång vid 6-tiden på kvällen, då soldaternas söndagsledighet var slut och arbetena med löpgravarna återupptogos. Han visade efter sin ankomst en märkbar otålighet, emedan grävningsmanskapet dröjde, och skickade två gånger den unge fortifikationslöjtnanten Bengt Carlberg att »se vad de söla efter»; men sedan arbetena kommit i gång, återvände hans vanliga goda humör, och när Hultman kom med hans kvällsvard till ett litet skjul, som han låtit uppföra åt sig invid det erövrade utanverket, meddelade kungen sin gamle trotjänare, som hade taffeltäckares titel, att han tänkte befordra honom till köksmästare. Hultman bad genast om skriftlig fullmakt och fick löfte om den med det snaraste. Efter kvällsvarden gick kungen åter genom löpgravarna fram till den »första parallellen», från vilken arbetena pågingo; han hade i sin hand en stadig påk av gran, ännu bevarad.

Från den tranché i vilken kungen befann sig (och som, grovt uttryckt, löpte parallellt med den motliggande fästningsfronten) höll man på med att vinkelrätt framåt grä-

va en förbindelsegrav, vilken efter ett kort stycke tog av i vinkel för att bli en ny parallell framför den i vilken kungen befann sig. För att övervaka dessa arbeten, klättrade kungen upp ett stycke på den färdiga parallellens åt fästningshållet belägna sida, tills han fick huvudet (och kanske något mera) upp över krönet och därmed hade fri utsikt åt fästningen och arbetena mellan fästningen och honom själv. Han gjorde det bekvämt för sig i denna position, skaffade sig säkert fotfäste i den lösa jorden, stödde hakan mot vänstra handen och halvlåg sålunda på den branta sluttningen, »med ansiktet något vänt mot fästningen och den nya linjen». Graven var så djup, att Maigret, som stod omedelbart under kungen, hade sitt huvud vid hans fötter; de som stodo i denna grav kunde därför alls intet se av vad som försiggick utanför. Den nämnda korta förbindelsegraven framåt till den nya parallellen gick ut tio till tolv meter till vänster om den punkt där kungen låg och erbjöd otvivelaktigt en idealisk plats för precisionsskjutning mot kungens huvud, där det avtecknade sig över löpgravens krön; nödig belysning i den mörka kvällen åstadkoms av flitigt utkastade eldkulor från fästningen. Stark beskjutning av arbetsmanskapet ägde rum från fästningen, både med kanoner och musköter; minsta avståndet från fästningsvallarna till kungens plats skattas till 160 meter, medan avståndet till Övraberg, åt vänster från kungens plats, var 600 meter. Han kunde träffas från fästningen, men inte mycket sannolikt genom båda tinningarna när han mer eller mindre hade ansiktet vänt åt densamma; han låg lämpligt för att träffas genom tinningarna från Övraberg, men avståndet dit var alltför stort.

I löpgraven, nedanför kungens plats, befunno sig Maigret, som enligt egen uppgift stödde kungens fötter, generaladjutanten Johan Fredrik von Kaulbars, fortifikationslöjtnanten Bengt Carlberg, kaptenen vid Gardet greve Knut Posse samt generalmajoren av kavalleriet friherre Philip Bogislaw von Schwerin. Och dessutom ännu en

person, ovisst skymtad, eller kanske alls inte skymtad, före det ödesdigra ögonblicket, kanske hastigt passerande förbi de andra i något ärende; därpå, efteråt, plötsligt uppdykande ur mörkret, händig och kallblodig: överadjutanten och handsekreteraren hos Fredrik av Hessen kapten André Sicre, en fransman, kommen i svensk tjänst i Bender; en person som till skillnad från de övriga i löpgraven inte synes ha haft någon klar anledning att finnas på denna plats, utan som kanske hellre hade bort stanna hos Fredrik av Hessen, vilken säges ha tillbragt en nervös och rolös dag i sitt kvarter i Tistedalen. Det är denne Sicre på vilken från början de starka misstankar föllo som alltjämt vidlåda honom. Några år senare, i feberyrsel i Stockholm, bekände han att han skjutit Karl XII; men därmed är man tyvärr inte hjälpt, ty i liknande yrsel synas flera andra ha bekänt samma sak. Längre fram förklarade han för Voltaire att han, långt ifrån att ha skjutit Karl XII, gärna skulle givit sitt liv för honom »tusen gånger»; men med en sådan fras avgöres lika litet. Vi lämna allt detta: ingen visshet finns: säkert är endast att nervositeten hos Fredrik av Hessen nu strax fann sin bot, vare sig av det blinda ödet eller på annat sätt.

När kungen låg på sin utsiktsplats, med Maigret och Kaulbars närmast honom nedanför, sökte den förstnämnde få honom att åter stiga ned; och uppifrån krönet kom svaret: Var inte rädd! Detta kan möjligen ha varit Karl XII:s sista ord. Klockan var nu 9 på kvällen, eller något mera, och stunden var inne.

Tid är att träda
rodnande vägar,
färdas på fålen
luftens stigar.
Ty västan skall jag vara
om Vindhjälmens Brygga,
när Salgofnir galer
för Valhalls hjältar.

Kulan kom från vänster och passerade genom hans huvud från tinning till tinning; huvudet sjönk ned, och döden var ögonblicklig. Kaulbars slog Carlberg på axeln och sade: Herre Jesus, kungen är skjuten. Carlberg sprang bort till general Schwerin, som stod ett stycke till höger, och sade vad som hänt. Schwerins svar blev: *Herre Jesus!* — och man kan förmoda att detta utrop ganska många gånger blev använt denna natt i hären kring Fredrikshall, efter hand som budet spred sig.

Sicre kom till platsen; den döde lades på en bår, överhöljd av tvenne kappor. En första ögonblickets allmänna instinkt bjöd att det inträffade skulle hållas hemligt; som hjälp därvid satte Sicre »sin vita peruk» på den dödes huvud. Och Maigret sade, galliskt och träffande (men inte nödvändigtvis med någon biton av vare sig cynism eller lättsinne): *La pièce est finie; allons souper!* Tolv soldater buro bort den döde ur löpgraven.

Spelet var mycket riktigt slut: helt och hållet slut, och för alltid. En väldig vilja hade slocknat; och bland allt ledande som fanns kvar, vid hären och hemma i landet, rådde knappt någon annan åstundan än att fortast möjligt få supera i fred. En helt ny tid började denna kväll: bättre lämpad för vanliga människors mått än den tid som slutat.

De mest brådskande göromålen expedierades raskt av Fredrik av Hessen. Sicre sändes som kurir till Stockholm, för att dit frambära en fritt uppfunnen historia om vad som passerat; de högre officerarna köptes; armén drog hem; Görtz greps, förhördes i största hast och fick huvudet avslaget. Tronen, sådan den blev, bestegs av den stackars menlösa Ulrika Eleonora med gemål; och en fred, sådan den blev, fick man också så småningom.

Melchior Neumann balsamerade den döde i Strömstad, med många sällsynta kryddor, och lade ned i kistan benbiten som han en gång tagit ut. Förre gardesmusketören Nils Frisk, som burit Hans Majestät vid Krakow och Pol-

tava, fanns åter till hands, rymd från ryssarna och numera avancerad till korpral, och var nu med om att bära honom en sista gång, »hem till Stockholm igen». Johan Giertta paraderade vid begravningen med vad som fanns kvar av Drabanterna.

Freden kom; och hem från Ryssland kommo de kvarvarande av den här som skänkts zaren vid Perevolotjna. Inte Lewenhaupt själv; han dog i Moskva, från sina sorger och mångfaldiga fantasier; inte heller Roos, den olycksalige från redutterna vid Poltava; och inte den tappre gardesöversten Karl Magnus Posse. Men många andra återvände, 5,000 eller flera, för att få sina nödtorftiga pensioner, eller som fortfarande tjänstdugliga stampa omkring på fridfulla exercisfält i en förändrad värld.

Hovtrumpetarna Georg Hey och Georg Ulrik Boy, som tagits vid Perevolotjna och därefter givit zaren en konstnärlig handräckning genom att trumpeta för en ambassad som han sänt till Persien, återvände med de andra »och tillträdde åter sin förra befattning».

Tiden gick, och hjältarna från den stora tiden blevo färre: sällsamma skepnader ur en saga. 1776 dog, på Stenholm i Småland, generallöjtnanten Erik Gustaf Queckfelt, en man som »kunde polska och turkiska»; den siste som varit med om kalabaliken. 1788 dog i Åbo generallöjtnanten Wilhelm Carpelan; och samma år, på Barsebäck i Skåne, fältmarskalken greve Gustaf David Hamilton: kanske de båda sista som fått sina officersfullmakter av Karl XII.

Men krigets väldige kämpe sov, oberörd av allt som kom efter; i bronslugn höghet i sin sarkofag, som om han förevigats i ett tillstånd av upphöjd likgiltighet och oåterkallelig frid. Han hade gått in, som en av de sista och största, i det rike där Herrarna av Guds Nåde bo.

INNEHÅLL.

Tredje boken

FORTUNA GÅR ÖVER

		Sid.
I.	Till stora Moskvavägen	7
II.	Ryssland och dess herre	36
III.	Holovzin	54
IV.	Brödet, vädret och Lewenhaupt; och höger om vid Tatarsk	84
V.	Sorger i Severien; och oblid utväg till Ukraina	119
VI.	Våldsamheter och tålamodsspel; och ett skott vid Vorskla	155
VII.	Poltava	195
VIII.	Mörker vid floden	249

Fjärde boken

ENSAM MOT ÖDET

I.	Pèlerinage de Charles Douze	285
II.	Sultanens gäst	297
III.	En hägring vid Prut	320
IV.	Striden i det brinnande huset	340
V.	Sultanens fånge	361
VI.	Hemfärden	370
VII.	Stralsund	382
VIII.	Den hemkomne	401
IX.	Den femte kulan	424

Pris häft. 9:50; inb. kr. 12:—; halvfr. bd kr. 16:50.

Kungliga Boktryckeriet
P. A. Norstedt & Söner
1936

6000303994
Göteborgs Universitet
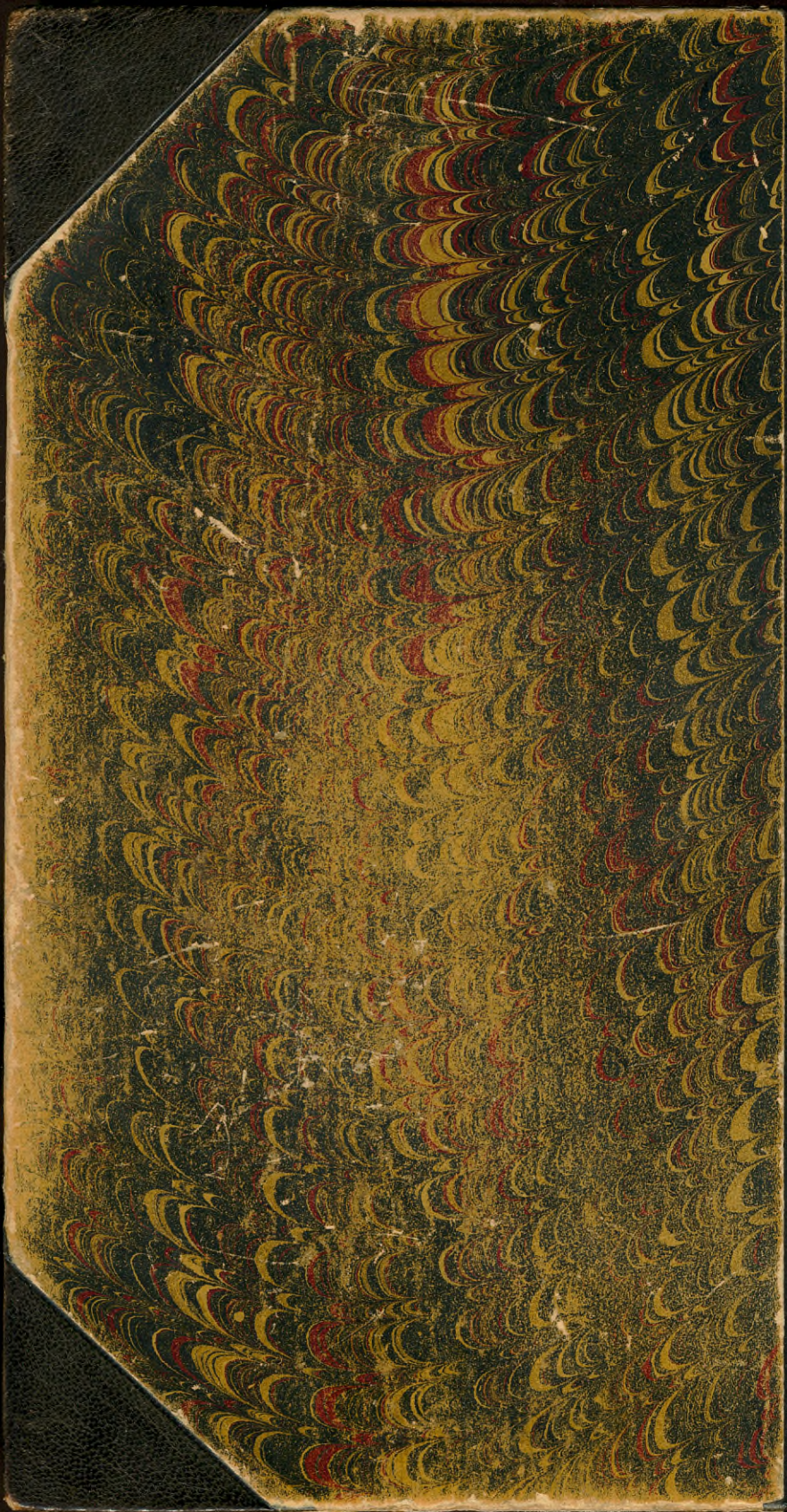
JOHN JOHNSON
BOKBINDARE
GÖTEBORG